Wolfgang Leonhard

Revolutionens barn

Stockholm 1957

Efter Hitlers maktövertagande flydde den tyska ”spartakisten” Susanne Leonhard med sin son Wolfgang till Sverige, varifrån de flyttade till Sovjetunionen, där modern hamnade i arbetsläger (Gulag) och sonen fick en kommunistisk funktionärsutbildning.

Vi citerar från bokens baksidestext:

> Wolfgang Leonhard lämnade Sverige blott tretton år gammal för att i Sovjetunionen genomgå en skolning, vars mål var att göra honom till en typisk stalinistisk partifunktionär, en bolsjevistisk ”apparatjik”. Intelligent och medryckande berättar han om denna ”bildningsväg” — om drillen i de ryska skolorna, om processerna mot Lenins gamla garde i Moskva – sedda ur ett brådmoget barns synvinkel — om studentens liv i Ryssland. Läsaren får också uppleva det tyska angreppet mot Sovjetunionen och får den så vitt man vet första verkligt initierade skildringen av hur de styrande utbildar agenter för internationell konspirationsverksamhet.
>
> Efter kriget kom Leonhard med Ulbricht till Berlin. Han hörde till dem, som – besvikna på sovjetsystemet — trodde på en särskild ”tysk väg” till socialismen. Hans växande desillusion ledde honom till slut till ett ställningstagande mot de härskande, som påskyndades av Titos brytning med Moskva.

Denna bok ger en inträngande och levande bild av hur livet artade sig för unga utländska kommunister i Sovjetunionen i slutet av 30-talet och under andra världskriget, samt hur stalinismen inplanterades i DDR (Östtyskland) vid krigsslutet.

Även modern skrev en bok om sina upplevelser,se Susanne Leonhard: Mina 13 ryska år

Innehåll

I. I sovjetskolan 1
II. Mitt liv som sovjetstudent 25
III. I Moskva i början av kriget 42
IV. Tvångsförflyttning till Karaganda 55
V. I Kominternskolan 75
VI. Nationalkommittén ”Freies Deutschland” 122
VII. Med Ulbricht till Berlin 141
VIII. Funktionär i socialistiska enhetspartiets centralsekretariat 176
IX. Jag bryter med stalinismen 214

I. I sovjetskolan

Det var vår sista eftermiddag i Sverige, den 18 juni 1935. Vi gick ännu en gång genom Stockholms gator. Några vänner till min mor, tyska emigranter som vi, följde oss till båten som skulle föra oss till Åbo.

”Lycklig resa till Moskva!” ropade de åt oss till avsked. Jag har knappast något minne av resan genom Finland. Jag var så uppfylld av tanken på att få komma till Sovjetunionen, att alla andra intryck förbleknade.

Dagen därpå satt min mor och jag på tåget, som tömdes mer och mer när det närmade sig den finsk-ryska gränsen. Till sist var vi ensamma kvar i vagnen. Konduktören kom in och sade: ”Om en kvart är vi vid gränsen.” Han nämnde ett stationsnamn med många i och j, som jag omöjligt kunde uttala. Det var den dåvarande finska gränsstationen. I dag, efter Finlands territoriella förluster, har platsen troligen ett ryskt namn.

Resa till Moskva

Vi stod en smula bortkomna på den lilla, nästan övergivna stationen. En järnvägstjänsteman gav oss beredvilligt upplysningar: ”Mellan den sista finska och den första ryska stationen går ett tåg i pendeltrafik. Tåget kommer om ungefär en halvtimme. Från den sovjetiska gränsstationen har ni sedan direkt förbindelse med Leningrad.”

Det var inte första gången min mor reste till Moskva. Hon hade besökt Sovjetunionen redan 1924. Under det första världskriget hade hon varit medlem av Spartakusförbundet, och 1918 hade hon gått in i kommunistiska partiet. En tid arbetade hon som pressreferent vid Sovjetunionens handelsdelegation i Berlin, men 1925 lämnade hon Tysklands kommunistiska parti och hörde därefter till ”vänstervildarna”. Sedan Hitler kommit till makten hade hon arbetat illegalt i Berlin fram till våren 1935, då hon begav sig till Sverige.

Och jag? Jag var då en pojke på tretton och ett halvt år, som var glad åt att få resa till ‘Sovjetunionen. Jag hade vuxit upp i Berlin, jag hade gått i Karl-Marx-skolan, sedan slutet av 1931 var jag medlem av tyska kommunistpartiets (KPD:s) barnorganisation ”Junge Pioniere”, och på hösten 1933 hade min mor skickat mig till Sverige, där jag fick gå i Viggbyholmsskolan.

När vi träffades på nytt på våren 1935, måste vi bestämma oss för vart vi skulle fara. Den illegala grupp i Berlin som min mor hade tillhört var sprängd och medlemmarna hade häktats. Gestapo hade också letat efter min mor.

Det var uppenbart att min mor inte kunde återvända till Tyskland. Men hennes uppehållstillstånd i Sverige var tidsbegränsat. Jag stannade tills vidare i Viggbyholm, under det min mor förde en livlig korrespondens för att finna ett nytt hem åt oss.

En eftermiddag, när vi promenerade i Stockholms vackra omgivningar, blev jag invigd i min mors planer.

”Nu är du redan en stor pojke”, började hon, ”och jag skulle vilja tala med dig om hur vi skall ha det i framtiden.”

Jag nickade med allvarlig min liksom alla trettonåringar som blir behandlade som vuxna.

”Jag vill inte bestämma någonting utan att du är med på det. Så här ligger det till: vi kan inte stanna kvar i Sverige, eftersom jag inte kan få något arbete här. Jag har skrivit till vänner och bekanta. Det finns två möjligheter. Vi kan fara till England. Där har jag goda vänner i Manchester. Du skulle kunna gå i en engelsk skola och sedan växa upp i England, så länge nazisterna har makten i Tyskland. Det är den ena möjligheten.”

”Och den andra?” frågade jag.

Min mor dröjde ett ögonblick med svaret: ”Vi skulle kunna fara till Sovjetunionen.”

”Jag är för Sovjetunionen”, sade jag bestämt.

Jag vet inte om det var mitt svar eller andra omständigheter som avgjorde saken. I varje fall beslöt vi oss för att resa.

Då visste vi ännu inte vilka konsekvenser detta beslut skulle få för oss. Hur skulle min mor kunnat ana att hon redan ett och ett halvt år senare skulle bli häktad av NKVD och försvinna på tolv år i sovjetiska läger för att återvända till Berlin först år 1948!

Inte heller kunde jag då veta att jag skulle tillbringa tio år i Sovjetunionen, där jag skulle utbildas till funktionär i en av de högsta politiska skolorna, och att jag en gång skulle komma att bryta med ett system som jag hade trott på ända sedan barndomen.

Allt detta låg ännu i en avlägsen framtid. Och än så länge – det var en solig junidag år 1935 – satt vi på den finska gränsstationen och väntade på tåget som skulle föra oss till Sovjet-unionen.

Det lilla tåget rullade i rätt tid in på stationen. På lokomotivet och tendern såg jag hammaren och skäran, vår symbol, som jag förut bara hade sett på de röda fanorna i massdemonstrationer! Jag var mycket upphetsad. En eldare tittade fram ur lokets förarhytt och vinkade vänligt åt oss.

”Det där är ert tåg”, sade den finske järnvägstjänstemannen. ”Det går till den sovjetiska gränsstationen Beloostrov.”

Vi åkte knappast fortare än vi skulle ha gjort med häst och vagn. Men redan efter några minuter var vi framme vid gränsen. Genom fönstret kunde vi se ett stort granitblock. På ena sidan stod en finsk gränsvakt och på den andra en rödarmist – den förste rödarmist jag sett i mitt liv. På hans mössa glänste sovjetstjärnan med hammaren och skäran, och i handen höll han ett gevär med påskruvad bajonett som han tryckte hårt intill sig.

Några uniformerade och några civilklädda män kom fram till oss. Det var den sovjetiska gränskontrollen. Inne i stationshuset öppnade de våra kappsäckar och sökte genom dem. De föreföll inte att ha något intresse för kläder och matvaror. Men desto grundligare undersökte de böckerna. Fastän vi knappast hade någonting annat än kommunistisk litteratur med oss, tog de varje särskild bok i handen och bläddrade till och med igenom några av dem.

Äntligen var visitationen avslutad. Vi hade nätt och jämnt hunnit stiga på Leningradtåget då avgångssignalen ljöd. Tåget var nästan fullsatt, men passagerarna beredde villigt plats åt oss. Vi var de enda utlänningarna. Passagerarna såg nyfiket på oss. Det syntes på dem att de talade om oss, men jag kunde inte förstå ett ord av vad de sade. Det var ingen som talade med oss.

I Leningrad gjorde vi ett uppehåll på några timmar. Här verkade allting mycket fattigare än i Stockholm. Husen var inte så prydliga och människorna inte på långt när så välklädda. Jag såg många barn som gick barfota. Det var en syn som jag inte var van vid, och den gjorde mig rent av en smula beklämd. Men jag glömde snart bort det, eftersom det inte passade in i mina önskeföreställningar.

På kvällen for vi till Moskva med nattåget. Jag sov djupt efter dagens spännande upplevelser.

När jag vaknade, var jag i Moskva, den stad där jag nu skulle tillbringa många år och som skulle bli min andra hemort.

Karl-Liebknecht-skolan i Moskva

Vi hade inte kommit som turister genom Intourist och inte heller med någon delegation. När vi kom fram förekom det följaktligen inga ceremonier eller officiella välkomsttal, och inte heller fanns det några reserverade hotellrum. Men min mor hade några gamla vänner som väntade oss.

Vi åkte från stationen tvärs igenom Moskva till Granovskijgatan 5, där en av våra bekanta hade en lägenhet. Lägenhet var för mycket sagt, det var bara ett enda rum. Här dryftades planerna för vårt nya liv i Moskva.

Min mor tänkte först och främst på mig. ”Pojken måste gå i skola, men han kan inte ett ord ryska.”

”Det behövs inte”, blev svaret. ”I Moskva finns det två skolor med undervisning på främmande språk, en engelsk och en tysk. För resten har din son haft tur, just nu, den 1 september, får den tyska skolan en mycket vacker ny skolbyggnad på Kropotkingatan 12.”

”Finns det tyskar här i Moskva?” frågade jag häpen. Mina nya vänner log. ”Ja, naturligtvis. I Moskva bor det några tusen tyska och österrikiska emigranter, och av dem är många medlemmar av Schutzbund som deltog i upproret mot Dollfuss i februari 1934 och som kom till Moskva efter nederlaget. Här finns det en tysk klubb, en tysk daglig tidning, ‘Deutsche Zentral-Zeitung’, och ett förlag för utländska arbetare i Sovjetunionen som ger ut många böcker på tyska.”

Så började vårt liv i Moskva. Det var mycket besvärligt att få tag i en bostad. De första dagarna bodde vi hos olika bekanta, men till sist fann vi ett möblerat rum. Min mor sökte arbete, och jag hade gott om fritid, ty skolorna hade sommarferier.

Den 1 september 1935 fick jag börja i den tyska Karl-Liebknechtskolan i Moskva. Det vackra, moderna fyravåningshuset med stora, soliga klassrum var en av de 72 nya skolbyggnader, som hade uppförts i Moskva år 1935. Utifrån såg det ut som ett vanligt modernt skolhus i Västeuropa. Men när jag kom in såg jag med häpnad i ett hörn en stor staty av Stalin. På sockeln kunde man läsa:

DET FINNS INGEN FÄSTNING, SOM BOLSJEVIKERNA INTE KAN STORMA.
STALIN

I skolans huvudkorridor fanns en annan paroll. I vita bokstäver på rött tyg lyste orden:

STUDERA, STUDERA OCH ÄNNU EN GÄNG STUDERA!
LENIN

Jag anmälde mig hos rektorn, kamrat Zjelasko, för att ordna formaliteterna med inskrivningen. Det hade inte varit så lätt att bli inskriven, eftersom det sovjetiska skolsystemet skiljer sig avsevärt från skolsystemen i andra länder redan genom sin uppbyggnad. I Sovjetunionen börjar skolplikten först vid sju års ålder; det finns en enhetsskola, där de första sju klasserna är obligatoriska för alla, under det att åttonde, nionde och tionde klasserna är avsedda för dem som tänker studera vid en högskola eller ett universitet. ”Enligt det sovjetiska skolsystemet skall du placeras i sjätte klassen”, sade rektorn till mig.

Jag gick en smula tveksamt uppför trappan. Läraren presenterade mig som ”nykomling”. Eleverna stirrade nyfiket på mig och började tissla och tassla. Jag satte mig, fortfarande en smula förlägen, på min nya plats. Bredvid mig hängde en väggtidning. När jag såg på mina klasskamrater, märkte jag att de alla hade röda pionjärhalsdukar. Alla? Jag såg mig om en gång till. Längst fram till höger satt en flicka som inte hade någon. Men hon var den enda.

Undervisningen försiggick på tyska språket – men med sovjetiska läroböcker. De flesta av lärarna var tyska emigranter, som alldeles som vi hade emigrerat till Sovjetunionen via Sverige, Frankrike eller Tjeckoslovakien. Undervisningsplanen och kurserna var alldeles desamma som i de ryska skolorna. Alla läroböcker, till och med i matematik och fysik, var ordagranna översättningar från ryskan. I början hade jag funnit påfallande yttre likheter med de skolor jag tidigare gått i, men redan efter några dagar märkte jag en stor skillnad. I Karl-Liebknecht-skolan var kraven mycket större än i någon skola som jag förut hade besökt. Vi fick många hemläxor och fick ligga i duktigt för att hinna med kursplanen.

Jag blir sovjetpionjär

Ständigt och jämt sporrades vi till flit i våra studier. Elever som hade fått ett dåligt betyg eller en ”anmärkning” – så kallades hos oss en skarp förebråelse för odisciplinerat uppförande – måste ”ta ställning” till detta vid ett klassmöte. Efter en kort inledning från lärarens sida frågade läraren eller klassens ordförande den felande eleven: ”Hur kommer det sig att du har fått dåligt betyg?”

Så snart syndaren gjorde ett försök att ursäkta sig, blev han häftigt avbruten av särskilt aktiva elever:

”Det är en skam att få en anmärkning, men det är särskilt ovärdigt att försöka svänga sig efteråt.” Det var det första stadiet i systemet med ”kritik och självkritik”, som är så utbrett i Sovjetunionen ...

När jag hade gått i klassen ett par veckor, kom en av flickorna fram till mig och frågade: ”Skulle du inte vilja bli med bland de unga pionjärerna?”

”Naturligtvis, men i mitt fall behövs det ju inte. Jag har varit medlem av Junge Pioniere i Berlin 1932.”

”Ditt medlemskap i Berlin räknas inte här. Du måste bli medlem på nytt.”

”Bra, men var skall jag då anmäla mig?”

”Här kan du inte rätt och slätt anmäla dig. Om du är beredd att bli medlem, skall jag sätta upp ditt namn på listan, och sedan blir du intagen vid ett högtidligt möte i avdelningen. Pionjärledaren förestavar en ed som du skall upprepa, och sedan får du pionjärhalsduken.”

Ceremonin ägde rum kort efteråt. Hela pionjäravdelningen stod i givakt i skolsalen. Vi ”nya” leddes fram till mitten av salen. I spetsen för avdelningen stod fanbäraren. På ett givet tecken rördes trummorna, och pionjärledaren började förestava eden:

”Jag, Sovjetunionens unge pionjär, lovar högtidligt inför mina kamrater ...”

Vi upprepade dessa ord och sedan hela eden, alltid bara med några ord åt gången:

”att trofast och modigt kämpa för arbetarklassens sak, att bevara Lenins heliga arv, att alltid uppträda exemplariskt och att iaktta alla de unga pionjärernas skyldigheter.”

Sedan fortsatte den högtidliga ceremonin med att man knöt på oss pionjärhalsduken och gav oss pionjärspännet, på vilket man kunde se en eldslåga och läsa orden: ”Budj gotov! – Vsegda gotov!” Det var den ryska formen av pionjärhälsningen, som jag redan kände till: ”Var redo! – Alltid redo!”

Både pionjärhalsduken och spännet hade en symbolisk betydelse. De tre snibbarna på den röda halsduken betydde partiet, Komsomol[1] och de unga pionjärerna. De fem vedträna, som avbildades på spännet, symboliserade de fem världsdelarna och de tre lågorna den tredje internationalen. Kort tid senare omtalades emellertid inte längre den sistnämnda i den officiella förklaringen.

Vi studerade Lenins och Stalins biografier och de sovjetiska pionjärernas historia. Vi fick lära oss, att pionjärernas uppgift var att stödja skolan, att befästa disciplinen, att stödja lärarna och att uppamma ansvarskänsla gentemot det socialistiska fosterlandet.

Vi fick lära oss att bedöma utvecklingstendenser, företeelser och situationer, som vid första påseende verkade alldeles lika, på helt olika sätt, beroende på om de förekom i de kapitalistiska länderna eller i Sovjetunionen.

---

[1] Sovjetunionens kommunistiska ungdomsförbund.

Redan efter en kort tid hade det blivit en naturlig sak för oss att betrakta en höjning av livsmedelspriserna i de kapitalistiska länderna som ”ett nytt tecken på den skärpta utsugningen av arbetarna” men en prishöjning i Sovjetunionen som ”ett viktigt ekonomiskt bidrag till socialismens uppbyggande”; förfallna hus i Västerlandet betecknade vi utan vidare som ”bevis för det arbetande folkets eländiga levnadsstandard”, under det likadana ruckel i Moskva var ”rester av det förgångna”.

Vi fördömde eller lovprisade omedelbart allt som inträffade med hänsyn till var det hade skett.

Detta sätt att tänka slog så fasta rötter hos oss alla – också hos mig – att jag under många år över huvud taget inte kunde föreställa mig något annat sätt.

Barnhem nr 6

På sommaren 1936 inträffade en händelse som helt förändrade mina levnadsförhållanden. Jag bodde tillsammans med min mor i ett möblerat rum på Gorkij gatan 26. Den egentlige hyresgästen var en ingenjör, som hade fått en kommendering till Igarka, en liten stad i norra Sibirien, som utvecklades och byggdes ut i snabb takt. Nu skulle ingenjören komma hem, och vi måste flytta.

En dag kom min mor glädjestrålande hem: ”Jag har hittat något väldigt fint åt dig. Du får bo på barnhemmet nr 6, de österrikiska schutzbundbarnens hem. Där kommer du att få det mycket bra.”

Min mor hade inte överdrivit. Hemmet låg vid Kalasjnij-gränden 12 i stadens centrum, mellan Arbat-torget och Nikitskij-porten. Det var inrymt i ett stort hus, som för Moskvas förhållanden nästan verkade pompöst, även om det var en smula mörkt, och som tidigare hade tillhört en rik köpman.

När februariupproret 1934 i Österrike hade slagits ned, kom det inte bara hundratals schutzbundkämpar till Sovjetunionen, utan också många barn, bland dem åtskilliga vilkas föräldrar hade dödats under striderna. Den 8 augusti 1934 – den dagen firades varje år högtidligt i vårt barnhem – hade specialtåget med de österrikiska barnen kommit fram till Sovjetunionens gräns. Då följde den ena festliga mottagningen på den andra. Alla sovjettidningar innehöll långa skildringar av schutzbundbarnens ankomst. Pionjärlägret ”Artek”, det vackraste i Sovjetunionen, inbjöd schutzbundbarnen att tillbringa sin första sommar på Krim.

Sedan gick färden till Moskva, och där ställdes det representativa huset vid Kalasjnijgränden 12 till förfogande som permanent bostad för schutzbundbarnen. På hemmet bodde för övrigt inte bara barn till österrikiska socialdemokrater och schutzbundkämpar, utan också några barn till tyska kommunister.

Detta hem med den anspråkslösa beteckningen ”Barnhem nr 6” kunde inte på något vis jämföras med ett vanligt sovjetiskt barnhem. De barn som bodde där var nästan lika privilegierade som de delegationer som besökte Sovjetunionen under en kortare tid. Kläderna tillverkades i särskilda skrädderier. En österrikisk kokerska svarade för mathållningen. Hemmet hade en egen buss, i vilken eleverna åkte till skolan och hämtades därifrån och som också stod till förfogande för andra färder. En egen poliklinik som leddes av en tysk kvinnlig läkare övervakade barnens hälsotillstånd. Varje morgon tog man temperaturen. Var schutzbundbarnen än visade sig togs de emot med jubel. Vid alla premiärer tillhandahölls det så många biljetter till operor, operetter och skådespel, att det ofta var omöjligt att utnyttja dem alla.

Rektorn var en tysk kommunist vid namn Beiss. Som lärare tjänstgjorde tyska och österrikiska emigranter samt några unga ryskor, som talade flytande tyska och som hade uttagits för denna speciella uppgift av Komsomols centralkommitté.

När jag kom till hemmet – den 26 september 1936 – hade det redan varit i verksamhet i två år. Det var slut med de talrika mottagningarna. Bussen drogs in, och vi fick gå till fots. Den dagliga temperaturkontrollen hade inställts. Den luxuösa mathållningen blev så småningom allt enklare – även om vi givetvis fortfarande fick mycket bättre mat än de ryska barnen. Det förekom visserligen alltjämt inbjudningar, men inte så ofta som under de första åren. Den tyske rektorn efterträddes av en ryss, Semjonov.

Vi var fortfarande ett slags ”skyltfönster”. Våra anlag utvecklades och befrämjades. De som hade musikalisk begåvning fick särskild undervisning; för dem som hade skådespelarintressen hade man bildat en teatercirkel under ledning av Weiland Rodd, en neger som hade emigrerat till Sovjetunionen och spelat med i filmen ”Cirkus” och andra sovjetiska filmer. Vi hade en litteraturcirkel, och vi fick ofta besök av tyska författare som emigrerat till Sovjetunionen. Utländska delegationer fick mycket ofta komma till oss. Vi fick ofta besök av representanter för Kominterns österrikiska eller tyska sektion, och när vi firade 1 maj, 7 november eller nyår, kom inte sällan Koplenig, generalsekreteraren i Österrikes kommunistiska parti, eller Wilhelm Pieck på besök. Förutom de officiella helgdagarna hade vi också våra egna. Varje år högtidlighölls den 12 februari minnet av schutzbundupproret och den 8 augusti årsdagen av ankomsten till Sovjetunionen. På dessa helgdagar fick de bästa eleverna – i vårt fall var detta i allmänhet ett ganska vidsträckt begrepp – värdefulla premier, som vida överträffade de premier man annars brukade ge åt barn i Sovjetunionen.

Vi blev inbjudna till alla stora festligheter som på den tiden ägde rum i Moskva och hälsades vanligen som ett slags ”unga hedersgäster” med applåder från hela auditoriet. Det var en särskild glädje för oss, när våra bästa elever fick följa med på invigningsfärden på Moskva-Volga-kanalen.

Lärarna och vår ryske rektor var utomordentligt vänliga. När vi framförde våra önskningar, kunde vi vara säkra på att de skulle uppfyllas, om det låg inom det möjligas gränser. Det fanns också en hemsovjet, som vi själva valde och som hade en slags medbestämmanderätt i alla frågor. Vår enda ständiga kontakt med yttervärlden var ”Biblioteket för utländsk litteratur” vid Stolesjnikov-gränden, ca 15 minuters väg från vårt barnhem. Det var inrymt i en liten kyrka, som hade stängts kort efter revolutionen. Här fann vi tyska, engelska, franska, spanska och italienska böcker.

Nästan varje dag besökte jag läsesalen några timmar tillsammans med mina vänner. Förutom den klassiska tyska litteraturen fanns det många nyare böcker: Thomas Mann, Heinrich Mann, Franz Werfel, Max Brod, Stefan Zweig, Jakob Wassermann, Arnold Zweig, Lion Feuchtwanger, Emil Ludwig och givetvis alla emigrantförfattare som sympatiserade med Sovjetunionen – Friedrich Wolf, Anna Seghers, Johannes R. Becher, Erich Weinert, Bodo Uhse, Fritz Erpenbeck, Willi Bredd.

Till en början föreföll oss denna läsesal som ett paradis. Men jag skulle snart stifta bekantskap också med dess skuggsidor. När jag tittade i en bok av Traven, upptäckte jag till min outsägliga häpnad, att hela stycken hade gjorts oläsliga med en särskild sorts tusch. Alla försök att ändå läsa de ”strukna” ställena – till exempel genom att jag höll upp sidan mot ljuset – var förgäves. ”Strykningen” var tekniskt fulländad.

I vårt hem vid Kalasjnij-gränden hade vi ingen aning om det händelseförlopp, som tog sin början i Sovjetunionen just vid denna tid. Men det är svårt att leva ostörd i Sovjetunionen; det finns inget hörn dit man kan dra sig tillbaka, ingen plats där man kan föra sitt eget liv utan att beröras av vad som händer omkring en. Det gällde också för oss.

Min mor blir häktad

När jag hade kommit till Barnhem nr 6, flyttade min mor till en liten primitiv kammare – man kunde knappast kalla den för ett rum. Den låg i ett gammalt hus i närheten av Nikitskij-porten.

Egentligen var det till och med en överdrift att tala om en ”kammare”, ty det var bara en liten del av en förstuga som hade skilts av med en primitiv brädvägg. Men min mor hade fått föra en hård strid till och med för att få denna bostad. Jag träffade henne en eller två gånger i veckan. Vi vandrade omkring i Moskva. Det var sköna stunder. Hur bra jag än trivdes på barnhemmet, var jag ändå alltid lika glad åt att få se min mor och tala med henne.

I slutet av oktober 1936, några veckor efter att jag hade flyttat in på barnhemmet, flanerade vi en regnig dag genom Moskvas gator. Jag snaskade på sötsaker som vi hade köpt i min favorit-butik ”Vostotjnye sladosti” (Östliga sötsaker) vid Nikitskij-porten.

”Mamma, jag skulle vilja be dig om en viktig sak igen”, sade jag. ”Vad då, min gosse?”

”Jo, du vet, det värsta är de här tekniska ritövningarna. Vi måste göra en förbaskat besvärlig ritning till i övermorgon, och jag går inte riktigt i land med det.”

Min mor lovade mig att ha ritningen färdig redan dagen därpå. Och sedan måste jag skynda mig för att inte komma för sent till hemmet.

Jag såg mig om en gång till. Där stod min mor med sin handväska och med min ritbladsrulle under armen och vinkade vänligt åt mig.

Dagen därpå kom jag på utsatt tid till den plats där vi skulle mötas. Min mor var inte där.

Jag väntade. Det gick tio minuter, en kvart, en halvtimme. Min mor kom fortfarande inte.

Jag beslöt att gå hem till henne, till den lilla kammaren i korridoren. Hon är kanske sjuk, tänkte jag.

Jag ringde på ytterdörren. En av hyresgästerna kom och öppnade, gav mig en egendomlig blick men släppte genast in mig. Jag sprang genom korridoren och stannade häpen framför den primitiva träavbalkningen. Dörren var låst. Dessutom upptäckte jag två sigill, ett på brädväggen och ett på dörren.

Nu förstod jag ingenting. Under tiden hade dörren öppnats till rummet intill.

”Vad är det du vill?” frågade någon.

”Jag skulle hälsa på min mor, hon bor ju här.”

”Din mor är inte här längre.”

”Men var är hon då?”

”Hon är borta.”

”Men vad vill det säga? Har hon inte lämnat kvar någonting?”

”Nej, hon har inte lämnat någonting kvar. Hon måste plötsligt ge sig i väg. Antagligen är hon på en kommendering och kommer nog snart tillbaka. Gå du bara lugnt hem.”

Jag gick tillbaka till hemmet i oroligt grubbel. Jag hade redan varit så länge i Ryssland att jag visste vad en kommendering betydde: en plötslig order från en myndighet att utföra ett visst arbete på en annan ort. Men vem kunde ha gett min mor en kommendering? Vart hade hon rest? När skulle hon komma igen? I barnhemmet skingrades dessa oroande tankar. ”Antagligen har hon fått en kommendering för att ge undervisning i främmande språk, kanske åt officerare i armén. Då får hon antagligen inte skriva”, tröstade jag mig och tog itu med den tekniska ritningen.

Den ena veckan gick efter den andra. Jag gick flera gånger till min mors ”bostad”, men för var gång möttes jag bara av den sorgsna anblicken av den förseglade dörren. Hyresgästerna i rummet bredvid, som från början hade varit vänliga mot mig, hade snart ändrat sitt sätt.

”Varför kommer du hit jämt och samt?” sade en av dem strängt, nästan vresigt till mig. ”Vi har ju sagt dig att din mor är på en kommendering. Så snart hon kommer tillbaka låter hon höra av sig. Du i behöver inte springa här.”

Sedan gick jag inte dit mera. Under tiden hade jag också träffat bekanta till min mor. De berättade också för mig att min mor var på en kommendering, men ingen tycktes veta exakt var hon befann sig.

”Jag har hört att hon skall vara i Tiflis”, sade en bekant.

”Men varför skriver hon inte till mig då?”

”Det finns nu en gång kommenderingar där man inte får skriva”, fick jag till svar. Det förstod jag, ty det hade jag redan hört talas om åtskilliga gånger. Och så slutade jag upp att fråga.

Snart inträffade också andra händelser som ryckte mig ut ur det lugna livet i barnhemmet.

I januari 1937 pågick processen mot det ”trotskistiska parallellcentrum”, en påstådd konspirativ organisation, som Pjatakov, Radek, Sokolnikov och Serebrjakov skulle ha tillhört, alla ledande funktionärer, som vi tidigare fått lära oss att betrakta som exemplariska bolsjeviker. ”Deutsche Zentral-Zeitung”, som tidigare i likhet med ”Pravda” nästan enbart hade skrivit om framgångarna i det socialistiska uppbyggnadsarbetet och publicerat fotografier av nya industrianläggningar eller mönsterkolchoser, var nu full av smädelser mot ”trotskistiska spioner”, ”sabotörer”, ”fosterlandsförrädare” och ”kapitalismens återställare”.

Undervisningen i samhällslära anpassades genast efter den nya situationen och ägnades nu enbart åt processen.

Vi fick veta att de som vi hittills hade känt som exemplariska partiledare i själva verket var spioner, agenter och sabotörer, som hade fört hemliga förhandlingar med Hitler-Tyskland och Japan i avsikt att överlämna Ukraina till Tyskland och den sovjetiska Fjärran östern till Japan och återställa kapitalismen i Sovjetunionen.

Man talade om för oss att de anklagade redan i åratal, ja rent av i årtionden hade varit sabotörer, folkfiender och agenter, men att de hade lyckats föra sin omgivning bakom ljuset. Samtidigt som de uppträdde som exemplariska funktionärer, hade de i själva verket saboterat produktionsplanerna, organiserat eldsvådor och sprängningsolyckor, framkallat järnvägskatastrofer och vållat döden för arbetare och bönder genom att avsiktligt infektera bespisnings- och sjukvårdslokaler med bakterier. Samtidigt hade de bildat terroristiska grupper som hade till uppgift att mörda partiets och sovjetregeringens ledare.

Processen avslutades den 30 januari 1937. Pjatakov, Serebrjakov och andra åtalade dömdes till döden, Sokolnikov och Radek till tio års fängelse. Tidningarna återgav bilder av möten på fabriker och kollektivjordbruk där alla de närvarande lyfte handen som tecken på att de gillade domstolens beslut. I stora demonstrationer bars paroller som: ”Skjut de galna fascistiska hundarna!” och ”Folkfienderna måste utplånas från jordens yta.” Häktningarna hejdade sig inte heller framför den tyska Karl-Liebknecht-skolans portar. Från och med mars 1937 häktades den ene läraren efter den andre.

Först försvann vår lärare i tyska, Gerschinski, en tysk kommunist som i sin ungdom hade gått i Karl-Marx-skolan i Berlin-Neukölln och som efter 1933 hade kommit till Sovjetunionen. Sedan kom turen till vår geografi- och historielärare, Lüschen, som också hade studerat vid Karl-Marx-skolan. Till sist häktades även vår lärare i matematik och kemi, Kaufmann.

Så gick det inte bara i vår klass, utan i hela skolan. De fåtaliga lärare som blev kvar var alldeles överansträngda, eftersom de hade fått överta lektionerna efter dem som häktats. Men de led inte bara av överansträngning, utan också av skräck. Var och en visste att det kunde bli hans tur i morgon. Följden blev att de förlorade sin trygghet, och som vi elever givetvis märkte var det ofta endast med stor ansträngning de lyckades genomföra lektionerna.

Det hände ofta att skräcken spelade dem fula spratt. En gång när vi hade en lektion i författningskunskap och läraren talat så entusiastiskt han förmådde om författningens demokratiska karaktär och om sovjetfolkets moralisk-politiska enhet, skulle han låta sin framställning kulminera i det kända Stalincitatet: ”Men de som försöker överfalla vårt land skall möta ett förintande motstånd, så att de för framtiden tappar lusten att sticka in sina svintrynen i vår sovjetträdgård!”

Och just när han kom till denna mening, försade han sig och utropade med ljudlig stämma:

”... så att de för framtiden tappar lusten att sticka in sina sovjettrynen i vår svinträdgård!”

Några av eleverna flabbade till, medan andra, däribland jag själv, satt som lamslagna. Vad skulle nu hända?

Några sekunder senare hade läraren lagt märke till sin felsägning, han blev likblek och darrade i hela kroppen. Man kunde se på honom hur svårt han hade att avsluta lektionen. Vi tyckte alla förfärligt synd om honom. Vi visste att detta betydde slutet för honom, ty det var klart att han själv måste anmäla tilldragelsen hos partiet. Några dagar senare försvann han. Vi fick aldrig se honom igen och hörde inte heller talas om honom mera.

Till och med våra kunskapsprov stod i skuggan av häktningarna. En morgon i juni satt vår klass samlad för att avlägga det skriftliga examensprovet i tyska. Liksom alltid vid provskrivningar var vi en smula nervösa när läraren kom in. Han kontrollerade först listan över de närvarande och talade sedan om för oss vad provet skulle gå ut på: ”Nu skall jag läsa upp för er ett utdrag ur en bok av den antifascistiske författaren Georg Born, och sedan skall ni skriva ner innehållet med egna ord. Ni har tre timmar på er och kan sålunda arbeta i lugn och ro.”

Med dessa ord öppnade han sin portfölj för att ta fram Borns bok. Plötsligt hördes det viskningar i några av bänkarna.

”Vad står på?”

En av eleverna reste sig upp. ”Kamrat lärare, min far har talat om att Georg Born blev häktad som folkfiende för några dagar sedan.”

Läraren bleknade kraftigt. Darrande lade han tillbaka boken i portföljen, rotade i den och tittade på några andra böcker, som han sedan snabbt lade undan igen. Till sist tog han en bok av Kisch, som vid den tiden bodde i Mexico och som han med någorlunda säkerhet kunde anta inte skulle bli avslöjad som ”folkfiende”.

Nu hade vår lärare någorlunda återfått lugn och fattning.

”Jag skulle vilja be er om ursäkt för mitt allvarliga misstag. Vi skall givetvis inte bygga på en bok av en folkfiende, som nu väntar på sitt rättvisa straff. I stället skall jag läsa upp ett reportage av Egon Erwin Kisch, och sedan skall ni återge det med egna ord.”

Han läste upp stycket för oss. Hans stämma darrade fortfarande en smula. Han var mycket ängsligare än vi, som skulle undergå ett prov.

Just under examensdagarna, i juni 1937, nådde utrensningsaktionen sin kulmen.

Den 11 juni 1937 tillkännagavs det att man hade avslöjat en sammansvärjning under ledning av den dittillsvarande generalstabschefen, marskalk Tuchatjevskij, och sju andra generaler i Röda armén. Dessa personer – män i arméns högsta ledning, gamla partimedlemmar och framstående parti- och statsfunktionärer – anklagades för att ha varit spioner för en utländsk makt. Det påstods att de hade utfört sabotage inom armén för att försvaga den och att de till och med ville åstadkomma ett nederlag för Röda armén för att återställa storgodsägarnas och kapitalisternas herravälde i Sovjetunionen.

Under de senaste månaderna hade vi redan hunnit vänja oss vid åtskilligt genom processerna, de ständiga hotelserna och smädelserna ”agenter”, ”dödsfiender”, agenter , ”partifiender”, folkfiender ”spioner”, ”hycklare”, ”förrädare” och ”sabotörer” och de ständiga uppmaningarna till vaksamhet. Men meddelandet om upptäckten av Tuchatjevskijs ”sammansvärjning” överträffade allt vad vi tidigare hade upplevat.

Av de sex sidorna i ”Pravda” den 12 juni 1937 ägnades fem uteslutande åt denna händelse. Det var enda gången i sovjetpressens historia som varje sida i tidningen hade helsidesrubriker:

SPIONER, FASCISMENS FÖRAKTLIGA LEGODRÄNGAR, FÖRRÄDARE MOT FOSTERLANDET - SKJUT DEM!

löd rubriken på titelsidan. Över hela andra sidan lästes:

SPIONER, FANSVIKARE, FÖRRÄDARE MOT FOSTERLANDET OCH RÖDA ARMÉN - SKJUT DEM!

Tredje sidan hade rubriken:

SPIONER, SOM VILLE STYCKA VART FOSTERLAND OCH ÅTERSTÄLLA STORGODSÄGARNAS OCH KAPITALISTERNAS MAKT I SOVJETUNIONEN - SKJUT DEM!

På fjärde sidan hette det:

SPIONER, SOM UTFÖRDE SABOTAGEHANDLINGAR FÖR ATT UNDERGRÄVA RÖDA ARMÉNS STYRKA - SKJUT DEM!

Och på femte sidan:

SPIONER, SOM EFTERSTRÄVADE ETT NEDERLAG FÖR RÖDA ARMÉN – SKJUT DEM!

Ledaren hade titeln: ”För spioner, för spionage och fosterlandsförräderi – *arkebusering*” och slutade med följande ord, som sedan ständigt dök upp på nytt: ”Den sovjetiska säkerhetstjänsten skall nog visa vad den duger till!”

Hela tidningen var full av resolutioner, som krävde omedelbar arkebusering och där de påstådda förrädarna smädades och förbannades. Men dessa ”spontana folkkrav” var redan efter sin tid, ty i en kort notis meddelades det att Tuchatjevskij och hans medanklagade redan dagen innan hade dömts till döden genom arkebusering och avrättats.

Fastän vi ännu inte var direkt berörda av dessa händelser, fick de också återverkningar i barnhemmet. På kvällen samma dag som Tuchatjevskij hade dömts till döden kom en av våra interner – han hörde inte ens till de ”stora” utan var bara tretton eller fjorton år – blek i ansiktet fram till mig.

”Vad skall jag ta mig till? Jag har ställt till någonting förskräckligt!

”Vad har då hänt?”

”I provskrivningen fick vi ett uppsatsämne om Röda armén, och där framhöll jag alldeles särskilt Tuchatjevskij.”

”I din uppsats?”

”Ja, och det allra värsta var att jag till råga på allt slutade uppsatsen med meningen: ‘Under Stalins och Tuchatjevskijs ledning segrade Röda armén i inbördeskriget och är oövervinnelig än i dag!’ Hur skall det nu gå för mig?”

Lyckligtvis hände det honom ingenting, men under dessa dagar kunde man se många bekymrade ansikten till och med i barnhemmet, särskilt bland de äldre. Det kändes som en befrielse när vi en kväll kallades samman och överraskades av det glada meddelandet: ”I sommar skall vi fara till Gursuf på Krim och vila upp oss.” Samma kväll hade jag en

upplevelse som jag då inte alls kunde förstå. En av lärarna på vårt hem kom fram till mig, såg allvarligt på mig och tryckte vänligt min hand utan att säga ett ord. Jag fattade ingenting. Vad gick det åt honom?

I en vecka var vi upptagna med förberedelser till resan. Dagen innan vi skulle resa kom samme lärare fram till mig, men nu hade han en glad uppsyn. ”Nu är allt bra igen”, sade han och klappade mig på axeln.

”Men vad var det som hade hänt?”

Han svarade ‘bara tveksamt: ”Jo, det var en historia, men den har rett ut sig sedan. Nu skall du inte hänga läpp, packa dina saker, vi skall åka till Krim!”

I den pittoreskt belägna kurorten Gursuf vid Svarta havet hade vi fått några vackra byggnader till vårt förfogande och upplevde härliga dagar. I det underbara Krimlandskapet, under palmerna och i det svalkande havet, tedde sig de gångna månadernas händelser som en ond dröm. Vi trodde eller hoppades att allting snart skulle ställas till rätta igen och att vi när vi kom tillbaka till Moskva skulle få det lika bra som vi hade haft några månader tidigare.

Efter omkring tre veckors ferier på Krim blev jag sjuk. Jag låg i sjukrummet och vårdades av vår tyska kvinnliga läkare, som ständigt ägnade oss en uppoffrande omsorg. När jag var på bättringsvägen kom läkaren fram till min säng.

”Se här, du har fått post”, sade hon.

Jag tog emot brevkortet och läste det med spänning. Det hade skickats till barnhemmet. Det var från min mor! Som avsändare angavs ”L.P. Sjor, Tjibiju, Komi ASSR”. Därunder stod anmärkningen ”KRTD 5 år”.

Nu visste jag vad som hade hänt. Det kom som ett slag för mig: min mor hade blivit häktad! Jag visste att L.P. var en förkortning för ”lägerpunkt” och KRTD den ryska förkortningen för ”Kontrrevoljutsionnaja trotskistskaja dejatelnost , dvs. ”kontrarevolutionär trotskistisk verksamhet”.

Nu förstod jag också varför rummet hade varit förseglat, varför grannarna hade verkat misstrogna och varför man hade berättat för mig om min mors ”kommendering” för att inte göra mig orolig. Jag blev medveten om det grymma i situationen: medan min mor redan varit fängslad i tio månader och nu levde under fasansfulla förhållanden norr om polcirkeln, befann jag mig i det mest privilegierade barnhemmet i Sovjetunionen och vilade ut under palmerna på Krim!

Nu deltog jag endast ogärna i utflykter till Simferopol, Livadija eller Jalta, i besök på slott eller vandringar i vackra bergstrakter. Gång på gång kom bilden av min mor för mina ögon, och jag tänkte med sorg på hur hon hade det.

Jag sade ingenting till någon om kortet, om min mors arrestering och förvisning, men jag var säker på att rektorn och lärarna på hemmet kände till det.

Jag kom på nytt att tänka på lärarens egendomliga uppträdande kort innan vi skulle resa till Krim. Kunde det ha haft något att göra med min mors arrestering? Jag försökte ännu en gång föra saken på tal med honom, men han slog ifrån sig. Först ett år senare fick jag veta varför han hade uppträtt som han gjort. Vid den tiden hade inte bara min mor utan också föräldrarna till åtta-tio andra interner på vårt hem blivit arresterade. Sedan hade det kommit en instruktion om att alla de barn, vilkas föräldrar blivit arresterade av NKVD, skulle lämna vårt hem och överflyttas till ett av NKVD:s barnhem. Den dagen hade läraren kommit till mig och räckt mig handen till avsked, givetvis utan att kunna tala om någonting för mig. Några dagar senare hade beslutet återkallats. Vi fick stanna kvar i hemmet, och nu hade han glad i sinnet kommit till mig och talat om att allt hade ordnat sig.

Än i dag vet jag inte vem vi hade att tacka för vår räddning. Hade månne beslutet återkallats efter ett ingripande från Komintern?

Vi hade i varje fall sluppit det hemska ödet att komma till ett av de många barnhem, som NKVD vid den tiden hade inrättat för barn till fängslade personer. Visserligen blev vi skilda från våra föräldrar för många år framåt, men vi hade sluppit undan det värsta. Nu hade vi bara ett att hålla oss till, vårt barnhem, som nu var på en gång hem, familj och beskyddare för oss.

Men hur skulle det gå, om vårt hem blev upplöst?

Jag flyttar till den ryska skolan

Efter sex veckors ferier på Krim återvände vi till Moskva under senare hälften av augusti. Redan dagen därpå kallades vi äldre till en konferens på rektorns rum.

”Kamrater, nu har ni alla gått ut sjunde klassen, och det är på tiden att vi talar allvarligt om er framtid. Ni talar redan bra ryska allesammans, och jag skulle vilja föreslå er att tänka på om det inte vore bättre för er att lämna den tyska Karl-Liebknecht-skolan och fortsätta i ryska skolor. Det är givetvis inte fråga om något tvång. Om några dagar kan vi resonera om saken igen.”

Några av oss bestämde sig genast för den ryska skolan, under det andra, däribland jag, ställde sig tvekande. Jag talade visserligen redan bra ryska, men jag behärskade det ännu inte lika bra som tyskan. Om det bara hade varit fråga om språket, skulle jag hellre ha stannat kvar i den tyska skolan. Men jag insåg att Semjonov hade lagt fram sitt förslag av politiska skäl, även om han inte hade sagt någonting om det. De andra tänkte antagligen likadant, ty när vi samlades i rektorsrummet två dagar senare, hade alla bestämt sig för den ryska skolan.

Från och med den 1 september 1937 gick vi äldre interner i ryska skolor. Vi placerades i skilda skolor. De andra fick tills vidare gå kvar i den tyska Karl-Liebknecht-skolan.

Jag kom till 93:e Moskvaskolan, som låg vid en liten gränd i närheten av Arbat-torget. Liksom många andra skolor i Moskva var den inrymd i en vacker modern byggnad, och även här kunde jag beundra den förnämliga utrustningen.

Eleverna och lärarna var mycket vänliga och kamratliga mot oss och hjälpte oss, när det var något som vi hade svårt att förstå på ryska. Vi mötte aldrig några tecken på en fientlig inställning.

Sedan vi flyttat över till de ryska skolorna började många av oss också tala ryska med varandra. Det var det första steget till vår sovjetisering och russificering, som under år 1937 kommit allt tydligare till synes.

I början av 1938 följde så det andra steget: den tyska KarlLiebknecht-skolan stängdes. I och med att lärarna och rektorn – både Zjelasko och hans efterträderska Kramer – blivit häktade blev det inte längre möjligt att fortsätta med skolundervisningen i hemmet. Nu placerades också alla de andra österrikiska och tyska barnen i ryska skolor.

Vårt barnhem blev mer och mer likt de ryska hemmen. Vi fick visserligen fortfarande besök av representanter för Kominterns österrikiska eller tyska sektioner, och vi fick höra föredrag om den antifascistiska kampen i Tyskland och Österrike eller om händelserna i Spanien, men allt oftare kom det också sovjetiska föredragshållare, som skulle göra oss förtrogna med Sovjetunionens politiska problem.

Vi lärde oss att se alla frågor politiskt eller, som vi vanligen uttryckte saken, ”ur principiell synpunkt” och vande oss vid att rättfärdiga allt vad Sovjetunionen gjorde, även det mest osedvanliga, även saker som i och för sig gick stick i stäv mot socialismens idéer.

I början skrev många av ungdomarna på vårt hem fortfarande brev till sina föräldrar eller till släktingar i Österrike, men med tiden blev banden med hemlandet allt lösare. Vi tänkte allt

mera sällan på Tyskland och Österrike och allt oftare på Sovjetunionen. I början talades det vid våra möten på barnhemmet alltid om Sovjetunionen som vårt ”andra fosterland”. Till sist utelämnades ordet ”andra”, och vi började småningom känna det som om Sovjetunionen var vårt enda och verkliga fosterland.

Under våra samtal nämndes numera endast mycket sällan Österrike och Tyskland. Minnena förbleknade. Vi hade blivit unga sovjetmänniskor, som visserligen till nationaliteten var tyskar eller österrikare men som redan med sina tankar och känslor hörde hemma i Sovjetunionen.

Under tiden från 1934 till 1938 hade vårt barnhem sålunda fått ett nytt ansikte. Numera var det egentligen inte alls något ”barnhem”. ”Småbarnen” hade omärkligt blivit ”medelstora” och de ”medelstora” hade blivit ”stora”, medan de förutvarande ”stora” knappast längre passade på ett barnhem. På lördagar och söndagar var det dans på hemmet, och en besökare som såg dansparen skulle knappast ha kommit att tänka på att det var barnhemsbarn.

Ännu för några månader sedan hade lärare och nattsköterskor måst anstränga sig för att hejda våldsamma slagsmål, men nu ställdes de inför andra problem, ty flertalet interner på vårt hem hade nu råkat ut för den första kärlekens trollmakt. Men vi hade ”valt” en olämplig tid för dessa ungdomens lyckligaste år.

Den stora utrensningen – ur barnhemmets synvinkel

Häktningarna tycktes aldrig vilja ta slut, ja, när vi kommit tillbaka från Krim i slutet av augusti 1937 kom de rent av ännu tätare. På hösten 1937 slogs alla tidigare rekord.

För mig var det inte längre något ovanligt att söka upp en bekant och finna en förseglad dörr eller en annan familj som flyttat in i den häktades rum. Begreppet ”häktning”, som ännu för några år sedan varit ett skrämmande undantag, blev till en alldaglig företeelse. På den korta vägen till skolan kunde jag nästan varje dag se de gröna bilarna i vilka de häktade fördes bort.

Allt oftare fick vi höra talas om häktningar av höga kominternfunktionärer, som hittills framhållits för oss som mönster och förebilder. Från den ena dagen till den andra försvann inte bara lärare vid Karl-Liebknecht-skolan, utan också redaktörer i ”Deutsche Zentral-Zeitung” och funktionärer i ”Klubben för utländska arbetare”. Gång på gång fick man höra talas om nya häktningar på emigranthemmet och bland schutzbundmedlemmarna. På lärarna i skolan och hemmet, ja till och med på föredragshållarna som kom på besök från Komintern kunde man se att de levde i en ständig fruktan.

De som ännu inte blivit häktade – de kallade sig ofta själva de ”återstående” – betedde sig på olika sätt.

De flesta hade drabbats av en ständig skräckpsykos; de sprang omkring som hetsade villebråd och var ständigt angelägna att bara göra det rätta för att undgå att bli häktade.

Men vad var det ”rätta”?

”Nu är det viktigaste av allt att i möjligaste mån inte säga någonting alls och givetvis först och främst inte göra ett enda politiskt uttalande, även om det skulle vara aldrig så linjetroget. Att tiga, tiga och återigen tiga, det är vad tiden kräver”, ansåg några.

”I dag kan ingenting vara farligare än att gå omkring och tiga, ty då ger man ett intryck av att hysa hemliga tankar och över huvud taget vara en folkfiende. Just i den nuvarande situationen är det särskilt viktigt att verka aktiv och att varje dag klart uttala sin åsikt i alla frågor efter ‘Pravdas’ linje”, ansåg andra.

”Man kan aldrig veta vem som blir häktad som ‘folkfiende’ i morgon. Det bästa är att inte längre hälsa på någon och isolera sig helt och hållet”, var den ena tesen.

”Just nu måste man vara så sällskaplig som möjligt. Man måste bete sig precis som förut och låtsas som om man inte hade märkt någonting av hela utrensningen. Ingenting kan vara farligare än att isolera sig i sin kammare”, var den andra.

”Nu är det viktigaste att man ‘rensar’ bland sina böcker. Man bör genast bränna upp alla böcker, som kan tänkas avvika från linjen”, sade en del.

”Det finns ingenting farligare än att under dessa utrensningsmånader lägga den minsta papperslapp i kaminen. Det kommer genast att observeras av andra hyresgäster, och sedan sägs det att man har bränt upp dokument, och man blir automatiskt misstänkt för att vara spion. Hellre tio partifientliga böcker i bokhyllan än en bit bränt papper i kaminen!” invände andra.

Men när allt kom omkring var alla diskussioner till ingen nytta. I själva verket häktades både de som hade gått omkring stumma som fiskar och de som vid alla möjliga och omöjliga tillfällen högljutt och hänfört hade citerat ledarna i ”Pravda”. De som omedelbart efter arbetet hade dragit sig tillbaka till sina rum och inte vågat sig ut mera föll offer för NKVD precis lika väl som de som hade tagit till princip att ”ingenting märka” och bete sig likadant som förut. De överdrivet försiktiga som brände upp halva sitt bibliotek (däribland också tillåtna böcker) häktades precis som de andra som inte vågade närma sig kaminen av rädsla för att man skulle tro att de ville bränna upp dokument. Det fanns helt enkelt inget recept för hur oskyldiga människor skulle bete sig för att man skulle tro på deras oskuld.

Till och med på vårt barnhem hade det efter hand blivit känt att 99 procent av alla häktade personer aldrig hade gjort något mot sovjetmakten och följaktligen inte med bästa vilja i världen kunde erkänna någonting när de blev förhörda. Men enligt vad man då berättade för mig lyckades NKVD vanligen i alla fall komma på någonting som i och för sig var fullständigt oskyldigt – exempelvis ett brevkort från utlandet eller ett besök på Café National, där det samtidigt hade suttit någon utländsk diplomat flera bord längre bort. En sådan i och för sig alldeles oskyldig tilldragelse kunde sedan med en smula fantasi ”byggas ut” till delaktighet i en sammansvärjning mot Stalin.

Vid denna tid diskuterade de ”ännu inte häktade” följande fråga: Bör man konsekvent vägra att erkänna fantiserade brott och att underteckna bekännelser, eller bör man hjälpa rannsakningsdomaren att ställa ihop en sådan historia och underteckna den för att åtminstone visa sin goda vilja?

Bland mina bekanta var åsikterna delade.

”Jag har aldrig gjort någonting mot Sovjetunionen, och om jag blir häktad, skulle det inte falla mig in att erkänna några brott som jag inte har begått. Jag skall inte erkänna någonting och inte heller skriva under någonting”, löd den ena tesen.

”Häktningarna har ju inte det ringaste att göra med om man är skyldig eller oskyldig. Man hjälper ingen med att vägra att erkänna någonting. Tvärtom får man bara ett mycket hårdare straff utan att ha gagnat någon”, var den motsatta uppfattningen. ”Jag skall redan nu tänka ut en så trovärdig historia som möjligt för att göra det lättare för NKVD och kanske få ett relativt lindrigt straff, om jag skulle bli häktad.”

Några dagar senare träffade jag en mycket klok bekant, som nyligen hade träffat en man – han nämnde givetvis inget namn – som hade blivit häktad av NKVD men sedan släppts.

”Jag tror att jag har kommit på lösningen”, sade min bekante. ”Till förhöret måste man tänka ut en idiotisk historia, som nätt och jämnt är sådan att rannsakningsdomaren kan godta den som en bekännelse men som på samma gång är så enfaldig, att den vid första omprövning genast ter sig iögonenfallande osannolik.”

”Men hur skall en sådan bekännelse se ut?”

”Jag har ännu inte tänkt ut någon historia för egen del; jag håller på att fundera över saken. Men en bekant till mig har berättat några exempel. En kemist erkände till exempel, när han förhördes, att han hade sålt en viktig kemisk formel till den nazistiska underrättelsetjänsten. Givetvis frågade man honom genast vad det var för en formel. Han skrev ner formeln H_2SO_4.[1] Bekännelsen godtogs.”

”Otroligt!”

”Du förstår, efter hand har många av de skolade NKVD-funktionärerna själva blivit häktade, och därför är många av rannsakningsdomarna fullständigt oerfarna bondpojkar som man kan slå i sådana saker. Men det finns ännu tokigare saker! Har du hört historien om hamnen i Leningrad?”

Det hade jag inte.

”En person har erkänt att han varit med om en viktig sammansvärjning mot flottan. Han hade tillsammans med några andra gjort upp en plan att kasta stenar i vattnet vid Kronstadt för att skada flottan och örlogshamnen.”

”Nå, hur gick det för honom?”

”Han fick åtta år. Om han inte hade erkänt, hade han kanske blivit dömd till tio eller tolv år. Och för resten är han säker på att om det som han hoppas blir en omprövning av alla dessa domar, är han en av de första som kommer att friges.”

Det var en fantastisk och grotesk situation. Medan annars människor som lever under en diktatur och aktivt motarbetar den föresätter sig att vid ett förhör inte erkänna någonting och förneka så mycket som möjligt för att komma undan med ett lindrigt straff, fick jag höra långa samtal mellan allvarliga människor som aldrig hade gjort något mot systemet men som grundligt och allvarligt tänkte över vad de skulle kunna erkänna sedan de blivit häktade!

Samtidigt kom som alltid under sådana tider de vildaste rykten i omlopp.

”Jezjov kommer snart att bli avsatt”, viskades det förhoppningsfullt, och i oktober cirkulerade ett rykte att en stor amnesti skulle utfärdas den 7 november 1937, till oktoberrevolutionens tjugoårsjubileum, och att alla skulle bli frigivna.

Den 7 november kom. Det blev en amnesti, men bara för några hundra kriminella förbrytare, som inte hade det minsta att göra med den stora utrensningen. Också ryktena om den fruktade säkerhetskommissariens avsättning förstummades snart – ty Jezjov satt kvar, och just vid denna tid hyllades han mer än någonsin.

Längst höll ett rykte i sig om marskalk Blücher, som då var överbefälhavare för det särskilda militärdistriktet i Fjärran Östern. Om Blücher hade det redan tidigare berättats att han under 1920-talet varit i Kina upprepade gånger och att han samarbetat med Sun-Yat-Sen, den dåvarande ledaren för den kinesiska revolutionen. När marskalksgraden infördes, var han en av de fem första officerarna som fick den, och som överbefälhavare för det särskilda militärdistriktet i Fjärran Östern hade han i viss mån en undantagsställning. I juni 1937 hade han suttit i den militärdomstol som dömde marskalk Tuchatjevskij till döden, men sedan hade han, enligt vad det nu viskades, omedelbart återvänt till Fjärran Östern. Kort därpå började de första ryktena cirkulera.

”Marskalk Blücher är inte med på saken”, viskade en av mina bekanta med glädje i stämman. ”Det blir ingen utrensning i Fjärran Österns militärdistrikt.”

”Inga häktningar alls?”

”Jo, naturligtvis, men det är bara de vanliga häktningarna och inte sånt som vi nu har här.”

---

[1] Svavelsyra.

”Men är det verkligen möjligt?”

”Varför skulle det inte vara möjligt? Han har ju högsta befälet och går helt enkelt inte med på det. Ack, den som kunde få komma till Vladivostok!” Hans ögon glänste vid tanken. ”Men jag antar att det skulle väcka uppmärksamhet, och då skulle man säkert bli häktad här kortföre avresan.”

Inom kort återkom ryktet i en ny, utvidgad version:

”För några dagar sedan hade NKVD beslutat häkta den tredskande marskalk Blücher. Ett helt tåg fullt med NKVD-män skickades i väg för detta ändamål. De hade nätt och jämnt passerat gränsen till Fjärran Östern-distriktet, då tåget blev omringat av marskalk Blüchers special-trupper. De lär till och med ha haft artilleri. NKVD-männen måste ge sig och blev häktade. Nu sitter de i fängelset i Vladivostok. En riktig galenpanna, marskalk Blücher!”

Redan då hade jag intrycket – och nu är jag alldeles övertygad om det – att dessa rykten inte var annat än önskedrömmar. Det var den sista strålen av hopp i en förtvivlad situation. Men också dessa rykten förstummades småningom, ty snart fick man höra att marskalk Blücher hade blivit häktad. Han var som uppslukad av jorden. Hans namn nämndes inte längre i sovjetpressen och på mötena.

Häktningarna fortsatte utan avbrott. Människorna blev mer och mer likgiltiga. De såg fram emot sitt öde som mot en oundviklig naturkatastrof. Och mer än så: under denna hemska tid berättades fortfarande anekdoter – kanske just därför att allting ändå tycktes vara oundvikligt:

Två Moskvabor, Ivan och Pavel, möts på Gorkij gatan.

”Nå, Pavel, hur är livet?” frågar Ivan.

”Ja, hur kan det vara, Ivan. Det är precis som i en buss.” ”Som i en buss?”

”Ja, som i en buss. En del sitter, och de andra skakar.”

Mest utbredd var historien om ”klockan fyra på morgonen”, som anspelade på att häktningarna vanligen företogs vid den tiden.

Klockan fyra på morgonen knackar det på dörren till en lägenhet i Moskva där det bor fem familjer.

Alla hoppar genast ur sängarna, men ingen vågar öppna dörren. De står darrande och väntar vid dörrarna till sina rum.

Knackningarna blir kraftigare.

Till sist samlar sig en av hyresgästerna, Abram Abramovitj, och öppnar dörren till lägenheten.

Man hör honom viska en stund med en man som står där utanför. Så vänder han sig glädjestrålande till sina darrande medhyresgäster: ”Var inte rädda, kamrater, det är ingenting, det är bara huset som brinner ...”

De första tvivlen

Sedan länge var jag inte den ende i hemmet vars mor hade blivit häktad. Efter hand hade också andra interner genom brev eller kort fått veta att deras föräldrar blivit häktade. Så småningom löste sig tungornas band, och den ene erkände för den andre att hans mor eller hans far eller – det förekom också – båda hans föräldrar var arresterade.

Egendomligt nog reagerade vi alla ungefär likadant: Var och en av oss visste för länge sedan att hans mor eller far häktats trots sin oskuld. Men vi var redan så fostrade i den sovjetiska andan, att vi i våra bedömningar inte utgick från individuella öden – inte ens om det gällde våra föräldrar, som vi visste var oskyldiga.

Ingen av oss – det var omkring tio ungdomar vilkas föräldrar hade blivit häktade – drevs omedelbart till opposition mot systemet genom detta hårda personliga slag av ödet.

Vi skyggade instinktivt tillbaka inför tanken att masshäktningarna under åren 1936-1938 kunde innebära någonting som stod i direkt motsats till våra socialistiska ideal. Vi försökte då alltjämt intala oss att det var fråga om överdrifter i åtgärder som i och för sig var nödvändiga och riktiga.

En afton satt vi som vanligt tillsammans i hemmet.

En flicka vars far hade häktats av NKVD och deporterats på tio år inledde samtalet.

”Jag tror att man bäst kan förklara saken med ett exempel. Låt oss anta att någon av oss har ett äpple som han är mycket glad åt, därför att det är det enda han har. I detta äpple finns det nu en bit som är rutten eller rent av giftig. Om man vill rädda äpplet blir man tvungen att skära bort den giftiga eller ruttna biten för att bevara resten. Men när man skär i det måste man kanske för att inte bli förgiftad skära bort inte bara den dåliga biten utan också en del omkring så att bara den verkligt friska delen av äpplet blir kvar. Det är kanske något liknande med utrensningen.”

En annan i vår krets instämde: ”Utan tvivel finns det verkligen i Sovjetunionen en del spioner, agenter och sabotörer. Kanske sovjetmakten bara vet att de finns, men inte var de finns och vilka de är. För att nu vara på den säkra sidan och rädda sovjetstaten måste man sålunda också häkta oskyldiga människor. Detta är visserligen mycket smärtsamt för den enskilde, men är det inte ur principiell synpunkt berättigat, om det gäller att rädda det enda socialistiska landet i världen?”

”Det är ju i sista hand frågan om en historisk process”, ansåg en tredje. ”Jag har just läst några böcker om franska revolutionen och särskilt om jakobindiktaturen. Också då förekom det ju processer och avrättningar som kanske ur formellt juridisk synpunkt var oriktiga men som ändå medverkade till revolutionens seger.”

Men här mötte han protester.

”Vad du nu säger är ju ett mycket farligt exempel. Var det inte så att just jakobindiktaturen genom processerna och den revolutionära terrorn försvagade sitt eget underlag och därigenom i sista hand mot sin vilja medverkade till kontrarevolutionens seger?”

Diskussionen gick ännu en stund fram och tillbaka. Nu var vi i färd med att förklara utrensningen ”historiskt”; vid denna tid kunde man se de äldre i barnhemmet hänga med näsan över alla möjliga böcker som skildrade jakobindiktaturen. Vi hade sysslat så mycket med den att vi redan på skämt kallade oss ”Klubb 1793”.

På kvällen gick mina vänner och jag – oftast var vi två eller tre i sällskap – ut och promenerade vid stranden av Moskva-floden och diskuterade ivrigt olika problem om den franska revolutionen. Men våra diskussioner förde oss inte ett steg framåt.

För den som lever i västerlandet är det svårt att föreställa sig hur hjälplösa vi var i våra diskussioner. Vi var ju enbart hänvisade till de officiella referaten från processerna. Vi fick inte höra en enda invändning, inte ens en kritisk anmärkning. Vi hade inga tidningar (utom ”Pravda”), inga böcker (utom de som överensstämde med ”linjen” och var tillåtna), ingen möjlighet att höra några kommentarer till ämnet i utländsk radio. Vi visste inte om att alla ledande tidningar i utlandet sysselsatte sig med processerna och masshäktningarna, att det hade skrivits otaliga böcker i ämnet och att de mest skilda teorier hade lagts fram om processerna. I våra tankar och i våra diskussioner var vi helt och hållet hänvisade till oss själva. Och härtill kom att vi inte ens inom vår lilla krets alltid talade öppet, utan tvingades att uttrycka oss med antydningar och jämförelser, liksom i fablerna.

Vi försökte gång på gång att försvara utrensningarna för att kunna behålla vårt ideal, vår tro på Sovjetunionen som det första socialistiska landet.

Kanske, sade vi oss, är det av vissa bestämda skäl, som vi inte känner till, obetingat nödvändigt att genomföra dessa processer och masshäktningar. Det kan tänkas att de anklagade visserligen ”subjektivt” inte är förrädare och spioner men att de ändå ”objektivt” står i vägen för socialismens utveckling.

Hade inte Marx själv talat om våldet som det nya samhällets barnmorska? Var det inte tänkbart att många av de häktade verkligen var spioner och att alla folkkommissariat och myndigheter måste rensas, eftersom man inte hade exakta uppgifter härom? Var det inte i grund och botten frågan om att rädda den första socialistiska staten i världen?

Många av oss betraktade dessa tilldragelser som en historisk nödvändighet – kanske nödvändig av skäl som vi inte kände till och som var så viktiga att de högsta myndigheterna inte kunde röja dem.

Under denna tid råkade jag av en händelse läsa den amerikanske kommunisten John Reeds utmärkta bok ”Tio dagar som skakade världen”. John Reed skildrade revolutionsdagarna i november 1917, som han själv hade upplevat i Petrograd. Med häpnad fann jag att Stalin över huvud taget inte var nämnd i denna bok, under det alla de som under processerna betecknades som ”spioner” och ”agenter” här framställdes som de ledande männen i revolutionen.

Sedan jämförde jag ännu en gång tidningarna med processprotokollen. Nej, det kunde inte vara sant! Det var helt enkelt otänkbart att samma kommunister, som hade lett oktoberrevolutionen, som sedan 1917 hade stått i spetsen för partiet och lett det ryska arbetande folket till seger över vitgardisterna och de utländska interventionisterna och som i ledande ställningar hade dirigerat det socialistiska uppbyggnadsarbetet, nu sedan 1920-talet skulle ha varit imperialistiska agenter och utländska spioner.

Ju längre häktningarna fortsatte, desto mer kritiska blev mina tankar. På kvällarna grubblade jag över händelserna och sökte ett svar.

Utrensningarna hade kommit mig att se mera kritiskt på åtskilliga händelser, de hade fått mig att vackla en smula i tron och något dämpat min iver – men de ledde inte till att jag i själ och hjärta bröt med systemet. Det var de första allvarliga tvivlen. Min brytning med stalinismen skulle äga rum först mer än tio år senare.

Häktningar i barnhemmet

En vacker vårdag – det var i mars 1938 – var vi en liten grupp som efter middagsmålet fördjupat oss så länge i ett samtal att vi blev de sista som lämnade matsalen. När vi gick genom vestibulen öppnades den stora ingångsporten. Två civilklädda män kom in och gick sakta uppför trappan.

”NKVD-män!” viskade en kamrat till mig. Det hade han inte behövt tala om!

Under tiden hade vår lärare, den österrikiske schutzbundkämpen Karl Zehetner, kommit ut i vestibulen tillsammans med en elev. De hade också lagt märke till de båda männen.

”Se upp nu, Karl, nu kommer de och hämtar dig”, skämtade eleven.

”Sådant skämtar man inte om! Du vet ju att sovjetmakten inte ‘häktar några oskyldiga människor!” sade Zehetner och försökte verka fast i stämman.

NKVD-männen kom fram till vår lärare.

”Vi söker Karl Zehetner”, sade de med skarp röst på ryska. ”Det är jag”, viskade han.

”Ni är häktad av NKVD:s organ!”

Karl Zehetner sade ingenting mera. Utan att vända sig om följde han med de båda männen till utgången. Sedan hörde vi bara hur bilen sattes i gång.

Ännu några månader tidigare skulle denna tilldragelse ha gett upphov till en störtflod av diskussioner, upphetsning, samtal och gissningar. Nu, på våren 1938, mottogs den nästan med likgiltighet. Rektorn gav oss inte ens en förklaring till Zehetners häktning. Man slutade helt enkelt upp att tala om honom. Den enda följden av hans häktning blev att många nu blev ännu mera försiktiga än de hade varit förut.

Några dagar senare kom det till en häftig dispyt mellan de båda äldsta i de ”storas” sovsal. De var båda över sjutton år gamla.

”Har ni hört att R. är häktad? Det är samme man som vi har sett så ofta i klubben för utländska arbetare”, sade en av oss som just hade kommit in i sovsalen.

En av de båda äldsta hoppade upp, gick in i lärosalen och kom tillbaka med sin anteckningsbok.

”Vad är det du gör?” ropade den sjuttonårige Rolf Geissler till honom. Han var son till en sachsisk kommunist från Penig.

”Det skall du strax få se”, svarade den andre. Han tog fram sin reservoarpenna och strök omsorgsfullt över den häktade R:s namn och adress i boken, så att man inte kunde läsa någonting. Han såg granskande på bladet. Men ännu var han inte belåten, och så tog han en rakkniv och skar ut sidan.

”Man måste vara försiktig”, sade han, som om han velat ursäkta sig.

Rolf Geissler skrattade hånfullt. ”Du är en krämarsjäl, en ynklig pultron. Och en sådan skall kalla sig kommunist! Sådana ängsliga småborgare som du har jag bara förakt för. Du blir aldrig någon kämpe!”

”Det har ingenting alls att göra med rädsla. Det är ett ovillkorligt krav att vara försiktig och vaksam.”

Nu började ett häftigt gräl mellan Rolf Geissler och den ängslige. Till sist ropade den senare till min vän Rolf:

”Vänta bara, vi får väl se vem av oss som blir häktad först, du eller jag!”

Efter detta samtal, som onekligen var en smula ovanligt för att vara i ett barnhem, gick vi till sängs.

Tidigt på morgonen, omkring klockan fyra, väcktes vi av kraftiga knackningar på dörren. Två civilklädda män kom in i vårt sovrum alldeles som om de hade varit hemma där. Bakom dem såg vi vår nattsköterskas förskrämda ansikte.

”Är Rolf Geissler här?” frågade en av de båda männen med hög röst.

”Ja, här är jag”, svarade Rolf, ännu alldeles sömndrucken, på tyska, men när han fick se de båda männen upprepade han sina ord på ryska.

”Ni är häktad av NKVD:s organ” – för andra gången fick jag höra den stereotypa satsen, som alltid uttalades vid häktningar. ”Var har ni era saker?”

Rolf Geissler pekade på nattduksbordet som stod alldeles invid hans säng.

”Har ni några vapen?”

”Men bästa kamrater, det här är ju ett barnhem”, inpassade nattsköterskan.

”Vi har inte frågat er!”

”Har ni några vapen?” frågade de ännu en gång Geissler.

”Nej.” Nej. ”Det är bra, packa in era saker! Men alla papper ni har skall ni lägga här på bordet!”

Under tiden hade vi blivit klarvakna. När jag fick höra den sista meningen, kom jag med skräck att tänka på att vi kvällen innan – vi var ju ändå fortfarande till hälften barn – hade knåpat ihop ett sällskapsspel. En av oss som hade grafisk begåvning hade gjort några linoleumstämplar med fantasifrimärken och fantasimynt och sedan med hjälp av dessa tillverkat några dussin spelmarker och spelsedlar. I samma ögonblick lade Rolf Geissler upp dem på bordet. Vi tänkte alla samma sak: NKVD-männen kommer aldrig att tro på att det är ett sällskapsspel utan är säkert övertygade om att de har upptäckt tecknen för en ”hemlig organisation”.

Och just detta inträffade. När Rolf lade upp stämplarna och spelmarkerna på bordet, såg de båda NKVD-männen menande på varandra.

Under tiden hade Rolf Geissler klätt på sig och lagt ner en del underkläder i sin lilla kappsäck.

”Innan ni går skall ni skriva ert namn på varje dokument.”

Geissler skrev sitt namn i tur och ordning på alla sina brev, skrivböcker och anteckningsböcker. Sedan kom turen till de små spelmarkerna.

En av oss försökte ge en förklaring: ”Kamrater, det är ...” ”Vi har inte frågat er. Ingen här skall säga någonting!”

Några minuter senare var proceduren avslutad. Rolf Geissler fördes bort. När ytterporten öppnades hörde vi ännu en gång hur en motor startades.

Sedan dess har vi aldrig hört något mera om Rolf Geissler.

Samtidigt som dessa häktningar ägde rum i vårt barnhem gick landet ännu en gång i feber på grund av en stor process. Nu fördes den mot det så kallade antisovjetiska ”höger- och trotskistblocket”. Både kretsen av anklagade och de brott som de beskylldes för var ännu större än vid de tidigare processerna.

Främst bland de anklagade var den berömde partiteoretikern Nikolaj Bucharin, medlem av centralkommittén och politbyrån sedan 1917, chefredaktör för ”Pravda” och i många år medlem av Kommunistiska internationalens exekutivkommitté, och den gamle bolsjeviken Rykov, som var folkkommissarie för inrikes ärenden i den första sovjetregeringen av november 1917 och efter Lenins död blev ordförande i folkkommissariernas råd. När Stalin började stiga mot maktens tinnar, sköts Rykov alltmer i bakgrunden och degraderades slutligen till folkkommissarie för post och telekommunikationer, men den 27 september 1936 hade han också avlägsnats från denna post, och sedan dess hade man inte hört något mera om honom.

Särskilt groteskt var det att också den förutvarande chefen för NKVD, Jagoda, som tidigare själv hade iscensatt sådana processer, nu satt på de anklagades bänk. På hösten 1936 hade han blivit avsatt från sin mäktiga ställning som folkkommissarie för inrikes ärenden och utnämnts till folkkommissarie för post och telekommunikationer efter Rykov. Vid den tiden betraktades denna befattning allmänt som första steget mot en häktning. I april 1937 tillkännagavs hans avsättning från det olycksdigra postkommissariatet, och när det slutligen i mitten av maj meddelades i en liten notis, att namnet Jagoda hade avlägsnats från järnvägsbron mellan Volotjajevsk och Komsomolsk, stod det klart för varje pionjär att den förut så mäktige säkerhetschefen hade blivit häktad. Nu, i mars 1938, stod han själv inför rätta. De åtalade beskylldes för att år 1918 ha organiserat en sammansvärjning mot Lenin, för att sedan början av 1920-talet ha varit spioner i tjänst hos främmande länders underrättelseväsen samt för att ha förhandlat med Hitler-Tyskland om avträdande av Ukraina och med Japan om avträdande av kustområdet Primorje i Fjärran östern. Dessutom sades de ha verkat för att avträda Vit-

ryssland till Polen och de centralasiatiska sovjetrepublikerna till Storbritannien, att lösgöra Georgien, Armenien och Azerbejdzjan från Sovjetunionen, att stycka Sovjetunionen och återupprätta storgodsägarnas och kapitalisternas herravälde.

Men dessa anklagelser räckte tydligen inte till, ty de beskylldes dessutom för att ha förberett en sammansvärjning för att undergräva försvarsindustrin och att ha iscensatt kollisioner av militärtransporter. Tjernov, som i många år varit folkkommissarie för jordbruket, sades ha utövat sabotage på hästavelns område, så att 25 000 hästar gått förlorade. Dessutom skulle han gett order om att inympa rödsot och pest på svin, att stoppa leveranser av ägg till Moskva och att lägga glas och spik i smörlager. De gamla bolsjevikerna, Lenins stridskamrater, anklagades inte bara för förbindelser med Gestapo och det japanska underrättelseväsendet, utan också för samarbete med andra utländska spionageorganisationer.

Smädelserna i pressen gick i stil med dessa ”anklagelser” och var häftigare än någonsin. Vysjinskij kallade inte bara som vanligt de anklagade för ett ”band av spioner och förrädare” utan också för ”huggormars avföda” och ”en stinkande klump av mänskligt avskum”. Den främste bland de anklagade, Bucharin, som Lenin en gång hade kallat ”partiets älskling”, betecknades nu av Vysjinskij som ”en eländig bastard av räv och svin”. I sin slutplädering krävde Vysjinskij att de åtalade skulle ”skjutas som galna hundar”.

Så kom de vanliga massmötena, där man ”tog ställning” till processerna. För varje dag växte antalet resolutioner, som med de föreskrivna klichéfraserna krävde omedelbart dödsstraff. I pressen återgavs foton från dessa möten, och man kunde se hur alla lyfte handen som tecken på instämmande.

Den 15 mars 1938 kom det officiella meddelandet om domarna. De tidigare ledande parti- och statsmännen Bucharin, Rykov, Jagoda, Krestinskij, Rozengolts, Tjernov och Grinko, de båda läkarna Levin och Kazakov och några andra åtalade dömdes till döden, den förutvarande ukrainske regeringschefen Rakovskij och professor Pletnjov vardera till 20 års fängelse.

Dagen därpå inställdes två av de vanliga lektionerna i skolan. I stället skulle vi ”gå igenom” processen och domarna. Vår lärarinna höll en ”diskussionsinledning”, varvid hon givetvis noggrant höll sig till processprotokollen och ”Pravdas” ledare i ämnet, och uppmanade oss – som det på den tiden var brukligt överallt – att ”ta ställning” till saken.

Resultatet av denna diskussion var från början givet. Några elever gav med noggrant fasthållande vid den officiella terminologin uttryck åt sin avsky över brottslingarna och förrädarna och sin tacksamhet mot säkerhetsorganen och högsta domstolen, som hade befriat sovjetfolket från detta avskum.

”Är det någon mer som önskar ordet?” frågade lärarinnan.

”Ja”, svarade en elev i en av de bakre bänkarna. ”Jag skulle vilja säga att jag inte gillar alltsammans.”

Klassen greps av en förlamande skräck. Alla vände sig om mot talaren, ty det föreföll som om han med dessa ord hade beseglat sitt öde. Är han vansinnig? tänkte nog de flesta eleverna.

Särskilt nervös var givetvis lärarinnan, som ju var ansvarig för allt som hände under denna lektion.

Hon var nära att hindra eleven att tala, men plötsligt avstod hon från det. Antagligen hade hon blixtsnabbt blivit medveten om att om hon hindrade honom att säga något, kunde hon bli beskylld för att ”släta över” och sålunda ”objektivt hjälpa en folkfientlig elev”.

Under tiden hade eleven börjat tala. ”Jag har följt processen mycket noga från början till slut och anser att det är riktigt att skjuta dessa folkfiender, skadegörare och spioner, men ärligt sagt förstår jag inte varför tre av de åtalade inte fick dödsstraff utan bara femton eller tjugo års fängelse. Man borde också ha skjutit Pletnjov, Rakovskij och Bessonov.”

Den elev som talade var i allmänhet ganska intelligent och hörde till de bästa i klassen. Han hade talat i brösttoner av djupaste övertygelse – han trodde på processerna!

Lärarinnan drog en suck av lättnad. Han hade visserligen gett uttryck för en avvikelse, men den var relativt ofarlig.

Hon gav ännu en gång en sammanfattning av diskussionen och tillrättavisade den alltför ivrige eleven: ”Kamrat Vysjinskij har uttryckligen framhållit att alla förbrytarna inte skall bära ansvar i samma grad och att straffutmätningen måste bli individuell. För övrigt tillkommer det inte oss att kritisera ett beslut av Sovjetunionens högsta domstol, som har fällt sin dom efter så moget övervägande. Men en sak kan man säga: den omständigheten att man har gjort en klar skillnad mellan de främst skyldiga och de mindre skyldiga är ett nytt exempel på rättfärdigheten hos vårt sovjetiska rättsväsen.”

Hitler-Stalin-pakten skakar oss

Häktningarna upphörde emellertid inte i och med processen mot ”höger- och trotskistblocket”, den största och sista av de tre processerna under utrensningsåren 1936-1938. Ännu en gång, på hösten 1938, blev häktningsvågen på nytt särskilt kraftig under några veckor. Men sedan, mot slutet av år 1938, meddelades det i en kort notis i ”Pravda” att Jezjov hade befriats från sina skyldigheter som inrikesminister och att Berija utnämnts till hans efterträdare.

Det grymma förintelsefälttåget var avslutat. Det fanns knappast någon institution, där inte hela personalen hade häktats en eller flera gånger. Miljoner människor, däribland hundratusentals fackmän som hade utbildats under hårt arbete, vistades nu i lägren i Sibirien, Kazakstan eller Fjärran Östern.

Särskilt stort var antalet offer bland de gamla bolsjevikerna, bland kämparna från inbördeskriget. Nästan alla Lenins gamla stridskamrater hade häktats.

Av de sju medlemmarna av politbyrån på Lenins tid begick Tomskij självmord i ett NKVD-fängelse i slutet av 1936, i början av utrensningsperioden. Zinovjev, Kamenev och Rykov blev skjutna under utrensningens förlopp. Trotskij mördades kort efteråt, på sommaren 1940, av en NKVD-agent i Mexico. Endast Stalin överlevde utrensningen.

Bucharin och Pjatakov, som Lenin i sitt ”testamente”, vilket han skrev den 25 december 1922, hade betecknat som ”de bästa huvudena i den yngre generationen”, blev skjutna av NKVD.

Av de 21 personer, som år 1917 tillhörde kommunistiska partiets centralkommitté, försvann 16 under utrensningarna, häktades eller arkebuserades. Tre hade tidigare dött en naturlig död, och endast två överlevde utrensningarna – Stalin och Alexandra Kollontaj.

Den 7 november 1937, då utrensningen hade nått sin kulmen, firades tjugoårsdagen av den segerrika oktoberrevolutionen och den första sovjetregeringens bildande. Av de femton medlemmarna i denna regering hade nio häktats av NKVD. Trotskij befann sig vid denna tid i landsflykt. Fyra hade dött före utrensningen. Det var bara en medlem av den första sovjetregeringen av november 1917 som överlevde utrensningen, nämligen Stalin.

Lika hårt gick utrensningen fram i Röda arméns ledning. Den drabbade tre av Sovjetunionens fem marskalkar – Tuchatjevskij, Blücher och Jegorov. Och samma öde drabbade de på den tiden mest kända sovjetiska generalerna. Chefen för Röda arméns politiska överstyrelse och vice folkkommissarien för försvaret Gamarnik begick självmord.

Men utrensningsaktionerna inskränkte sig ingalunda till toppfigurerna. Ännu mera omfattande var härjningarna i de enskilda unionsrepublikerna, i de lokala stats- och partiorganen och framför allt bland partimedlemmarna. Med mycket få undantag befann sig nu alla gamla bolsjeviker och dessutom alla, som i sin ungdom hade kämpat mot tsarismen och som redan då hade levat i förvisning, på nytt i fängelser eller arbetsläger.

Det var den grymmaste förintelsekampanj, som någonsin har genomförts i någon stat.

Särskilt hårt drabbades de utländska kommunister som vistades i Sovjetunionen. På några månader häktades flera funktionärer i Kominterns apparat än de som under de föregående 20 åren häktats av alla borgerliga regeringar tillsammans. Enbart en uppräkning av namnen skulle fylla hela sidor.

Omkring årsskiftet 1938-1939 upphörde den blodiga utrensningen lika plötsligt och oförmedlat som den hade börjat två år tidigare.

I dag finner jag det häpnadsväckande hur fort människorna i Moskva – bland dem också jag – förmådde glömma allt det ohyggliga. Men vi hade helt enkelt upplevat för mycket under dessa fasansfulla månader. Våra känslor var avtrubbade.

Redan några veckor efter Jezjovs avsättning förekom det endast i undantagsfall att man talade om häktningarna.

Ryktena och ”recepten” försvann lika snabbt som de hade dykt upp två år tidigare.

Endast i förbigående kunde det under samtal dyka upp korta minnen från ”jezjovstjina”, som man i Moskva kallade utrensningen. Det var som om man hade talat om händelser som för länge sedan tillhörde historien och som hade ägt rum för hundratals år sedan.

Sommaren 1939 tillbringade vi i Jejsk vid Azovska sjön som gäster hos en stor militär-akademi.

Under ferierna förberedde vi oss för vårt förestående inträde i Komsomol. Varannan efter-middag satt vi tillsammans med vår politruk Igor Speranskij och blev politiskt skolade. Det är inte svårt att gissa vilket ämne vi sysslade med – det var Sovjetunionens kommunistiska partis historia. Läroboken i detta ämne hade kommit ut på hösten 1938, och jag hade givetvis redan noggrant läst igenom den. Nu under sommarlovet fick jag ”arbeta genom” den för andra gången. (Längre fram fick jag gå igenom den tre gånger till!)

I mitten av augusti blev vi inbjudna till en fest på flygvapnets sjö-krigsskolas stora kulturpalats. Det hölls ett föredrag om den internationella situationen, vilket som vanligt på den tiden med skärpa vände sig mot fascismen och Hitler-Tyskland.

Tre dagar senare blev vår politruk Igor Speranskij kallad till staden mitt på dagen. ”Ni kan gå och bada så länge, jag kommer tillbaka i kväll. Jag har bara blivit kallad till staden.”

”Vad är det som står på?”

”Ingen aning, något viktigt kan det väl knappast vara.”

Vi hade glada och förnöjda gett oss i väg att bada och hade redan varit hemma ungefär en halvtimme, då vår politruk plötsligt kom rusande: ”En mycket viktig underrättelse!” ropade han med andan i halsen. ”Jag har fått ett korrekturavdrag av morgondagens tidning.”

”Vad har hänt?” frågade vi alla med en mun.

”Vi har slutit en nonaggressionspakt med Tyskland!”

Vi stirrade på honom med gapande mun. Vi hade väntat oss allt annat, bara inte detta. Vi hade naturligtvis följt noga med i pressen men hade varit säkra på att Sovjetunionen snart skulle sluta ett alliansfördrag med England och Frankrike mot de fascistiska angriparna, trots alla svårigheter vid förhandlingarna.

Vår politruk Igor läste med högtidlig ämbetsmannaröst upp ordalydelsen av pakten mellan Sovjetunionen och Hitler-Tyskland för oss.

Det var ju inte rätt och slätt en nonaggressionspakt, utan en fullständig kursförändring i Sovjetunionens utrikespolitik! Ömsesidig information om ”gemensamma intressen” med Hitlerregeringen? Inget deltagande i någon maktgruppering, som riktade sig mot Hitler? Detta

kunde ju bara innebära ett slutgiltigt uppgivande av alla former av kamp mot den fascistiska aggressionen.

Det var som om åskan hade slagit ner. Vi satt där tysta och förvirrade.

”Vårt hem är upplöst!”

Nästa morgon, första dagen efter paktens ingående, väcktes vi tidigt av vår politruk. ”Det har just kommit ett telegram från Moskva. Vi måste genast resa tillbaka.”

”Nu i dag?”

”Ja, jag har redan hört mig för. Om två timmar kan vi fara till Moskva över Rostov.”

På tåget till Moskva satt vi försjunkna i dystra tankar. Vad kunde denna plötsliga återresa betyda? Hur skulle vårt liv komma att gestalta sig, sedan Sovjetunionen ingått en pakt med Hitler-Tyskland?

Vi inväntade med spänning vår ankomst till Moskva för att få närmare besked.

Vi behövde inte vänta länge.

Redan på stationen möttes vi av några interner från barnhemmet som hade tillbringat sina ferier på andra ställen och återvänt ännu snabbare. ”Hemmet är upplöst!” ropade de till oss.

Ingen annan underrättelse hade väl kunnat uppröra mig mer. Barnhemmet – det var allt för oss: vår bostad, vårt liv, vår beskyddare, vår vän. Och nu, från den ena dagen till den andra, skulle det inte finnas längre! Vi stod plötsligt inför ett tomrum och kunde knappast göra oss en föreställning om hur det skulle gå för oss i framtiden.

”Vad skall det nu bli av oss?”

”Det vet inte vi heller. Det kommer att avgöras i eftermiddag.”

Det hölls några möten, men ingen tycktes veta vad som nu skulle ske med oss. Lärarna ryckte bara hjälplöst på axlarna som svar på våra frågor: ”Vi vet lika litet som ni. Rektorn är på en konferens.”

När han kom tillbaka sade han: ”Alla skall komma in i stora salen. Mötet börjar med detsamma!”

Jämfört med tidigare möten var detta inte särskilt högtidligt. Vi satt på lårar och säckar eller stod lutade mot väggen.

Man började som vanligt med en politisk inledning. Rektorn ”förklarade” pakten för oss i det han påpekade, att västmakterna hade vägrat att förhandla på basis av likställighet. De ville utnyttja Sovjetunionen i kampen för sina imperialistiska intressen. Men den store Stalin hade genomskådat detta spel. Genom att man omedelbart slutit en pakt med Tyskland hade förutsättningar skapats för att Sovjetunionen skulle kunna leva vidare i fred och fortsätta sitt uppbyggnadsarbete.

Sedan började han tala om vårt hem. ”I det nya utrikespolitiska läget blir en viss omorganisation nödvändig också hos oss.”

Med uttrycket ”en viss omorganisation” menade han hemmets omedelbara upplösning.

Kort, kallt och hjärtlöst meddelade rektorn de nya riktlinjerna. Han bemödade sig tydligen inte alls att göra övergången till den nya situationen psykologiskt lättare för oss. Jag kände instinktivt på mig att vi redan var ”avskrivna”.

”Alla de interner på hemmet som ännu inte har gått ut sjunde klass kommer att i eftermiddag överföras till det ryska barnhemmet ‘Spartak’. De äldre kan ta arbete hos något företag, som då också kommer att ordna med bostad. De som alltjämt önskar gå ut den tioåriga skolan får

flytta till det ryska barnhemmet tillsammans med de yngre och måste följa samma dagordning som alla andra interner i det ryska hemmet.”

På en halvtimme var allt avgjort. Redan samma eftermiddag kom cirka 40 interner till barnhemmet Spartak. Ytligt sett föreföll skillnaden mellan de båda hemmen inte alltför stor. Byggnaden var visserligen något mindre men ändå ganska vacker.

Vi gick tvekande in i det nya hemmet. När vi kom in ropade man till oss: ”Alla skall genast gå in i salen!” Det lät inte vidare vänligt! Vi stod nedslagna i salen, då en storvuxen, mörkhårig man med strängt utseende kom in:

”Ställ upp er på ett led!” ropade han strängt. En sådan ton var inte vanlig i vårt hem.

Hans tillsägelser slog ned på oss som klubbslag: ”Ingen får lämna hemmet utan lärares tillåtelse! Läxorna skall läsas under lärarnas uppsikt! Alla måste rätta sig efter detta hems fastställda reglemente! Inte heller de äldre kan vänta sig någon särställning här!”

Sedan visade man oss våra sovplatser. Vi kastade förskräckta blickar in i sovsalen, där de primitiva sängarna stod tätt sammanpackade. Kontrasten mot vårt tidigare hem var slående.

”Hit kommer säkert inte några utländska delegationer på besök”, var min kätterska tanke.

Sedan kom kvällsmåltiden. Det är onödigt att säga att den var dålig.

Men förändringen i mina materiella förhållanden tyngde mig inte så som det intrånget i min personliga frihet att jag nu noggrant måste följa reglementet och behövde särskilt tillstånd till varje liten promenad. Många av de yngre var nära att brista i gråt.

”Det är inte bra här. Det är så olika vårt hem”, klagade de. ”Jag hade inte föreställt mig att skillnaden var så stor mellan vårt hem och ett ryskt barnhem.”

Vi skrev den sista veckan i augusti 1939. Barnhemmet nr 6, hemmet för barn till österrikiska schutzbundkämpar och tyska emigranter, hade existerat i cirka fem år. Jag hade tillbringat tre år där. Under denna tid hade vi lärt känna Sovjetunionen – men som ungdomar i uppväxtåren, som levde i ett privilegierat hem och inte hade några bekymmer för dagen utan förde ett liv, som låg långt över genomsnittet för en vanlig sovjetmänniska. Vi hade visserligen upplevt utrensningens fruktansvärda år men inte lika intensivt som de människor, som var verksamma i andra institutioner och organisationer.

Nu var det plötsligt slut med denna undantagsställning. Genom ingåendet av en non-aggressionspakt med Hitler-Tyskland och vårt hems upplösning hade vi på en enda natt förvandlats till vanliga unga människor i Sovjetunionen.

Kanske denna upplevelse kan få en läsare i västerlandet att förstå, varför politiska händelser spelar en så framträdande roll i Sovjetunionen – och därmed också i denna bok – medan personliga upplevelser ofta trängs i bakgrunden. Men hur skulle det kunna vara annorlunda i ett land, där de politiska händelserna så omedelbart ingriper i individernas liv? Vid 14 års ålder hade jag upplevt början till den väldiga arresteringsvåg, som skilde mig från min mor, vid 15 års ålder våra lärares arrestering, processerna och de våldsamma utfallen mot personer, som bara några månader tidigare hållits fram för oss som förebilder. Vid 16 års ålder var jag vittne till hur en intern i vårt barnhem arresterades i vår sovsal och nu, vid 171/2 års ålder, fick jag se, att vårt barnhems öde var beroende av ett utrikespolitiskt fördrag med en annan stormakt.

II. Mitt liv som sovjetstudent

”Om ni inom fem dagar har funnit en studie- eller arbetsmöjlighet och fått en bostad, finns det ingenting som hindrar att ni lämnar hemmet. Om inte så får ni stanna här och underkasta er hemmets villkor som alla andra”, sade rektorn för Spartak-hemmet till mig i sträng ton. Mitt

beslut var fattat: Jag ville inte på några villkor stanna i det ryska barnhemmet Spartak, som jag tyckte var så tröstlöst. Jag måste se till att komma bort från detta hus som var som en tvångströja för mig.

Jag begav mig därför ut på jakt efter en läroanstalt som tog emot sådana elever som gått ut nionde klassen och som kunde ge mig ett stipendium och en bostad.

Med goda föresatser i Komsomol

Några dagar senare fick jag det efterlängtade intyget: ”Härmed intygas, att kamrat W. Leonhard är kursant i förberedande kursen vid Moskvas institut för lärare i främmande språk.”

Jag lämnade glädjestrålande lärarinstitutet, och en halvtimme senare var jag åter i Spartakhemmet. Kort därefter gick jag in till rektorn. Han försökte visa sig vänlig och gratulerade mig till och med.

Sedan tog jag avsked av mina tyska och österrikiska ungdomsvänner från det tidigare barnhemmet nr 6, som jag hade levat tillsammans med i så många år och som nu blivit ”likriktade” i det ryska Spartak-barnhemmet. De önskade mig också allt gott, liksom rektorn hade gjort, men det låg mera värme och uppriktighet i deras ord.

Så började mitt liv som student vid den förberedande kursen vid Moskvas institut för lärare i främmande språk i september 1939. Den senaste utrikespolitiska utvecklingen hade visserligen förstärkt mina tvivel på många företeelser i Sovjetunionen, men den hade ännu inte rubbat min principiella inställning. Det låg därför inget motsägande i att jag just vid denna tid sökte inträde i Komsomol, Sovjetunionens kommunistiska ungdomsförbund. Jag önskade uppriktigt att bli en god medlem av förbundet. Jag hade redan läst mycket om komsomolmedlemmarna om deras hjältedåd under revolutionen och inbördeskriget och under den första femårsplanen. Framför allt hade jag tagit starka intryck av Nikolaj Ostrovskijs bok ”Hur stålet härdades”, komsomolromanen som hade påverkat så många sovjetiska ungdomar och i vilken de funnit tröst när de anfäktats av tvivel och hämtat ny tillförsikt, nya krafter och ny energi.

Komsomol skulle inom kort fira sitt 21-årsjubileum. Den 29 november 1918 hade ”Arbetar- och bondeungdomens första allryska kongress” förklarat sig solidarisk med det kommunistiska partiet och antagit namnet ”Rysslands kommunistiska ungdomsförbund”. Denna beteckning förkortades snart till ”Komsomol” (Kommunistitjeskij Sojuz Molodezji).

Komsomol var på den tiden ännu inte på något sätt en ur politisk synpunkt enhetligt inriktad organisation, där alla medlemmar följde en från högre ort anbefalld ”linje”, utan ett levande revolutionärt ungdomsförbund, inom vilket det ännu fanns många oppositionella strömningar.

I Ukrainas kommunistiska ungdomsrörelse uppstod sålunda 1920-1921 en opposition, som gick in för att grunda ett eget oberoende ukrainskt ungdomsförbund. Det var en strömning som stödde sig på de så kallade ”borotbisterna”, en vid denna tid tämligen stark gruppering inom Ukrainas bolsjevikiska parti. Borotbisterna förordade en av Moskva oavhängig, självständig socialistisk utveckling i Ukraina.

Ännu intressantare var den strömning inom Komsomol, som kallade sig ”de unga syndikalisterna” och stödde sig på Sljapnikovs ”arbetaropposition”. Denna opposition vände sig mot den tilltagande centraliseringen av näringslivet och statsapparaten och mot att staten skulle tillsätta direktörer för de socialiserade företagen och fordrade en arbetarnas självförvaltning. De socialistiska företagen skulle stå under! ledning av valda arbetarråd, vilkas verksamhet på högre nivå skulle samordnas av valda producentråd – en idé som i många avseenden påminner om det system med arbetarråd som ett kvartssekel senare infördes i Jugoslavien efter brytningen med Moskva.

Dessa intressanta oppositionella strömningar och meningsutbytena mellan dem betecknades naturligtvis 1939, när jag inträdde i Komsomol, som ”farliga avvikelser”, vilka skulle ”slås ner”.

I över ett år hade jag förberett mig politiskt för inträdet i Komsomol. Jag hade studerat programmet och stadgarna, läst Lenins och Stalins viktigaste skrifter och naturligtvis ”arbetat igenom” Sovjetunionens kommunistiska partis historia.

Nu kände jag mig mogen för att bli medlem av Komsomol och skrev en ansökan till vederbörande primärorganisation. I denna framlade jag som brukligt var min önskan att inträda i Komsomol och motiverade den politiskt.

Några dagar senare satt jag i ett torftigt möblerat rum, omgiven av ryska komsomol-medlemmar som synade mig uppmärksamt.

”Vi har här kamrat Leonhards inträdesansökan, som vi nu skall behandla”, sade sekreteraren och läste upp min inträdesansökan. Det var alldeles tyst, och jag kände mig nästan som på en examen.

”Som vanligt är det väl bäst om kamrat Leonhard till att börja med berättar om sin levnad för oss. Jag ber kamraterna att höra noga på och sedan ställa frågor.”

I denna högtidliga och officiella stämning måste jag nu berätta om min levnadsbana, som för de ryska komsomolmedlemmarna måste te sig en smula ovanlig.

För ett eller två år sedan, vid tiden för utrensningarna, hade jag varit säker på att aldrig bli intagen. Ingen komsomolmedlem skulle haft mod att förorda en inträdesansökan från en ung människa, som tillbringat sin barndom i Tyskland och vars mor arresterats av NKVD. Men nu på hösten 1939 var situationen en helt annan. Jag fick obehindrat avsluta min levnadsbeskrivning.

”Är det någon som vill fråga kamrat Leonhard något?” frågade sekreteraren.

”Vad för slags socialt arbete har du utfört hittills?”

”Jag har varit redaktör för väggtidningen i skolan i ett år, och i två år har jag varit medlem av väggtidningsredaktionen vid barnhemmet.” ”Hur gick det för dig i skolan?”

”Under skolåret 1935-36 i sjätte klass och i nionde klass var jag otlitjnik (”utmärkt”). I sjunde och åttonde klass hade jag betyget ‘bra’ i de flesta ämnen.”

”Har du gått igenom partiets historia?”

”Ja, jag är beredd att svara på frågor på detta område.”

Men ingen ställde någon fråga. Tydligen hade de ingen lust att gå in på detta ämne, som de redan var trötta på. I stället följde de vanliga frågorna om Komsomol.

”Vilka är en komsomolmedlems viktigaste plikter?”

Jag svarade som det stod i stadgarna: ”Varje komsomolmedlems viktigaste plikter är: att studera Marx’, Engels’, Lenins och Stalins verk, att utföra bolsjevikpartiets och Komsomols beslut och taga aktiv del i landets politiska liv; att vara förebildlig i den socialistiska inställningen till arbetet, värna den socialistiska egendomen, sätta sig emot överträdelser av den socialistiska statens ordning samt ständigt vara beredd att sätta in alla sina krafter och om så fordras sitt liv för det socialistiska fosterlandets försvar.”

”Vem kan bli medlem i Komsomol?”

”I Komsomol kan ungdomar i åldern 15 till 26 år vinna inträde som bekänner sig till förbundets stadgar och program, som är verksamma i någon av dess organisationer, som rättar sig efter alla förbundets föreskrifter och som regelbundet erlägger medlemsavgiften.”

”Enligt vilken organisatorisk princip är Komsomol uppbyggt?”

”Komsomol är uppbyggt enligt den demokratiska centralismens princip. Det innebär att alla ledande organ väljes, att de lägre organen är underställda de högre, att minoriteten måste rätta sig efter majoriteten, att komsomolorganen måste avlägga räkenskap inför sina organisationer.”

”Bra, det räcker”, sade sekreteraren. ”Vill någon ställa ytterligare frågor?”

Det var tyst ett ögonblick.

”Då det inte finns några fler frågor att ställa, kommer vi till omröstningen. De i vår grupp som vill förorda Leonhards medlemskap i Komsomol räcker upp handen.”

Alla de närvarande räckte upp handen.

Min intagning var dock ännu inte klar med detta.

”Ansökan går nu vidare till Komsomols distriktskommitté. Du kommer att få besked därifrån och skall anmäla dig hos distriktskommittén på utsatt tid.”

Ungefär två veckor senare blev jag kallad till Komsomols distriktskommitté. Distriktssekreteraren ställde några frågor och talade om den ära, som var förbunden med inträdet i Komsomol, om det förtroende, som man därmed visade mig, och om min förpliktelse att motsvara detta förtroende. Allvarligt, nästan högtidligt, räckte han mig det lilla mörkgrå häftet med titeln ”Vsesojuznyj Leninskij Sojuz Kommunistitjeskoj Molodezji (VLSKM)”.

Då jag svarade, att jag skulle sätta in alla mina krafter på att motsvara förtroendet, använde jag också de föreskrivna formuleringarna – men jag gjorde det med ärlig övertygelse.

Detta kanske tycks egendomligt för en läsare från västerlandet. Min mor hade arresterats, jag hade upplevt mina lärares och vänners arrestering och naturligtvis länge märkt, att den sovjetiska verkligheten såg helt annorlunda ut än den skildrades i ”Pravda”. Men på något sätt höll jag isär dessa saker, också mina personliga intryck och upplevelser, från min principiella politiska övertygelse. Det var nästan som om det fanns två olika plan: det ena var dagshändelserna och mina egna upplevelser, som jag ofta var kritiskt inställd till, det andra var den stora ”linjen”, som jag vid denna tid ”principiellt sett” – trots många betänkligheter – fortfarande ansåg riktig.

Jag tror att många komsomolmedlemmar gjorde en liknande gränsdragning och att detta sätt att tänka är typiskt för många av dem. Säkerligen fanns det och finns alltjämt ungdomar som inte inträder i Komsomol av djupt rotad övertygelse. Detta stod snart klart för mig, ty från och med nu deltog jag ständigt i sammanträdena och mötena och lärde snart känna de mest skilda typer av komsomolmedlemmar, vilka man enligt min uppfattning kunde indela i fyra grupper:

Det var först och främst ”entusiasterna”, unga människor, sprakande av aktivitet och initiativ, som med begejstring, hängivelse och uppoffring ägnade sig åt Komsomol men som inte grubblade alltför mycket över politiska problem och som knappast tycktes märka politiska motsägelser eller plötsliga ändringar av linjen. För dem var Komsomol den enda möjligheten att få utlopp för sin ungdomliga kraft. Men många gånger hade jag det intrycket att en annan rörelse eller organisation med liknande möjligheter skulle ha utövat lika stor dragningskraft på dem.

Sedan fanns det en annan typ av komsomolmedlemmar, till vilken också jag hörde på den tiden. De gick in i organisationen av politisk övertygelse och kände sig framför allt lockade av de programmatiska frågorna och den politiska diskussionen. Sådana medlemmar var också aktiva, även om de inte gick så långt som ”entusiasterna”. De såg visserligen många motsägelser och hyste emellanåt allvarliga betänkligheter, men de försökte att rättfärdiga allting inför sig själva genom långa och många gånger mycket invecklade resonemang.

Den tredje typen, ”karriäristerna”, fann jag framför allt hos sönerna och döttrarna till parti-, stats- och företagsfunktionärer. De ville komma fram i livet och sade det också ofta rent ut. I Komsomol såg de bara en språngbräda till en snabb karriär.

Slutligen stötte jag till min förvåning på en typ som jag måste beteckna som ”den likgiltigt-självklara komsomoltypen”. Det var unga människor som tydligen inte reflekterat närmare över sitt inträde i Komsomol. De hade gått in därför att andra också gjorde det, därför att deras vänner var med i Komsomol, ”för att man gör det”. Denna typ träffade jag framför allt bland flickor i Komsomol, men inte enbart bland dem.

Jag var medlem i Komsomol i sammanlagt sex år. Först efter en lång tid, när jag blivit så god vän med några komsomolmedlemmar att jag kunde tala öppet om mina kätterska tankar, märkte jag till min stora förvåning att jag ingalunda var ensam.

Så småningom – tyvärr måste jag här avstå från att skildra detaljerna för att inte utsätta dem det gäller för fara – kom jag tillsammans med några oppositionella komsomolmedlemmar. En av dessa bekände sig till anarkismen vid ett samtal med mig. Mina andra oppositionella vänner var marxister eller leninister – men just för att de tog Marx’ och Lenins läror på allvar stod de i opposition till systemet i många viktiga frågor. De var framförallt mot NKVD:s allmakt och utrensningen av det gamla gardet bland bolsjevikerna. En kvinnlig komsomolmedlem läste en gång upp för mig en dikt, som i avskrift gick runt i kretsen. Det var en revolutionär frihetsdikt. Senare hörde jag att även en oppositionell komsomolmedlems roman hade skrivits av och lämnats vidare till andra pålitliga kamrater. Titeln på denna roman var: ”Gullivers resa i landet där väggarna har öron”.

Överraskningen i Finlandskriget

I oktober 1939 läste vi i ”Pravda” att Finland avslagit ett anbud från Sovjetunionen att sluta en biståndspakt. Sovjetunionen hade, enligt vad det uppgavs, föreslagit Finland att avträda vissa landområden på Karelska näset och var beredd att i gengäld avträda ett fem gånger så stort territorium till Finland.

Finlands hållning tycktes mig först oförståelig. Liksom alla andra ”vanliga” sovjetmedborgare hade inte heller jag någon annan informationskälla. Jag visste ingenting om debatterna i den finska riksdagen och nästan ingenting om Västeuropas och Amerikas inställning till dessa frågor. Framför allt hade jag naturligtvis ingen aning om den finska befolkningens farhågor att pakten skulle bli början till slutet på Finlands suveränitet – vilka ju också snart skulle besvaras genom utvecklingen i Estland, Lettland och Litauen.

”Pravdas” ton mot Finland blev nu allt skarpare. Under senare hälften av oktober talades det inte mer om ”Finlands regering” utan bara om finska ”bossar”, ”äventyrare” och ”lycksökare”. Namnen på ledande personer i Finland nämndes med föraktfulla adjektiv.

Den 29 november sprang kruttunnan i luften. Sovjetiska trupper överskred den finska gränsen. Officiellt uppgavs det att finska trupper hade gjort ”en rad provokatoriska övergrepp” vid den sovjetiska gränsen. Men det togs inte så allvarligt, inte ens av dem som i allmänhet var ”hundraprocentiga”. När man i samtal med dem använde de officiella formuleringarna om det ”finska angreppet”, fick man inte sällan som svar den välkända blinkningen som jag ofta skulle möta senare.

Några dagar efter det rysk-finska krigets början kungjordes vitt och brett intagandet av den första finska staden, Terijoki, och bildandet av en ”finsk folkregering” under Kuusinens ledning. Denna nyskapade regering hade riktat ett upprop till det finska folket och till och med redan invigt fanor för det förband, som först marscherade in i Helsingfors.

Efter den första snabba framstöten och intagandet av Terijoki blev de sovjetiska trupperna emellertid stående framför Mannerheimlinjen. Man hörde mycket om stora förluster, och

”Leningrads militärdistrikts lilla aktion” förvandlades till ett riktigt krig. Vi kunde inte fatta det: den stora, ärorika och oövervinneliga sovjetarmén, som vi alltid hört prisas som världens starkaste, låg nu i krig med det lilla Finland, som bara hade tre och en halv miljon invånare!

Oredan i transport- och försörjningsväsendet tyckte vi emellertid alla var ännu egendomligare än det veckolånga stillastående vid fronten. Redan under de första krigsdagarna var persontågen försenade flera timmar eller helt inställda. Redan några dagar efter krigets början fanns det köer framför brödbutikerna i Moskva. Många förnödenheter fanns inte alls att köpa.

När en liten ”lokal sammanstötning” med ett litet land kunde åstadkomma en sådan oordning – så frågade sig många människor då i Moskva – vad skulle då hända, om Sovjetunionen måste föra ett riktigt allvarligt krig mot stormakter?

Tre veckor hade gått sedan krigets början. ”Kriget kommer säkert att vara slut till Stalins födelsedag”, hörde man ofta i början. Men den 21 december, Stalins födelsedag, passerade – och kriget var ännu inte slut.

Vintermånaderna förgick. Vi läste dagligen på första sidan i ”Pravda” nere till vänster kommunikén från Leningrads militärdistrikt. Det talades bara om stormningen av ”befästa punkter”, men det nämndes inga ortsnamn, eftersom man inte på länge hade erövrat några orter.

Fastän kriget var impopulärt, trodde många av mina vänner och även jag att det skulle kämpas till slut. När allt kom omkring fanns det ju redan en ny finsk ”folkregering”, och medlemmarna av den officiella finska regeringen hade så ofta betecknats som ”mördare”, ”banditer” och ”fascister”, att vi inte trodde, att Sovjetunionen skulle föra några flera underhandlingar med denna regering.

Desto mer förvånade blev vi, när ett fredsfördrag plötsligt slöts med Finland den 12 mars 1940. Sovjetunionen fick genom detta fördrag Karelska näset och staden Viborg, och även på några andra ställen försköts gränsen till förmån för Sovjetunionen. Dessutom fick Sovjetunionen arrendera Hangö – men dessa resultat uppfyllde inte på långt när förväntningarna vid krigets början.

Sovjetregeringen hade nu slutit ett fredsfördrag med de finska ledare, som ”Pravda” några veckor tidigare hade kallat för ”äventyrare” och ”lycksökare”! Nu ‘hölls återigen överallt massmöten, vid vilka krigets avslutande framhölls som bevis på Sovjetunionens och dess ledare Stalins fredsvänliga politik. Som vanligt meddelades det vid slutet av varje möte, att föredragshållaren skulle svara på frågor – och nu kom det också frågor.

”Det är en sak som inte är riktigt klar för mig, kamrat föredragshållare”, sade en student. ”Sedan några månader finns det ju en finsk folkregering, som nu inte alls nämns i fördraget. Vad har hänt med den?”

Föredragshållaren blev en aning besvärad. ”Den frågan kan jag inte besvara för ögonblicket. Det finns inget nämnt om den i den officiella kommunikén. Det är emellertid säkert, att vår sovjetregering kommer att vidtaga de nödvändiga åtgärderna också i detta avseende.”

Av en bekant, som arbetade på en fabrik, fick jag veta, att man också där hade ställt samma fråga. Föredragshållaren, som själv var arbetare, löste frågan på ett enkelt sätt: ”Ack ja, herre jemine, folkregeringen! Vad har det blivit av den? Det har man inte berättat för oss på agitatorsmötet!”

Då denna fråga tydligen dykt upp på flera möten, omnämndes några dagar senare i en artikel i ”Pravda”, att det genom det sovjetisk-finska fördraget hade inträtt en ny situation och att folkregeringen hade upplöst sig själv.

Med detta avfärdades den finska ”folkregeringen”. Kriget var slut och det blev förklarligt nog sällan fört på tal, ty det sovjetisk-finska kriget 1939-1940 var ett av Sovjetunionens största politiska och militära misslyckanden.

Under detta krig hade jag ofta talat med några vänner, som jag försiktigt hade utbytt tankar med redan under utrensningstiden. Var och en kunde ange ett skäl till sovjettruppernas misslyckande:

”Röda armén var inte förberedd på ett fälttåg.”

”Finlands militära resurser hade starkt underskattats.”

”Man hade knutit politiska förhoppningar till bildandet av ‘folkregeringen’ vilka inte hade något underlag i verkligheten.”

”Sovjetarmén hade decimerats och försvagats genom den stora utrensningen och mass-arresteringarna av generaler och officerare i högre och mellangrader.”

Ännu i dag tror jag att orsakerna till den sovjetiska krigföringens misslyckande i Finland 1939-1940 var att söka däri.

Flera år senare, när jag redan var i västerlandet, hörde jag till min förvåning den åsikten, att Sovjetunionen avsiktligt hade fört kriget mot Finland på ett så slappt sätt för att därmed vilseleda utlandet och ge intryck av militär svaghet. Jag ansåg att en sådan uppfattning var fullständigt felaktig. Sällan hade Sovjetunionen varit så intresserad av att synas stark som då, kort efter krigsutbrottet i Europa och som allianspartner till Hitler-Tyskland. Desto viktigare var det för Sovjetunionen att bli ansedd som en mycket stark stormakt för att gälla som jämbördig partner till Hitler-Tyskland och befästa sin ställning som den enda stormakt, som då inte deltog i världskriget, för att därigenom få anbud och beviljas eftergifter.

Moskva under Hitler-Stalin-pakten

Den stora överraskningen över nonaggressionspakten med Hitler-Tyskland av den 23 augusti 1939 och vänskapspakten av den 28 september hade lagt sig. Människorna i Sovjetunionen, däribland också jag, hade vant sig vid det ”nya läget”. Vi betraktade det nästan som självklart att det inte längre fanns några antifascistiska filmer och antifascistiska böcker. Det förkunnades alltjämt med stolthet att Sovjetunionen genom sin geniala fredspolitik hade hållit sig utanför konflikten, och många gånger sades det till och med mer eller mindre öppet, att kriget mellan västmakterna å ena sidan och Hitler-Tyskland och Italien å den andra endast kunde vara till nytta för Sovjetunionen.

Sedan början av 1940 gick det rykten om att förbindelserna med Tyskland skulle bli ändå intimare. Man hörde redan här och där talas om möjligheten av ett militärt block mellan Tyskland och Sovjetunionen, och det fanns på den tiden många i Moskva som trodde på denna möjlighet.

England och Frankrike framställdes allt oftare i sovjetpressen som ansvariga för kriget. I mars 1940 inpräntades denna nya ”linje” i sovjetbefolkningen på otaliga möten.

I början av april försvarades till och med Hitlers angrepp på Danmark och Norge: ”Tysklands åtgärder i detta fall var nödvändiga ... Det påstås att Tyskland genom sina operationer i Skandinavien har brutit mot den internationella rättens principer, förvandlat nonaggressionspakten med Danmark till ett värdelöst papper osv.... Men sedan England och Frankrike redan kränkt de skandinaviska ländernas suveränitet till skada för Tysklands intressen och därmed framkallat Tysklands motåtgärder, kan de i dag endast försätta sig i en löjlig dager, då de utbrister i skenhelig klagan över rättmätigheten eller orättmätigheten i de tyska operationerna.”

Nu kunde man inte längre tvivla på att den officiella linjen inte längre var inriktad på absolut neutralitet. Närmandet till Hitler-Tyskland blev för varje dag allt tydligare.

Den absoluta neutralitetspolitiken under den första veckan efter pakten hade i allmänhet varit populär. Men den kursförändring som nu framträdde framkallade tvivel hos många. På en högskola i Moskva hade en student vågat ge öppet uttryck åt detta då ganska utbredda tvivel.

Det inträffade under en föreläsning i marxism-leninism över ämnet ”Rättfärdiga och orättfärdiga krig”. Docenten förklarade skillnaden mellan rättfärdiga och orättfärdiga krig. Inga rättfärdiga krig kunde vara erövringskrig, utan de var befrielsekrig med syfte att skydda folket antingen mot överfall utifrån eller mot försök att underkuva det eller också att befria folket från kapitalismens slaveri eller kolonierna från imperialisternas ok. Orättfärdiga krig var däremot erövringskrig som hade till syfte att erövra främmande länder och förslava främmande folk. Han analyserade olika kända krig i historien och avslutade sin föreläsning med att uttala, att det var marxisterna-leninisternas uppgift att i varje särskilt fall analysera krigen och därefter ta ställning till kriget i fråga.

Som vanligt hade föreläsaren förklarat sig beredd att svara på studenternas frågor. En student anmälde sig.

”Kamrat docent, för några dagar sedan började Tyskland sina militära operationer mot Danmark och Norge, vilka var nödvändiga, enligt vad Pravda har meddelat oss. Vilken karaktär har dessa militära operationer? Kan man beteckna dem som ett rättfärdigt krig? Är i så fall kriget från Norges och Danmarks sida ett orättfärdigt krig?”

Det blev dödstyst i föreläsningssalen.

Frågan var högst oangenäm för docenten. Han klarade sig från det hela genom att förklara att man inte kunde se saken så schematiskt och formalistiskt utan måste se den i ett större sammanhang och studera alla växelverkningar. Att skilja på rättfärdiga och orättfärdiga krig var i detta fall en falsk, ovetenskaplig frågeställning, som inte kunde besvaras i en sådan form.

Samtidigt som det bland oss studenter – och säkert också inom andra grupper av befolkningen – förekom åtskilliga tvivel på ”linjens” riktighet, märkte jag till min förvåning att den nya linjen i fråga om Hitler-Tyskland å andra sidan inte varit utan följder i fråga om befolkningens uppfattning. Då jag gick förbi ett tidningsstånd en eftermiddag samtalade just två enkelt klädda människor om kriget i Västeuropa.

”Hitler är i alla fall en duktig karl, som har skapat ordning och reda i Europa!” sade den ene.

”Han ger de franska och engelska imperialisterna och krigshetsarna ordentligt på tafsen”, instämde den andre.

En annan gång blev jag tillfrågad:

”Har nazisternas koncentrationsläger, som man förut hörde så mycket talas om, egentligen funnits, eller var det kanske en propagandalögn av de engelska och franska imperialisterna?”

Många talade då om möjligheten av en militärallians med Hitler-Tyskland och många till och med om möjligheten av gemensamma militäraktioner mot ”västmaktsimperialisterna”.

Sedan Hitlers offensiv mot Belgien, Holland och Frankrike börjat den 10 maj 1940, följdes striderna i Frankrike med stort intresse av Moskvas befolkning. Framför tidningskioskerna stod långa rader av människor som tålmodigt väntade på morgontidningarna eller ”Vetjernjaja Moskva”, Moskvas enda aftontidning. De flesta läste tidningarna utan några kommentarer – att kommentera hade man grundligt vant sig av med under utrensningsåren.

Slutet på striderna i Frankrike lade man dock knappast märke till, ty under tiden blev hela landet, som alltid fullständigt oväntat, överraskat av inrepolitiska händelser, som nu kom att stå i förgrunden under veckor och månader.

Den 26 juni 1940 återgavs på första sidan i ”Pravda” ett utlåtande från Sovjetunionens fackförbunds centralråd där det föreslogs att normalarbetstiden för arbetare skulle ökas från 7

till 8 timmar per dag. Även arbetstiden för ungdomar mellan 16 och 18 år, vilka hittills endast hade arbetat 6 timmar om dagen, skulle nu förlängas till 8 timmar.

Vidare föreslog centralrådet att man i stället för den dittillsvarande sexdagarsveckan (”sjestidnevka”) skulle införa den överallt i världen gängse sjudagarsveckan.[1]

Men fackförbundens centralråd inskränkte sig inte till att förorda en förlängning av arbetsdagen och arbetsveckan, utan föreslog dessutom att friheten att välja arbetsplats skulle avskaffas! Ordalydelsen var följande:

> ”Sovjetunionens fackförbunds centralråd är av den uppfattningen att förbud måste utfärdas mot att arbetare och tjänstemän vid statliga, kooperativa och sociala företag och institutioner självrådigt lämnar arbetsplatsen eller självrådigt övergår från ett företag till ett annat eller från en institution till en annan.”

Det var uppenbart att dessa ”förslag” från den fackliga ledningen snart skulle följas av lagstiftningsåtgärder.

Redan nästa morgon offentliggjordes en ukas om saken. Sedan följde en organiserad kampanj, och ukasen hälsades ”enstämmigt” med tillfredsställelse.

Alla de åtgärder, som centralrådet hade ”föreslagit” – förlängningen av arbetsdagen till 8 timmar, övergången till sjudagarsvecka och förbudet mot att självrådigt lämna arbetsplatsen – föreskrevs i den ukas som utfärdats av Högsta sovjets presidium. I 5 § var bestämmelserna beträffande förbudet att lämna arbetsplatsen noga formulerade:

> ”Arbetare och tjänstemän, som självrådigt lämnar statliga, kooperativa och sociala företag och institutioner, skall ställas inför rätta och dömas till 2-4 månaders fängelse genom utslag av folkdomstol.”

Men det var inte bara arbetarna som hotades med fängelsestraff utan även företagens direktörer, om de inte ingrep tillräckligt kraftigt.

Fastän vi strängt taget inte omedelbart berördes av denna ukas, anordnades naturligtvis också ett möte för oss i den förberedande kursen med anledning av dess utfärdande. Det förklarades att ukasen av den 26 juni också måste betraktas som en maning till ökad aktivitet i vårt studie-arbete. Vi hälsade den naturligtvis också enstämmigt med tillfredsställelse. Men inom kort skärptes bestämmelserna. Enligt en kungörelse från folkkommissariatet för rättsväsendet skulle en försening på 20 minuter betraktas som ”skolkning”, dvs. som frånvaro från arbetet utan giltigt förfall, och bestraffas med ”korrektionsarbete” på arbetsplatsen upp till 6 månader med högst 25 procents avdrag på lönen.

”Tjugominuterslagen” fick förödande konsekvenser. Av interner från vårt tidigare hem, vilka nu arbetade på fabriker, fick jag höra, vad som nu skedde där. Det var skrämmande. Kommunikationerna var så dåliga, att arbetarna ofta kom över 20 minuter för sent utan eget förvållande. Men inga bevis hjälpte. Företagsdirektörerna darrade själva av skräck. Antalet av dem som ställdes inför rätta eller dömdes till ”korrektionsarbete” var enormt.

Trots situationens skrämmande allvar spridde sig snart en skämthistoria om lagen i Moskva:

”Har du hört att Stora teatern har brunnit ner till grunden?” ”Hur kunde det gå till? Kunde inte brandkåren hindra det?” ”Nej, brandkåren satt i fängelse.”

”I fängelse?”

”Ja, den kom 20 minuter för sent och fick inte komma fram för att släcka utan skickades till korrektionsarbete i fängelset.”

Vågen av arresteringar och domar på grund av den nya arbetslagstiftningen hade snart antagit sådana proportioner att domstolarna inte längre gick i land med arbetet. På grund härav

---

[1] I motsats till alla andra länder i Europa hade i Sovjetunionen veckan bestått av fem arbetsdagar och en fridag.

föreskrevs genom en förordning den 10 augusti 1940 att alla förhandlingar vid folkdomstolarna om överträdelser av arbetslagstiftningen skulle föras utan någon medverkan av bisittare. Dessa händelser stod så i centrum för alla invånare i Sovjetunionen att man knappast tog någon notis om vad som hände på andra håll i världen. Frankrikes sammanbrott, luftkriget över England, sovjettruppernas besättande av de baltiska staterna och dessa länders förvandling till delrepubliker i Sovjetunionen, införlivandet av Bessarabien och norra Bukovina med Sovjetunionen förbleknade mot ”kampen mot dagdrivare, skolkare och desorganisatörer”.

Bara en händelse, som låg utanför denna sfär, har stannat kvar i mitt minne: Trotskijs död.

Den 24 augusti fanns i alla sovjetiska tidningar på iögonfallande plats en helt kort notis om Trotskijs död. Det hette, att enligt vad som meddelats i amerikanska tidningar hade ett attentat förövats mot Trotskij ”av en av hans anhängare”. Trotskij hade fått skallen spräckt och hade avlidit på ett sjukhus i Mexico.

Alla tidningar i Sovjetunionen inskränkte sig till dessa få rader utom ”Pravda”, partiets centralorgan, som i en längre artikel under titeln ”En internationell spions död” smädade Lenins stridskamrat ännu efter hans död. Artikeln var späckad av skällsord och historie-förfalskningar. ”Trotskij var redan 1921 agent för utländsk underrättelseverksamhet och internationell spion”, hette det ordagrant. Och ”Pravdas” artikel om ordföranden i Petrograds sovjet 1917 och grundaren av Röda armén slutade med orden: ”Ärelös slutade han sitt liv, denna föraktliga människa. Han går i graven med en internationell spions och mördares kainsmärke i pannan.”

Samma kväll, då jag var ute och gick, träffade jag en f. d. medlem av Schutzbund som arbetade i ett sovjetiskt företag.

Vi kom helt spontant att tala om Trotskijs död.

”Jag undrar om det verkligen var en av hans egna anhängare”, sade han och uttalade därmed samma tanke som hade kommit för mig när jag läste artikeln – men ingen av oss hade naturligtvis någon aning om de händelser som lett fram till Trotskijs död. Vi gick en bit till. På annonspelarna fanns uppsatta ganska stora plakat, som tillkännagav, att en ”narodnoje guljanje”, en folkfest, skulle äga rum i kulturparken.

”Vet du vad en arbetare på fabriken sade? Att folkfesten säkert har anordnats på grund av Trotskijs död.”

Jag svarade ingenting. Fastän utrensningen var slut var det alltför farligt att tala om Trotskij.

Jag tyckte emellertid det var intressant att en arbetare i augusti 1940, tretton år efter att Trotskij blivit utesluten ur partiet och elva år sedan han hade landsförvisats från Sovjetunionen, inte trodde på den officiella versionen om Trotskijs död och tilltrodde Stalin att låta fira denne revolutionärs död med en folkfest.

På högskolan för främmande språk

Sommaren 1940 var den förberedande kursen för högskolan slut. Avslutningsproven var snart avklarade.

Några dagar senare infann jag mig full av spänning hos Moskvas pedagogiska högskolas intagningskommission på Metrostrojevskaja ulitsa 38. Det var ett stort gammalt trevåningshus, ungefär mitt emellan de båda T-banestationerna ”Dvorets sovetov” (Sovjetpalatset) och ”Park kultury” (Kulturparken). Studenterna berättade för mig att det också hade funnits en högskola tidigare i detta hus, vid vilken Gogol och andra ryska författare hade studerat.

”Ni har sålunda avslutat lärarinstitutets förberedande kurs. Varför vill ni då inte studera vid lärarinstitutet?” frågade man mig. ”Jag tycker särskilt bra om ert institut.”

Intagningsledaren skrattade. ”Vi skall väl se, vad vi kan göra åt saken. Är ni beredd att avlägga inträdesexamen här?”

”Ja, naturligtvis. När skall jag göra det?”

”Nej, så fort går det faktiskt inte. Ni får först fylla i det här frågeformuläret och komma igen med det i morgon, så får vi se.”

Det var ett mycket utförligt frågeformulär. Där förekom naturligtvis också en rad frågor beträffande föräldrarna, och i den avdelning, som gällde min mor, skrev jag den då så vanliga uppgiften ”arestovana organami NKVD” (häktad av NKVD:s organ). Detta var den officiella formulering med vilken man skulle ange arresteringar på frågeformulär. Innan jag fyllde i den, förfrågade jag mig hos en student som jag kände: ”Hur är det, kan det skada mig, om jag berättar om min mors arrestering, finns det några specialbestämmelser?”

Studenten skrattade torrt: ”Som om du var den enda, som har sådant att komma med! Det hör till ordningen nu för tiden. Om prövningskommissionen skulle fästa sig vid det, kunde man ju lika gärna stänga hela högskolor.”

En annan student gav mig liknande upplysningar.

”1937 och delvis ännu under 1938 blev alla ansökningar, där det uppgavs att föräldrarna var arresterade, märkta med ett kors. Det sades att prövningarna var särskilt stränga i sådana fall. Men man slutade snart med detta, ty därigenom blev ju prövningskommissionen uppmärksammad på hur vitt arresteringsvågen hade gripit omkring sig.”

De båda studenterna hade rätt. Ledaren för inträdeskommissionen ögnade likgiltigt igenom det ställe i frågeformuläret, där jag uppgav att min mor hade arresterats.

”Om ungefär två veckor kan ni få avlägga ert inträdesprov. Under tiden får ni ett tillstånd att äta här. Och det är inget hinder för att ni flyttar till studenthemmet så snart ni har klarat er examen.”

Jag tog glatt avsked. De följande veckorna tillbringade jag som så ofta förr med att förbereda min examen. I mitten av augusti fick jag en kort skrivelse:

”Vi får härmed intyga, att kamrat Leonhard antagits till första kursen vid Moskvas statliga pedagogiska institut för främmande språk.” Några dagar senare kunde jag också flytta in på studenthemmet.

Den 1 september 1940, då vi ”nya” för första gången besökte högskolan, skulle var och en bestämma sig för endera av de tre fakulteterna: för den tyska, engelska eller franska. Jag valde den engelska fakulteten. Föreläsningarna i pedagogik, psykologi, pedagogikens historia, Marxism-leninism och ”vojennoje djelo” (militärkunskap) hölls gemensamt för alla fakulteterna. Utom i dessa gemensamma ämnen hade vi föreläsningar i engelsk historia, engelsk litteratur, engelska språkets fonetik och grammatik samt ”jazykoznanie” (språkvetenskap) ; dessa åhördes bara av studenterna på den engelska fakulteten.

Så snart vi hade bestämt oss för en viss fakultet, fick vi ett utförligt föreläsningsschema. Det var obligatoriskt att gå på alla föreläsningar, och deltagandet i föreläsningarna kontrollerades ständigt.

Också här förekom en mängd prov och examina. Förutom studentboken med fotografi, vilken vi alltid måste bära på oss och visa upp när vi skulle gå in på högskolan, fick vi alla ett litet häfte, ”zatjotnaja kniga”, i vilket betygen från prov och examina infördes. Vid en sovjetisk högskola förekommer två slags examina efter varje termin. För det första skall studenten avlägga en så kallad ”zatjot” i varje genomgånget ämne; härvid ges inga betyg, utan i

examensboken införes endast beteckningen ”sdal” (avlagt). En student har rätt att försöka avlägga ”zatjot” flera gånger under en viss tid; det är alltså en slags förexamen. Först sedan studenten har avlagt alla ”zatjoty” och fått dem införda i examensboken, får han gå upp i de ”riktiga” examina. Vid terminens slut hålls examina i de viktigaste ämnena. Examina är naturligtvis strängare än ”zatjoty”; man får bara gå upp en gång i examen och får då ett betyg. I jämförelse med universiteten i västern förefaller mig kontrollen av studie- och examenssystemet vid de sovjetiska högskolorna vara hårdare, strängare och mera organiserad.

En annan skillnad jämfört med andra länders universitet ligger i den utomordentligt långt drivna specialiseringen. Det finns visserligen universitet med olika fakulteter i de viktigaste städerna i Sovjetunionen. Den förhärskande formen är dock inte universitetet utan ”institutet”, som har en mycket detaljerad och specialiserad studieplan. Så finns det till exempel inte någon ”teknisk högskola” i Sovjetunionen utan högskolor för olika tekniska specialområden, t. ex. ”högskolan för kylmaskinskonstruktion”, ”högskolan för signalväsen”, ”högskolan för non-ferro-metaller” osv.

Den långt drivna specialiseringen av högskolorna i Sovjetunionen svarar mot sovjetstatens uppfattning av de aktuella behoven: att på kortast möjliga tid utbilda specialiserade krafter på alla områden, särskilt för alla grenar av näringslivet. Det kan inte bestridas att Sovjetunionen redan har lyckats härmed. Genom det stora antalet studenter (som i förhållande till 1940, efter en tillbakagång under kriget, till och med stigit ytterligare) har man fått garantier för en ständig återväxt av högt kvalificerade krafter på alla specialområden. Detta högskolesystem för med sig att studenterna visserligen får utomordentliga kunskaper inom sina speciella fackområden men att detta inte sällan sker på allmänbildningens bekostnad.

Varje student måste efter att ha genomgått en högskola praktisera inom sitt fack under minst 2-3 år. Efter slutexamen hänvisas studenterna oftast omedelbart av myndigheterna till en viss arbetsplats.

Jag var förvånad över högskolans utmärkta utrustning. Förutom stora föreläsningssalar och ett välförsett bibliotek fanns det ”kabinett” för olika undervisningsämnen: psykologi, pedagogik, fonetik, historia och litteraturhistoria. I ”kabinetten” kunde man finna den viktigaste facklitteraturen inom ifrågavarande områden. Här träffade man också dekanus för ämnet i fråga eller en av hans medarbetare, vilka gärna stod till tjänst med råd och upplysningar.

Vid Moskvas institut för främmande språk studerade då omkring 2 500 sovjetiska ungdomar – 2 440 kvinnliga och 60 manliga. Det var den högskola som hade den största procenten kvinnliga studerande i hela Sovjetunionen. I studentkretsar i Moskva kallade man den därför skämtsamt för ”Institut blagorodnych devits” – De dygdädla flickornas institut. Det var emellertid inte endast känt för de ”dygdädla flickorna” utan också för sina utländska studenter, söner och döttrar till emigranter och kominternfunktionärer eller till sovjetiska diplomater, som hade tillbringat en längre tid i utlandet.

Jag fann mycket snart vänner inte bara bland de ryska utan även bland de utländska studenterna; en polack, som hade kämpat i den internationella brigaden i Spanien, en ung amerikan, en koreanska och en sovjetisk studentska, som tillbringat en längre tid i Charbin, då hennes föräldrar var anställda vid ledningen för den manchuriska järnvägen. Jag kunde också fira ett glatt återseende med många gamla elever från Karl-Liebknecht-skolan.

Men oavsett dessa särdrag var vårt institut en typisk sovjetisk högskola. Som vid alla andra högskolor förekom vid sidan av våra studier det så kallade ”sociala arbetet” – vilket framför allt kännetecknades av komsomol- eller partimöten (en hel del studenter var redan partimedlemmar). Komsomolmötena vid högskolan skilde sig knappast från alla andra sådana möten och var i allmänhet tröga och långdragna. Man diskuterade nästan enbart praktiska frågor, hur den ene eller andre studerade, om han hade uppfyllt sina åtaganden i den

socialistiska tävlan osv. Politiska ämnen behandlades nästan bara på högtidsdagar: före den 1 maj, minnesdagen av revolutionen den 7 november eller den 23 februari, Röda arméns dag. Även då fick vi höra de vanliga standardföredragen, som vid den tiden hölls vid alla institutioner och företag; vi komsomolmedlemmar hade sålunda i politiskt hänseende bara den förmånen att vi fick höra samma föredrag två gånger.

Ännu mindre aktiva var de så kallade massorganisationerna, som det var självklart för varje komsomolmedlem att tillhöra.

Först och främst var det ”OSOAVIACHIM”, sällskapet för främjande av försvaret genom flygväsendet och kemin, vilket hade till uppgift att utbilda fallskärmshoppare i särskilda aeroklubbar och att organisera skjutövningar, kurser i luftskydd och gasskydd och mycket annat. Vår medverkan i dessa föreningar inskränkte sig emellertid i praktiken till att vi betalade våra medlemsavgifter och hörde på ett föredrag om luftskydd tre eller fyra gånger om året.

Vid vår högskola – liksom vid andra institut – märkte man inte heller mycket av Röda hjälpen (MOPR), den ”Internationella organisationen för understödjande av revolutionens kämpar”, vilken många emigranter understödde.

Den tredje massorganisation som jag, liksom alla komsomolmedlemmar vid vår högskola, då tillhörde var ”De kämpande ateisternas förbund” (”Sojuz voinstvennych bezbozjnikov”). Denna organisation hade också med tiden blivit allt mera betydelselös. Å ena sidan kunde man iaktta en ny politik gentemot kyrkan redan från slutet av 1930- talet och ännu tydligare under kriget. Å andra sidan hade denna organisation faktiskt blivit överflödig för oss komsomolmedlemmar och studenter. Vi hade vuxit upp utan religionsundervisning, var fullständigt oberörda av dessa frågor och grubblade inte vidare däröver – åtminstone träffade inte jag under mina tio år i Sovjetunionen i min bekantskapskrets en enda människa av min egen generation, som inte var ateist.

På våren 1942 – då bodde jag inte längre i Moskva – meddelades det kort och gott, utan varje motivering: ”De kämpande ateisternas förbund har upplösts.”

Beslutet om upplösningen publicerades inte i pressen. Från och med våren 1942 omnämndes förbundet helt enkelt inte mera. I överensstämmelse med den sovjetiska metoden att förlägga kursen för den nuvarande politiken till det förgångna och omtolka historien i enlighet därmed har man gått ännu ett steg längre: det omtalas över huvud taget inte – inte ens i den nya upplagan av Sovjetencyklopedin – att en sådan organisation som De kämpande ateisternas förbund någonsin har funnits!

Sedan den stora utrensningen avslutats i början av 1939 levde jag i den tron att angiveriets och utspioneringens förskräckliga tid var förbi.

Men jag fick snart lära om.

Jag var god vän med en studentska, som jag inte här kan säga något närmare om, eftersom hon fortfarande bor i östern. Hon var en av de få människor som jag kunde tala öppet med. Under våra långa promenader i Kulturparken eller vid Moskvafloden diskuterade vi alla de frågor, som intresserar unga människor i alla länder, och ofta nog också förhållanden i Sovjetunionen som gjorde oss beklämda. Sådana samtal var ett trängande behov för oss båda.

En dag, då jag mötte henne i högskolans korridor, viskade hon till mig: ”Volodja (så kallades jag i Sovjetunionen), jag måste tala med dig ensam i kväll om något mycket allvarligt.”

Jag väntade med spänning på att kvällen skulle komma.

Till att börja med bad hon mig om ett löfte:

”Lova mig, att du under inga omständigheter talar om för någon vem det vara månde vad jag nu berättar för dig.”

Jag lovade det (och jag har också hållit mitt löfte).

”Lova mig också att du aldrig genom ditt uppträdande visar att du vet om min hemlighet.”

Sedan jag också lovat detta, sade hon till mig med en röst som stockade sig i halsen:

”Sedan några dagar arbetar jag för NKVD. Jag blev kallad dit och måste underteckna en skrivelse om att jag var beredd att lämna alla upplysningar de ville ha och inte berätta om min verksamhet för någon. Nu måste jag regelbundet skriva rapporter om vissa studenter. För detta arbete har jag fått ett annat namn, som jag också måste underteckna rapporterna med.”

”Vad skall du lämna rapporter om? Om fientliga uttalanden mot partiet?”

”Inte bara det. Då skulle det inte finnas så mycket att skriva

Jag måste rapportera allt som de ifrågavarande personerna berättar, framför allt vad som har direkt eller indirekt med politik att göra.”

”Står jag också på din lista?”

”Nej, inte än. Men jag är säker på att man också kommer att fråga mig om dig. Man har sagt mig att detta bara är början, sedan skall det komma flera namn. Jag vet inte om jag då kan gå i land med att förtiga vad du säger. Jag tror inte det. Därför ber jag dig att inte föra några mer politiska samtal med mig från och med i dag.” Jag såg henne i ögonen. Hon var mycket ledsen, ledsen över att hon inte mer kunde tala öppet med mig, vilket också hade varit en sådan lättnad för henne. Framför allt tycktes hon känna det smärtsamt att hon nu måste arbeta för NKVD. Det kunde jag tydligt se, men av vad hon berättat förstod jag också att hon inte hade något annat val. Om hon hade nekat, skulle det ha väckt misstankar, och hon skulle kanske rent av blivit arresterad.

Att hon berättade för mig om hur hon fått sitt uppdrag, ja, till och med beskrev det ingående (jag avstår från att återge hennes berättelse för att inte ge NKVD någon ledtråd) var troligen det största vänskapsbevis jag fått i hela mitt liv.

Hur djupt intryck detta än gjorde på mig, så blev jag å andra sidan skrämd av hennes berättelse. Hon var säkerligen inte den enda. Det fanns alltså studenter och studentskor bland oss som regelbundet lämnade skriftliga rapporter till NKVD om alla de samtal som de hörde på högskolan och studenthemmet!

Hur många kunde det vara? I tankarna gick jag ännu en gång igenom de studenter och studentskor jag kände. Vem av dessa kunde vara rapportör för NKVD? Jag kunde inte tro det om någon av mina bekanta. Men kunde jag vara så säker? Skulle jag någonsin kunnat ana att denna studentska måste lämna rapporter till NKVD? Vad hade jag för säkerhet för att inte de andra studenterna som jag kände också måste göra det? Skulle de ha modet att tala om det för mig och därmed avslöja en sak som de hade förpliktat sig att hålla strängt hemlig? En kuslig känsla kom över mig. Kanske alla politiska uttalanden, även de mest oviktiga, antecknades i skriftliga rapporter som lämnades till NKVD en gång i veckan. Jag var ju inte alls någon motståndare till systemet – men sade jag inte ändå emellanåt saker som inte helt överens-stämde med ”linjen”? Jag beslöt att jag från och med denna dag skulle vara ännu försiktigare, hålla mig till ”linjen” vid alla politiska samtal, snarast möjligt leda samtalet bort från politiska ämnen och tala om ”neutrala” saker.

Det stora dråpslaget den 2 oktober 1940

Jag hade tillbringat fyra veckor vid högskolan när vi plötsligt på morgonen den 3 oktober 1940 utan någon förberedelse underrättades om en genomgripande förändring av studenternas levnadsvillkor.

Någon som händelsevis varit tidigt ute och redan skaffat sig en tidning gick runt och knackade på dörrarna och ropade: ”Stipendierna är avskaffade!”

”Vad är det för en idiot?” sade min rumskamrat, men han klädde i alla fall snabbt på sig. Jag gjorde detsamma. Då vi kom ut i korridoren var vår morgontidige vän redan omringad av en grupp studenter. Han hade ”Pravda” i handen och läste upp en förordning, som utfärdats av sovjetregeringen, beträffande införande av terminsavgifter i de högre skolklasserna och vid högskolorna i Sovjetunionen.

”Med hänsyn till den inträdda höjningen av det arbetande folkets levnadsstandard ...”, började han läsa. Efter en sådan början anade vi det värsta.

Till en början läste han om införandet av terminsavgifter för de tre sista klasserna i mellanskolan. Sedan kom ett hårt slag för oss:

> ”För studiet vid högskolor i Sovjetunionen fastställes följande avgifter:
>
> a) Vid högskolor i Moskva, Leningrad och unionsrepublikernas huvudstäder – 400 rubel om året;
>
> b) vid högskolor i andra städer – 300 rubel om året;
>
> c) vid musik-, konst- och teaterhögskolor – 500 rubel om året.
>
> – – –
>
> Anmärkning: För första halvåret av skolåret 1940/41 skall avgiften erläggas senast den 1 november i år.”

Överallt såg man långa ansikten – inte bara därför att man över huvud taget hade infört terminsavgifter, utan framför allt emedan den första inbetalningen skulle göras redan den 1 november.

”Det är 27 dagar dit”, sade någon. Det lät hopplöst.

Vi funderade på om vi kunde ta något av stipendierna för att betala terminsavgifterna.

Men då kom nästa dråpslag: Genom samma förordning avskaffades också våra månatliga stipendier. I framtiden skulle bara de allra bästa studenterna få stipendier.

Som vanligt anordnades det möten, där man motiverade ”förändringen i föreskrifterna beträffande tilldelningen av stipendier” – som den officiella formuleringen löd – och införandet av terminsavgifter vid skolor och högre läroanstalter.

Vid vår högskola gick dessa möten planenligt. När talaren hade slutat kom de vanliga applåderna. Sedan blev vi tillfrågade, om det var någonting som var oklart, om några frågor behövde förklaras eller om någon ville uttala sin åsikt. Det var ingen som följde denna uppmaning.

Några dagar senare berättade en student för mig att viceministern för folkbildningen hade hållit föredrag om den nya förordningen vid en högskola i Moskva. Efter föredraget hade en student inför hela mötet frågat honom, hur den nya förordningen stämde ihop med paragraf 121 i Sovjetunionens författning.

Det var en kinkig fråga, ty i själva verket fastslogs det uttryckligen i paragraf 121 i Sovjetunionens författning, att undervisningen skulle vara kostnadsfri vid alla undervisningsanstalter i Sovjetunionen ”inklusive högskolorna”.

Viceministern hade förklarat, att motiveringen för denna åtgärd fanns angiven i förordningen och att motsvarande moment i författningen vid tillfälle skulle ändras i överensstämmelse med den nya förordningen.

Så skedde också – för övrigt var det inte den enda gången som man i Sovjetunionen utfärdade förordningar som stod i strid med författningen.

Men efter den 2 oktober tänkte inte studenterna på om förordningen stod i strid med författningen utan på vad de nu skulle ta sig till.

Då terminsavgifterna infördes samtidigt som stipendierna drogs in, blev det praktiskt omöjligt för många söner och döttrar till arbetare eller kolchosbönder att fortsätta sina studier.

Under de dagarna såg jag ofta förgråtna ansikten. Det var många studenter som måste lämna oss.

Det gjorde mig särskilt ont att ta avsked av en liten rödhårig student, som kom från en fattig bondefamilj. Han hade studerat flitigt och ihärdigt och hade glatt sig mycket åt utsikten att få bli lärare i de högsta klasserna.

Men han var inte den ende. Allt fler studenter, som hade fattiga föräldrar, lämnade högskolan. De som blev kvar var till största delen söner och döttrar till privilegierade personer, officerare eller andra ”ansvariga”.

Många utländska studenter och alla de ryska studenter som vuxit upp på barnhem hörde inte till de ”privilegierade”. Vi trodde till att börja med att vi också måste sluta att studera. Några dagar senare blev de ryska studenter som kommit från barnhem tillförsäkrade understöd för fortsatta studier. Under tiden hade vi utländska studenter den ene efter den andre sprungit till Röda hjälpen, som hade hjälpt oss många gånger. Till vår stora lättnad fick vi snart höra att vi inte skulle lämnas i sticket. Röda hjälpen lovade oss både att betala den årliga studieavgiften på 400 rubler och att också i fortsättningen ge oss månatliga understöd.

När jag i dag tänker tillbaka på detta, minns jag inte bara det trista avskedet från många vänner vid högskolan, utan det står också klart för mig att denna förordning innebar ett nytt steg i utvecklingen av det stalinistiska systemet.

För nästan alla viktigare befattningar i Sovjetunionen fordras det att man har tagit examen vid en högskola. Ända till den 2 oktober 1940 var det praktiskt taget möjligt för alla begåvade och duktiga barn till arbetare och bönder att oberoende av föräldrarnas penningpung gå ut den tioåriga skolan och sedan studera vid någon högskola. Därmed stod alla möjligheter öppna för dem – ett förhållande som då också alltid underströks i den sovjetiska propagandan. Men efter den 2 oktober 1940 kunde i regel endast sådana ungdomar uppnå högre befattningar, vilkas föräldrar själva hade höga befattningar. Kretsloppet hade slutits: Det härskande byråkratiska skikt, som vuxit fram sedan slutet av 1920-talet och konsoliderat och befäst sin makt genom likvideringen av det ”gamla gardet” under utrensningarna 1936-1938, började nu år 1940 att isolera sig från ”outsiders” och tog därmed första steget mot att göra sina privilegier och befattningar ärftliga.

Tyska emigranter efterfrågas åter

I slutet av november 1940, över ett år efter nonaggressionspakten med Tyskland och några veckor efter Molotovs besök i Berlin, kom man i Moskva plötsligt ihåg de tyska emigranterna.

Sedan vårt barnhem blivit upplöst, hade vi bara träffats sällan och tillfälligtvis; de flesta arbetade i fabriker, några var ännu i ryska barnhem och andra studerade vid högskolor. Många av oss hade gift sig med ryskor och var nu helt och hållet russificerade.

Så mycket mer förvånad blev jag, då jag i slutet av november 1940, några veckor efter Molotovs återkomst från Berlin, fick en inbjudan till en sammankomst hos Röda hjälpens centralkommitté. Det gladde mig mycket, ty jag hoppades på detta sätt få träffa mina gamla vänner.

Jag gick med stor spänning in i Röda hjälpens hus, där vi skulle samlas klockan 20. Det blev verkligen många glada återseenden, ty jag träffade många från det tidigare barnhemmet nr 6

och även många andra österrikiska och tyska ungdomar, söner och döttrar till emigranter. Nästan alla var komsomolmedlemmar, alla talade flytande ryska, många av dem till och med bättre än tyska.

Men vi fick inte mycket tid för att hälsa på varandra och uppliva gamla minnen, ty vi kallades in i en stor sal. Den officiella sammankomsten inleddes med ett tal av en österrikisk kominternfunktionär:

”Kamrater, vi har sammankallat er för att återuppta kontakten med er. Denna sammankomst är inte någon engångsföreteelse, utan från och med nu skall vi träffas varje måndagskväll för politisk utbildning. Alla de närvarande kommer att indelas i bestämda grupper för seminarierna. Er uppgift blir inte bara att komma hit varje måndagskväll och höra på föredraget, utan ni skall också läsa den angivna litteraturen och deltaga i seminarierna.

Jag vill framför allt framhålla för er, att denna utbildning försiggår i en sluten krets och att ni av lättförståeliga skäl inte skall tala för mycket om den.”

Vi hade varit länge nog i Sovjetunionen för att följa detta direktiv och berättade ingenting för våra ryska bekanta. Det lades tydligen stor vikt vid denna utbildning. Sålunda fick alla, som hade kvällsskift på fabrikerna på måndagar, ledigt från arbetet – säkert på anvisning från högre ort – utan att ledningen på ifrågavarande arbetsplatser fick närmare besked om varför det var nödvändigt.

Inte heller jag talade med ryska studenter om vår specialutbildning. Men jag hade ändå mina funderingar om den. Bara det faktum, att tyska och österrikiska kamrater åter träffades i Moskva efter ett och ett halvt år, tycktes mig vara ett tecken på att kanske inte allt var så strålande i fråga om förbindelserna med Hitler-Tyskland, som man vid den tiden lät påskina officiellt.

I den sovjetiska pressen fanns det inga tecken på en försämring av relationerna. Alla uppgifter i utländska tidningar som på något sätt kunde skada förbindelserna med Tyskland dementerades omedelbart och med skärpa. Det gjordes stor affär av Molotovs resa till Berlin, och den blev mycket kommenterad. I mitten av november publicerade ”Pravda” i efterhand en bild från förhandlingarna där man kunde se Molotov och Hitler tillsammans.

Också på vår måndagskurs hos Röda hjälpens centralkommitté undveks under den första tiden alla ämnen, som berörde det aktuella internationella läget och Sovjetunionens förbindelser med Hitler-Tyskland. Förutom den oundvikliga genomgången av Sovjetunionens kommunistiska partis ‘historia – nu var det sjätte gången jag gick igenom den – behandlade vi några principiella frågor inom marxismenleninismen och åhörde föreläsningar om den tyska arbetarrörelsen. Redan vid den andra utbildningsaftonen hörde jag ett föredrag av en funktionär, som jag hittills bara hade känt till namnet: Walter Ulbricht. Han behandlade utförligt 1918 års revolution men nämnde inte med ett ord de aktuella frågorna om kampen mot fascismen. En annan gång hörde vi ett föredrag om världskrigets karaktär. På grundval av den officiella distinktionen mellan rättfärdiga och orättfärdiga krig försökte man ännu – i slutet av 1940 – att framlägga bevis för att kriget var ett orättfärdigt imperialistiskt krig från båda sidor, såväl från Tysklands och Italiens sida som från Englands och Frankrikes.

Först på våren 1941 kunde jag märka en liten förändring av ”linjen”. I en föreläsning talade Walter Ulbricht om möjligheten av att kriget under sitt förlopp kunde ändra karaktär såsom så ofta skett i historien. Det var andlöst stilla i salen, ty en sådan tes kunde man då inte läsa i någon sovjetisk tidning. ”Detta faktum”, förklarade Ulbricht, ”är särskilt viktigt i samband med Tysklands och Italiens angrepp på Jugoslavien och Grekland. Det föreligger redan vissa omständigheter, särskilt i fråga om Jugoslavien, som tyder på att man i viss mening kan tala om ett rättfärdigt försvarskrig från de båda folkens sida mot en yttre angripare.” Även om Ulbricht uttryckte sig mycket försiktigt och även i detta fall undvek ordet fascism – som hade

varit förbjudet under hela den sovjet-tyska nonaggressionspaktens tid – så var dock denna antydning tillräckligt tydlig för mig.

Så gick det några veckor, utan att några ömtåliga ämnen fördes på tal.

På måndagen den 16 juni 1941 kom vi som vanligt till vår utbildningskurs i Röda hjälpens centralkommittés hus. Walter Ulbricht talade också den kvällen. Efter hans föredrag, som tog en och en halv timme, meddelades det som vanligt att man fick ställa frågor. Det kom också en rad frågor i anslutning till Ulbrichts föredrag, vilket såvitt jag kan påminna mig inte stod i direkt samband med den aktuella situationen. Då vi så småningom under diskussionens gång hade kommit in på det aktuella läget, ställde en deltagare följande fråga:

”Kamrat Ulbricht, utländska tidningar berättar allt oftare om faran av ett tyskt angrepp på Sovjetunionen. Visserligen dementeras dessa påståenden klart och tydligt i sovjetpressen, men det vore kanske möjligt att få något exaktare upplysningar om dessa saker.”

Ulbricht gick emellertid inte in på denna fråga. Han upprepade endast helt kort de officiella dementierna och slutade med orden: ”Det är rykten, som sprids ut i provokatoriskt syfte. Det kommer inte att bli något krig.”

Sex dagar senare började Hitlers angrepp mot Sovjetunionen.

III. I Moskva i början av kriget

I början av juni 1941 inleddes våra årsavslutningsexamina. Ljuset brann till långt in på natten i nästan alla rummen i vårt studenthem.

Alla samtal rörde sig om examina. Vi var så fördjupade i fonetik, latin, pedagogik, engelsk historia och litteratur, marxism-leninism och militärvetenskap, att de politiska händelserna under några veckor bara skymtade i periferin. Men inte ens under dessa veckor av träget studiearbete blev vi helt oberörda av dem.

En dag talade jag med en studentska på institutet. Hon såg sig ängsligt om för att se efter om det fanns någon i närheten.

”Vid truppförbanden vid den sovjetisk-finska gränsen måste rödarmisterna ta bort sina divisionsnummer från uniformerna. Det gör man alltid när det finns risk för en militär sammanstötning.”

Jag var skeptisk. ”Vid sovjetisk-finska gränsen? Men Finland har ju alldeles nyss förlorat ett krig mot Sovjetunionen. Nu kommer väl inte finnarna att angripa Sovjetunionen!”

”Jo, kanske tillsammans med Tyskland! Det är en alldeles säker uppgift. En väninna till mig har en bror som är officer där. Men du får absolut inte föra det vidare.”

Jag tänkte bekymrat efter. Skulle det verkligen vara risk för krig? Jag var nog inte den ende i Sovjetunionen som då hade sådana funderingar.

Några dagar senare fick jag på vägen till tunnelbanestationen Dzerzjinskaja se att det pågick byggnadsarbeten i källarna till några hus. Till en början fäste jag mig inte närmare vid det. Men när jag dagen därpå gjorde en längre färd genom Moskva, fick jag se liknarde arbeten på många håll. Jag var givetvis inte den ende som lade märke till det, och snart började ryktena åter surra över staden.

”Har ni sett? De håller på att bygga skyddsrum.”

”Prat, det är ju lagerlokaler.”

”Nej, det är för det civila luftskyddet.”

”Nonsens, det är lagerlokalerna för vinterpotatisen som byggs ut.”

På detta sätt korsades oroande och lugnande rykten i Moskva under första hälften av juni. Meddelanden om en leverans av 20 000 ton spannmål till Finland hade kommit ryktena om detta land att förstummas, men det fanns en del personer, särskilt sådana som hade radio och kunde lyssna på sändningar från utlandet, som alltjämt gav uttryck åt bekymmer i fråga om Hitler-Tyskland.

”I England påstås det att Hitler tänker börja krig mot Sovjetunionen”, sade en av dem till mig. ”Men det är säkert bara engelsk propaganda. De vill utså misstro mellan oss och Tyskland”, tillade han genast, ty vid denna tid var pakten ännu höjd över all kritik. .

De flesta människor som jag då talade med i Moskva hade samma uppfattning. Men det lilla fåtal som hyste oro blev definitivt lugnade den 14 juni 1941. Den dagen publicerade nämligen alla tidningar i Sovjetunionen på framträdande plats ett meddelande – åtta dagar före krigets utbrott! – enligt vilket alla rykten om en försämring av relationerna mellan Tyskland och Sovjetunionen var gripna ur luften. Det framhävdes att ”Sovjetunionen i överensstämmelse med sin fredliga politik har hållit fast vid den sovjetisk-tyska nonaggressionspakten och även har för avsikt att i fortsättningen hålla fast vid den och att sålunda alla rykten om att Sovjetunionen skulle förbereda sig till ett krig mot Tyskland är lögnaktiga och provokatoriska.”

Men sedan kom någonting som torde vara enastående i diplomatins historia: den sovjetiska deklarationen inskränkte sig inte enbart till att ännu en gång bekräfta att Sovjetunionen höll fast vid nonaggressionspakten utan tillbakavisade dessutom självmant alla rykten om tyska krigsförberedelser. Detta avsnitt väckte givetvis alldeles särskild uppmärksamhet i Sovjetunionen. Det löd på följande sätt:

”Enligt vad sovjetregeringen uppger håller Tyskland lika obrottsligt fast vid den sovjetisk-tyska nonaggressionspakten som Sovjetunionen. Enligt uppfattningen i sovjetiska kretsar saknar ryktena om Tysklands avsikter att bryta pakten och inleda ett angrepp mot Sovjetunionen varje grund. Den omgruppering varigenom tyska trupper, som frigjorts efter operationerna på Balkan, under senaste tiden förflyttats till de östra och nordöstra delarna av Tyskland, måste antas ha skett av andra anledningar, som inte står i samband med de sovjetisk-tyska relationerna.”

Denna morgon den 14 juni var vestibulen i vårt studenthem – trots alla examensbekymmer – till trängsel fylld av studenter. Alla trängdes kring ”Pravda”, som alltid fanns upphängd på väggen.

Stämningen var god, nästan uppsluppen. Alla gladde sig åt att de ängsliga profetiorna hade visat sig vara felaktiga. Man började redan tala om ferieplanerna.

”Den 22 juni är de sista examina, och sedan far vi på ferier.” Jag gladde mig också, fastän jag inte hade gjort upp några bestämda planer. En sak var i varje fall klar: det fanns ingenting att bekymra sig över; det gällde bara att klara sin examen och sedan vila ut ordentligt!

”Molotov skall tala!”

På morgonen den 22 juni hade många studenter i vårt hem gått upp tidigt. Många hade ställt väckarklockan på 5 eller 6 för att repetera ett eller annat några timmar före examen. Benek, min polske rumskamrat, och jag var inte bland dem. Han hade anslutit sig till min teori, att det var mycket viktigare att komma utsövd till examen. Vi tänkte därför sova till klockan 9.

Men det skulle vi inte få lov till. Redan mycket tidigt på morgonen hörde vi ett ivrigt springande fram och tillbaka i korridoren.

”Förbaskade idioter, som inte ens låter en sova ut före examen!” mumlade Benek i sin halvslummer. Jag instämde med honom och lade till en kraftig rysk svordom. Men bullret blev allt häftigare. Det fanns inte längre en tanke på att sova. Vi hade nätt och jämnt stigit upp, när det bultade också på vår dörr.

”Molotov skall tala!

Talet sändes ut för en halvtimme sedan, och det upprepas gång på gång. Det lär vara en mycket viktig förklaring”, ropade en upphetsad student genom dörren.

”När då?”

”Klockan 12”, kom svaret från korridoren.

Vi såg på klockan. Den var precis 9. Vi hade sålunda ännu god tid på oss. Vi försökte koncentrera oss på examen, men det ville inte lyckas.

Tiden kröp framåt med snigelfart. Äntligen kom hallåmannen:

”Här talar Moskva. Ni hör nu ett tal av vice ordföranden i Sovjetunionens folkkommissariers råd, Sovjetunionens utrikesminister, Vjatjeslav Michajlovitj Molotov.”

En sekunds paus. Så hörde vi Molotovs röst.

”Medborgare och medborgarinnor i Sovjetunionen”, började han allvarligt och en smula högtidligt.

”I dag klockan 4 på morgonen har tyska trupper utan att framställa några krav till Sovjetunionen och utan krigsförklaring angripit vårt land, på flera ställen överskridit våra gränser och bombarderat Zjitomir, Kiev, Sevastopol, Kaunas och några andra av våra städer. Fientliga luftangrepp och artillerield har också kommit från rumänskt och finskt territorium.

Detta oerhörda, svekfulla överfall på vårt land saknar motstycke i de civiliserade staternas historia.

Överfallet på vårt land ägde rum fastän det finns en nonaggressionspakt mellan Sovjetunionen och Tyskland och fastän Sovjetunionen samvetsgrant har iakttagit bestämmelserna i denna pakt. Överfallet på vårt land ägde rum, fastän den tyska regeringen under hela den tid pakten bestått inte har framställt några som helst anspråk gentemot Sovjetunionen. Hela ansvaret för detta rövarangrepp på Sovjetunionen faller sålunda helt och fullt på de tyska fascistiska härskarna.”

Vi kunde inte låta bli att haja till när vi för första gången på nära två år hörde ordet ”fascistisk” i Moskvas radio.

Molotov avslutade sitt tal – det var det kortaste tal jag någonsin varit med om i Sovjetunionen – med en appell till Sovjetunionens befolkning:

”Regeringen manar er, Sovjetunionens medborgare och medborgarinnor, att sluta leden ännu fastare kring vårt ärorika bolsjevikiska parti, vår sovjetregering och vår ledare, kamrat Stalin.

Vår sak är rättfärdig, fienden skall bli slagen, segern skall bli vår.”

Molotov hade redan slutat sitt tal innan dess innebörd helt gått upp för oss. I våra öron ringde fortfarande orden: ”Nasje djelo pravoje. Vrag budjet razbit. Pobjeda budjet za nami.” (”Vår sak är rättfärdig, fienden skall bli slagen, segern skall bli vår.”)

Vi satt som förstenade. Detta hade vi minst av allt väntat oss! Vi kunde över huvud taget inte fatta det. Så gick Benek och jag ut ur vårt rum. Nu kunde vi inte vara ensamma längre. I rummet bredvid satt några studenter och pratade. Vi satte oss hos dem. Också hos dem rådde det en tryckt och beklämd stämning. I radion spelades sovjetiska marsch- och kampsånger, som inte alls passade ihop med våra känslor.

”Nu är det snart slut med Hitler-fascismen. Hitler skall få betalt för sina erövringar i Europa.”

”Våra trupper kommer säkert att marschera direkt in i Polen.”

En student var skeptisk: ”Kampen kommer att bli mycket svår. Det är mycket väl tänkbart att Hitler till en början kommer att avancera i Västukraina och västra Vitryssland och att hans

offensiv kanske inte kan stoppas förrän vid Sovjetunionens gamla gränser. När allt kommer omkring har ju angriparen en fördel.”

Alla de andra närvarande tog avstånd från hans uppfattning.

Sedan 1936 hade vi gång på gång fått itutat i oss att det inte mer kunde bli fråga om någon upprepning av interventionen 1919-1922. På alla möten förkunnades det, att om Sovjet-unionen skulle bli angripen, så skulle Röda armén rycka fram och krossa fienden på hans egen mark. Denna tanke hade gått oss så i blodet att vi inte längre räknade med möjligheten av ett krig på sovjetisk mark.

Så kastade en student fram den fråga, som antagligen ställdes överallt där människor i Sovjetunionen träffades den 22 juni 1941: ”Vad kommer England att göra?”

Meningarna var delade. ”Nu kommer vi säkert att kämpa tillsammans med England mot Hitler”, sade en studentska med stor bestämdhet, fastän denna tanke var ny och främmande för oss efter två års nonaggressionspakt.

En student var skeptisk. Han påminde om Hess’ flygning. ”Kriget hittills mellan Tyskland och England har säkert bara varit ett spel under täcke. Nu kommer de att gå tillsammans mot Sovjetunionen.” Men han möttes genast av motsägelser. De flesta i vår lilla studentgrupp trodde denna morgon den 22 juni, att vi nu skulle stå på en gemensam front mot Hitler tillsammans med England.

”Vår examen!” Det var en impulsiv studentska som med dessa ord förde oss tillbaka till vardagslivet.

När vi kom ut ur studenthemmet, fick vi se en bild som liknade en omrörd myrstack. Hela Moskva var på benen. Butikerna var överfulla av folk. Alla tycktes vilja skynda sig att köpa någonting, troligen därför att de kom ihåg att ett krig i Ryssland först och främst betyder en sak, nämligen svält. Som politiskt medvetna komsomolmedlemmar ogillade vi dessa hamstringsköp. Försäljaren i cigarrettkiosken såg häpet på mig, när jag bara ville ha en ask. Alla andra köpte dussintals.

I vårt institut var atmosfären betydligt lugnare. Några komsomol-funktionärer gick omkring och uppmanade oss att lugnt ägna oss åt våra studier och motarbeta alla panikstämningar. Vi svarade en smula sårade, att det visste vi själva.

Utanför dörren till examensrummet stod åtskilliga studenter som väntade på att kallas in. Det förde oss tillbaka till examensstämningen. Vi hade snart klarat våra prov. Hade det varit dagen innan, skulle jag glädjestrålande ha rusat ut ur examensrummet, festat om med mina kamrater och gjort upp planer för sommaren. Nu hade jag ingen tanke på något sådant. Jag hade bara en tanke: Vad nytt om kriget?

Det kom inga nyheter. Kriget hade börjat klockan 4 på morgonen. Nu var klockan 4 på eftermiddagen. Det hade gått tolv timmar utan att radion meddelat någonting om stridshandlingarnas förlopp.

I hela staden hade man ställt upp högtalare, så att man överallt kunde höra Molotovs ord och marschmusik. Då och då sändes också några kommentarer som manade till kamp mot fascismen. Jag flanerade omkring i Moskva – liksom de flesta människor den dagen. När jag gick över Teatertorget, hördes högtalarna: ”De fascistiska barbarerna ...” Bredvid mig hörde jag plötsligt en något ironisk engelsk röst: ”Now at last they became antifascists too.”[1] Jag avlägsnade mig hastigt, ty jag visste hur farligt det kunde vara att bli sedd i närheten av utlänningar, även om dessa nu skulle vara våra allierade. Då Moskvaradion fortfarande inte

[1] ”Nu har de äntligen också blivit antifascister.”

hade något att meddela om de första krigshändelserna, surrade de mest skilda rykten genom staden:

”Angriparna har redan slagits tillbaka vid gränserna.”

”Tyskarna har släppt ned fallskärmsdivisioner vid Kiev.”

”Röda armén förföljer tyskarna och är redan inne på polskt område.”

Men främst ställdes alltjämt frågan: Vad skall England göra? I kvällsnyheterna fick vi svaret. I början av nyhetsutsändningen återgav Moskvaradion utdrag ur Churchills tal om den gemensamma kampen mot Hitler. Vi drog en suck av lättnad. En våg av optimism gick genom vårt studenthem – och antagligen över hela Sovjetunionen.

De första krigsdagarna

I morgontidningarnas helsidesrubriker kunde vi läsa de nya parollerna:

”Hela Sovjetunionens folk står fast och enat som aldrig förr.” ”Under den store Stalins ledning skall sovjetfolket krossa den lömske fienden.”

”I Stalins namn har vi segrat, i Stalins namn skall vi åter segra.”

Redan den 23 juni spelades antifascistiska filmer för första gången på nära två år. Utanför de stora biograferna kunde man redan se jätteaffischerna för ”Professor Mamlock” (efter ett drama av Friedrich Wolf) och ”Familjen Oppenheim” (efter en roman av Lion Feuchtwanger) . Tidningarna berättade för första gången om motståndsrörelsen i de av Hitler-Tyskland ockuperade länderna.

Äntligen kom också den första krigskommunikén. De optimistiska ryktena från krigets första dag visade sig vara felaktiga. Nu tillkännagavs ett faktum som endast få hade väntat sig: kriget fördes på sovjetiskt territorium. I kommunikén hette det med en något oklar formulering att de tyska trupperna ”på några ställen lyckats tränga fram 10-15 kilometer”.

Samtidigt med de nya parollerna och den första kommunikén från fronten tillkännagavs också den officiella beteckningen på kriget: ”Sovjetfolkets stora fosterländska krig”. Jag hajade till ett ögonblick. Under de gångna åren hade jag visserligen medvetet upplevat och även reflekterat över den stegvisa omläggningen av hela propagandan, den successiva utrangeringen av alla den revolutionära internationalismens begrepp och det allt klarare framhävandet av den sovjetiska patriotismen. Den nya parollen kom sålunda inte helt överraskande för mig. Men jag hade väntat mig att man åtminstone skulle beteckna kriget som ett antifascistiskt befrielsekrig för att tydligt framhäva det mål Sovjetunionen hade gemensamt med de andra av nazisterna underkuvade folken. Men genom beteckningen ”det fosterländska kriget” riktades uppmärksamheten enbart på Sovjetunionen eller mera exakt uttryckt på Ryssland. Man avsåg tydligen att det skulle uppfattas som en parallell till kriget mot Napoleon 1812-1813 – och det är möjligt att betoningen av begreppet ”fosterland” ur den sovjetiska statsledningens synpunkt tedde sig som den effektivaste metoden att vinna stöd för kriget hos befolkningens stora massa.

Men under de första krigsdagarna hade jag – liksom nästan alla människor i Sovjetunionen – andra bekymmer än att grubbla över politiska formuleringar.

Krigstillstånd hade proklamerats i de tre baltiska republikerna, i Vitryssland, i Karelsk-finska och Moldaviska sovjetrepublikerna, i hela Ukraina och i 13 provinser i Ryska federationen, däribland också Moskva och Leningrad. I dessa områden fick de militära myndigheterna befogenhet att vidtaga alla åtgärder som behövdes för försvaret och att mobilisera hela civilbefolkningen till arbete för detta ändamål.

Genom en särskild order inkallades årgångarna 1905-1918 till krigstjänstgöring – inte bara i de västliga militärdistrikten i landet, utan också i Archangelsk, i Ural, i Sibirien, vid Volga och i Kaukasus.

Så följde de viktigaste åtgärderna för luftförsvaret i staden Moskva och i Moskvaprovinsen. Alla hus skulle mörkläggas, och skyddsrummen skulle ställas i ordning.

Till sist upphävdes alla bestämmelser om semester, så länge kriget varade. Semestern skulle utbytas mot en penningkompensation. Fabriksdirektörerna och avdelningscheferna fick rätt att varje dag ta ut övertidsarbete, som skulle betalas med 50 procents tillägg på den ordinarie lönen.

Liksom överallt i Sovjetunionen hölls det denna kväll också i vår högskola ett komsomolmöte med anledning av krigsutbrottet. Vi satt tätt packade i institutets stora sal. Det rådde en förväntansfull tystnad, och stämningen var densamma som skildras i komsomolböckerna från revolutionens och inbördeskrigets år. ”Nu skall den kommunistiska ungdomen visa vad den förmår”, fick vi höra. Det visste vi, och troligen hoppades så gott som alla kunna bestå provet. ”Redan i dag på morgonen har komsomolmedlemmar från vårt institut satts in i byggandet av den nya tunnelbanelinjen. Den måste bli färdig så fort som möjligt för att tjäna som extra skyddsrum för Moskvas befolkning”, meddelade vår komsomolledare.

Sedan talade ytterligare några komsomolmedlemmar. De använde ofta ordet ”verolomno” (svekfullt). De framhöll gång på gång att Hitler-Tyskland hade gått till angrepp mot Sovjetunionen trots nonaggressionspakten. Man kände harmen över det svekfulla överfallet och den beslutsamma viljan att slå tillbaka angriparen.

Det var en äkta känsla – också bland dem som var kritiskt eller oppositionellt inställda till regimen, ja till och med bland dem vilkas föräldrar hölls fångna i Stalins tvångsarbetsläger. Det som Stalin aldrig helt kunnat uppnå vare sig genom propaganda eller genom terror hade Hitler nu åstadkommit: under dessa dagar år 1941 uppfattade de flesta människor i Sovjetunionen regeringen i Kreml som en verklig representant för deras intressen.

Bredvid mig stod en studentska, med vilken jag då och då hade fört oppositionella samtal. ”Nu är det verkligen någonting annat”, viskade hon till mig.

När mötet skulle avslutas, hade några av våra studenter tagit upp Internationalen, och nu brusade den genom salen. Skakade i vårt inre återvände vi till vårt studenthem. När vi hade sovit några timmar – det var natten mellan den 23 och 24 juni – ljöd sirenerna. Och samtidigt upprepade radion utan avbrott tre ord på det utdragna sätt som vi senare skulle höra så ofta: GRAZJ-DANJE! VOZ-DUSJNAJA TREVO-GA! (Medborgare, flyglarm!)

Den natten var det första gången vi hörde det, och det tog en stund innan ordens mening helt gick upp för mig. Jag hoppade upp ur sängen alldeles sömndrucken. Min vän spanienkämpen muttrade: ”Sabla oljud, det hade jag ju vant mig av med. Det var över två år sedan vi hörde något sådant i Barcelona.”

Vi tog på oss våra gasmasker och gick ner i ”skyddsrummet” – en alldeles vanlig källare, man hade ju över huvud taget inte gjort någonting i ordning ännu. Till en början var det alldeles tyst. Sedan hördes på långt avstånd motorbuller och luftvärnsartilleri. För oss var allt detta skrämmande nytt och upphetsande. Liksom överallt annars fanns det också bland oss en del som skröt med sina militära kunskaper. De försökte identifiera flygplanstyperna med ledning av motorbullret. Jag var emellertid skeptisk, ty de nämnde bara sådana typer som vi hade gått igenom på kurserna i militärkunskap.

Den ende som kunde ge trovärdiga förklaringar på allting var min rumskamrat spanienkämpen. Hans prestige växte för varje minut – men den räckte bara till nästa morgon. Ty i morgontidningarna meddelades det att det bara hade varit en övning. Man hade kontrollerat

luftskyddsanordningarna i huvudstaden. Det var onekligen på tiden. Det var omöjligt att dölja att man knappast hade gjort några förberedelser på detta område. Det var tydligt att inte ens de högsta topparna i partiet och regeringen hade räknat med ett krig i juni 1941. Nu måste alla försummelser tas igen: organiseringen av luftskyddet, bildandet av luftskydds- och sanitetsbrigader, ombyggandet av källarlokalerna till skyddsrum, luftvärnet, mörkläggningen och kamoufleringen.

Men nu arbetade man i stället för högtryck. På några dagar förändrades stadsbilden i Moskva. De största byggnaderna i staden, såsom ministerrådets hus och det väldiga hotellet ”Moskva” mitt emot detta, vilka hittills båda hade prålat i lysande vit färg, fick en kamouflagemålning. De stora huvudgatorna i staden målades över så att man fick intrycket att man gick på taken av små hus. Också de största öppna platserna i staden, såsom Revolutionstorget och Teatertorget, målades över med ”hustak”, och större ytor täcktes rent av med trä i form av hustak. Också Moskva-floden täcktes helt över med trä för att flygarna skulle få svårare att orientera sig.

I ”metron” lade man med största skyndsamhet ut plankor längs hela banan, så att bantunnlarna blev en väldig luftskyddskällare för hela staden. Redan efter några dagar var man klar med detta arbete. En stor del av Moskvas befolkning kunde nu räkna med att vara trygga nere i tunnlarna vid luftangrepp, eftersom dessa låg mellan 16 och 35 meter under markytan. Endast stationen ”Kirovskaja” var avstängd för befolkningen. Denna station, som låg längst under jorden, var reserverad som skyddsrum för diplomatiska kåren och andra privilegierade kategorier.

Varje afton i skymningen släpptes det upp väldiga spärrballonger. De kallades ”luftvärnsaerostater”. Det sades att de var förenade med varandra genom ett nät av trådar och att de utgjorde ett effektivt försvarsmedel mot fientliga flygare.

På morgonen den 24 juni meddelades det på ett anslag, att alla komsomolmedlemmar skulle samlas på högskolan för ett specialuppdrag. Därifrån förde oss komsomolsekreteraren till ”De lärdas hus” på Kropotkin-gatan. Nu kunde man knappast längre se vad huset från början varit avsett för. Där hade tusentals komsomolmedlemmar samlats, de flesta i overall och många med påsatta gasmasker.

Komsomols distriktssekreterare togs emot med jubel. Han sade bara några korta ord: ”Kamrater, Komsomols distriktskommitté har kallat er hit för att ni skall utföra ett särskilt uppdrag. Det gäller följande: I dag på förmiddagen har vi fått de nya affischerna och banderollerna, som vi skall placera på gatorna. Man har beslutat mobilisera våra medlemmar i staden Moskva för denna uppgift.”

Med förbluffande snabbhet hade vi delat upp oss på grupper, vi tog emot affischerna, banderollerna och klisterburkarna och fick anvisningar om i vilka stadsdelar vi skulle klistra upp plakaten. Vi fick tre slags affischer; en av dem var ett kort textplakat som i stora svarta bokstäver förkunnade den tidens främsta paroll:

VÅR SAK ÄR RÄTTFÄRDIG
FIENDEN SKALL BLI SLAGEN
SEGERN SKALL BLI VÅR

De båda stora bildplakaten var intressantare. På det ena av dessa såg man i mitten nonaggressionspakten mellan Sovjetunionen och Tyskland av den 23 augusti 1939. På ena sidan av bildytan såg man fredliga sovjetmedborgare, som skötte sitt arbete i skuggan av pakten och i tron att den skyddade dem, samtidigt som en nazist på andra sidan stack en bajonett genom pakten och sårade sovjetmedborgarna. Det andra bildplakatet gjorde ännu starkare intryck på mig. Jag hade aldrig tidigare sett en så slående affisch i Sovjetunionen, och

enligt min uppfattning lyckades man inte under alla de fyra krigsåren ännu en gång uppnå en sådan effekt:

I bakgrunden såg man Napoleons skugga och en skissartad antydan om hans arméers undergång vid Berezina; i förgrunden var en våldsam karikatyr av Hitler; i övre vänstra och nedre högra hörnet syntes bara två stora siffror: 1812 och 1941. Hela texten på plakatet utgjordes av fyra ryska ord: ”Tak bylo – tak budjet” (så var det – så skall det bli).

Kort efter krigsutbrottet meddelades det att alla radioapparater skulle tas i beslag. Varje innehavare av en radio uppmanades att inom 48 timmar lämna in den mot kvitto på närmaste postkontor.

Utanför postkontoren bildades långa köer av folk som fick vänta tåligt på att bli av med sina radioapparater. På kvittot stod det att de skulle få apparaten tillbaka efter krigets slut. Det var inte många som trodde på det; de flesta var från första början på det klara med att de aldrig skulle få se sin radio igen. De staplades på varandra på gårdarna till postkontoren och blev utsatta för väder och vind.

Det var förvånande att se hur snabbt propagandan lades om för att helt inriktas på nationalkänslan, på den sovjetiska patriotismen och begreppet ”det fosterländska kriget”, hur snabbt begreppen ”partiet”, ”socialismen” och ”kommunismen” försvann ur det propagandistiska språkbruket.

Men denna förändring var inte enbart, som man ofta föreställer sig, en av tidsförhållandena betingad taktik. Det var frågan om ett logiskt fullföljande av de ideologiska förändringarna under de sista åren före kriget. Under det man fram till omkring år 1935 i artiklar och dikter, som berörde möjligheten av ett angrepp mot Sovjetunionen och ett kommande krig, ännu hade talat om ett ”revolutionärt krig” och om ”klasser”, så hade dessa begrepp redan åtskillig tid före krigsutbrottet trätt i bakgrunden. Man talade mer och mer om sovjetpatriotismen, dock utan att de tidigare begreppen helt och hållet försvann.

Nu efter krigsutbrottet hade utvecklingen gått ett steg längre. I hela propagandan talades det nästan enbart om fosterlandet, hembygden, den ryska jorden och patriotismen. Denna nya linje populariserades inte bara genom pressen och radion, utan framför allt genom affischpropagandan.

I den sovjetiska propagandan ägnade man särskilt stor uppmärksamhet åt de tyska överlöparna från de första krigsdagarna. Redan några dagar efter krigsutbrottet fick vi höra talas om dem vid ett möte med tyska emigranter. När vi samlades i Röda hjälpens centralkommittés hus, rådde där en spänning som aldrig tidigare. Alla visste att de vanliga kvällskurserna för tyska emigranter inte skulle fortsätta. Kursledaren sade kort och gott: ”Kamrat Ulbricht har ordet.” Ulbricht höll ett kort tal. Han talade om fascismens förbrytelser, om lägets allvar, om nödvändigheten av att spänna alla krafter för segern över fascismen.

”Vi lever i krigets första dagar, men redan i dag kan jag ge er ett glädjande meddelande. Redan den 22 juni gick den förste tyske soldaten över på Sovjetunionens sida.”

Ulbrichts meddelande mottogs med stormande applåder. Vi lyssnade med spänning på hans fortsatta redogörelse. ”Denne soldat var förlagd i Rumänien, vid floden Pruth. Natten mellan den 21 och 22 fick han i sitt förband höra ordern om angreppet mot Sovjetunionen. Omedelbart därefter avlägsnade han sig från förbandet och simmade på natten över Pruth till Röda arméns sida för att tala om att det nazistiska anfallet på Sovjetunionen skulle börja om några timmar.”

”Om en soldat går över till sovjetsidan redan innan kriget har börjat, hur skall det då bli när kriget har kommit riktigt i gång?” viskade min bänkkamrat till mig.

Några dagar senare var denne tyske soldat känd i hela Sovjetunionen. Hans bedrift omtalades i en av de första sovjetiska krigskommunikéerna, och Pravda publicerade hans porträtt och hans uttalande. ”Jag har redan länge varit motståndare till Hitlersystemet”, berättade Alfred Liskow. ”När jag fick veta att angreppet var omedelbart förestående, beslöt jag mig för att gå över på Röda arméns sida. Ännu så sent som en dag före angreppet på Sovjetunionen hade ingen trott att detta svek var möjligt. Det är lätt att föreställa sig hur tyska folket kommer att ställa sig till detta vansinniga äventyr.”

Två dagar senare meddelades det att en Junker 88 hade landat i Kiev. Alla fyra besättningsmännen hade gemensamt beslutat att landa på en sovjetisk flygplats. I en deklaration som publicerades i alla sovjetiska tidningar berättade de, att de redan hade flugit tillsammans i mer än ett år och att de hade deltagit i luftangreppen mot London, Portsmouth, Plymouth och andra engelska städer. ”Vi frågade oss ofta: ‘Varför kämpar Hitler mot hela världen? Varför bringar han död och förstörelse åt alla Europas folk?’ ... Nu då Hitler förklarade krig mot Ryssland beslöt vi oss för att handla. Den 25 juni fällde vi våra bomber i Dnjepr och landade vid Kiev.”

Också dagen därpå hade besättningen på ett tyskt flygplan gått över till sovjettrupperna.

Rapporterna om tyska överlöpare hade utlöst en våg av förhoppningar. Bland de tyska emigranterna rådde stora illusioner under de första krigsdagarna. Som jag längre fram fick veta hyste vid denna tid också sovjetmyndigheterna stora förhoppningar om att kunna påverka de framryckande tyska trupperna genom propaganda. På tryckeriet ”Iskra revoljutsii” vid Filippovskij-gränden gick under de första krigsdagarna ofta upp till ett dussin olika flygblad på tyska språket i press. De lär emellertid ha varit mycket dåliga och väckte ofta nog bara löje bland de framryckande soldaterna i den tyska krigsmakten.

Det skulle snart visa sig att de första krigsdagarnas förhoppningar varit bedrägliga. När de tyska arméerna fortsatte sin snabba frammarsch, blev överlöparna allt mera sällsynta. Propagandan för den tyska krigsmakten inskränktes, och de militära frågorna ställdes nästan helt i förgrunden. För Moskvas civilbefolkning betydde detta först och främst ett utbyggande av luftförsvaret och luftskyddet.

Den tyska frammarschen

Fem dagar efter krigsutbrottet organiserades luftskyddsbrigader för högskolan och för vårt studenthem. Sanitets- och ordningsbrigaderna bestod enbart av flickor. Alla de manliga studenterna placerades i ”eldsläckningsbrigaden”. Det tog bara några minuter att organisera dessa brigader. Vi fick tjänstgöra varannan natt. ”Ni skall befinna er på taket från klockan 9 på kvällen, och om det faller ner brandbomber skall ni genast släcka dem. I morgon eftermiddag skall ni få närmare undervisning av en instruktör”, meddelade man oss.

Det var allt vad vi fick höra – nära en vecka efter krigsutbrottet!

Dagen därpå kom det en ung man som presenterade sig som ”instruktör”. ”Så här är det”, började han, ”till en början skall ni kontrollera om allting är undanröjt på vindarna och om det finns tillräckligt många sandlådor, skyfflar, vattenbehållare och redskap. På taket skall det stå vakter. Om en brandbomb slår ner, tar ni den med en stor tång och stoppar den i en av de stora sandlådorna.”

Han gav oss ytterligare några goda råd i samma stil, som han tydligen själv hade fått på förmiddagen samma dag. Det var allt.

Gång på gång lade jag märke till hur litet man hade förberett luftskyddet med tanke på krig. Trots de påtagliga improviseringarna – eller kanske just därför – gick emellertid allting relativt väl i lås hos oss.

På några timmar röjdes vindarna på vårt studenthem och försågs med sandlådor, skyfflar och vattenbehållare. Vi hade fått gasmasker. Man hade skaffat stora järntänger, som vi skulle använda för att oskadliggöra brandbomber. Några dagar senare byggdes rent av en liten skyddskur på taket. Där skulle en av oss sitta som utkik.

Det var verkligen hög tid att tänka på luftskyddet. Redan två dagar senare kom det första flyglarmet, och sedan följde det ena efter det andra. Men till en början visade sig inte ett enda tyskt plan över Moskva. ”I Moskva går flyglarmet redan då man har iakttagit tyska plan över Smolensk”, berättades det. Därför klättrade vi lugnt upp på våra tak, övade oss en smula, var vid gott mod och alldeles säkra på att inga tyska plan någonsin skulle lyckas tränga fram till Moskva.

Så blev det också – fram till den 22 juli. Den kvällen hade jag ingen tjänstgöring och var omkring 15 minuters väg från studenthemmet, när det kom flyglarm.

För första gången fick jag uppleva ett flyglarm utomhus. Människorna strömmade utan avbrott in i de stora ingångarna till tunnelbanan. Jag ställde mig lugnt i kön som stod framför stationen ”Dzerzjinskaja”. Människorna låg i tusental på plankorna i tunneln.

Det gick en halvtimme, en timme, två timmar – och ännu hade det inte kommit något ”faran över”. Plötsligt började ryktet sprida sig: Nu är det allvar. Det är tyska plan över Moskva.

Några minuter senare fick vi höra de första nedslagen, mycket svagt, på långt avstånd, men ändå så tydligt att det inte längre kunde råda något tvivel: tyska flygplan hade brutit igenom spärren och fällt de första bomberna över Moskva.

Plötsligt kom det en kraftig detonation. Till och med här, djupt under jorden, märkte vi en skakning. De sovande ryckte till och reste sig upp, kvinnorna skrek. På bråkdelen av en sekund hade hundratals människor sprungit upp och var beredda att springa vart som helst. Om det hade kommit ytterligare en kraftig detonation, skulle det ha utbrutit en panik som hade krävt flera offer här i den överfulla tunneln än den största bomb kunnat göra.

”Vart tänker ni springa?” ropade en behjärtad man med dånande röst.

Så kom en annan ännu högre röst: ”Stanna kvar, den här platsen är säkrast.”

Människorna lugnade sig och satte sig ner. Faran för panik var förbi...

Det var det första eldprovet för Moskvas befolkning. Denna natt mellan den 22 och 23 juni hade det för första gången inträffat någonting som ingen skulle ha ansett möjligt ännu en månad tidigare: bomber över Moskva.

De tyska trupperna ryckte fram med största hastighet utmed hela fronten från Norra ishavet till Svarta havet.

Under dessa första krigsveckor var de sovjetiska frontkommunikéerna avfattade i synnerligen vaga ordalag. I allmänhet talades det bara om ”riktningar” och ”områden” där striderna ägde rum. Det fanns inga kartor med exakt angivna frontlinjer. De ”riktningar” och ”områden” som nämndes visade oss emellertid hur snabbt de tyska trupperna ryckte fram. Vi fick inte höra några förklaringar till denna frammarsch.

Den tyska frammarschen gick snabbare än de största pessimister hade kunnat ana den 22 juni.

I Moskva cirkulerade oroande rykten. En studentska berättade viskande för oss:

”Tyskarna påstår att Stalins son har gått över till dem. Han lär ha talat i radio hos dem och givit noggranna uppgifter om samtal som han skall ha haft med sin far. Han har öppet manat till kamp mot Stalins diktatur.”

Hon skyndade sig givetvis att fördöma detta rykte. Men vi funderade länge över detta, inte för att vi lät oss påverkas därav – vi var ju alla för Sovjetunionens seger – utan därför att vi fruktade, att ett sådant rykte kunde få skadliga verkningar på ”politiskt oskolade människor”.

Vi var inte de enda som hyste sådana bekymmer. Den 7 juli utfärdades en särskild ukas av Sovjetunionens högsta sovjets presidium:

”Härmed förordnas att under krigstiden skall de som sprider osanna rykten och därigenom framkallar oro bland befolkningen genom dom av krigsdomstol straffas med två till fem års fängelse, såvida deras brott inte föranleder ett strängare straff.”

Under dessa veckor var vi så gripna av krigshändelserna, att vår tidigare kritiska och oppositionella inställning i vissa frågor helt trädde i bakgrunden. Kampen mot fascismen var den viktigaste uppgiften för oss alla. Det tycktes inte heller förekomma några tvivel längre. Knappast någon tänkte längre på de tragiska processerna och massarresteringarna som hade ägt rum i Sovjetunionen några år tidigare. Av alla de komsomolmedlemmar och studenter jag kände önskade det stora flertalet uppriktigt att Sovjetunionen skulle segra över Hitler, låt vara att de samtidigt hoppades på att livet i Sovjetunionen efter segern skulle bli mindre fyllt av tvång. Vi var alltför mycket uppfostrade i systemets anda och uppfyllda av stalinistiska idéer för att ta principiellt avstånd från systemet som sådant. Vad vi önskade var ingenting mer än att vi inom detta system – något annat kunde jag vid den tiden över huvud taget inte föreställa mig – skulle få leva en smula friare och ha starkare kulturella kontakter med utlandet. Några dagar senare blev jag medveten om hur långt avlägsna vi var från ett uppfyllande av till och med dessa blygsamma önskningar. Tillsammans med Hans Hanslitschek, en ung österrikare som tidigare hade bott på vårt barnhem nr 6 och som nu sedan någon tid tillbaka arbetade som yrkesarbetare på bilfabriken ”Stalin” i Moskva, blev jag en eftermiddag inbjuden till den österrikiske kominternfunktionären Willi Fink på Hotell Lux. Som medarbetare i Komintern hade Willi Fink tillfälle att läsa den utländska pressen, däribland också de nazistiska tidningarna.

När vi satt och drack te, talade vi om de senaste luftangreppen över Moskva.

Willi Fink, som på Komintern också läste ”Völkischer Beobachter”, berättade för oss att den nazistiska pressen hade innehållit uppgifter om ”jättebränder i Moskva”. Vi skrattade, ty några jättebränder hade det inte uppstått genom de små angreppen. Särskilt Hans var glad:

”Det måste jag tala om för kamraterna på fabriken, de kommer att ha hjärtans roligt åt sådant struntprat.”

Så gled samtalet över på andra ämnen. Willi Fink verkade emellertid orolig. När vi skulle gå, sade han:

”Jo, det var en sak jag skulle säga: jag måste be er att inte berätta för någon vad nazistpressen har sagt om jättebränderna i Moskva.”

Vi förstod honom. Vi visste att inte ens kominternfunktionärerna hade rätt att föra vidare en enda mening av vad de hade läst i utländska tidningar. Det berörde mig obehagligt – man fick sålunda inte ens säga saker som var oskadliga eller som rent av måste få en pro-sovjetisk verkan.

På kvällen fick jag veta att en volgatysk student, som bodde i rummet bredvid vårt på studenthemmet, hade blivit häktad. Kort efteråt träffade jag två flickor från Berlin, Gerda och Käthe, som var döttrar till den kommunistiske författaren Albert Hottop. De grät. Deras far, som hade skrivit boken ”Fischkutter HF 13”, som hade emigrerat till Sovjetunionen och som lyckats överleva utrensningarna, hade blivit häktad av NKVD .. .

Två veckor senare gick jag tillsammans med två studentskor på biografen Udarnik. I foajén fick vi se något som skulle ha varit otänkbart ännu några månader tidigare: en utställning av bilder ur engelska och amerikanska filmer med korta beskrivningar och fotografier av huvudpersonerna. Hela väggen i foajén var fylld av dem. Vi blev angenämt överraskade och gladde oss åt denna bräsch i vår isolering – även om den var aldrig så blygsam.

Vi, som hade vuxit upp och fostrats i Sovjetunionen, hade vant oss vid att genast observera också de minsta förändringar och sätta in dem i stora politiska sammanhang.

Vi såg med stort intresse på bilderna ur de västerländska filmerna.

”Egentligen är det trevligt att få se sådana bilder någon gång”, sade en av de båda studentskorna.

Jag nickade instämmande: ”Det här är kanske bara en början.” Vi märkte att vi båda tänkte på samma sak och började försiktigt tala en smula öppnare.

”Det är en lycka att vi inte längre går tillsammans med Hitler utan i stället för krig mot Hitler tillsammans med England och kanske kommer att göra det tillsammans med Amerika. När Hitler är besegrad, kommer kanske mycket att bli annorlunda också hos oss”, viskade hon förhoppningsfullt.

”Jag hoppas också att efter kriget ...”

Jag hann inte säga mera.

Den andra studentskan, som hade sett sig oroligt om redan då vi började tala, viskade bevekande till oss:

”Hyssj, var så snälla och sluta, säg inget mera.”

Jag blev på nytt medveten om det tvekluvna i vår situation: vi önskade ju Sovjetunionens seger över Hitler; vi var ju inte motståndare till systemet! Men varför skulle inte tre studenter och komsomolmedlemmar i Moskva kunna få prata om att det skulle kunna bli en smula friare efter segern över Hitler?

Dagen därpå, den 14 augusti, meddelade Pravda:

”Våra trupper har dragit sig tillbaka från Smolensk för några dagar sedan.”

För några dagar sedan – det betydde att de tyska trupperna redan hade passerat Smolensk och var på väg mot Moskva.

Avsked från Moskva

Den 1 september 1941 började åter terminen vid vår högskola. Men under tiden hade åtskilliga av oss, också en del flickor, blivit inkallade till armén eller civilförsvaret. Det var meningen att de övriga under kriget ännu mer än tidigare skulle sätta in alla sina krafter i studiearbetet. Men det var inte så lätt att koncentrera sig på engelsk filologi eller jämförande språkvetenskap medan tyska trupper omringade Leningrad samtidigt som andra ryckte fram mot Moskva. Jag försökte i alla fall ägna mig med allvar åt mina studier.

På kvällen den 14 september stod en milisman[1] utanför dörren till vårt studentrum – men det oroade mig inte. Häktningar med politisk bakgrund brukade ju uteslutande företas av NKVD-män. Jag blev emellertid en smula orolig när han tog upp en lapp ur fickan och såg strängt på mig.

”Är ni kamrat Leonhard, student vid statliga pedagogiska institutet för främmande språk i Moskva?”

Det kunde jag ju inte förneka.

”Ni anmodas att komma till milisstationen i morgon eftermiddag klockan 4. Var god och skriv på den här lappen.”

Hos milisen såg det ut nästan som i ett zigenarläger. I väntrummet stod 100-150 personer tätt packade. Att döma av deras ansikten hade många av dem redan väntat i timtal. Det var mest

[1] Milis (militsija) kallas de reguljära polismyndigheterna i Sovjetunionen.

tyska emigranter, och en del av dem hade tagit med sig hustru och barn. Jag hade snart fått syn på åtskilliga bekanta.

I tur och ordning kallades familjerna in till chefen för milisstationen. Men samtidigt kom det ständigt nya in i väntrummen, så att antalet knappast förändrades.

Det berättades i viskande ton, att alla tyskar skulle förflyttas till Kysil-orda för den tid kriget pågick, och det redan under de närmaste dagarna. Man räknade inte med några undantag.

”Måste också komsomolmedlemmarna fara dit?” frågade jag.

”Alla”, fick jag till svar. ”Till och med de som hunnit bli medlemmar av det ryska partiet. Det är bara några från Komintern som får stanna kvar.”

Det blev en stor gissningstävlan: ”Nå, men var ligger Kysil-orda?” ”I Kazakiska unionsrepubliken.”

Vi yngre, som var stolta över våra nyförvärvade geografiska kunskaper, upplyste de okunniga: ”Kazakstan är den näst största unionsrepubliken i Sovjetunionen och sträcker sig från Volga i väster till kinesiska gränsen i öster, från Sibirien i norr till Kirgisiska och Uzbekiska unionsrepublikerna i söder.”

”Nå, men vad är Kysil-orda för en plats?”

Nu räckte våra kunskaper inte till längre.

”Jag vet bara att Kysil-orda är en av de fyra eller fem största städerna i Kazakstan. Kysil-orda är ett kazakiskt ord. Det betyder ‘Röda horden’.”

Namnet var inte just ägnat att lugna de äldre kamraterna.

Efter omkring två timmar ropades också mitt namn upp. Bakom stora högar av akter satt chefen med sina två medhjälpare. De fick ligga i av alla krafter för att gå i land med detta oförutsedda väldiga deportationsarbete. Trots detta var chefen inte ovänlig, när han snabbt gav mig några frågor.

”Hur länge har ni bott i Sovjetunionen?”

”Sedan 1935, från och med 1936 bodde jag i barnhemmet för schutzbundbarn, sedan 1940 är jag student.”

”Var studerar ni?”

”På statliga pedagogiska institutet för främmande språk i Moskva.”

”Nu blir ni antagligen tvungen att avbryta era studier. Vi har order att för den tid kriget pågår förflytta alla tyskar som vistas i Sovjetunionen till Kysil-orda. Det är fråga om en nödvändig skyddsåtgärd enbart för den tid kriget pågår. När kriget är slut kan ni återvända till Moskva.”

Under tiden hade hans medhjälpare redan tagit mitt identitetskort. När jag fick tillbaka det såg jag en stor röd stämpel:

”Innehavaren av detta identitetskort har endast rätt att vistas i Kysil-orda-området i Kazakiska sovjetrepubliken.”

Förflyttningen till Kysil-orda var dagarna i ända huvudtemat i de tyska emigranternas samtal. Det dök snart upp rykten, att Komintern och det tyska kommunistpartiets representation i Moskva höll på att göra upp en lista över de kamrater vilkas närvaro i Moskva var absolut nödvändig.

Även jag beslöt att söka min lycka på detta håll. Jag kände då endast tre komintern-funktionärer närmare: Hans Mahle, som var redaktör vid Moskvas radio, den österrikiske ungdomsledaren Willi Fink och Lea Lichter, en yngre kvinnlig kominternfunktionär, som i

Hitler-Tyskland hade arbetat i den första gemensamma illegala gruppen av kommunister och katoliker i västra Tyskland och som nu var verksam i Moskva bland de tyska ungdomarna.

Jag lyckades få tag i Lea.

”Du har tur. Du får arbeta i Moskvas radio, och därför är du med på listan över de kamrater som får stanna här. Listan har redan blivit undertecknad, och inom den närmaste tiden får du höra om saken från din milisstation.”

Faktiskt fick jag ett intyg sänt till mig redan några dagar efteråt, och jag begav mig på nytt – denna gång strålande av glädje – till milisstationen.

Jag var förtjust – men milischefen tycktes inte vara det. Han lämnade emellertid mitt identitetskort åt sin medhjälpare och sade åt denne att ställa ut ett nytt åt mig utan förflyttningsstämpel.

Medan detta pågick förklarade han för mig: ”Givetvis låter jag genast ställa ut ett nytt dokument, som ger er rätt att vistas i Moskva också under kriget. Men i ert ställe skulle jag inte använda mig av denna rätt. Det kan hända att ni blir tvungen att lämna Moskva några veckor senare under mycket svårare förhållanden.

Jag skulle därför vilja föreslå er att ni med ert nya dokument – det vill säga alldeles frivilligt – reser med samma evakueringståg som det ändå var meningen att ni skulle fara med. När tåget har kommit fram till Kysil-orda, har ni då möjlighet att visa ert dokument för transportledaren och sedan fritt välja en plats där ni önskar arbeta eller studera.”

Förslaget kom en smula oväntat för mig, men det föreföll mig ganska rimligt.

Under tiden hade han bläddrat genom mina handlingar.

”Ni studerar ju vid institutet för främmande språk i Moskva. Skall inte det också evakueras?”

”Jo, jag har hört att det skall flyttas till Alma Ata i Kazakstan.” ”Där ser ni, det passar ju utmärkt. Ni kan fara till Kysil-orda och sedan fortsätta till Alma Ata.”

Hans argument verkade övertygande. Redan innan jag kommit tillbaka till student-hemmet.hade jag fattat mitt beslut. Nu hade jag ett identitetskort utan föreläggande om tvångsförflyttning, men jag kunde fara med frivilligt. Från Kysil-orda skulle jag fortsätta min resa och bege mig till den plats dit min högskola under tiden hade flyttat. Ingen skulle hindra mig, ty nu hörde jag ju inte längre till dem som skulle tvångsförflyttas.

Allt var klart som dagen, och denna septemberdag år 1941 trodde jag fullt och fast på det. Jag anade inte att jag redan några veckor senare skulle få uppleva bittra besvikelser. Efter några dagar fick vi meddelande om att vi skulle ge oss av på morgonen den 28 september. Det var åtskilliga studenter från vår högskola som skulle förflyttas. Vi höll ännu en gång en avskedsfest.

IV. Tvångsförflyttning till Karaganda

Den 28 september 1941 såg den inhägnade och bevakade godsstationen i Moskva ut som en myrstack. Var tionde eller femtonde minut kom nya godsvagnar med tyskar, som också skulle förflyttas. Under krigets svåraste dagar, när den tyska krigsmakten ryckte fram mot Moskva och varje järnvägsvagn och varje lastbil behövdes, fanns det gott om bilar, tåg och personal för denna aktion.

Uniformerade män gick hela tiden fram och tillbaka utanför godståget och ropade: ”Varför står ni här? Stig upp på tåget!”

Vi gick längs tåget för att finna någon liten plats. Men människorna, som satt tätt sammanpackade i tåget, ropade redan på långt håll till oss: ”Mest njet!” (Det finns inga fler platser!)

De uniformerade männen dök åter upp: ”Varför har ni inte stigit upp på tåget ännu?”

”Det går inte, kamrat officer, vagnarna är överfulla.”

De uniformerade männen lät inte påverka sig. ”Det skall vi snart se efter.”

De tätt sammanpackade tyskarna gjorde nu inte längre några avvärjande gester. De bara stönade sakta. På mindre än en halvtimme var vi och många andra nykomlingar ilastade. Vi kunde inte ens sitta utan stod och väntade på vad som skulle hända härnäst.

Resa in i det ovissa

Det fanns omkring 50 personer i vår lilla godsvagn. Alla åldrar, alla yrken och alla social-grupper var representerade, från okvalificerade arbetare till en professor, som hade gjort sig ett namn på televisionens område, från en gammal man på nära åttio år till ett treårigt barn. Med undantag för några tyska emigranter hade ingen av dem någonsin varit i Tyskland. De flesta av dem hade inte heller lärt sig tyska och var nästan lika ryska som vilken annan moskvabo som helst. Två eller tre av reskamraterna var hembiträden som kom från Volga-tyska republiken och hade kommit till Moskva redan som barn.

Så småningom gick det upp för mig varför alla dessa människor plötsligt fördes till Kysil-orda som ”tyskar”. En folkräkning hade ägt rum i Sovjetunionen 1939. Förutom statstillhörighet skulle man då också ange sin nationalitet. Man kunde då ange denna efter eget gottfinnande, i enlighet med förfädernas tradition eller samhörighetskänslan med en bestämd kultur osv. Utan att fundera närmare därpå hade flera sovjetmedborgare helt enkelt skrivit ”njemets” (”tysk”) eller ”njemka” (”tyska”). De kunde inte ana att detta en gång skulle avgöra deras öde. Nu satt de, som inte en gång kunde tyska, här som ”tyskar” och for mot ett ovisst öde.

Jag slöt mig till att börja med till de ”riktiga tyskarna”: funktionärer i Tysklands kommu-nistiska parti som kämpat i Spanien i den internationella brigaden och nu satt på detta tåg som ”opålitliga tyskar”. De hade troget tjänat partiet i årtionden och satt sitt liv på spel i Spanien, och nu fördes de till ett avlägset område i Centralasien.

Jag tänkte över min egen situation. I går var jag ännu komsomol-medlem och student, i dag satt jag som ”opålitlig utlänning” i en bevakad godsvagn på väg från Moskva och mina vänner för att förflyttas till Kysil-orda.

Men hur egendomligt detta än kan låta för en västerländsk läsare, kände jag varken förbittring eller agg utan vinnlade mig i stället om att rättfärdiga tvångsförflyttningen. Det är visst inget angenämt öde, sade jag mig, för en ärlig komsomolmedlem att fraktas i en bevakad godsvagn till Centralasien såsom ”opålitlig”; visst är det tragiskt, särskilt för de kamrater, som tjänat partiet hela sitt liv och nu som tack blir deporterade – men var det verkligen möjligt att få tid till en rättvis klassificering i dessa kritiska dagar, då nazisttrupperna var på frammarsch?

Vi for långsamt över de ryska slätterna. Vi måste ofta göra långa uppehåll ute på linjen. Vi hade ju gott om tid.

De första städer, som vi passerade, Rjazjsk och Morsjansk, sydöst om Moskva, gjorde ännu ett förhållandevis fridfullt intryck.

Men det ändrade sig snart. På sjätte dagen av vår resa kom vi till Penza, ungefär 550 km sydöst om Moskva. Överallt, på stationen, på trappor, på gator och torg, satt och låg tusentals människor – flyktingar och evakuerade från Rysslands västra områden. Trots de rigorösa inkvarteringsbestämmelserna stod de lokala myndigheterna fullständigt maktlösa inför den ständiga strömmen av evakuerade. Så lade sig människorna helt enkelt på gatorna och torgen i hopp att en gång få tag i ett tåg, som kunde föra dem någonstans vidare mot öster. Men det var en fåfäng förhoppning. Tågen var redan överfulla, när de kom till Penza, och så fick

människorna tillbringa veckor där, tills de senare blev utplacerade på kollektivjordbruken i de kringliggande orterna.

Resan gick vidare sent på kvällen – i riktning mot Syzran och Kujbysjev. Sent på natten kom vi fram till Kujbysjev. Jag ville gå ut igen, men nu var vårt tåg omringat av upprörda vaktposter.

”Ingen får lämna tåget!”

”Inte ens för att hämta vatten?”

”Nej, inte ens för att hämta vatten. Ingen får vid strängaste straff lämna vagnen, så länge vi står på den bär stationen!”

Några veckor senare, då vi redan länge hade befunnit oss i Centralasien, fick vi veta anledningen till denna bestämmelse: vid den tiden var förberedelser i gång för att överflytta regeringen, ministerierna och de utländska beskickningarna från Moskva till Kujbysjev. Endast de som var knutna till dessa toppinstitutioner fick komma till Kujbysjev.

Öster om Kuibysjev blev vi plötsligt stående flera timmar mitt på linjen. Vi fick åter gå ut, och jag gick längs tåget när jag plötsligt fick se påskriften ”Tjeljabinsk” på en vagn.

Tjeljabinsk? Det låg ju inte alls vid banan till Kysil-orda! Vi frågade våra följeslagare:

”Skall vi säkert fara till Kysil-orda?”

De uniformerade männen nickade, låt vara rätt obestämt. ”Vad betyder då denna påskrift ‘Tjeljabinsk’?”

”Nje znaju, nje mogu skazat” (jag vet inte, jag kan inte säga det), fick vi till svar i ett tonfall, som jag efter sex års vistelse i Sovjetunionen var väl förtrogen med.

Vi for i nordostlig riktning under natten och befann oss nu i Buguruslan i Basjkirien. Det var sålunda inte alls till Kysil-orda vi skulle fara!

Vi hade visserligen inte haft någon aning om hur det såg ut i Kysilorda, men vi hade åtminstone vetat vart färden gick. Nu visste vi inte ens det. Nu var det helt och hållet en resa in i det ovissa.

På resans sjuttonde dag blev det plötsligt åter rörelse i vårt långa godståg. ”Vi är i Kazakstan!” ropade någon, och ropet fördes blixtsnabbt vidare genom alla de åttio vagnarna. På en liten station såg vi på anslagstavlorna under de ryska orden också kazakiska. Nu togs kartorna fram igen. Vi befann oss i själva verket mellan den västsibiriska staden Kurgan och den kazakiska staden Petropavlovsk.

På kvällen kom vi fram till den första större staden i Kazakiska republiken som visserligen hade det äktryska namnet Petropavlovsk. Någon erinrade om att Petropavlovsk en gång i tiden varit en knutpunkt för de karavaner, som kom från Buchara och Tasjkent och här lastade om sina varor för vidare transport till Ryssland. Men just nu intresserade vi oss bara för det närvarande.

Här såg vi för första gången kazaker. Nästan alla hade kolsvart hår, mörka ögon, gulbrun hy och en ögonform, som vi alltid ansett typisk för mongoler. Vi lade också märke till deras egendomliga gång och deras i förhållande till den långa överkroppen relativt korta ben.

Från Petropavlovsk for vi nu söderut. Eftersom järnvägslinjen bara gick till Balchasj, måste vår resa ta slut någonstans mellan Petropavlovsk och Balchasj-sjön.

På den tjugoandra dagen av vår resa, klockan fem på morgonen, stannade tåget. Vakterna sprang ivrigt fram och tillbaka. Alla dörrar slängdes upp.

”Vi är framme, alla skall stiga av!”

Vi störtade ut. Vi kunde inte se något hus, någon väg, något träd eller någon buske. Runt omkring oss syntes bara stäppen.

Vi frågade våra vaktsoldater.

Inget svar.

Först en timme senare fick vi veta, att vi befann oss i närheten av den lilla orten Osokarovka, ungefär 120 km norr om Karaganda. Det var alltså resans mål.

Byar utan namn

Vi stod villrådiga framför vårt godståg. Vårt bagage hade lastats ur. Det blev långsamt ljusare, och nu kunde vi se Osokarovka avteckna sig i fjärran.

Efter en liten stund närmade sig några kärror. En del av dem var förspända med hästar men flertalet med oxar och kameler. Jag trodde knappast mina ögon när jag såg kameler framför bondkärrorna.

Officerarna i vår eskort kom i rörelse. Några minuter senare kom ”vår vaktsoldat” med en lista.

”Kom närmare allihop, nu skall jag meddela hur ni skall dela upp er. Ni kommer att placeras ut i samhällena här omkring.” Så började han läsa upp listan.

Vad ville detta säga? Jag hörde inte några ortsnamn. Bara ”posiolok nr 5, posiolok nr 12, posiolok nr 8, posiolok nr 24 ...”

”Posiolok” är den ryska beteckningen för ett mindre samhälle. Tydligen fanns här inga byar utan bara samhällen utan namn, samhällen som bara var numrerade.

Då hörde jag mitt namn: ”Leonhard, posiolok nr 5”.

Uppräkningen var snart slut.

Jag hade åter – liksom vid avfärden – en känsla av obehag, men det gällde snarare mina vänners och reskamraters öde än mig själv. Jag hade ju i alla fall ett identitetskort utan den beryktade förflyttningsstämpeln.

Jag tog försiktigt fram mitt identitetskort ur plånboken. Detta var nu min enda föreningslänk med friheten. Jag hade redan innan resan började talat med den ansvarige transportofficeren. Han hade försäkrat mig att allt skulle vara i sin ordning. Nu tänkte jag påminna honom om det.

”Kamrat transportofficer, ni vet att jag inte har någon förflyttningsstämpel och att jag bara har följt med hit på förslag av milischefen i mitt distrikt i Moskva. Han har uttryckligen givit mig rätt att fritt få återvända härifrån. Nu skulle jag gärna vilja ha mina saker för att kunna fara till Alma Ata”.

Aldrig förut, föreföll det mig, hade mitt öde i så hög grad berott på en människas svar som nu; men jag var säker på min sak.

Men då hände något ofattbart.

”Det angår inte mig. Jag har ingenting med den saken att göra! Om era uppgifter är riktiga, kan ni ju klara upp saken på ort och ställe. Tills vidare måste ni i varje fall följa med till det samhälle som ni nu har blivit hänvisad till.”

”Kamrat officer! Här ser ni mitt identitetskort. Det är utställt i Moskva den 21 september 1941 och innehåller inga inskränkningar.” Han skrattade hånfullt:

”Man har väl helt enkelt glömt att ge er stämpeln i Moskva. Det kan ju lätt ordnas här efteråt, det står ju i alla fall i dokumentet att ni är tysk.”

Det tjänade ingenting till att säga något mera till honom. Jag fogade mig tills vidare och beslöt att ännu en gång pröva min lycka vid ankomsten till ”samhälle nr 5”. Men jag hade inte längre mycket hopp.

Under tiden hade vi lastat vår packning på kamel- och oxkärror. Kvinnor och sjuka fick sätta sig i kärrorna. Vi andra gick tysta bredvid fordonen. Det var en skrämmande syn – en lång rad uttröttade och utmärglade människor, som efter 22 dagar i överfyllda godståg släpade sig fram på landsvägen för att nu föras till ett område, som för tio år sedan hade varit en förvisningsort för kulaker. Också kuskarna teg. De tycktes inte ta någon notis om oss.

”Hur långt är det egentligen till samhälle nr 5?”

”Ack, min son, det är inte så långt. Det är kanske 25 kilometer. Vi är där redan i kväll, kanske till och med redan i eftermiddag.”

Kusken, en f. d. kulak, började att berätta hur kulakerna 1930 och 1931 berövats sin egendom, förflyttats från Ukraina och Centralryssland och tvungits att bosätta sig i detta område.

Han talade så likgiltigt och oberört som om det hade gällt händelser som tilldragit sig för evigheter sedan i en avlägsen världsdel.

”Då fanns det ingenting alls här. Det sattes bara ner pinnar i jorden med små tavlor, samhälle nr 5, nr 6 osv. Bönderna fördes dit, och man sade till dem att de nu måste klara sig själva. De grävde sig först hålor i jorden. Under de första åren dog många av köld och hunger. Och sedan byggde de sig så småningom lerkojor, och då blev det bättre.”

”Och vad hände sedan?”

”Åh, inget särskilt. Sedan fick vi order att bilda kolchoser.” ”Från vem fick ni den ordern? Från den lokala sovjet?”

Kusken skakade på huvudet. ”Det finns ingen lokal sovjet hos oss”.

Jag kunde inte låta bli att le. Mannen tycktes inte vara riktigt klar i huvudet. Han visste inte vad han talade om. Lokala sovjeter fanns det ju överallt i Sovjetunionen. Men redan på kvällen måste jag konstatera, att han i alla fall hade haft rätt.

Vi traskade framåt bredvid oxkärrorna. Det var inte särskilt behagligt att marschera en hel dag över stäppen, sedan vi hade åkt i godsvagn 22 dagar. Men för mig blev spänningen inför vad som väntade oss starkare än tröttheten.

Sent på eftermiddagen fick vi på avstånd syn på något som liknade människoboningar.

Vi kunde snart se att de små kojorna varken var byggda av sten eller av trä, utan av en brun massa. Några fönster såg vi inte till. I var och en av dessa små ”stugor” fanns det bara en öppning, som efter vad vi senare fick veta stoppades till om vintern.

När vi kom fram, sade man till oss att vi skulle anmäla oss hos ”natjalniken”.[1] Eftersom vi fick vänta mycket länge, flanerade vi omkring och samtalade med ”infödingarna”. De var nästan alla ryssar, några var ukrainare eller tatarer, ingen var kazak.

Några bönder kom fram till oss.

”Se, där är ni ju, vi har väntat på att ni skulle komma. Vi tänkte genast, att ni tyskar också skulle bli skickade hit.”

Några av oss – däribland också jag – försökte utan framgång göra klart för dem att vi var antifascister och motståndare till Hitler. Bönderna bara skrattade: ”En tysk är alltid en tysk.” Hade de månne förstått vår verkliga situation bättre än vi själva?

---

[1] Natjalnik = chef.

Det rådde en häpnadsväckande öppenhet. I Sovjetunionen hade jag aldrig tidigare upplevat att människor uttalade sina åsikter så fritt och oförblommerat. Vi blev snart förvissade om att många av de deporterade kulakerna fortfarande var fientligt inställda till regimen.

Våra förklaringar tog de inte på allvar. De trodde tydligen att vi var anhängare till Hitler.

”Nå, hur långt har er Hitler ryckt fram hittills? Vad tror ni, kommer han hit och befriar oss?”

Jag frös och svettades på en gång. Något sådant hade jag aldrig förut hört i Sovjetunionen. Vi försökte ännu en gång klargöra vår situation för bönderna. Men de log bara godmodigt, slog ifrån sig med båda händerna och sade: ”Om ni bara stannar här några år, skall ni nog få se.”

På eftermiddagen gick vi till natjalniken. Han bodde i det enda större huset i samhället. Vi satt på golvet och väntade. Den ene efter den andre ropades in. Var och en fick en lapp med uppgift om namnet på den bondefamilj han skulle anmäla sig hos. Bönderna var skyldiga att ta emot oss. Om den ringaste svårighet uppstod, skulle kommendanten genast informeras. Men det uppstod inga svårigheter. Bönderna tog emot nykomlingarna utan protester; det stod klart för dem vem som hade gett order om det hela och vem som hade bestämt om utplaceringen.

Jag höll mitt ostämplade identitetskort hårt i handen och visste, att här i detta rum, hos denne natjalnik, fanns min sista chans.

Äntligen blev jag inropad.

”Kamrat natjalnik, jag vill göra er uppmärksam på att jag inte alls hör till denna transport utan bara har följt med på förslag av milischefen i Moskva. Här är mitt identitetskort, som är utfärdat i Moskva. Ni ser sj älv att det inte är försett med någon förflyttningsstämpel. Redan i morgon eller senast i övermorgon måste jag fara härifrån till Alma Ata, där mitt institut ligger, och jag får därför be er att inte placera mig här.”

Han gav mig bara en halvt intresserad blick. ”Nåja, då kan vi ju stryka er från listan. Det är i alla fall för många här.” En så enkel och snabb lösning hade jag inte föreställt mig ens i mina djärvaste förhoppningar. Stormförtjust lämnade jag expeditionen.

Hittills hade alla mina tankar varit inriktade på detta: Bara inte denna kulakby. Bara bort härifrån. Men nu, då jag hade denna möjlighet, blev jag medveten om svårigheterna i företaget: jag måste till att börja med komma härifrån och sedan fara ytterligare tusentals kilometer till Alma Ata, och ständigt skulle man fråga mig efter intyg och dokument. Det var sant att jag inte hade någon förflyttningsstämpel på mitt identitetskort. Men ordet ”tysk” stod där dock klart och tydligt. Och sedan var det en sak till: jag hade knappast pengar till det. När jag lämnade Moskva hade jag några hundra rubel, vilket för mig som student då var mycket pengar. Men nu var det en rent skrattretande liten summa.

Men jag lät mig inte avskräckas av allt detta. Jag hade nu en gång fast beslutat mig för denna resa. Jag var nitton och ett halvt år, jag var frisk, talade flytande ryska och var fylld av en, jag måste nästan säga, lättsinnig optimism...

Jag stannade ännu några dagar i samhälle nr 5. Nätterna tillbringade jag provisoriskt hos än den ene, än den andre bonden och låg på golvet insvept i min rock – det hade jag hunnit vänja mig vid und den långa resan.

Sedan gick jag på jakt efter en köpare till några av mina klädesplagg. Det enda som jag kunde utbjuda var en övergångsrock och ett par byxor.

Efter mycket köpslående kom jag överens med en tatarisk bondkvinna. Jag fick inte mycket. En fjärdedel av beloppet var jag tvungen att betala till en bonde, som tog mig med till Osokarovkas station.

Med klappande hjärta gick jag till biljettluckan för att köpa en biljett till Karaganda. Järnvägstjänstemannen kastade bara en hastig blick på mitt identitetskort och räckte mig biljetten utan vidare. Fyra timmar senare var jag i Karaganda.

Ankomsten till Karaganda

Skulle detta vara Karaganda, en ny industristad på en kvarts miljon invånare, som anlagts under den första femårsplanen? Vi stannade vid en liten smutsig järnvägsstation av trä, inte mycket större än den lilla stationen i Osokarovka. När jag kom ut från stationen såg jag en smutsig, nätt och jämnt stensatt, krokig gata och små, fallfärdiga hus. Allt var mörkgrått av koldamm. Det var svårt att andas. Jag gick långsamt och missmodigt gatan fram. Visst hade jag sett fattigdom också i Moskva; jag hade också redan lärt känna en rad medelstora industristäder under min vistelse i Sovjetunionen, men något så tröstlöst som detta hade jag ännu inte upplevat. Jag kom att tänka på Jack Londons skildringar av de improviserade guldgrävarsamhällena under guldrushens tid, men till och med denna jämförelse var ofullständig.

Några minuter efter det jag lämnat stationen fick jag syn på de första ”zemljanki”, jordkulor, som var täckta med papp eller trä och ett jordlager som var cirka en halv meter tjockt. Taket hölls uppe av några stolpar.

Det var en skrämmande syn. Jag lugnade mig med att det rörde sig om övergångsföreteelser, som var ofrånkomliga i en så snabbt växande industristad och som man nu i krigstid i vilket fall som helst inte kunde undanröja.

Sedan lade jag märke till en annan sak: jag såg många människor, som såg ut som mongoler men tydligen inte var kazaker. Jag började räkna och konstaterade, att kanske var femte hörde dit. Senare fick jag reda på att det förutom kazaker och ryssar fanns ett stort antal kineser och koreaner i Karaganda. De hade i början av 1930-talet förflyttats till Karaganda från gränsområdena i Fjärran Östern.

Ju mer jag såg av staden, desto mindre tycktes mig mina möjligheter vara. Ingen högskola, ingen teknisk skola – bara jordkulor, fallfärdiga trähus och här och var ämbetsbyggnader i flera våningar, som såg förhållandevis stora ut. Jag hade aldrig tidigare så klart sett motsättningen mellan invånarnas torftiga hyddor och de moderna ämbetsbyggnaderna, som i denna omgivning verkade rent praktfulla. Så fick jag syn på en ny omnibus, som gjorde ett djupt intryck på mig mitt i det allmänna eländet.

Jag sprang fram till den: ”Vart far ni?”

”Till den nya staden”, svarade chauffören och gav tecken till avfärd. Vi hade för länge sedan lämnat de sista j ordkulorna och kåkarna bakom oss, men ännu syntes ingenting av den nya staden.

Jag såg mig om i bussen. Passagerarna var mycket mera välklädda än de människor jag hittills sett i Karaganda.

Efter en halvtimmes resa såg jag ett ljushav i fjärran. När vi kom närmare, kände min förvåning inga gränser. Vi for på goda asfaltgator förbi en vacker park, och jag såg moderna fyra- och femvåningshus, som var väl upplysta ...

Försiktigt frågade jag konduktören: ”Ursäkta, kan ni ge mig ett råd om var man kan övernatta här?”

Han skrattade: ”På hotellet naturligtvis”.

”På hotellet?” Jag tittade som bedövad på honom. Efter allt vad jag upplevt de sista veckorna föreföll mig ordet ”hotell” höra hemma i en saga.

”Naturligtvis finns det ett hotell här, och om ni har en kommendering blir ni genast mottagen.”

Då jag kom in på hotellet, blev jag ännu mer häpen. Det var komfortabelt inrett: mattor, blommor, välklädda människor som gick sorglöst omkring. Jag gick tveksamt fram till portierlogen.

”Har ni en kommendering?”

Jag var förberedd på denna fråga och tog fram ett papper som jag fått i Moskva och där det stod att Röda hjälpens centralkommitté vädjade om hjälp åt kamrat Leonhard, som skulle flytta till Alma Ata. ”Gott, ni kan få en säng.”

Det verkade nästan otroligt: att efter de senaste fyra veckornas strapatser nu få sova i en riktig säng på ett riktigt hotell! Men det skulle bli ännu bättre. Några minuter senare fick jag veta, att man till och med kunde få kvällsmat i hotellets matsal. Jag fick se en restaurang, som då tycktes mig mycket elegant, med ett litet musikkapell och en riklig matsedel. Allt var som mitt i fredstid. Kontrasten till den gamla staden Karaganda och till de tvångsförflyttade kulakernas lerhyddor var helt enkelt otrolig.

I restaurangen satt välklädda människor, tydligen partifunktionärer eller tjänstemän, som var kommenderade hit. Nästan alla var ryssar. Endast vid ett bord såg jag två kazaker. Hotellet och restaurangen var inredda som i vilken rysk stad som helst.

Först när teet bars in lade jag märke till den första egenheten för Kazakstan. Teet serverades inte i koppar utan i skålar utan öra. Man kallade dem ”pjala” och höll skålen undertill med fyra fingrar när man drack. Jag lärde mig snart att dricka te som en riktig kazak.

Nästa morgon gjorde jag min första promenad genom den ”nya staden”. Mitt första intryck hade inte varit felaktigt. Hela staden bestod av vackra och moderna fyravåningshus med elektriskt ljus och rinnande vatten. Namnet ”Nya staden” var visserligen överdrivet. Det var ingen stad utan snarare ett stort nybyggnadsområde som höll på att växa ut till en stad. Man kunde gott och väl gå från ena ändan till den andra på en kvart.

Mitt i staden fanns ett torg, och där låg det största huset – partiets provinskommitté.

Under min första promenad upptäckte jag i närheten av partiets provinskommitté även en modern biograf, NKVD:s hus och – visserligen i en betydligt mindre byggnad – provinssovjeten och Karagandas stadssovjet. De övriga byggnaderna tycktes vara boningshus. Plötsligt stannade jag framför ett modernt, långsträckt tvåvåningshus. Jag hade upptäckt en skylt, där det bara stod tre ord: ”Karagandinskij utjitelskij institut” (”Karagandas lärarinstitut”).

Jag gick till institutets sekretariat, där jag fick beskedet att jag kunde börja delta i undervisningen redan dagen därpå. Först måste jag emellertid ha ett uppehållstillstånd. Sedan jag i tur och ordning besökt milisen, räjongsovjeten i ”nya staden” och stadssovjeten, kom jag till partiets provinskommitté, där jag blev vänligt mottagen och fick löfte om att saken skulle ordnas.

När jag kom tillbaka till lärarinstitutet, blev jag kallad till rektorn. ”Saken är klar, kamraten från provinskommittén har just ringt.”

På lärarinstitutet

Redan vid första anblicken förstod jag, att de sköna dagarna vid det privilegierade institutet för främmande språk i Moskva var definitivt förbi. Där hade vi bott två eller tre tillsammans, här var däremot omkring tjugo studenter sammanpackade i en sal.

Det fanns inga skåp. Man fick stuva undan sina saker i en koffert eller i ett paket under sängen.

Vi studerade efter de officiella statliga läroböckerna i historia, vilka var desamma för alla lärarinstitut i hela Sovjetunionen.

De flesta av studenterna var söner och döttrar till kulaker, som 1930 och 1931 deporterats till Karagandaprovinsen. Det hade gått tolv år sedan kollektiviseringen, och nu hade man givit dem tillfälle att studera, då inte längre kulakerna utan ”trotskisterna” ansågs vara de värsta fienderna. Jag stiftade bekantskap med några studenter redan de första dagarna.

De flesta hade som små barn deporterats hit med sina föräldrar i början på 1930-talet. De hade upplevt fasansfulla händelser under sin barndom. Av samtalen fick jag veta, hur de med sina föräldrar jagats från hus och hem och blivit utsatta här i ödemarken, utan skydd mot hunger och köld under de första åren, tills föräldrarna hade byggt lerkoj or. Därtill kom också de svåra moraliska påfrestningarna under de första åren. Det var inte lätt att i början på 1930-talet växa upp i Sovjetunionen som barn till deporterade kulaker.

En student berättade i ett öppenhjärtigt ögonblick för mig om livet under deportationens första år: ”Partifunktionärer kom ofta ridande på hästar till de samhällen som ännu höll på att byggas. Vi kom billigt undan om de bara röt åt oss, hånade och skymfade oss. Men ofta kom de med piskor, och den som då var i vägen fick känna på det – de gick till och med löst på lekande barn med piskan. Sedan blev vi försiktiga. Så fort någon vi inte kände kom från staden gick vi och gömde oss.

Han berättade detta utan någon bitterhet, ungefär som om han talat om ett oväder som för länge sedan dragit förbi. ”Du måste förstå”, sade han förklarande till mig, ”det var på den tiden då striden stod het för kollektiviseringen, och många lägre funktionärer gick till överdrifter. Men det fördömdes senare av partiet. Vid en sådan väldig omvälvning som kollektiviseringen kan ju sådant förekomma”.

Jag instämde med honom. Inte ett ögonblick föll det mig in hur egendomligt det var att en ung människa i Sovjetunionen ännu sökte försvara sina tidigare plågoandar, som hade slagit honom med piskan i ansiktet. Vi talade då och då åter om kollektiviseringen, men bland mina nya studiekamrater, som själva hade gått igenom de grymmaste öden, träffade jag inte på någon som inte var ”principiellt” för kollektiviseringen.

De flesta av mina studiekamrater for ”hem” över veckoslutet, dvs. till något av samhällena i Karagandas omgivning. När de kom tillbaka kritiserade de ofta sina föräldrar. ”De förstår det inte än”, hörde jag dem ofta säga. ”Jag har så ofta försökt att förklara för dem, varför kollektiviseringen är riktig, men de gamla kommer aldrig att förstå det.”

Sönerna och döttrarna till kulaker, som deporterats hit som små barn, hade med tiden blivit stalinister. Det är säkert möjligt att en eller annan bara hycklade lojalitet och kärlek till det stalinistiska systemet. De flesta av mina studiekamrater tänkte väl på samma sätt som jag själv och många av mina ungdomsvänner i Moskva, vilkas föräldrar hade blivit arresterade under utrensningarna 1936-38: den egna familjens öde är visserligen tragiskt och säkert orättvist, men ”principiellt” måste man bejaka sovjetmakten, och alla dess åtgärder bör därför försvaras. Det fanns inte bara kazakiska studenter och söner och döttrar till exproprierade kulaker vid vårt institut, utan också barn till högre parti- och statsfunktionärer: sonen till allmänne åklagaren och dottern till den kvinnliga partisekreteraren vid vårt institut. Båda visade mycket tydligt att de var väl medvetna om sina föräldrars ställning. Särskilt svårt hade de att tåla den framstående docenten i allmän historia. ”Vad har de båda egentligen emot docenten?” frågade jag en gång en student.

”Vår docent är praktiskt taget deporterad hit”, viskade han till mig. ”Deporterad?”

”Riktigt deporterad är han ju egentligen inte, han är finne. Under sovjet-finska kriget 1939-40 förflyttades många finnar hit från Lenin-graddistriktet. Så kom också han till Karaganda, och nu måste han naturligtvis se noga upp.”

Några dagar senare kunde jag själv konstatera, att man verkligen inte gjorde det lätt för den finske docenten.

Docenten skulle efter varje föreläsning ge litteraturanvisningar till det ämne som behandlats, och litteraturen skulle omsorgsfullt indelas i två grupper: vad marxismen-leninismens klassiker hade skrivit i ämnet och källitteraturen.

Som vanligt hade docenten gjort detta men kanske inte tydligt nog betonat uppdelningen på de två grupperna. Han höll just på med att räkna upp den litteratur som skulle läsas och nämnde en skrift av Plechanov.

Plötsligt blev han avbruten av allmänne åklagarens son:

”Faller Plechanovs skrift under rubriken ‘Marxismen-leninismens klassiker’ eller under rubriken ‘källitteratur’?”

Denna sats hade formen av en fråga, men såväl innehållet i frågan som den skarpa ton i vilken den ställdes fick oss alla att rycka till.

Docenten blev för en sekund alldeles röd i ansiktet men fattade sig förvånansvärt snabbt:

”Plechanovs skrift hör naturligtvis till källitteraturen. Jag vill passa på tillfället att uttryckligen betona att under rubriken ‘Marxismen-leninismens klassiker’ faller uteslutande Marx’, Engels’ och Lenins arbeten samt framför allt och i första rummet kamrat Stalins arbeten. Utdraget ur en skrift av Plechanov har tagits med vid denna föreläsning därför att en hel del av hans skrifter är nyttiga och riktiga. Detta har kamrat Stalin tydligt framhållit i sitt stora tal den 6 november 1941.”

Vi andades alla ut lättade. Docenten hade förvånansvärt väl seglat förbi denna farliga klippa. Till och med allmänne åklagarens alltför nitiske son kunde inte göra annat än att nicka instämmande, då docenten skickligt avslutade sitt svar med ett Stalincitat. Men hur många sådana klippor måste han inte redan ha seglat förbi och hur många hade han inte kvar! Det var utan tvivel inte lätt att tjänstgöra som ”deporterad docent”.

Jag träffar Ulbricht i Karaganda

Intet anande kom jag en förmiddag ut ur föreläsningssalen, då rektorns kvinnliga sekreterare skyndade fram till mig.

”Man har just ringt från milisen. Ni skall gå dit genast.”

Till milisen? Något orolig men med gott samvete gick jag till Michailovka, där milisstationen låg.

”Ni skall gå till milischefen personligen.”

Milischefen, en kazak, tittade argt och hotande på mig.

”Är ni den där tysken Leonhard?” morrade han. ”Jag förklarar härmed för er att ni inom 24 timmar måste ha lämnat Karaganda.”

Jag var som förlamad. Hade inte mitt uppehållstillstånd ordnats i och med provinskommitténs medgivande? Skulle kanske det utvisningsbeslut, som i september 1941 utfärdats för Moskva och andra större städer i västra Sovjetunionen, nu utvidgas till att gälla för alla städer i Sovjetunionen?

”Vart får jag då fara, när jag måste lämna Karaganda? Har jag tillåtelse att fara till Alma Ata?”

”Det är mig fullständigt likgiltigt vart ni beger er. Alla städer är spärrade för tyskar. Ni kan välja ert hemvist var som helst i Karagandaprovinsen med undantag för själva staden. Det är bäst att ni far till Osokarovka, där finns i alla fall redan många tyskar.”

”Kamrat natjalnik, jag är sedan flera år tillbaka medlem av Komsomol och har talat med kamraterna i partiets provinskommittés agitpropavdelning här. De har tillstyrkt min ansökan och förklarat, att allt skulle ordna sig.”

Milischefens ansikte blev ännu ilsknare: ”Det vet jag. Men jag har redan förklarat, att utvisningen gäller alla tyskar. Om ni fortfarande befinner er i Karaganda om 24 timmar, har ni motsatt er en officiell föreskrift och kommer att ställas till ansvar för det. Är det klart nu?”

Faktum tycktes vara oåterkalleligt: inom de närmaste 24 timmarna måste jag lämna Karaganda, mitt lilla lärarinstitut, mina nyförvärvade vänner och studiekamrater.

Bussen till Karagandas ”gamla stad” avgick först på kvällen. Det tog inte så lång tid att packa mina fåtaliga tillhörigheter och fara till stationen i ”gamla staden”. Så hade jag en hel dag till på mig.

Ledsen och modlös vandrade jag genom den ”nya staden”.

Utan att tänka på något särskilt gick jag in i ”Univermag” – stadens enda varuhus. Framför disken stod en högrest man i stövlar som gick högt över knäna, en pälsmössa och en tjock pälsfodrad rock. Han såg nästan ut som en polarforskare. Sedan hörde jag hans röst – den tycktes mig på något sätt bekant. Då jag kom närmare hörde jag att den egendomlige ”polarforskaren” talade ryska med tysk accent.

I samma ögonblick kände jag igen honom.

Det var Hans Mahle, en funktionär som jag lärt känna vid kursen i Moskva i november 1940. Jag rusade fram till honom: ”Hans, det var underbart! Hur kommer det sig att du är här?”

Han såg också glad ut men svarade undvikande på min fråga. ”Vi är här på genomresa med en del andra kamrater och stannar väl här några dagar ... Och du då, berätta vad du har för dig!”

”Jag följde med ett evakueringståg den 28 september. I mitten av oktober kom vi till Osokarovka, 120 km norr om Karaganda. Vi blev utplacerade på kolchoserna i trakten. Men jag hade ingen stämpel i identitetskortet, och så for jag hit. Jag studerar vid lärarinstitutet.”

”Då har ju åtminstone du ditt på det torra.”

”Tyvärr inte, Hans, just i dag har det hänt något förskräckligt. Jag blev kallad till milisen, och där meddelade man mig att jag måste lämna Karaganda inom 24 timmar. Nu vet jag inte alls vad jag skall ta mig till.”

”Nå, då har vi just kommit i rätta ögonblicket. Det är bäst att du genast följer med mig. Jag skall presentera dig för kamrat Ulbricht och de andra kamraterna.”

Ulbricht i Karaganda? Vad hade Ulbricht att göra i Karaganda i december 1941? Fråga ville jag naturligtvis inte – jag hade varit tillräckligt länge i Sovjetunionen för att veta, att man inte ställde några frågor beträffande partiangelägenheter utan väntade tills man blev upplyst om dem.

Några minuter senare kom vi till hotellet, det enda hotellet, i vilket jag också hade tillbringat de första dagarna i Karaganda. Framför huset stod fem–sex personer, som var likadant klädda som Hans Mahle.

Jag kände inte då någon av dem personligen, endast Ulbrichts ansikte kände jag igen från kurserna i Moskva från hösten 1940 till juni 1941.

Hans Mahle ledde mig fram till Ulbricht, som likgiltigt tog mig i hand och mumlade något, som kanske kunde vara ”goddag” – precis som om det var den naturligaste sak i världen att möta tyska emigranter i Karaganda i december 1941. Sedan blev jag föreställd för en kvinnlig kamrat, som kallade sig Lotte Kühne. Det var första gången jag hörde det namnet. Först fyra år senare fick jag veta, att hon var Ulbrichts fru.

Vi blev stående framför hotellet. Under tiden for två amerikanska jeepar förbi. Funktionärerna skulle tydligen fara sin väg om några minuter.

De ställde några frågor om de emigranter som förflyttats hit. Jag berättade så kortfattat som möjligt, i telegramstil, om de kamrater jag kände och deras hårda öden.

Men funktionärerna lyssnade inte särskilt intresserat och ställde inga frågor.

De tvångsförflyttade tyska kamraternas öde tycktes lämna dessa ledande funktionärer i tyska kommunistpartiets ledning tämligen oberörda.

Jag drog därför den slutsatsen, att de tydligen inte hade kommit hit för emigranternas skull.

”Och du bor i Karaganda?”

”Ja, tills i dag. Jag studerar vid lärarinstitutets historiska fakultet här. Men jag har i dag fått sträng order att lämna Karaganda inom 24 timmar.”

Ulbricht viftade bara med handen: ”Det skall ordnas. Inom de närmaste dagarna skall vi ha en konferens med alla kamraterna i partiets provinskommitté, och du kommer också att inbjudas.”

Jeeparna stod nu redo och funktionärerna steg upp.

Vid middagstiden kallades jag till provinskommittén. Kamraten i agitations- och propagandaavdelningen strålade:

”Allt är ordnat. Ni kan lugnt stanna kvar i Karaganda. Om några dagar kommer det att bli en konferens här i provinskommittén med alla tyska emigranter, som ännu befinner sig i Karagandaprovinsen. Då ni nu redan bor i själva staden och studerar här, kan ni också stanna här. Men allt det där kommer att diskuteras på konferensen.”

”Får man lov att fråga, när konferensen kommer att äga rum?”

”Troligen den 22 december, så snart kamrat Ulbricht och de andra kamraterna kommer tillbaka från sitt besök i krigsfångelägret.”

Krigsfångelägret? Det var första gången jag hörde talas om det. Det var alltså därför som Ulbricht och de andra funktionärerna hade kommit! Jag hade inte haft någon aning om att det över huvud taget fanns något krigsfångeläger i närheten av Karaganda. Inte heller senare, under min tio månader långa vistelse i Karaganda, fick jag veta något mer om kringsfångelägret, varken var det låg eller hur många krigsfångar där fanns.

Denna lilla episod är ingenting enastående. I Sovjetunionen händer det dagligen, att människor som bott flera år i en stad inte har någon aning om institutioner, som finns inom staden eller i dess omedelbara omgivning, för att inte tala om förekomsten av fångläger.

Emigrantkonferensen

Den 22 december 1941 började de tyska emigranternas konferens i en byggnad som tillhörde partiets kommitté för Karagandaprovinsen,

Det var liv och rörelse och glada återseenden. Jag träffade de tre spanienkämparna från vår godsvagn, men jag skulle fira ännu ett återseende – med vänner från de lyckliga åren i barnhem nr 6 som jag inte hade sett på länge. De hade varit här längre, ty de hade lämnat Moskva med den första transporten.

Så småningom hade omkring femtio tyska emigranter samlats i vestibulen till provinskommitténs hus, och vi anmodades att gå in i sessionssalen.

Det var en egendomlig bild: den vackert utsmyckade sessionssalen, som hittills bara hade besökts av välklädda ryska och kazakiska funktionärer, var nu för första gången i partiorganisationens historia uteslutande fylld av tyskar. Det var förskräckligt att se hur de

tyska emigranterna hade förändrats. Efter bara några veckors vistelse i Karaganda syntes spåren av lidanden, umbäranden och bekymmer. Oss yngre gjorde det inte så mycket, men de äldre kamraterna hade haft svårt att stå ut med svälten och de förfärliga levnadsförhållandena i Karaganda under tvångsevakueringen.

En oförberedd iakttagare skulle aldrig ha trott att det var tyskar som satt här. Det hade blivit mycket kallt i Karagandaprovinsen, och termometern visade redan 40 minusgrader. Man kunde inte längre skilja emigranterna från ryska deporterade. De hade tagit på sig de omöjligaste klädesplagg, det ena ovanpå det andra, och hade tydligen med sig allt vad de ägde. Vi kunde inte ana att det skulle bli ännu kallare några veckor senare.

Några funktionärer från provinskommitténs agitations- och propagandaavdelning hade under tiden kommit in i sessionssalen tillsammans med Walter Ulbricht.

Konferensen öppnades. En funktionär från Karagandas provinskommitté förklarade inledningsvis på ryska, att partiets provinskommitté hade inkallat de tyska emigranterna – ”kamrater politemigranter”, som han sade – till ett sammanträde för att dryfta några politiska och andra frågor. Det gladde honom, att kamrat Ulbricht var närvarande, och han lämnade honom härmed ordet för ett politiskt föredrag.

Walter Ulbricht gick upp i talarstolen, lugn och självsäker, som om inget särskilt hade hänt under de senaste månaderna. Jag kom ofrivilligt att tänka på den gång då jag sist hade hört honom – den 22 juni 1941 i Moskva vid den kurs vi då genomgick. Det hade inte ens gått sex månader sedan dess – men vad hade inte allt hänt på denna tid! De tyska trupperna hade erövrat Estland, Lettland, Litauen och Vitryssland, besatt största delen av Ukraina, omringat Leningrad och inringat Moskva nästan till tre fjärdedelar. Miljoner och åter miljoner människor hade evakuerats, hela befolkningen i Volgatyska republiken och alla tyskar var tvångsförflyttade, och nu, bara sex månader efter krigets början, återsåg tyska emigranter varandra i Karaganda!

Walter Ulbricht meddelade inte mycket nytt i sitt föredrag. Han inskränkte sig i huvudsak till att upprepa vad som dagligen stod att läsa i sovjetpressen. Trogen den då härskande tesen förklarade han, att den svåra ekonomiska situationen i Tyskland, bristen på råvaror och framför allt på bränsle, snart skulle tvinga Hitler-Tyskland till återtåg. Han redogjorde vidare för den tilltagande motståndsrörelsen i de undertryckta staterna och det utbredda missnöjet i själva Tyskland. Slutligen framhöll Ulbricht, att styrkeförhållandena hade i grund förändrats till Hitlers nackdel genom japanernas angrepp på Pearl Harbor och USA:s inträde i kriget mot axelmakterna – men också detta visste vi redan genom sovjetpressen.

Först i den sista delen av sitt föredrag berättade han något för oss, som inte var lika känt: han talade om arbetet i krigsfångelägren som hade börjat under de senaste veckorna. Detta arbete skulle enligt Ulbricht i framtiden utbyggas i syfte att omskola krigsfångarna och göra dem till antifascister. Sedan tog han fram ett manuskript ur fickan och sade med höjd röst: ”Här är ett upprop undertecknat av 158 tyska krigsfångar”. Han läste upp delar av det, betecknade det som ett viktigt dokument som gav perspektiv för framtiden och kommenterade texten stycke för stycke.

När Ulbricht hade slutat sitt föredrag, följde som vanligt applåder, men det märktes att många av emigranterna inte hade följt med särskilt uppmärksamt. De var uttröttade, hungriga och medtagna och var inte lika intresserade för politiska ämnen som under normala förhållanden.

Avslutningsvis meddelades det att några praktiska frågor beträffande emigranternas liv i Karagandaprovinsen skulle behandlas vid en senare konferens efter en gemensam middag.

Sammankomsten, föredraget och framför allt förhoppningen att alla praktiska frågor nu skulle ordnas under en andra diskussion hade redan höjt stämningen märkbart.

Vi blev inbjudna till en god och riklig måltid. Ett stort bord hade dukats, och middagen stod i skarp kontrast till den svälttillvaro vi hade vant oss vid. Så snabbt stämningen slog om! Redan under måltiden tycktes de sista veckornas förfärliga upplevelser, hunger, köld och förödmjukelser nästan vara fullständigt bortglömda.

Vi väntade med spänning på den andra konferensen, som vi hoppades skulle ändra vårt liv i Karaganda.

Walter Ulbricht och två funktionärer från agitations- och propagandaavdelningen, som personligen var mycket vänliga men, såsom jag redan erfarit, inte hade särskilt stort inflytande, och Röda hjälpens kvinnliga provinssekreterare började nu diskutera våra praktiska problem med oss.

En funktionär från provinskommittén berörde i en kort inledning den allmänna situationen och sovjetfolkets outsägliga lidanden och stora svårigheter och framhöll nödvändigheten av att nu bringa offer och att finna sig i de svåraste levnadsförhållanden med tålamod och ståndaktighet. Fastän svårigheterna var mycket stora och medlen ytterst begränsade, förklarade han, skulle provinskommittén göra vad som stod i dess makt i denna svåra tid för att hjälpa de tyska emigranterna och förhindra onödiga lidanden. Framför allt skulle det vara värdefullt, om en permanent kontakt kunde upprättas mellan de politiska emigranterna och Röda hjälpens provinskommitté; Röda hjälpen skulle givetvis hjälpa de politiska emigranterna så långt det var möjligt.

Den ene kamraten efter den andre ropades upp och meddelade sin adress och arbetsplats, redogjorde i korthet för sina svårigheter och meddelade sina önskemål.

Först nu fattade jag hur lindrigt jag kommit undan. Kamraternas berättelser var uppskakande. De hade förödmjukats av kolchosordförande och arbetsförmän och skymfats och hånats för att de var tyskar. Man hade ropat skällsord efter dem, och många gånger hade man gått handgripligt till väga. I många fall hade man avsiktligt minskat deras livsmedelsransoner. När de försökte framföra klagomål och yrka på att de allmänna ransoneringslagarna skulle tillämpas, fick de till svar: ”För er tyskar gäller de inte, var ni glada att ni alls får något att äta!” Många av de tyska emigranterna hade anvisats de sämsta bostäderna i byarna; hål och sprickor i tak och väggar gjorde att de var helt utlämnade åt den isande vinden.

De berättade detta nyktert och sakligt, utan hat och bitterhet. Det var förvånansvärt hur disciplinerat emigranterna uppträdde, hur lugnt de tog sitt öde. Även deras önskemål var ytterst anspråkslösa. För det mesta bad de bara att de svåraste orättvisorna skulle avhjälpas, sådana som kunde upphävas genom ett telefonsamtal eller en kort skrivelse från provinskommittén. En och annan gång bad de också om kläder, filtar, tvål och livsmedel. Vid den tiden fick vi alla – kanske med undantag för några få som utförde särskilda arbeten – bara 400 gram uppblött bröd om dagen – i torrt tillstånd vägde det knappt 200-300 gram. Något annat fick vi inte: inget fett, inget socker, inget kött. Under det att den bofasta befolkningen sedan länge hade förbindelser på landet, vänner och släktingar, befann sig de tyska emigranterna, som hade kommit i en helt ny omgivning, i en särskilt svår situation.

Trots den svåra allmänna situationen hade dessa önskemål lätt kunnat tillgodoses för de särskilt behjärtansvärda fallen, de gamla och sjuka och veteranerna från Spanienkriget. Inte bara funktionärerna själva utan även var och en av oss visste, att det i varje ort i Karaganda-provinsen liksom överallt i Sovjetunionen fanns ”slutna” affärer och restauranger, till vilka vissa personkategorier kunde hänvisas. Alla visste, att det fanns ett överflöd på alla livsmedel i de slutna restaurangerna och affärerna, även i denna för sovjetbefolkningen så svåra tid. Det hade säkert varit möjligt att ställa någon del av detta till förfogande för Röda hjälpen och därmed åtminstone göra tillvaron något lättare för de kamrater, som under decennier hade varit verksamma i arbetarrörelsen och vågat sitt liv i Spanien. Men de slutna affärerna

nämndes inte. De förbigicks som om de över huvud taget inte existerade. Det var fråga om en sak, som man ”inte talade om”; om den inte berördes från officiellt håll, så nämndes den inte heller av någon av emigranterna.

Kamraternas anspråkslösa materiella önskemål och böner om hjälp avfärdades i varje enskilt fall med den anmärkningen att Röda hjälpen skulle sörja för de särskilt hjälpbehövande så gott den kunde. Alla visste, att saken därmed var avgjord; det var tydligt, att en så svag organisation som Röda hjälpen inte förfogade över livsmedel och kläder i en sådan tid.

Ju längre diskussionen räckte, desto tydligare blev det att ingenting egentligen skulle komma att förändras för emigranterna. Det var otvivelaktigt inte de båda provinsfunktionärernas fel. De skulle gärna ha hjälpt oss, men deras makt var tydligen alltför begränsad.

Jag kom sist i ordningen – kanske därför att jag var yngst. Jag uttryckte i två meningar min önskan att studera vidare vid lärarinstitutet och att få bo i Karaganda. Denna önskan uppfylldes.

”Det går att ordna. Du kan få ditt intyg från milisen om några dagar och studera vidare vid lärarinstitutet.”

Emigranternas sammankomst upplöstes med några korta slutord. Alla hade klart för sig, att de skulle få stanna kvar åtskillig tid i Karagandaprovinsen och att de tyska emigranternas läge i detta område inte berodde på oriktiga beslut av lokala instanser utan var en följd av den ”officiella linjen”. Endast vissa felaktigheter skulle undvikas för framtiden. De stora förhoppningar, som många hade hyst i början av konferensen, hade grusats. Men vi hade alla varit tillräckligt länge i Sovjetunionen för att inte klaga, vi hade hunnit vänja oss vid allt och försökte se något positivt även i den svåraste och obehagligaste situation. Några trodde därför att vi nu stod i förbindelse med partiet och säkert allt oftare skulle bli inbjudna till diskussioner.

Det är inte alls omöjligt utan rent av troligt, att många av dessa kamrater, som tjänat partiet i år och årtionden, ännu befinner sig i Karagandaprovinsen – såvida de inte hunnit dö av lidanden och umbäranden.

Tvångsförflyttningen av tyska emigranter i Sovjetunionen omtalades inte officiellt i den sovjetiska ockupationszonen i Tyskland efter 1945. En gång, den 12 december 1952, meddelade dock ”Neues Deutschland”, socialistiska enhetspartiets officiella organ, att den tyske konstnären Heinrich Vogeler avlidit. ”Han avled 1942 i Kazakstan, dit han hade skyddsevakuerats från Moskva.”

Den som deltagit i tvångsevakueringen och levat i Karagandaprovinsen vet emellertid alltför väl, vad denna ”skyddsevakuering” innebar.

Mitt liv i den ”nya staden”

När konferensen var avslutad, skulle nu mitt vanliga liv i Karaganda ta sin början. Konferensen hade varit en god början. Fastän det inte stod någonting om den i pressen – inte ens i lokaltidningen ”Sotsialistitjeskij Karaganda” – var inte bara alla partifunktionärer i Karaganda informerade, utan också docenterna vid lärarinstitutet.

För mig medförde emigrantkonferensen märkbara lättnader. Dagen efter konferensen tillfrågades jag av rektorn, den kvinnliga partisekreteraren och några docenter hur jag trivdes på institutet, om jag var belåten med föreläsningarna och om jag hade några förslag att komma med.

Omedelbart efteråt vann jag utan någon svårighet inträde i den lokala komsomolorganisationen; på institutet utsågs jag till ansvarig sekreterare för Röda hjälpen, och vid en av de vanliga festligheterna på lärarinstitutet blev jag till och med invald i institutets presidium.

Under de följande dagarna blev den plötsliga förändringen i min situation ännu tydligare.

Några dagar efter konferensen gick jag och promenerade i ”nya staden”, då jag hörde trampet av hästhovar. En hästdroska rullade sakta fram utefter huvudgatan. Jag tittade förstrött efter den.

Plötsligt greps jag av skräck. Det var milischefen, samme man som några dagar tidigare hade utvisat mig från Karaganda. ”Om ni fortfarande befinner er i Karaganda om 24 timmar, så ... Är det klart nu?” ringde det i mina öron. Vad skulle jag ta mig till? Springa min väg? Det skulle varit meningslöst. En milischef kan man inte springa ifrån.

Sålunda stod jag rätt och slätt kvar full av skräck för vad som nu skulle hända. Under tiden hade vagnen kommit alldeles inpå mig. Mina nerver var spända till bristningsgränsen. Vagnen stannade. Milischefen steg ur – och kom emot mig med ett vänligt leende.

”Kamrat Leonhard, trivs ni här i Karaganda? Jag hoppas av hela mitt hjärta att ni har det bra här i ‘nya staden’.”

Jag blev stum av häpnad. För några dagar sedan hade han rutit åt mig och utvisat mig, och nu frågade han hur jag trivdes!

”Jag trivs mycket bra i Karaganda och har det utmärkt här.” ”Det gläder mig utomordentligt.”

”Hm, säg mig, skulle jag möjligen kunna få komma upp till er någon av de närmaste dagarna och diskutera frågan om mitt intyg?”

Han avböjde med ett vänligt leende. ”Nej, kamrat Leonhard, det är alldeles onödigt att ni gör er extra besvär hos oss. Redan i morgon skall jag skicka någon till er på institutet med intyget.”

Inom kort var de största svårigheterna över. Jag blev inbjuden till sammankomster, man hälsade hövligt på mig, och jag hade glädjen att till skillnad från de flesta tyskar på den tiden inte bli betraktad som en ”fientlig utlänning”. Mitt fall var i själva verket ett undantag. I andra städer och orter hade det inte förekommit några emigrantkonferenser, och många tyska emigranter hade det under dessa krigstider mycket svårt inte bara materiellt, utan också moraliskt. Det hjälpte föga om de berättade att de var tyska kommunister, som hade kämpat mot nazisterna redan under Weimarrepublikens tid och som hade fortsatt denna kamp med livet som insats i underjordisk verksamhet eller i Spanienkriget. Trots detta förekom det ofta att man smädade och hånade dem för att de var tyskar och gjorde dem ansvariga för Hitlers gärningar, fastän de själva hade bekämpat nazisterna hela sitt liv.

En dag fick jag en inbjudan att varje söndagsförmiddag klockan tio höra på ett föredrag i en sluten krets hos partiets provinskommitté.

Detta var något fullständigt nytt för mig. När jag hade samtalat med ryska partimedlemmar, hade jag ofta lagt märke till att en del av dem tycktes veta mer än man kunde få reda på genom de sovjetiska tidningarna och tidskrifterna. Men jag hade aldrig fått klart för mig varifrån de hämtat sina kunskaper. Nu trodde jag att jag hade kommit på hemligheten, ty i andra städer var det säkerligen likadant som i Karaganda.

Jämsides med de vanliga officiella mötena – i Karaganda liksom överallt i Sovjetunionen –, där det ständigt upprepades samma saker som hade stått i tidningarna, hölls det på söndagsförmiddagarna verkligt intressanta och instruktiva föredrag för en liten krets av utvalda personer hos partiets provinskommitté.

Man fick för varje gång en skriftlig inbjudan som skulle visas upp vid ingången. Kontrollen var mycket noggrann.

I dessa sammankomster deltog regelbundet ett åttiotal av de viktigaste och politiskt mest skolade partifunktionärerna i staden. Föredragen stod genomgående på en hög nivå, det

förekom inga billiga banaliteter, och inte sällan behandlades också internationella problem – till och med sådana frågor som situationen i Sydamerika. Jag gick gärna dit. Jag var politiskt intresserad, och det var ett privilegium att bli inbjuden till dessa möten och få reda på saker och ting som hemlighölls för andra.

Hittills hade jag, bortsett från den korta utbildningskursen på våren 1941, hört till den stora massan av befolkningen, som bara kände till det som stod i ”Pravda”. Nu fick jag också veta en del annat. Längre fram insåg jag att detta bara var det första trappsteget och att det fanns andra mycket högre upp, där kretsen av invigda blev mindre och innehållet i informationerna viktigare.

När jag nu efteråt funderar över olika förhållanden i Sovjetunionen, förefaller det mig vara ett viktigt kännetecken för det stalinistiska systemet att man indelade befolkningen i sådana som ingenting fick veta, sådana som visste mera och sådana som visste mycket och att man omsorgsfullt doserade informationerna för bestämda grupper av människor.

Genom denna gradering av informationsgivningen skapas en slags samhörighetskänsla som är oskiljaktigt förbunden med sovjetsamhällets hierarkiska struktur och som utan tvivel har stor betydelse för sammanhållningen mellan vissa bestämda grupper av funktionärer, i synnerhet som all press och radio i Sovjetunionen är centralt ledd och dirigerad och den stora massan av folket får veta mycket litet, nämligen precis så mycket som det passar parti- och statsledningen.

På den tiden tänkte jag ännu inte på sådana saker. Jag lyssnade spänt på docenterna, och det hände bara någon gång att jag kom på tanken: hur har de egentligen fått veta det som de föreläser om för oss och som inte står i tidningarna och tidskrifterna? Först ett år senare skulle jag få svaret på denna fråga.

En neger och ”Hubert i underlandet”

En förmiddag – föreläsningarna hade just slutat – gick jag hungrig och beklämd omkring i ”nya staden”, då jag på långt håll fick syn på – en neger.

En neger? Det kunde inte vara någon annan än Weiland Rodd. Ty Weiland Rodd var den ende negern i Sovjetunionen. Han hade, såvitt jag vet, emigrerat från Amerika till Sovjetunionen på 1930-talet, fylld av de förhoppningar och den idealism, som Sovjetunionen då ingav många människor. Han var en mycket skicklig sångare och steppdansör och hade medverkat i den kända sovjetiska filmen ”Cirkus” och några andra filmer. Han skrev ofta artiklar eller höll tal, uppenbarligen efter förelagda och ej av honom själv författade manuskript, om negerförföljelserna i Amerika och om det lyckliga livet i Sovjetunionen. Jag hade blivit bekant med honom i Moskva och tyckte om honom.

”Hallå, så roligt”, sade han på sin gemytliga brutna ryska. ”En neger och en tysk träffas som på beställning i Karaganda.”

”Vad har du för dig i Karaganda?” frågade jag förvånad, ty jag kunde inte föreställa mig att även negern var tvångsförflyttad. ”Åh, jag är här på turné med några artister, och vi skall ge en soaré i Karaganda. Jag skulle gärna vilja presentera dem för dig. Vi bor alla på hotellet, och du kan äta middag med oss.”

”Jag kommer gärna med, men jag kan inte äta på hotellet, ty sedan början av januari hålls restaurangen bara öppen för hotellets gäster och inga andra släpps in.”

Han skrattade bara. ”Det skall vi nog ordna.”

Framför ingången till restaurangen stod trots kontrollen också nu fortfarande köer av folk, ty ibland, om också mycket sällan, var det möjligt att bli insläppt sedan middagarna

utportionerats till hotellgästerna. Chansen var liten, men trots detta väntade alltid många människor, ofta i flera timmar.

Då negern kom med sina kolleger och mig, öppnades dörren beredvilligt för honom. Några av de väntande rusade genast efter honom i hopp om att komma in på samma gång. Men portieren röt: ”Bara de som är i sällskap med negern.”

Han slog igen dörren framför näsan på mig. Genom dörrutan såg jag min negervän gestikulera vilt. Han ropade på sin säregna ryska: ”Den unga kamraten är i sällskap med mig.” Då veknade också den annars så stränge portieren. Dörren öppnades åter.

”Negerns vän är välkommen in i matsalen.”

Alla stirrade med respekt på mig. Portieren ledde mig in i matsalen.

Beundrande lade jag märke till min väns inflytande. ”Det måste verkligen vara underbart att resa omkring såsom den ende negern i Sovjetunionen.”

”Ja, folk är mycket vänliga mot mig. Ofta behöver jag inte stå i kö, utan man låter mig gärna gå före hos frisören, på järnvägsstationer eller i affärer.”

Jag märkte dock snart att hans liv också hade sina skuggsidor – som betingades av den utrikespolitiska situationen. Under tider, då förbindelserna var spända mellan Sovjetunionen och Amerika, översvämmades han av erbjudanden om engagemang, han skulle dansa och sjunga överallt, deltaga i banketter och firas som representant för de förtryckta negrerna i Amerika. När förbindelserna med Amerika förbättrades och blev goda eller vänskapliga, måste han åter försvinna i kulisserna – precis som de tyska emigranterna hade varit tvungna att försvinna, då pakten slöts med Hitler-Tyskland. Då började ”de magra åren” för honom – ty under sådana perioder förteg man undertryckandet av negrerna lika envist som man framhävde det under perioder av fiendskap. USA hade just beviljat Sovjetunionen ett lån på 10 miljarder, och förbindelserna tycktes bli allt bättre och bättre. Min neger hade det inte lätt. Omedelbart efter låneavtalet hade man meddelat honom att han inte fick sjunga några negersånger.

Sedan fick han över huvud taget inte sjunga några amerikanska sånger. Han sjöng nu bara sovjetiska sånger på ryska som alla andra sångare. Banketter och mottagningar hörde till det förgångna.

Konserten hade för övrigt stor framgång i Karaganda, publiken applåderade och ropade begeistrat på negern (som verkligen dansade och sjöng utmärkt). Tydligen hade ännu inte den ”nya linjen” i negerfrågan trängt in i åhörarnas medvetande.

Under det att jag i början trodde att jag i Karaganda befann mig i världens ände, fick jag så småningom känslan av att leva i en världsstad. Först dök tyska kommunistpartiets generalsekreterare, Walter Ulbricht, upp; sedan träffade jag den ende negern i Sovjetunionen, och några dagar senare anlände den berömde Alexej Stachanov till Karaganda. Han var emellertid inte längre gruvarbetare utan hade utnämnts till direktör för en av de största kolgruvorna i Karaganda och hade till uppgift att åstadkomma en ”avgörande vändning” i kolbäckenet.

Slutligen såg jag plötsligt en vårdag år 1942, då jag flanerade genom gatorna, en sluskig, i trasor höljd ung man komma emot mig. Jag kunde knappast tro mina ögon. Var det möjligt? Det var –Hubert i Underlandet.

Hubert Lhostes historia började 1934. Han var då en liten pojke, son till en gruvarbetare i Saarområdet, som inte ens i sina djärvaste drömmar kunde ana vad de följande åren skulle bära i sitt sköte för honom.

I mars 1935 skulle folkomröstning äga rum i Saarområdet: befolkningen skulle uttala sig antingen för en anslutning till Hitler-Tyskland eller för status quo, dvs. att Saar skulle förbli ett av Nationernas förbund förvaltat mandatområde. Vid denna tid sände ”Pravda” till Saarområdet en av de mest berömda sovjetiska journalisterna, Michail Koltsov, som nästan dagligen redogjorde för händelserna där.

En dag fick Michail Koltsov infallet att adoptera en liten pojke, som kom från en gruvarbetarfamilj i Saarområdet. Hans namn var Hubert Lhoste.

Adoptionen blev genast känd i Sovjetunionen. Tidningarna publicerade bilder och skildrade i detalj den lille Huberts levnadsförhållanden.

Efter folkomröstningen återvände Michail Koltsov till Sovjetunionen tillsammans med sin nye skyddsling Hubert Lhoste. Vid sin ankomst till Sovjetunionen mottogs den lille arbetarpojken från Saar i triumf. Han kunde knappast freda sig för stora tillställningar och banketter. Alla tidningar hade bilder av honom och skrev långa artiklar om honom. Vart han än begav sig tillkännagavs genast hans ankomst. Han deltog i den ena tillställningen efter den andra, han satt ständigt med vid presidiets bord, där man många gånger knappast kunde se honom för alla blommorna. Inte heller hemma gick det någon nöd på honom, ty han bodde hos sin mäktige beskyddare Michail Koltsov, som då inte bara var aktad och ansedd utan också inflytelserik. Michail Koltsov var partimedlem sedan 1918 och medarbetare i ”Pravda” sedan 1920, han hade länge tjänstgjort i folkkommissariatet för utrikes ärenden och var sedan 1934 medlem av ”Pravdas” redaktionskollegium. Dessutom var han redaktör för skämttidningen ”Krokodil”. Det var lätt för honom att göra livet angenämt för den lille gruvarbetarpojken Hubert Lhoste, och det var förståeligt att den lille trettonårige pojken trivdes bra.

Detta var dock bara början på hans karriär, ty under tiden upptecknades alla hans upplevelser i Sovjetunionen sorgfälligt – inberäknat hans lovsånger och de begejstrade yttranden som han frimodigt fällde. Sedan hans upplevelser och entusiastiska uttalanden om Sovjetunionen samlats, utgavs de i bokform under titeln ”Hubert i Underlandet” (Gubert v stranje tjudes).

Boken hade en strykande åtgång, och Hubert blev nu ännu mera populär. Han inbjöds till Kreml och mottogs av marskalk Budjonnyj och marskalk Tutchatjevskij. Biografer och teatrar för ungdom och skolor fick namnet ”Hubert”. Till och med vid processioner och demonstrationer bars bilden av den lille rödhårige, rundkindade och fräknige Hubert i övernaturlig storlek. Han kände sig verkligen som om han bodde i Underlandet.

Huberts lyckliga liv fick dock snart ett plötsligt slut. Hans store gynnare Michail Koltsov blev plötsligt arresterad som ”folkfiende”, och därmed började Huberts liv i obemärkthet. Bilderna av honom försvann, ungdomsteatrarna döptes åter om. Boken ”Hubert i Underlandet” togs bort från alla boklådor och bibliotek, och den då fjortonårige Hubert visste över huvud taget inte vad han nu skulle ta sig till. Han hade blivit så van vid sitt liv som en liten folkhjälte att det naturligtvis måste falla sig dubbelt svårt för honom att nu åter förvandlas till en vanlig pojke.

Genom förmedling av några vänner, som ännu inte blivit arresterade, kom han slutligen till vårt barnhem nr 6.

Nu blev han en av eleverna i vårt hem. Så småningom fann han sig i sitt nya liv och blev god vän med några av oss, däribland också mig. Efter ett par år hade han fogat sig i att förvandlas från ”Hubert i Underlandet” till en vanlig Hubert Lhoste.

Men han hade nätt och jämnt hunnit vänja sig vid livet i vårt barnhem förrän ett nytt slag träffade honom i augusti 1939, då barnhemmet upplöstes till följd av pakten med Hitler-Tyskland. Det var en chock redan för oss, men ännu mer för Hubert, som nu råkade ut för ytterligare en motgång, sedan han börjat finna sig till rätta i sin nya situation.

Detta skedde i augusti 1939. Nu skrev vi våren 1942. Jag hade inte sett honom på två och ett halvt år och inte heller vetat vad som hänt honom. Nu stod han uthungrad framför mig – i slitna, till hälften söndertrasade kläder. Han såg ut som en liten vagabond.

Fastän jag då tydligen inte kunde ha sett annorlunda ut själv, blev jag upprörd av att se den berömde Hubert sådan framför mig. Han tilltalade mig spontant på ryska.

”Du behöver då inte tala ryska, med mig kan du tala tyska.”

Han skrattade, men det var ett sorgset skratt: ”Jag är inte längre van vid det. Det är redan så länge sedan jag talade tyska med någon”.

Han återgick omedelbart därpå till ryska och berättade sin historia. Också han hade, som alla tyskar, hämtats till milisen hösten 1941 och förts till Karagandaprovinsen, till och med redan med den första transporten. Under det att tyskarna i vår transport hade utplacerats i grupper, var uppdelningen ännu hårdare i den första transporten: Hubert skickades alldeles ensam till en avlägsen by i Karagandaprovinsen och var redan dagen efter sin ankomst installerad på en kolchos.

”Vad gör du då på kolchosen?”

”Jag vaktar boskapen.”

Jag tittade på honom: han stod där framför mig smutsig och trasig och svor på ryska – det var bara hans pigga ögon och hans fräknar som påminde om den forne Hubert i Underlandet.

Inte heller han beklagade sig över sitt öde, lika litet som jag hade gjort det. Det var helt naturligt för oss att man i Sovjetunionen kunde slungats från de högsta höjderna ner i djupet, lika väl som det ofta var tvärtom.

Jag ville prata mera med honom, men det gick tyvärr inte.

Hubert tog sig plötsligt för pannan: ”Herregud, jag får inte stå och prata så länge. Jag blev hitskickad för att köpa något och har bara rätt att lämna kolchosen för några timmar. Om jag inte kommer tillbaka i rätt tid kan det bli mycket obehagligt.”

Jag förstod. Vi tog avsked.

Något vemodig såg jag efter min vän från barnhem nr 6, Sovjet-pionjärernas forne hjälte som nu var en i trasor klädd boskapsskötare, han som tidigare varit på besök i Kreml och nu var rädd för arbetsförmannen på en liten kolchos i norra Kazakstan.

Jag försökte komma i förbindelse med honom flera gånger, men det var förgäves. Den berömde ”Hubert i Underlandet” var och förblev försvunnen.

Det hemlighetsfulla telegrammet

I slutet av juni 1942 fick jag anställning som instruktör hos Röda hjälpens provinskommitté. När jag arbetat där några veckor, kom en vacker dag den kvinnliga sekreteraren in till mig med ett telegram och sade: ”Detta rör er.”

Jag läste: ”Kamrat Leonhard skall ofördröjligen komma till Ufa. Vilkov.”

Ufa? Jag visste att Ufa, huvudstaden i Basjkiriska autonoma sovjetrepubliken, låg cirka 3000 km väster om Karaganda. Alltså måste jag åter göra en lång resa. Ufa? Det var staden, där ledningen för Komintern och tyska kommunistpartiets emigrationsledning fanns.

Några minuter senare kom det telefon till sekreteraren.

Samtalet var helt kort.

”Ni skall genast anmäla er för partiets provinskommittés kaderavdelning.”

Liksom i november 1941 gick jag åter sökande genom provinskommitténs lokaler. Denna gång blev jag hänvisad till en kvinnlig sekreterare på kaderavdelningen.

”Mitt namn är Wolfgang Leonhard. Jag har just blivit hitkallad.” Hon tittade kort och prövande på mig.

”Man har telegraferat till oss från Ufa. Ni skall genast bege er dit”, sade hon i sträng ton. ”Först skall ni anmäla er hos Röda hjälpens centralkommitté där. Därifrån kommer man att hänvisa er vidare. Det är bäst att ni far så fort som möjligt. Biljetter och proviant för resan får ni i morgon hos oss.”

Det var allt.

Inte heller hon nämnde ett ord om varför jag skulle fara till Ufa och vem denne mystiske Vilkov var, och jag visste naturligtvis att man inte skulle fråga om sådana saker.

För bara några veckor sedan skulle jag ha glatt mig otroligt över att bli kallad till Ufa. Jag gladde mig även nu men på ett mera dämpat sätt. Jag hade funnit ett arbete, ett hemvist och vänner, och allt detta skulle jag nu lämna – just då jag hade blivit riktigt hemmastadd. Men vad hjälpte det? Jag var uppfostrad i sträng disciplin och hade nu endast en uppgift: att komma fortast möjligt till Ufa.

I dag vet jag att den avgörande vändpunkten i mitt liv inträffade under de dagarna. Jag skulle nu få lära känna Sovjetunionen ur en helt ny synvinkel. Jag hade blivit upptagen i funktionärsskiktet.

Jag förstod då ännu inte vad detta innebar. Först senare började jag märka, att jag nu var befriad från alla de tryckande svårigheter och vedervärdigheter, som jag hittills hade upplevat: övernattningar på stationer, kamp för att få uppehållstillstånd, spring hos myndigheter och svält. Men samtidigt skulle jag få se, att en funktionärs tillvaro också har sina skuggsidor – det innebär en ständig kontroll och självkontroll, och i jämförelse med detta kunde mitt dittillsvarande liv som en vanlig människa i Sovjetunionen nästan betecknas som fritt.

Tåget lämnade Karaganda sent på kvällen. Det gick åter genom de kazakiska ödemarkerna, som jag nu skulle se för sista gången. Vi for norrut till Petropavlovsk och därifrån västerut till Ufa. Det var samma sträcka, som jag hade farit i november 1941 som tvångsevakuerad under bevakning. Nu gick tåget i motsatt riktning. För mig var det mer än en geografisk återresa. Jag reste till Ufa. I Ufa fanns Komintern.

V. I Kominternskolan

På hösten 1941 hade Komintern evakuerats från Moskva till Ufa. Ufa, som är huvudstad i autonoma republiken Basjkirien och ligger omkring 1200 km från Moskva, var ingalunda något av de viktigast

Regeringsorganen och de utländska beskickningarna hade tagit sin tillflykt till Kujbysjev vid Volga. Novosibirsk och Tjeljabinsk hade tagit emot en stor del av de evakuerade industrianläggningarna från västra Ryssland och var under kriget viktiga industricentra. De viktigaste vetenskapliga arkiven, värdefulla målningar och museiföremål hade i början av kriget förts till Tomsk. Alma Ata och Tasjkent var under kriget centra för de evakuerade konstnärerna och vetenskapsmännen. Ufa låg däremot en smula avsides; kanske var detta just anledningen till att Komintern flyttade dit.

Under denna tid spelade det politiska arbetet i krigsfångelägren en stor roll. Redan i slutet av 1941 hade man börjat hålla konferenser med de krigsfångar som – ofta av ärlig övertygelse men i många fall också av opportunism – var beredda att underteckna upprop och proklamationer mot Hitler.

Funktionärer från Komintern spelade en framskjuten roll i det politiska arbetet i krigsfångelägren.

Många emigranter, som ännu så sent som hösten 1941 hade tvångs-förflyttats såsom ”opålitliga utlänningar”, skulle nu på nytt beredas tillfälle att utföra politiskt arbete.

Ufa, Kominterns stad

Detta hade jag ännu inte klart för mig, när jag kom till Ufa i juli 1942. Staden företedde samma anblick som andra städer i Sovjetunionen under kriget: överfyllda järnvägsstationer, massor av uttröttade, svultna och fattiga flyktingar.

Den papperslapp som mitt öde nu berodde på låg i innerfickan på min rock, fastsatt med en säkerhetsnål. På detta papper stod adressen till Röda hjälpens centralkommitté, den instans som jag närmast skulle vända mig till.

Efter omkring en halvtimme hade jag hittat huset med skylten ”Röda hjälpens central-kommitté”.

En kvinnlig sekreterare såg misstroget på mig. Efter ett års vistelse i Kazakstan såg jag antagligen inte särskilt förtroendeingivande ut.

”Jag kommer från Karaganda och har blivit ombedd att komma hit. Jag skulle anmäla mig hos kamrat ordföranden.”

Sekreteraren blev med ens älskvärd. Jag var tydligen inte den förste som plötsligt hade hämtats tillbaka från Karaganda eller Sibirien. ”Ja, var så god, kamrat, vänta ett ögonblick.”

En halvtimme senare tog ordföranden i Röda hjälpens centralkommitté emot mig.

På hans skrivbord låg några papper, antagligen mina personalakter.

Ordföranden i Röda hjälpens centralkommitté såg ömsom på mig, ömsom på papperen som låg framför honom och som säkerligen innehöll exakta uppgifter om min person. Trots detta måste jag besvara de vanliga frågorna om namn, födelseort, födelsedag, datum för ankomsten till Sovjetunionen, medlemskap i Komsomol och studier.

Hans ansikte blev allvarligt. Jag kände på mig att vi hade kommit till sakens kärna.

”Kamrat Leonhard, ni har blivit kallad hit av Komintern. Detta är bara en mottagningslokal.”

Han tog en papperslapp, skrev upp ett namn och en adress och gav den till mig. Jag läste:

”Ulitsa Lenina 7, Vilkov”

”Komintern har sina lokaler i det gamla ‘pionjärhuset’. Om ni inte hittar det genast, behöver ni bara fråga efter Pionjärernas hus. Vem som helst i Ufa kan visa er vägen dit.”

Han reste sig upp. Samtalet var avslutat, och jag begav mig genast i väg.

Jag var fylld av spänning. Visserligen visste jag fortfarande inte vem Vilkov var. Men han måste tydligen ha stort inflytande, då han utan att möta någon svårighet kunde hämta tillbaka tyska emigranter som hade tvångsförflyttats till Kazakstan.

På vägen från Röda hjälpen till den ”okända storheten” Vilkov kretsade tankarna i mitt huvud. Skulle jag få ägna mig åt något politiskt arbete? Kanske i radion eller i ett krigsfångeläger? Men i så fall hade man ju lika gärna kunnat skriva till mig. Antagligen, tänkte jag, måste det ha något att göra med en militär inkallelse. Man höll kanske på att ställa upp en slags internationell brigad?

Så kom jag fram till Pionjärernas hus. För Ufas förhållanden var det en relativt stor byggnad i den överbelastade stil som är typisk för de pionjärpalats som byggdes i Sovjetunionen i början av 1930-talet.

Framför huset låg en liten trädgård. Ingången flankerades av stora pelare. De stora dörrarna var metallbeslagna. Men där fanns inte en enda skylt. Ingenting tydde på att Kominterns central var inrymd i denna byggnad.

Tveksamt gick jag in. I vestibulen stötte jag på en gammal vän från vårt barnhem nr 6. Det var Ernst Apelt, sonen till en tysk kommunistisk funktionär.

Jag skyndade fram mot honom. ”Hej, Ernst, vad gör du här?” ”Ja, jag hade tänkt fråga dig detsamma.”

Jag berättade i korthet för honom om min tvångsevakuering och om Vilkovs telegram, där jag plötsligt fick order att komma till Ufa.

Ernst Apelt tycktes ha väl reda på sig. Jag kunde kanske få veta någonting av honom.

”Säg mig, vem är egentligen den där Vilkov?”

Han stirrade häpet på mig. ”Menar du att du inte vet det? Vilkov är ju Kominterns kaderchef.”

När jag anmälde mig hos Vilkovs sekreterare, frågade hon mig först om jag inte ville ha något att äta. Jag blev häpen. Något sådant hade ingen frågat mig på ett helt år. Utan att vänta på mitt svar gav hon mig ett litet kort.

I bottenvåningen stannade jag förvånad på tröskeln till en vacker matsal. Jag hade knappt hunnit sätta mig förrän det kom en servitris som tog mitt kort och gav mig soppa, vitt bröd, en kraftig kötträtt och därefter en dessert. Det var den första måltid med flera rätter som jag hade ätit sedan kriget började.... När jag hade ätit färdigt, lutade jag mig tillbaka i stolen och kände mig mera optimistisk än jag hade gjort på länge.

Servitrisen kom fram en gång till:

”Vill ni ha något mera?”

Jag var förstummad. Mitt under brinnande krig, efter en så härlig måltid ...

”. . . går det verkligen för sig?”

”Ja visst. Ni går bara fram till kassörskan och ber om en kupong till. Under tiden går jag och hämtar en ny portion.”

Kassörskan gav mig utan vidare en ny kupong. ”Ni har väl kommit från Kazakstan?” frågade hon leende.

När jag hade avslutat min måltid, gick jag in till sekreteraren, och några minuter senare togs jag emot av Vilkov, en stor karl med allvarligt utseende.

Samtalet blev inte långt. Först kom den vanliga frågeleken, där jag bara rabblade upp svaren. Jag visste hela tiden att han hade alla uppgifter om mig, och han å sin sida visste att jag visste att han visste allt. Så sade Vilkov långsamt och bestämt:

”Vi har tänkt ge er en chans att studera vid Kominternskolan. En av de närmaste dagarna skall några kamrater fara dit. Vi anser det lämpligt att ni anmäler er hos sekreteraren varje dag. Hon kommer att ge er besked. Under tiden får ni bo några dagar i Ufa. Sekreteraren skall sköta om vad som behövs.”

Vid Kominternskolan! Jag kunde nätt och jämnt fatta det. Först efteråt kom jag att tänka på att Vilkov inte hade talat om för mig var den egentligen låg. På den tiden fäste jag mig inte så mycket vid att jag varje gång bara fick veta det allra nödvändigaste. Med tiden skulle jag inse att det inte var någon personlig egenhet hos Vilkov, utan ett typiskt drag hos den sovjetiska byråkratin.

”Kamrat Leonhard, här är adressen till er tillfälliga bostad. Kamrat chauffören skall köra er dit”, sade sekreteraren. ”Han kommer och hämtar er varje dag klockan tio på morgonen och kör er hit. Så snart det blir bestämt när ni skall resa härifrån skall jag meddela er.”

Jag gick mot utgången, ännu helt omtumlad. Bilen hade redan kört fram. Och vilken bil! Det var inte en vanlig ”Emmotjka” (så kallade man i Sovjetunionen de medelhöga funktionärernas små M-1-bilar) utan en stor vacker ZIS – de högre funktionärernas bil.

Chauffören höll upp dörren för mig, frågade mig om adressen, och så susade vii väg.

Det var en smula för mycket för en ung man, som just hade kallats tillbaka från tvångsförflyttningen!

Omkring tio minuter senare stannade vi framför ett vackert nybyggt hus. I hela huset fanns det inga namnskyltar utan bara nummer. I andra våningen upptäckte jag ”min lägenhet”, jag ringde på, och när dörren öppnades trodde jag inte mina ögon. Där stod Grete Löberbauer, en österrikisk flicka från vårt barnhem nr 6 som jag inte hade sett till på över två år.

”Hej, Grete, det var verkligen roligt att se dig här!”

”Hej”, sade hon med ett ointresserat tonfall.

Men det lade jag inte märke till i glädjen över att ses igen. Jag började genast berätta om Kazakstan och om allt vad jag redan hunnit uppleva under några timmar i Ufa.

Under tiden kom en österrikisk schutzbundman fram till oss. Han hälsade på mig utan att säga sitt namn och visade mig till mitt rum. Varje rum var bara möblerat med en säng och ett nattduksbord. Lägenheten tycktes enkom vara avsedd som logi för kamrater som skulle stanna några dagar på genomresa.

Jag började på nytt berätta med stor entusiasm. Men Grete Löberbauer, som jag förut hade känt som en levnadsglad flicka, teg och inskränkte sig till att emellanåt nicka liknöjt. Nu började jag lägga märke till det.

”Nå, men hur har du haft det sedan sist? Vad gör du här? Och vad skall du göra sedan?”

Hon gav inget svar. ”Jag vet inte riktigt ännu”, sade hon undvikande.

Under tiden hade schutzbundmannen kommit tillbaka. ”Du borde inte berätta så mycket”, sade han menande, fastän i vänlig ton.

Jag kände mig träffad och teg. Efter den långa tid jag tillbragt i Kazakstan var jag glad åt att få träffa gamla vänner igen. Men det dröjde inte länge förrän jag förstod att mina vänner nu hade helt andra levnadsvanor än jag själv hittills hade haft. Visserligen visste jag redan som student och komsomolmedlem att det fanns många ämnen som man ”inte talade om”. Men jag hade i alla fall kunnat tala om allting som låg utanför denna krets av ämnen. Så småningom insåg jag att det var andra normer som gällde här. Det område, som man ”inte talade om”, var tydligen mycket större.

Vid den tiden kunde man med rätta beteckna Ufa som ”Kominterns stad”. Komintern var ju den enda stora organisation som hade evakuerats till Ufa.

Hotellet ”Basjkirija”, det största och modernaste hotellet i staden, hade rekvirerats för de ledande kominternfunktionärerna. Där bodde Dolores Ibarruri, generalsekreteraren för Spaniens kommunistiska parti, Wilhelm Pieck och Walter Ulbricht från det tyska partiets ledning, Koplenig, Fürnberg och Fischer från den österrikiska partiledningen, André Marty, som vid den tiden ännu stod högt i kurs, och Anna Pauker, som då ännu var ledare för det rumänska partiet, samt Manuilskij och Vilkov från det ryska partiet, som hade den allmänna politiska och organisatoriska ledningen av Komintern i sina händer. Dimitroff, Kominterns dåvarande generalsekreterare, kom endast sällan på ett kort besök till Ufa. Också de andra toppfunktionärerna i Komintern var ofta ute på resor – ibland till Kujbysjev, där regeringsorganen och radion befann sig, ibland till partiskolorna, som var spridda över olika delar av landet, eller till krigsfångeläger, där de förberedde eller höll konferenser.

Förutom Hotell Basjkirija, där de ledande Kominternfunktionärerna bodde, och pionjärpalatset, där Komintern nu hade sina arbetslokaler, hade ytterligare två stora byggnader i Ufa reserverats för Komintern.

Det förutvarande geologiska teknikum[1] på Leningatan fungerade som bostadshus för funktionärer i mellangraderna och för de högre funktionärernas familjemedlemmar.

I en förutvarande jordbruksskola vid Stalingatan, en byggnad som inte på långt när var lika vacker som det geologiska teknikum – för att inte tala om Hotell Basjkirija – bodde de lägre funktionärerna och familjemedlemmar till partifunktionärer i mellangraderna. Här bodde, kan man kanske säga, ”kominternproletariatet”: sjuka spanienkämpar, som inte längre kunde användas i politiskt arbete, familjemedlemmar till sådana kamrater som var verksamma vid olika skolor eller arbetade illegalt bakom den tyska fronten, lägre funktionärer och kökspersonal för Kominterns apparat.

Lika stor som skillnaden mellan de bostäder, som ställdes till förfogande för olika kominternfunktionärer, var skillnaden mellan den mat de fick.

Alla funktionärer som var direkt sysselsatta i Komintern fick sina måltider tre gånger om dagen i ‘kontorsbyggnaden, det förutvarande pionjärpalatset.

De allra högsta funktionärerna, som bodde på det vackra Hotell Basjkirija, fick dessutom stora ”pajok”-paket till bostaden.[2]

Övriga medarbetare i Komintern fick göra inköp i en sluten butik, som låg i bottenvåningen på Hotell Basjkirija; förutom måltiderna fick de samma ransoner som stötarbetare och emellanåt en extra tilldelning.

På detta sätt var medarbetarna i Komintern allt efter sitt politiska nyttovärde omsorgsfullt indelade i ett hierarkiskt uppbyggt system i allt som gällde bostäder och förplägnad.

Den märkvärdiga ångbåtsresan

Efter omkring en vecka meddelade mig sekreteraren att jag nästa morgon skulle fara till skolan tillsammans med två andra kamrater. Jag skulle infinna mig hos henne klockan tio.

På slaget klockan tio var jag där. Utom mig var det två andra kamrater i rummet, men hon vände sig bara till en av dem.

”Vi tycker det skulle vara lämpligt att ni far till skolan i dag tillsammans med de båda kamraterna, här är biljetterna.”

Hon räckte mig ett slutet kuvert. De båda andra tog mig i hand men sade inga namn. Därför gjorde inte jag det heller.

”Bilen är framme. Ni kan åka. Jag önskar er lycka på resan”, sade sekreteraren.

Den äldre av de två förde oss till en vacker ZIS-bil och sade någonting till chauffören, som jag tyckte lät som ”pristanj” (hamnen).

Efter omkring en kvart var vi faktiskt framme vid en hamn vid Bjelaja-floden.

”Vi skall med den här båten”, sade den äldre kamraten.

Några minuter senare avgick båten. Ännu för tio dagar sedan hade jag varit i Kazakstan, och nu satt jag här på denna ångbåt tillsammans med två män som jag alldeles nyss blivit bekant med; jag visste inte ens vad de hette.

Tiden gick. Mina båda reskamrater sade inte mycket. Nu hade jag också lärt mig så mycket att jag inte hade någon lust att prata i onödan.

---

[1] Teknikum (på ryska ”technikum”): beteckning för olika slag av ”fackliga mellanskolor” (tekniska gymnasier o.d.).

[2] ”Pajok” var benämningen på livsmedelspaket som regelbundet delades ut utöver de vanliga ransonerna.

”Vackert väder i dag, eller hur?” frågade vår följeslagare. ”Ja”, sade jag. Det skulle jag väl ändå ha lov att säga, tänkte jag i mitt stilla sinne. De flesta passagerarna såg ut att vara vanliga sovjetmedborgare.

Vi satt en smula avsides.

”Blagovestjensk”, ropades det ut. Vi hade säkerligen varit på väg i två eller tre timmar. Många passagerare gick i land. Jag kastade en frågande blick på min följeslagare. Han skakade på huvudet.

Vi fortsatte färden.

Efter omkring sex timmar lade båten till på nytt. ”Kusjnarenkovo”, ropades det ut högt och tydligt.

Den äldre av mina följeslagare rynkade pannan. Han gillade tydligen inte att man ropade ut ortens namn. Men den saken kunde han väl inte göra något åt.

”Jag tror att vi skall göra oss i ordning”, sade han. Tigande tog vi våra kappsäckar.

Vi gick i land, uttröttade av den långa båtfärden men ändå spända på vad som skulle ske härnäst. Vad de båda andra tänkte kunde jag inte lista ut. De sade ingenting, och man kunde inte läsa ut något i deras ansiktsuttryck.

Nu fanns det ingen bil – kanske av sekretesskäl. Vi tog våra kappsäckar och gick, inte till samhället utan åt andra hållet.

Det lilla samhället Kusjnarenkovo ligger, som jag senare fick veta, omkring 60 km nordväst om Ufa. Det går inga tåg dit. De enda förbindelserna är en ångbåtslinje på sommaren och slädtrafik på vintern – obestridligen ett idealiskt läge för en politisk skola som skall vara så obemärkt som möjligt och där eleverna skall vara avskurna från all kontakt med yttervärlden!

När vi hade gått ungefär en halvtimme, stod vi vid foten av en kulle. ”Vi kan gå uppför backen”, sade vår följeslagare.

Vi gick tysta uppför kullen.

Ännu såg vi inte till någon bebyggelse: inget samhälle, inga gårdar, inga hus.

Kominternskolan i Kusjnarenkovo

Efter ytterligare en kvart fick vi syn på ett par större en smula förfallna hus, tydligen en förutvarande herrgård. Utom den centrala byggnaden syntes också två eller tre annex. I mitten var en stor öppen plats. Det hela verkade ganska förfallet – det var inte riktigt så jag hade föreställt mig Kominternskolan.

Jag började redan tro att vi inte var framme ännu, då vår följeslagare sade: ”Jag tror att vi skall gå dit.” Han pekade litet obestämt mot huvudbyggnaden.

Utanför ingången hörde vi hans sista direktiv: ”Det skulle nog vara lämpligt att anmäla sig på sekretariatet.”

Vi gick tysta upp i första våningen.

Han sade åt oss att stanna, gick in på sekretariatet och kom tillbaka efter några minuter. Så vinkade han åt den andre unge kamraten. Denne gick in, medan jag väntade utanför.

Efter några minuter kom han ut och lät mig med en gest förstå att det var min tur.

Där inne togs jag emot av en kvinnlig sekreterare. Den vanliga leken med frågor och svar upprepades.

Efter denna inledning, som jag nu kände till leda, såg hon mig stint i ögonen:

”I den här skolan har vi några speciella regler. För det första får ni aldrig lämna skolans område utan särskilt tillstånd. Jag vill genast göra er uppmärksam på det, eftersom det kan få mycket svåra följder om ni inte iakttar denna regel.

För det andra säger det sig självt, att ni inte i något brev får ge den ringaste antydan om var ni befinner er. Ordet Kominternskolan får varken förekomma i brevet eller i avsändarens adress.”

Som ung och oskyldig student hade jag ännu aldrig hört talas om något i den vägen. ”Ja, men vad skall jag då sätta för avsändaradress?”

”Ni skall skriva: Basjkiriska autonoma sovjetrepubliken, Kusjnarenkovo, Jordbrukstekniku 101. Det är alldeles tillräckligt.” [1]

Hon gjorde en paus, såg genomträngande på mig och fortsatte:

”Och nu kommer det allra viktigaste. Ni har inte lov att tala om ert verkliga namn för någon och inte heller att berätta det allra minsta om ert tidigare liv. Jag skulle vilja framhålla för er att det är absolut nödvändigt att iaktta denna regel. Ni får inte tala om ert verkliga namn för någon, inte ens för dem som ni eventuellt har känt förut.”

En ny kort paus, och så frågade hon en aning vänligare:

”Nå, vilket namn har ni bestämt er för?”

”Linden.”

Hon antecknade namnet och fortsatte: ”Gott, från och med i dag är ni Linden. Glöm bort ert riktiga namn och tänk alltid på att ni skall heta Linden under hela skoltiden. Det är allt för i dag. Nu kan ni gå och äta, och efter maten skall jag visa er var ni skall sova. I morgon bittida tar rektorn emot er och ger er närmare instruktioner.”

När jag kom in i matsalen var det ingen kvar där. Maten var mycket god. Men nu var jag inte längre lika entusiastisk som förut.

”Vad det går fort att vänja sig vid allt som är bra”, tänkte jag just, då dörren öppnades och en gammal vän skyndade fram emot mig.

”Det var verkligen roligt att se dig här”, utropade han glatt. Det var Jan Vogeler.

I Moskva hade jag varit klasskamrat till Jan i Karl-Liebknecht-skolan, och jag hade alltid tyckt om honom. Han var son till den tyske målaren Heinrich Vogeler från Worpswede, som hade emigrerat till Sovjetunionen, tvångsförflyttats till Kazakstan på hösten 1941 och dött i början av 1942 som följd av de ohyggliga strapatserna och umbärandena. Det var redan över ett halvt år sedan, och Jan hade säkert för länge sedan fått veta att hans far var död. Men detta faktum tycktes inte på något sätt ha ändrat hans politiska inställning – därvidlag reagerade han på samma sätt som så många andra ungdomar i Sovjetunionen. Jan var en hänförd komsomolmedlem och talade med stor entusiasm om Sovjetunionen. Han började genast berätta.

”Vet du var jag har varit? Nej, det kan du inte ana!”

Jag fick inte en syl i vädret.

”Jag har varit vid fronten tills helt nyligen. Det var bara några få tyskar som fick komma dit. Jag måtte ha haft en märkvärdig tur. Jag var tolk. En gång hos själve marskalk Zjukov. Du må tro, Zjukov är en fantastisk karl!” Så berättade han om fronten, och gång på gång hörde jag ”Zjukov”, ”Zjukov”, ”Zjukov”.

---

[1] Denna bestämmelse skärptes sedan ytterligare. Några veckor senare blev vi helt förbjudna att skriva brev.

För mig var detta ingenting överraskande, ty även i Kazakstan hade jag ofta fått höra entusiastiska uttalanden om Zjukov. Zjukovs popularitet var inte konstruerad utan äkta, särskilt inom armén och hos ungdomen – det var kanske också ett av skälen till att Stalin avsatte honom i slutet av 1946.

Jag hörde med intresse på Jan, men jag ville helst få honom att lämna detta tema och berätta något om skolan.

Detta skedde förr än jag hade väntat mig, ty plötsligt rev sig Jan förtvivlat i håret. ”Å Herre Gud, jag får ju inte lov att berätta någonting om mitt förflutna. Tala inte om för någon annan vad jag har sagt dig ... För resten, vad heter du egentligen här, så att jag inte försäger mig?”

”Jag heter Linden, och du?”

”Danilov, Jan Danilov.”

Det var märkvärdigt – han hade nätt och jämnt sagt mig sitt nya partinamn förrän han var som förbytt. Han svarade försiktigt och undvikande på mina frågor.

”Skolan? Ja, det finns inte så mycket att berätta om den. Vi är indelade i grupper efter nationaliteter, det hålls gemensamma föreläsningar och så skilda föreläsningar och seminarier för de olika nationella grupperna. Den tyska sektionen ledes av Klassner. Här heter han Klassner, vem det egentligen är vet jag inte.”

”Finns här ännu flera från vårt barnhem eller från Karl-Liebknechtskolan?”

”Tja, vad skall jag säga om det? Nå, du får väl se.”

På några sekunder hade den entusiastiske komsomolmedlemmen Jan förvandlats till en partifunktionär, som var helt och hållet herre över sig själv och som valde sina ord med omsorg.

Efter en liten stund kom sekreteraren in i matsalen.

”Kamrat Linden, nu skall jag visa er rummet där ni skall sova.” Först följde hon mig ner till bottenvåningen, där de olika sektionerna hade sina lärosalar.

I ändan av en korridor i första våningen gick vi uppför en gammal knarrande trätrappa och kom in i en smal gång. Sekreteraren pekade på en dörr: ”Här är skolans bibliotek och läsesal.” Vid den sista dörren stannade hon. ”Här är det.” Jag fick se ett stort rum, där det stod omkring femton sängar. Bredvid varje säng fanns ett litet grått nattduksbord. I mitten av rummet stod ett större bord.

Sekreteraren ledde mig fram till en primitiv träsäng.

”Här är er plats. I morgon skall ni anmäla er hos mig, och sedan skall jag följa med er till rektorn.”

Där satt jag nu. Jag tänkte med undran tillbaka på de senaste dagarnas händelser, och jag väntade med spänning på vad jag skulle få uppleva vid Kominternskolan.

Några minuter senare kom mina första rumskamrater in i sovrummet. Det var spanjorer.

De nickade åt mig. En av dem kom rent av fram till mig och frågade: ”Español?”

Jag svarade: ”No, aleman”, men i samma ögonblick blev jag rädd för att jag kunde ha sagt för mycket.

Så småningom fylldes sovrummet med folk. Plötsligt fick jag syn på min gode vän Mischa Wolf från Moskva, som jag redan hade träffat några veckor tidigare i Alma Ata. Jag skulle just rusa fram till honom och ropa: ”Mischa!”, då jag kom att tänka på att han naturligtvis hade ett annat namn här och att man inte skulle berätta något ens för sina gamla vänner. Under tiden hade han också fått syn på mig och gick långsamt fram till min säng.

”Förster”, sade han och räckte mig handen med markerad oberördhet.

”Linden”, svarade jag.

”Det var roligt att se dig här. Du kommer säkert snart att finna dig till rätta här”, sade han.

”Ja, jag är mycket glad åt att vara i skolan.”

Sedan sade vi inget mera. Vi höll strängt på föreskrifterna, fastän det givetvis var löjligt i detta fall, eftersom vi hade varit bekanta sedan 1935, det vill säga hela åtta år.

Vi klädde av oss under tystnad.

På morgonen väcktes vi av en gäll ringning. På den stora gården utanför skolhuset samlades alla kursdeltagarna, inberäknat lärarna, grupperade efter nationaliteter. Gruppordförandena gav korta, nästan militära närvarorapporter. Under tiden stod vii givakt.

Nu inleddes varje dag med kroppsövningar, fristående och redskapsgymnastik, språngmarscher och hopp. Resultaten antecknades omsorgsfullt – man lade tydligen stor vikt vid de idrottsliga prestationerna i skolan.

Efter den kraftiga frukosten gick jag till sekretariatet och kallades några minuter senare in till rektorn. Jag visste bara att han hette Michailov – eller rättare sagt att man skulle kalla honom så i Kominternskolan.

Först någon tid senare fick jag veta att Michailov var en bulgar som behärskade flera språk och som under kriget i Spanien hade haft viktiga funktioner i partiets utbildningsverksamhet, särskilt vid utbildningen av de politiska komissarierna, och att han hade redigerat den spanska tidningen ”El comisario”.

”Har ni redan studerat de viktigaste arbetena av marxismen-leninismens klassiker?”

”Ja, naturligtvis.”

”Vilka av Lenins böcker har ni hittills gått igenom?”

”På högskolan och av eget intresse har jag redan läst en rad av hans skrifter: ‘Vad göra?’, ‘Ett steg framåt, två steg tillbaka’, ‘Två slag av socialdemokratisk taktik i den demokratiska revolutionen’ ...”

Han avbröt mig. I vänlig ton gav han mig i snabb följd en rad frågor om de böcker jag nyss hade nämnt.

Det slog mig att det inte var de ”vanliga” frågorna, som brukade ställas vid seminarierna på högskolan. De var i stället formulerade så att mina svar genast måste visa om jag bara hade läst boken eller om jag också hade förstått den.

Jag gav i tur och ordning korta svar på hans frågor. Han föreföll att vara belåten. Jag stakade mig bara på en fråga.

”Mot vilken ideologisk riktning vände sig Lenin i sin skrift ‘Vad göra?’ ”

För sovjetiska förhållanden var det en löjligt enkel fråga. Men plötsligt kunde jag inte komma på svaret.

Han log: ”Nå, det vet ni ju själv, mot ekonomisterna.”

Det visste jag verkligen, och jag redogjorde genast för vad saken gällde. Men han gjorde en avvärjande gest.

”Det räcker. Här kommer ni att få syssla grundligare med dessa frågor.”

Så gick han över till ett annat tema.

”Som ni vet är detta en av Kominterns skolor. Vi utbildar kadrer för de olika länderna. Är ni beredd att arbeta i Tyskland?”

I Tyskland? Det hela var en smula nytt för mig, och jag visste inte alls vad han syftade på. Illegalt arbete? Arbete bland de tyska krigsfångarna? Politiskt arbete efter Hitler-Tysklands nederlag? ”Självklart”, svarade jag.

Han såg allvarligt på mig:

”Kamrat Linden, det är varje elevs uppgift att här förbereda sig för arbetet i sitt eget hemland och att känna sitt ansvar gentemot sitt eget folk.

Ni måste veta, att er uppgift skall lösas i Tyskland och att ni först och främst skall syssla med tyska frågor.”

Samtalet var slut. Han tog mig ännu en gång vänskapligt i hand och önskade mig lycka till.

Redan under de närmast följande dagarna fick jag veta att Kominternskolan var uppdelad på sektioner för enskilda länder. Det var intressant att konstatera att där år 1942 bara fanns funktionärer från sådana länder, med vilka Sovjetunionen låg i krig eller som då var ockuperade av Hitler: tyskar, österrikare, sudettyskar, spanjorer, tjecker, slovaker, polacker, ungrare, rumäner, bulgarer, fransmän och italienare.

Varje grupp hade sina egna lärare och en gruppordförande, som hade utsetts bland eleverna. Den största gruppen var den spanska, som omfattade 30 å 40 studenter. De medelstora grupperna – tyskar, österrikare, sudettyskar och bulgarer – utgjordes av 15 å 20 personer, och de övriga grupperna var ännu mindre. Det fanns inga engelsmän och amerikaner på Kominternskolan. Där var också en jugoslav, som hade anslutits till den bulgariska gruppen, och i den spanska gruppen fanns en sympatisk argentinska, hustrun till en argentinsk centralkommittéfunktionär som hade kämpat i Spanien under inbördeskriget.

För det mesta undervisades de olika nationella grupperna var för sig. Endast i fråga om särskilt viktiga ämnen hölls gemensamma föreläsningar för hela skolan. Också de tre tyskspråkiga grupperna – tyskarna, österrikarna och sudettyskarna – studerade var för sig. Att österrikarna fick studera för sig själva var inte överraskande, ty redan då var det ju klart att Österrike på nytt skulle bli en oberoende stat. Däremot hade man tydligen ännu inte fattat något beslut om sudettyskarnas öde i Tjeckoslovakien, ty annars skulle det knappast ha funnits en särskild sudettysk grupp i Kominternskolan.

Inte bara studenterna, som i skolan kallades för ”kursanter”, utan också docenterna hade täcknamn, så att jag under hela studietiden vid Kominternskolan och flera år efteråt inte visste vad docenterna egentligen hette.

Endast två docenter (utom den tyska gruppen) kunde jag efter 1945 känna igen på fotografier, de hade under tiden fått ledande ställningar i staten eller partiet. Det visade sig sålunda, att ledaren för vår polska grupp var Jakob Berman – sedermera medlem av Polska förenade arbetarpartiets politbyrå och vice ministerpresident i Polska folkrepubliken. Jakob Berman hade i sin ungdom studerat juridik vid universitetet i Warszawa och hade redan tidigt spelat en framträdande roll i den polska revolutionära studentrörelsen. Kort efteråt kom han in i ledningen för det polska kommunistpartiet. Efter Kominterns upplösning på våren 1943 hade han spelat en ledande roll vid grundandet av de polska patrioternas förbund i Sovjetunionen och den polska Kosciuszko-divisionen, som sattes upp i Sovjetunionen. 1944 blev han vice utrikesminister i den provisoriska regeringen i Lublin. Också den österrikiske sektionsledaren i vår skola kände jag senare igen på fotografier i pressen. Det var Franz Honner. Han hade tillhört Österrikes socialdemokratiska parti redan före 1918 och gått över till kommunistiska partiet 1920. Efter februariupproret 1934 internerades han i koncentrationslägret i Wöllersdorf. Han lyckades emellertid fly till Sovjetunionen. Under det spanska kriget kämpade han i den internationella brigadens österrikiska bataljon och kom åter till Sovjetunionen efter den spanska republikens nederlag år 1939. Då Komintern och därmed även vår skola upplöstes i maj 1943, begav han sig till Moskva och tillhörde senare ledningen

av den österrikiska frihetsbataljonen inom den jugoslaviska partisanarmén. Efter 1945 var Franz Honner en kortare tid inrikesminister i den provisoriska österrikiska regeringen.

Om de andra docenterna – naturligtvis med undantag för docenterna i den tyska gruppen – har jag inte hört något sedan jag lämnade skolan. En sak är emellertid säker: Docenterna var alla högkvalificerade toppfunktionärer i de olika ländernas kommunistiska partier, och de har sannolikt alla i dag höga befattningar – såvida de inte under tiden har fallit offer för någon av de många utrensningarna.

Den tyska gruppen

Vår gruppledare var en högväxt man i fyrtioårsåldern med lätt grånade tinningar och mörka ögon. Han talade med sydtysk accent och kallade sig ”Klassner”. Klassner var typen för den intelligente stalinisten. Han hade utomordentligt stora kunskaper, inte bara i fråga om marxismen-leninismen, Kominterns och tyska kommunistpartiets historia utan också i tysk historia och filosofi. Dessutom hade han i flera år speciellt ägnat sig åt Balkanproblemen. Ingenting kunde rubba hans kalla överlägsenhet. Han kunde hänsynslöst offra sina bästa vänner och medarbetare, om ledningen krävde det av honom. Han hade sig själv ständigt under kontroll, och oöverlagda eller inexakta formuleringar skulle varit otänkbara hos honom. Han valde sina ord med omsorg, och man kunde vara säker på att de inte avvek en hårsmån från den officiella linjen.

På grund av sin mer än genomsnittliga intelligens var han i stånd att i rätt tid förstå de lättaste antydningar till en ideologisk förändring och handla därefter. Vid en förändring av linjen var han beredd att ändra åsikt från den ena dagen till den andra och med kristallklar logik företräda motsatsen till vad han hade sagt dagen innan. Han var en utmärkt docent och ställde sitt stora teoretiska vetande oförbehållsamt till förfogande för att motivera, utveckla och propagera för de direktiv han fått från högre ort.

Jag visste inte då vad han egentligen hette; först någon tid senare fick jag veta det: Paul Wandel. Han kom från Mannheim, hade besökt Leninskolan i Moskva och sedan varit verksam i Kominterns apparat som medarbetare till Wilhelm Pieck, framför allt i Balkanavdelningen. Efter 1945 blev han president för centralförvaltningen för folkbildning och senare folkbildningsminister i den sovjetiska ockupationszonen i Tyskland. 1952 avancerade han till chef för samordnings- och kontrollorganet för undervisning, vetenskap och konst. Sedan juli 1953 är han sekreterare i Tysklands socialistiska enhetspartis centralkommitté.

Den ställföreträdande ledaren för den tyska gruppen i Kominternskolan var Bernhard Koenen, en äldre självlärd arbetarfunktionär. Han hade spelat en framträdande roll i de revolutionära striderna under åren 1919-1923, bland annat under upproret i mellersta Tyskland 1921.

Man märkte att han i motsats till Klassner var en verklig arbetarrevolutionär av helt annan typ än de kalla och beräknande stalinistiska ”apparatmännen”. Det lyckades honom inte alltid att vid varje omsvängning i politiken anpassa sig efter den nya linjen utan att visa någon sinnesrörelse, vilket Klassner var så skicklig i.

Det finns en scen som jag inte kan glömma. Jag hade fått i uppdrag av Klassner att översätta de viktigaste artiklarna i ”Pravda” till tyska för Bernhard Koenen och hans hustru Frieda (som också var på Kominternskolan) samt för några andra äldre kamrater, som inte var så hemmastadda i ryska språket.

En dag skulle jag översätta en ”Pravda”-artikel, som handlade om ryssarnas, polackernas och de andra slaviska folkens eviga gemensamma kamp mot tyskarna.

Utan att bringas ur fattningen översatte jag: ”Det är fråga om det eviga vapenbrödraskapet i kampen mot tyskarna, de slaviska folkens ärelösa arvfiender!”

Bernhard Koenen stirrade förskräckt på mig. ”Stopp, stopp, det där har du översatt fel! Det kan inte stämma! Gör om översättningen!” Jag läste meningen en gång till.

Bernhard Koenen blev orolig.

”Står det ingenting om den tyska imperialismen eller om de härskande klasserna i Tyskland?”

”Nej, Bernhard, här talas det bara om ‘tyskarna’.”

”Det är ju inte möjligt.”

Utan att säga något visade jag honom textstället i ”Pravda” och samtidigt några andra meningar, där det likaledes talades om ”tyskarna” som slavernas eviga arvfiender.

Bernhard Koenen hade blivit blek. Han teg. Det var säkerligen inte lätt för honom, den gamle arbetarrevolutionären, att bli en stalinistisk funktionär, som utan några förbehåll måste försvara de sovjetiska direktiven.

Bernhard Koenen arresterades av NKVD under de stora utrensningarna 1936-38. I fängelset förlorade han ena ögat. Genom ett ingripande från högre ort blev han dock åter fri. Sedan fortsatte han att tjäna stalinismen.

Efter 1945 blev Koenen förste sekreterare i ledningen för socialistiska enhetspartiets organisation i Sachsen-Anhalt; 1953 blev han östtysk ambassadör i Prag, vilket utan tvivel innebar en degradering för honom.

Utom av Paul Wandel (Klassner) och Bernhard Koenen undervisades vi också av en kvinnlig assistent, som i skolan kallades Lene Ring. Efter 1945 träffade jag henne på nytt i sovjetzonen; då hette hon Lene Berg. Hon blev först lärarinna vid socialistiska enhetspartiets högskola ”Karl Marx” och sedan Bernhard Koenens högra hand i partiorganisationen i Sachsen-Anhalt.

Vår tyska grupp bestod av 18-20 kursanter. Endast några av dem var äldre funktionärer, som redan före 1933 tillhört Tysklands kommunistiska parti, däribland ”Otto” från Hamburg och ”Willi” från Berlin (deras rätta namn har jag aldrig fått veta), vilka båda tidigare hade varit verksamma i ”Röda frontkämpeförbundet” och stridit gemensamt i den internationella brigaden i Spanien; ”Artur” – vars rätta namn är Heinz Hoffmann – var politisk kommissarie i 11:e internationella brigaden i Spanien. Efter 1945 blev han generallöjtnant, chef för den kasernerade folkpolisen och vice inrikesminister i ”Tyska demokratiska republiken”. Lene Berner var före 1933 verksam i Kominterns och tyska kommunistpartiets illegala apparat och hade även specialuppdrag – bland annat i Japan. Efter 1945 blev hon lärarinna i SMA-skolan, senare var hon verksam i Sällskapet för tysk-sovjetisk vänskap i Östberlin och därefter i det östtyska utrikesministeriet.

De flesta av dem som tillhörde den tyska gruppen vid Kominternskolan var som jag unga parti- och komsomolmedlemmar, som var uppfostrade i Sovjetunionen. Här träffade jag åter många av mina gamla vänner från Karl-Liebknecht-skolan och barnhem nr 6. Förutom Mischa Wolf, Helmut Gennys och Jan Vogeler – jag måste gång på gång påminna mig att de nu hette ”Förster”, ”Zahl” och ”Danilov” – träffade jag till min överraskning också Marianne Weinert, en dotter till den kände kommunistiske diktaren Erich Weinert, som jag redan som barn lärt känna i Berlin 1932 i konstnärskolonin vid Breitenbachplatz, ävensom Emmi och Else Stenzer (”Stern”), de båda döttrarna till en kommunistisk riksdagsman, som blev mördad av nazisterna.

Utanför den tyska och österrikiska gruppen kände jag ingen. Först på den tredje dagen fick jag se en strålande vacker spansk flicka, som föreföll mig bekant. Hon tycktes också känna igen mig. Det var Amaya Ibarruri, dotter till Dolores Ibarruri, generalsekreteraren i Spaniens kommunistiska parti, som på några få år från att ha varit en lägre partifunktionär hade blivit den mest kända kvinnan i det republikanska Spanien, ”La Pasionaria”. Efter de spanska

republikanernas nederlag hade hon kommit till Sovjetunionen med sin son och sin dotter. Hennes son var i Röda armén och stupade vid Stalingrad i november 1942. Dottern studerade hos oss i Kominternskolan, där hon kalladas Maya Ruis.

La Pasionarias dotter var för övrigt inte den enda framstående kursanten. I vårt rum lade jag märke till en ung kamrat, som hade förlorat en arm. Han var kunnig i ryska och berättade en gång – trots disciplinföreskrifterna – i sovsalen, att han redan hade kämpat vid fronten 1941 och förlorat sin arm där. Han tycktes för övrigt vara den ende, som det inte gick så lätt att få bukt med och som inte tog allting så allvarligt. Han behövde bara komma in i rummet för att stämningen skulle bli gladare och lättare. Knappt hade han kommit in förrän alla ropade: ”Vad nytt, Zjarko?” Jag bekantade mig också med honom, och det dröjde inte länge innan han öppet talade om för mig vem han var: Titos son.

Vad vi fick lära oss i Kominternskolan

Lika litet som man i förväg meddelat mig, vart jag skulle resa, fick jag nu veta vad vi egentligen skulle lära oss i skolan. I allmänhet fick vi bara veta vad den närmast förestående föreläsningsserien skulle handla om. Först mot slutet av en sådan föreläsningsserie, som mestadels räckte två till tre veckor men i åtskilliga fall också väsentligt längre, fick vi veta nästa ämne. Under loppet av de 10 månader, som jag tillbringade i skolan, genomgick vi följande ämnen: Tysklands kommunistiska partis historia, Sovjetunionens kommunistiska partis historia, Weimarrepubliken, fascismen, det andra världskrigets karaktär och förlopp, politisk ekonomi, dialektisk och historisk materialism, Kommunistiska internationalens historia och översikt över Tysklands historia.

Varje ämne omfattade en serie föreläsningar, som mestadels hölls av Paul Wandel; ibland föreläste också Bernhard Koenen eller Lene Berg, och några av de historiska ämnena behandlades dessutom av en ungersk kvinnlig kamrat.

De gemensamma föreläsningarna för alla grupper ägde mestadels rum i biblioteket eller i matsalen, eftersom det inte fanns någon större föreläsningssal. Sålunda behandlades Kommunistiska internationalens historia gemensamt för alla. Föreläsningarna i detta ämne hölls av vår rektor, kamrat Michailov. De var utomordentliga. Jag har varken förr eller senare hört föreläsningar av tillnärmelsevis så hög kvalitet. Michailov höll föreläsningarna på ryska, och alla de som behärskade ryska lika bra som sitt modersmål – det var i regel de yngre – satte sig då på de främre raderna, under det att de äldre kamraterna fick föreläsningen översatt till spanska, tyska, franska, italienska, rumänska, tjeckiska, slovakiska, polska och ungerska vid de andra borden. Då varje nationell grupps deltagare hade sitt eget bord, var detta knappast störande, och översättningssystemet var mycket snart väl inövat. Seminarierna över ämnet höll sedan läraren för varje nationell grupp separat med sina kursanter.

Av de ämnen, som behandlades i den tyska gruppen, var jag mest intresserad av den politiska och ideologiska uppgörelsen med nazismen. De andra ämnena – dialektisk och historisk materialism, politisk ekonomi osv. – hade jag redan satt mig in i genom föreläsningarna över ”Marxismen-leninismens grundproblem” i den sovjetiska högskolan; förberedelserna för den politiska uppgörelsen med nazismens ideologi var däremot något fullständigt nytt för mig. I en längre föreläsningsserie behandlades nu på Kominternskolan det tyska nationalsocialistiska partiets, Hitler-Jugends och de andra nazistorganisationernas historia samt nazistledarnas biografier. Tyngdpunkten lades härvid på analysen av nazismens väsen och orsakerna till att Hitler kom till makten. Vi studerade i detalj nazismens ideologi – rasläran, livs-rumsteorin, den nazistiska historieuppfattningen osv. – med ledning av den nazistiska litteraturen. Vi sysselsatte oss så ingående med dessa saker, att då jag efter 1945 träffade riktiga nazister, måste jag med förvåning konstatera att jag kände mycket bättre till deras teorier än de själva.

Jag förvånades ständigt över den relativa tolerans och saklighet med vilken nazismen och den nazistiska ideologin behandlades i Kominternskolan – mitt under ett krig på liv och död. Ofta fick någon av oss inför gruppen lägga fram vissa teser i den nazistiska ideologin, under det att de andra skulle polemisera mot dem och vederlägga de nazistiska argumenten. Den kursant, som hade till uppgift att lägga fram de nazistiska argumenten, instruerades att presentera dem på ett klart och övertygande sätt, ja, hans uppträdande blev desto mera positivt bedömt, ju bättre han företrädde den nazistiska ideologin.

Ibland övertog Klassner själv rollen som nazistisk föredragshållare, och då han framlade teserna på ett mycket skickligt sätt – troligen skickligare än de flesta nazister själva skulle kunnat – var det många gånger inte lätt att finna motargument.

Toleransen (vi hade för övrigt inte bara fått nazistisk litteratur att läsa utan också manifest och deklarationer från borgerliga och socialdemokratiska partier i olika länder, ävensom påvens encyklikor) hade emellertid sina gränser. Lika beredvilligt som man orienterade oss i andra politiska ideologier (tydligen i medvetandet om att detta inte var förbundet med någon fara för oss, då ingen ens för en sekund kunde påverkas av dessa åsikter), lika strängt aktade man sig för att låta oss läsa något som härrörde från de kommunistiska oppositionsgrupperna. Vid denna punkt upphörde all tolerans. Vi hörde visserligen namnen på Brandler, Thalheimer, Ruth Fischer, Maslow, Korsch, Katz och andra oppositionella, som utträtt eller uteslutits ur Tysklands kommunistiska parti och bildat oppositionella organisationer, men vad dessa grupper egentligen hade velat – det fick vi inte höra ett ord om. Detsamma gällde för oppositionsgrupperna inom det ryska bolsjevikpartiet. Varken i fråga om arbetaroppositionen under Sljapnikov och gruppen ”demokratisk centralism” under Ossinskij eller i fråga om trotskister och bucharinister fick vi läsa en enda rad av originaltexterna. Detta frapperade mig särskilt under föreläsningarna och seminarierna över trotskismen.

Vår docent Klassner var sig inte lik, när han behandlade detta ämne. Hans röst var fylld av otyglat hat. Hans föreläsning bestod av idel skällsord (som annars aldrig förekom i föreläsningarna vid Kominternskolan) i stället för sakliga argument. Sedan fick vi litteraturen över ämnet trotskismen. Det var ett hektograferat, omsorgsfullt sammanställt material, som innehöll Lenins kritiska uttalanden mot Trotskij (hans mycket talrikare positiva uttalanden om Trotskij var naturligtvis utelämnade) och utdrag ur Stalins skrifter. Inte en enda rad av Trotskij eller av hans anhängare fanns med! Ingen av oss visste då, vad Trotskij egentligen hade skrivit, och under det att de andra seminarierna stod på en hög nivå, inskränkte sig seminariet över trotskismen till ett fanatiskt och agitatoriskt fördömande.

Då kunde jag inte finna någon förklaring till detta – fastän orsaken egentligen låg i öppen dag. De oppositionella organisationernas uttalanden och åsikter fick vi inte stifta bekantskap med, emedan de hade idéer, som verkligen var farliga för stalinismen. Den stalinistiska ledningen var väl medveten om att det inte innebar någon som helst risk att sätta Hitlers eller Goebbels’ tal, borgerliga partiers manifest eller påvens encyklikor i händerna på oss, eftersom det från början var uppenbart att dessa inte kunde öva det ringaste inflytande på oss. Böcker av Trotskij och manifest från antistalinistiska organisationer, som kritiserade och angrep det stalinistiska systemet i Sovjetunionen från marxistiska utgångspunkter, skulle däremot åtminstone ha gjort ett visst intryck på oss.

”Politiska dagsfrågor”

Jämsides med den politisk-teoretiska undervisningen ägnades mycket tid åt de aktuella problemen. Det var en oskriven lag att ”teorin måste förenas med praktiken”. ”Politiska dagsfrågor” behandlades ofta i grupperna, varvid varje grupp skulle sysselsätta sig med den aktuella situationen och kommunisternas uppgifter i ifrågavarande land.

Vi fick pröva våra organisatoriska talanger genom att på papperet bilda illegala ”folkkommittéer” i olika tyska städer och landskommuner. Oftast gick detta så till, att vi fick en rad upplysningar om en viss stad i Tyskland, t. ex. om befolkningens sociala sammansättning, om valresultaten i staden år 1932, de religiösa förhållandena, näringslivet i stadens omgivning och antalet bombanfall, som drabbat staden. Med ledning av dessa uppgifter skulle vi ange hur folkkommittén skulle vara sammansatt, hur många medlemmar den skulle ha, hur många arbetare, tjänstemän och präster som skulle ingå i den och vilka av de tidigare politiska partierna som skulle vara representerade. Det var ingen lätt uppgift, men det visade sig märkvärdigt nog att just de kursanter som inte kunde göra några större insatser på allvarliga politiska seminarier, som t. ex. Emmi Stenzer eller ”frontkämpen” Otto från Hamburg, blev sannskyldiga mästare i att bilda folkkommittéer.

Betydligt allvarligare än detta pusselspel var utbildningen i konsten att författa flygblad.

Vi måste lära oss att på en timme författa ett ”politiskt korrekt” flygblad i varje ämne som förelades oss. Det var ingalunda lätta ämnen som utvaldes. I början av oktober 1942 uppläste man t. ex. för oss Görings uttalande om en ökning av livsmedelsransonerna i Tyskland. Vi hade nu i uppgift att författa ett flygblad i denna fråga och att i detta krossa de illusioner som eventuellt kunnat väckas hos befolkningen.

Våra flygblad upplästes vart för sig på ett särskilt seminarium och diskuterades grundligt. Som avslutning följde lärarens kritiska utlåtande. Då vi ofta hade sådana övningar och i detalj diskuterade dem, var vi faktiskt snart i stånd att snabbt på en lättläst prosa författa aktuella flygblad i de mest skilda ämnen.

Men vi diskuterade inte bara våra egna flygblad, utan fick också alla de flygblad som utgavs av Röda arméns politiska avdelning och släpptes ut över fronterna. Vår uppgift var att noga analysera dessa flygblad från Röda armén och inte spara på kritik. Detta var något helt nytt för mig. Hittills hade jag aldrig i Sovjetunionen anmodats att säga min mening om saker, som bestämdes ”på högre ort”.

Vi läste nu regelbundet igenom de sovjetiska flygbladen och diskuterade dem. Vi framhöll att de enligt vår mening var mycket svaga, en uppfattning, som senare, när antalet krigsfångar ökades, gång på gång bekräftades och sedan ledde till en fullständig omläggning av den sovjetiska propagandan och till grundandet av nationalkommittén ”Freies Deutschland”.

Vi lärde oss emellertid inte bara att författa flygblad utan blev också noggrant undervisade i konsten att framställa flygblad under illegala förhållanden. Inom den redan i och för sig hemliga Kominternskolan fanns ett ännu hemligare litet kemiskt laboratorium, som vi fick besöka, när ämnet ”Framställning av illegala flygblad” stod på programmet. Vi orienterades i alla metoder för framställning av illegala flygblad, från den primitivaste (tillverkning av hektografmassa med vilken man knappt kunde göra 100 exemplar med kort text och stora bokstäver) ända till de mest komplicerade fotomekaniska metoder, som tillät reproduktion i obegränsat antal av flygblad och tidningar, inklusive teckningar och karikatyrer, i liten men fullt läsbar stil.

Man förklarade noggrant varje förfarande för oss och redogjorde för möjligheterna att skaffa de hjälpmedel som behövdes, och sedan måste var och en av oss själv framställa flygblad. Undervisningen var mycket grundlig, men vi hade inte lov att göra några anteckningar. Vi skulle ha allt i minnet. Då såvitt jag vet ingen av oss blev beordrad till illegalt arbete kort efter Kominterns upplösning, har de som deltog i vår kurs antagligen numera bara ett svagt minne av de intressanta lektionerna, under vilka vi fick lära oss saker och ting som vi sedan aldrig fick användning för i praktiken.

Förutom undervisningen i ”politiska nutidsfrågor”, som skulle sätta oss i stånd att förstå situationen i Tyskland och förbereda oss för framtida uppgifter i Tyskland, infogades också

vid behov lektioner i ”tekustjaja politika” (aktuell politik), under vilka vi skulle syssla med Sovjetunionen.

”Tekustjaja politika” var inte, som man kunde tro, en slags pressöversikt eller en allmän översikt över dagshändelserna i Sovjetunionen, utan en ingående behandling av sovjetregeringens viktigaste politiska åtgärder, som vi skulle studera och därefter ”ta ställning till”.

Det ålåg varje kursant i vår grupp att ”ta ställning till” varje fråga – till och med när andra talare redan sagt allt som fanns att säga i ämnet.

På detta sätt skulle var och en bli så skolad att han genast kunde reagera ”politiskt korrekt” i alla frågor som rörde den sovjetiska politiken och – om han inte fått särskilda direktiv – var i stånd att självständigt företräda och propagera för den ”korrekta” ståndpunkten.

Sålunda åstadkoms ”föreningen av teori och praxis” på två sätt. Å ena sidan instruerades vi att tillämpa våra teoretiska kunskaper på det land, i vilket vi senare skulle verka – å den andra skulle vi såväl genom studiet av Sovjetunionens kommunistiska partis historia som även genom behandlingen av de viktigaste åtgärderna i Sovjetunionen skolas till att i framtiden ständigt inte bara noga följa händelserna i Sovjetunionen utan även vara i stånd att överallt i världen förklara och popularisera sovjetregeringens åtgärder och försvara dem mot angrepp.

De hemliga informationsbulletinerna

Ungefär en tredjedel av vår studietid ägnades åt självstudier. Underlaget för dessa fick vi regelbundet i biblioteket, där de flesta skrifter av Marx, Engels, Lenin och Stalin och annat studiematerial fanns i tillräckligt antal. De viktigaste skrifterna fanns i alla för vår skola erforderliga översättningar. I ett fåtal fall måste vi visserligen nöja oss med de ryska upplagorna. En av de yngre kursanterna fick då i uppgift att översätta studiematerialet för de äldre.

I biblioteket fanns dock ingalunda enbart Marx’, Engels’, Lenins och Stalins skrifter och den övriga partilitteraturen utan också hektograferade informationsbulletiner, som inte var avsedda för allmänheten. De var försedda med påskriften ”Hemlig!” eller ”Strängt hemlig!”.

Dessa dagligen utkommande informationsbulletiner innehöll, ordnade efter land, de viktigaste radiokommentarerna och artiklarna i den utländska pressen. Informationsbulletinerna redigerades troligen i Komintern i Ufa. Varje exemplar hade ett nummer. Vi fick bara ta del av det i läsesalen, och varje kursant måste lämna kvitto på att han hade mottagit bulletinen.

Då visste jag ännu inte att det också fanns en rad andra informationsbulletiner, som ställdes till förfogande för högre partifunktionärer och statstjänstemän i Sovjetunionen under liknande försiktighetsmått. Också härvidlag tillämpades (och tillämpas alltjämt) en noggrann klassificering med hänsyn till vederbörande funktionärers uppgifter och rang; man kunde sålunda tala om en hierarkiskt graderad informationsgivning.

Jag minns fortfarande mycket väl hur jag kände det, när jag för första gången fick en hemlig informationsbulletin i mina händer: jag greps av tacksamhet för förtroendet och av stolthet över att höra till de funktionärer, som var så politiskt mogna, att man lugnt kunde låta dem stifta bekantskap med andra uppfattningar. Andra unga funktionärer tänkte och kände antagligen likadant, och det kan rent av tänkas att de graderade privilegierna i fråga om informationer har varit en lika stark stimulus för åtskilliga funktionärer som titlar, ordnar eller materiella förmåner.

Den informationsbulletin som gavs ut i Kominternskolan rörde bara utlandet eller mera exakt de allierade och neutrala staterna. Den innehöll tal som hållits av ledande statsmän i dessa länder och som i sovjetpressen bara återgavs i förkortat skick eller inte alls, viktiga artiklar ur den amerikanska, skandinaviska, engelska och schweiziska pressen, redogörelser för olika

partiers kongresser i de allierade och neutrala länderna samt de viktigaste radiokommentarerna.

Det kom ofta ut specialnummer av bulletinen med anledning av särskilt viktiga händelser där hela materialet rörande en viss fråga var ordnat på ett synnerligen klart och överskådligt sätt. Dessa bulletiner innehöll sålunda allt vad en ansvarig funktionär, som skulle syssla med internationella problem, behövde veta. Eftersom bulletinerna var väl redigerade och mycket intressanta, tog jag för vana att läsa dem regelbundet – även då jag hade fullt upp att göra med den övriga obligatoriska litteraturen.

Förutom dessa informationsbulletiner, som stod till alla kursanters förfogande, fick vår tyska grupp dessutom regelbundet bulletiner, som likaledes var hektograferade och givetvis försedda med påskriften ”Hemlig!” och som innehöll utdrag ur brev från tyska soldater och officerare till deras anhöriga i hemorten. Med all sannolikhet sammanställdes detta material av GlavPURKKA (Glavnoje polititjeskoje upravlenie rabotje-krestianskoj krasnoj armii), Röda arméns centrala politiska förvaltning.

Bulletinerna utgavs i två serier:

1) Utdrag ur brev från tyska soldater och officerare till deras anhöriga i hemorten.

2) Utdrag ur brev från den tyska befolkningen till deras anhöriga vid fronten.

Det var uppenbart att man noga granskade alla de brev, som föll i Röda arméns händer under dess frammarsch.

I hektograferade bulletiner sammanställdes alla uttalanden som berörde politiska ämnen. Här fann vi oftast följande rubriker: Uttalanden om kriget i allmänhet, livsmedelsförsörjningen, bombanfall, utländska arbetare i Tyskland, förhållandet till krigsfångarna, relationerna med de allierade (Italien, Ungern, Japan osv.), läget i de ockuperade länderna.

Dessa uttalanden var inte alls friserade i propagandasyfte, och pro-nazistiska uttalanden återgavs lika noggrant som antinazistiska. I allmänhet fann man dock sällan några uttryck för ett klart politiskt ställningstagande i breven. Bara vid ett tillfälle kom det en liten sensation i detta avseende. En soldat hade skrivit hem till sin hustru: ”Detta krig står mig långt upp i halsen.” En censor hade skrivit i marginalen på brevet: ”Mig också.”

För varje utdrag återgavs avsändarens och mottagarens namn och adress samt datum, så att vi hade möjlighet att göra vissa, låt vara försiktiga analyser av stämningen i olika delar av Tyskland.

Förutom de redan nämnda allmänna informationsbulletinerna och utdragen ur brev fick vi regelbundet – likaledes i form av bulletiner – hela det officiella materialet rörande Hitler-Tyskland, alla Hitler-regeringens förordningar, alla tal av Hitler, Goebbels, Himmler, Speer, Baldur von Schirach osv., Goebbels’ artiklar i ”Das Reich”, Fritsches radiokommentarer och andra viktiga kommentarer ur nazistpressen och alla viktigare artiklar i den neutrala och allierade pressen om situationen i Hitler-Tyskland.

Vi var tydligen inte de enda som fick detta material, ty när jag längre fram, i Berlin i maj 1945, träffade några högre sovjetiska officerare ur den politiska förvaltningen, häpnade jag över hur bra informerade de var om Tyskland – de hade antagligen studerat samma material under kriget.

Vår militära utbildning

Kort efter att jag hade kommit till skolan meddelades det att vi i fortsättningen skulle få militär utbildning.

Kursanterna och lärarna i alla de nationella grupperna fick bilda tre enheter för den militära utbildningen: den första bestod av spanjorer, fransmän och italienare, den andra av tyskar,

österrikare och sudettyskar och den tredje av bulgarer, rumäner, ungrare, tjecker och slovaker. För den militära utbildningen utsågs särskilda gruppledare, och under dessa lektioner degraderades lärarna och gruppordförandena till ”meniga”. Nästan alla de militära gruppledarna och befälhavarna för enheterna var funktionärer som hade erfarenheter från det spanska inbördeskriget.

Vår skola fick till och med en ”generalstabschef”, en ung österrikisk funktionär vid namn Martin Grönberg, som hos oss hette Felix Falk. Det var ganska egendomligt att han blev utnämnd, ty Martin Grönberg, som då knappast var mer än tjugo år gammal, hade inga militära erfarenheter och hade inte heller varit i Spanien. Han hade emellertid genomgått en, visserligen kortvarig, sovjetisk militärutbildning. Många andra kursanter, som i Spanien hade varit soldater, officerare och rent av generaler, fick nu ta order av denne unge funktionär.

Vår militära utbildning omfattade exercis, vapenkunskap och ”strategi och taktik”. I strategi och taktik undervisades vi av en sovjetofficer vid en sandlåda. Alla taktiska uppgifter utformades uteslutande ur partisankrigets synpunkt – eller i varje fall så som sovjetofficeren föreställde sig partisanstriderna. Redan efter några undervisningstimmar fick jag ett intryck av att vår sandlådeundervisning var lika verklighetsfrämmande som bildandet av de imaginära folkkommittéerna. Allvarligare än leken i sandlådan var däremot undervisningen i vapenkunskap. Här ställdes utomordentligt höga krav på dem som ännu inte hade satt sig grundligt in i dessa ting. På kort tid måste vi inte bara lära oss att sköta handgranater och minkastare och att blixtsnabbt plocka sönder och på nytt sätta ihop revolvrar, gevär, lätta och tunga maskingevär, vi måste också känna till såväl de ryska beteckningarna som de som var gängse i respektive hemland.

Under flera veckors tid fick vi nu jämsides med den politiska undervisningen ta militära ”extralektioner” för de äldre kamraterna på kvällarna. I den tyska gruppen var det en hamburgare, ”Otto”, som gav denna extraundervisning. ”Otto” hade kämpat i Spanien i tre år. I de politiska och teoretiska ämnena var han en av de svagaste eleverna, men i stället hade han ett fenomenalt minne för namnen på delarna av alla tänkbara vapen. Liksom alla intellektuellt mindre utvecklade personer utnyttjade han kraftigt sin överlägsenhet på detta område, och hans extralektioner var en skräck för oss alla. Men vi hade inget val, ty det gällde att klara sitt pensum.

Äntligen hade vi kommit så långt att vi kunde ta itu med utbildningen i skjutning, och snart nalkades examensdagen. Vi fick skarp ammunition och skulle avlägga skjutprov med alla vapen som nämnts på lektionerna. I allmänhet klarade vi proven förvånansvärt bra.

Nu vidtog militära fältövningar, som lade beslag på flera timmar, ja ibland på hela eftermiddagar av vår annars så strängt ransonerade studietid.

Det hände rent av emellanåt att sirenerna ljöd klockan två eller tre på natten. Då skulle vi göra oss klara till fältövningar inom två minuter.

Det dröjde inte länge förrän jag insåg att övningarna i sandlådan inte hade mycket att göra med verkligheten. Men fältövningarna tog jag till en början mycket allvarligt.

Men min iver skulle snart svalna. En dag fick jag order att fungera som observatör tillsammans med en gammal garvad spanienkämpe. Vi smög oss fram till ett buskage.

”Är det riktigt så här, eller vad gäller det mera?” viskade jag till honom.

”Först och främst gäller det att du så snart som möjligt glömmer bort den militära utbildning som du får här”, viskade han tillbaka. Jag såg skräckslaget på honom.

”Du kan lugnt stänga truten igen. Det som vi gör här är rent nonsens. Jag kan bara ge dig ett råd: glöm bort hela smörjan, för i kriget går det helt annorlunda till.”

Snart nog fick för övrigt våra fältövningar ett politiskt efterspel. Vid ut- och hemmarschen skulle vi alltid gå i takt och sjunga. Oftast sjöng man sovjetiska eller spanska kampsånger, men i vår tyskspråkiga avdelning kunde man också höra ”Schwarz-braun ist die Haselnuss”[1] och ”Lore, Lore, schön sind die Mädchen von 17, 18 Jahr”.[2]

En vacker dag meddelade oss vår tyske befälhavare:

”Visan ‘Lore, Lore, schön sind die Mädchen von 17, 18 Jahr’ får inte sjungas längre, ty det är en fascistisk visa.”

Som disciplinerade kursanter beslöt vi att inte mera sjunga den fascistiska Lore.

I stället klingade desto oftare sången ”Schwarz-braun ist die Haselnuss”. Men några av oss, däribland också jag, var försiktiga och sjöng bara med tveksamt, då vi var rädda för att kanske också denna sång var fascistisk. Det visade sig dessbättre, att den ”svart-bruna hassel-nöten” inte var fascistisk.

Naturlig avkoppling och ”organiserad trevnad”

Ända tills jag kom in på Kominternskolan hade jag trott att jag var en nitisk och duktig student. Men jag skulle snart märka att även de flitigaste studier vid en sovjetisk högskola inte kunde jämföras med studierna vid Kominternskolan. Från tidigt på morgonen till långt fram på eftermiddagen fick vi sitta på föreläsningar. Efter middagsmålet hade vi nätt och jämnt en timmes fritid. Fram till kvällsmåltiden uppfylldes tiden av seminarier eller självstudier, som vanligen kontrollerades av gruppordföranden eller klassledaren.

I början av kursen hade vi fått höra ett föredrag om moral. Grundreglerna var så hårda, att till och med stränga pedagoger av den gamla skolan skulle ha skakat betänksamt på huvudet.

Till en början fick vi veta, att så länge kursen varade hade ingen kursant eller lärare rätt att förtära en enda droppe sprit. Inte ens helgdagarna 1 maj, 7 november och nyårsdagen utgjorde något undantag. Man sade oss rent ut att var och en som försökte skaffa sig så mycket som ett glas sprit skulle straffas strängt. Men man nöjde sig inte med att rätt och slätt tillkännage detta förbud. Det motiverades också politiskt och ideologiskt – både med allmänna principer och med redogörelser för avskräckande exempel på hur även små kvantiteter alkohol hade fått till följd att illegala grupper sprängts och kamrater förts till schavotten, ja att hela revolutionära rörelser hade lidit nederlag. Skildringarna var så drastiska, att man kunde ha trott att nederlagen för revolutionerna i olika europeiska länder under åren 1918-1923 enbart berodde på att en eller annan funktionär hade skålat i ett glas vin för det nya året.

Nästan alla fogade sig i förbudet under hela kursen. Och vid de två tillfällen, då det förekommit smärre överträdelser, blev de skyldiga faktiskt strängt straffade.

Men det var inte bara spriten som var förbjuden för oss, utan också varje närmare kontakt med representanter för det motsatta könet. Också detta motiverades ideologiskt. I ett föredrag fick vi höra hur en stor illegal grupp i Italien hade blivit sprängd för att dess ledare hade förälskat sig. Han skulle fara till Paris klockan fyra på ett falskt pass och hade stränga order att inte besöka någon människa innan dess. Trots detta gick han till sin väninna, där han blev överraskad av polisen. Själv fick han 15 års tukthus. Också de andra medlemmarna av hans grupp blev sedan upptäckta och arresterade.

Även de mest oskyldiga närmanden, såsom små promenader på gården utanför skolan, blev faktiskt anmälda, om de upprepades flera gånger, och behandlades grundligt i form av kritik och självkritik.

---

[1] Svart-brun är hasselnöten.
[2] Lore, Lore, vackra är flickorna på 17, 18 år.

Det var inte så lätt att rätta sig efter dessa föreskrifter, särskilt inte för de yngre manliga och kvinnliga kamraterna i åldern 18-25 år – och det var över hälften av kursanterna. Därtill kom att det fanns bedårande vackra flickor i den italienska och särskilt i den spanska gruppen. Och den centrala skolbyggnaden var till på köpet omgiven av dussintals fläderbuskar, vilkas doft om våren trängde in genom de öppna fönstren så att det blev svårt att låta bli att se på de vackra spanjorskorna.

En sympatisk polsk kursant, som hade förälskat sig i argentinskan Raquel, tillrättavisades i form av kritik och självkritik och förklarade att han skulle ”bättra sig”. Men Titos son Zjarko, som hade förälskat sig i en förtjusande spanjorska, förblev ståndaktig och förvisades från skolan.

Vid veckosluten fick vi göra allt vad vi ville – utom att dricka, förälska oss, lämna skolans område, säga våra verkliga namn, berätta något om vårt tidigare liv eller skriva någonting i brev om vårt nuvarande liv. Bortsett från dessa ”obetydliga” restriktioner var allting tillåtet: Vi fick sova, promenera eller spela fotboll, samtala med varandra eller sjunga allsång.

Skolans ledning hade tydligen insett, att det behövdes en smula glädje och lössläppthet, och fattat ett ”beslut” i denna fråga. Kort efteråt hade vi ett gruppmöte över ämnet ”avkoppling”. Klassner höll ett anförande: ”... Risk för överansträngning genom studiearbetet ... det går inte an att kamraterna sitter i läsesalen till klockan två på natten ... överansträngning är inte till nytta för någon, det behövs också fritid ... sjunga allsång ... organisera trevnad ...”

Och så började man ”organisera trevnad”, närmare bestämt i form av ”samkväm” och trivsamma sammankomster i gruppen.

Det bestämdes i detalj var och när vi skulle träffas till en trivsam kvällssamvaro och vad som skulle ske varje sådan kväll. ”Det är av stor betydelse att vi också träffas utanför studierna. Kampen i Tyskland kräver att vi inte bara har politiska och organisatoriska kunskaper, utan också att vi har kontakt med tyskarna, med deras vanor och umgängesformer. För detta ändamål skall vi lära oss tyska folkvisor och sjunga dem tillsammans på våra trivsamma aftnar”, sade Klassner.

Härvidlag lyckades vi utomordentligt väl omsätta teorin i praktik. Vi träffades nu regelbundet antingen i seminarierummet eller också utomhus, om det var vackert väder, och satte oss och väntade på fortsatta instruktioner för den trivsamma aftonen. Vi behövde inte vänta länge, ty så snart vi hade satt oss – tiden för trevnad måste ju utnyttjas så rationellt som möjligt – fick vi texter till tyska folkvisor, som de äldre kamraterna tveksamt tog upp; vi yngre, som aldrig förut hade hört några tyska folkvisor, skulle efter alla konstens regler sjunga med.

Och så satt vi, några minuter efter att vi hade plockat sönder kulsprutor eller lyssnat till föredrag om den kinesiska revolutionen, och sjöng:

> ”Wohl auf dem Dachgesims,
> wohl auf dem Dachgesims,
> da hat der Sperling seine Jungen.
> Und wenn es Abend wird, und wenn es Abend wird,
> da fängt die ganze Horde an zu summen.
> Summ, summ, summ, summ,
> Julia mach’ auf, Julia mach’ auf.
> Denn ich wart’ schon so lang drauf.”

Vi sjöng disciplinerat och med samma allvar som man alltid krävde av oss. Men nu föreföll det som om det inte var riktigt.

”Kamrater, visan måste sjungas gladare och muntrare”, löd Wandels direktiv. Liksom med alla andra direktiv bemödade vi oss också nu att omsätta det i handling så fort som möjligt. Så glatt och muntert vi förmådde stämde vi åter upp ”Summ, summ, summ, summ ...”

Till sist blev vi också tillsagda att lära oss texterna utantill. Den tyska gruppens ”trivsamma aftnar” blev en plåga; varje gång väntade jag otåligt på att de skulle ta slut och längtade tillbaka till seminarierna eller till biblioteket.

Så småningom lärde vi oss kanske ett dussin tyska folkvisor. Gång på gång försäkrade man oss att detta ”stärkte vår samhörighet med det tyska folket”. Vi tog nitiskt itu med den nya uppgiften. Tyvärr måste jag senare konstatera, att de folkvisor som jag med sådan möda hade lärt mig i Basjkirien inte var till någon större glädje, då jag skulle ta kontakt med det tyska folket, ty när jag i maj 1945 återvände till det förstörda och sönderbombade Berlin, träffade jag inte en enda tysk som hade något intresse för folkvisor.

Dess bättre proklamerades snart en ny taktisk linje i fråga om de trivsamma aftnarna. De skulle inte enbart ägnas åt inlärande av tyska folkvisor, utan dessutom skulle de äldre kamraterna berätta för oss om sina erfarenheter.

Det hände allt emellanåt att inte bara docenterna, utan också de äldre kursanterna fick i uppdrag att berätta om sina upplevelser. Jag skall aldrig glömma vad som berättades av en äldre kamrat, som hade kommit till Sovjetunionen först i slutet av 1940, kort före krigsutbrottet. Han hade inte officiellt tillhört partiet, utan tydligen haft vissa specialuppdrag. I tre timmar berättade han för oss, hur han år 1940 under den tyska ockupationen i Frankrike hade slagit sig igenom ensam, utan stöd av den illegala partiorganisationen, som han inte fick ta kontakt med.

Han var för övrigt den ende i vår grupp, som ibland vågade sig på att fälla kritiska yttranden om vissa förhållanden i Kominternskolan, exempelvis om den militära utbildningen och om Martin Grönberg, ”som spelar stabschef utan att ha den ringaste aning om saken”. Han föreföll att känna sig lugn, kanske därför att han trodde sig ha mäktiga beskyddare. Men han misstog sig.

Några dagar senare hade han försvunnit från skolan. Hade han månne i sina berättelser inte hållit sig till direktiven och kanske berättat saker och ting för oss som han inte hade lov att nämna? Kunde det bero på hans kritiska uttalanden? Hade det hänt hans beskyddare någonting?

Vi visste ingenting.

Klassner meddelade oss kort och gott, att han hade relegerats från skolan. Han hade för resten aldrig riktigt varit knuten till partiet och hade alltid varit ett tvivelaktigt element. Ett halvt år senare träffade jag honom på nytt i Ufa och erfor med fasa vad det vill säga att bli utstött ur partiet i Sovjetunionen.

Min första självkritik

Redan på sommaren 1942 i Ufa hade jag tydligt sett skillnaden mellan den privilegierade funktionärens och den vanliga människans tillvaro. Jag hade fått klart för mig, att åtskilligt av vad jag kunde göra som sovjetisk student och komsomolmedlem inte var tillåtet i min nuvarande miljö. När jag kom till Kusjnarenkovo, föresatte jag mig att vänja mig vid det nya levnadssättet. Det gällde inte bara att inte berätta någonting om mitt förflutna och att aldrig tala om mitt verkliga namn. Det var inte ens särskilt besvärligt att uppfylla dessa krav.

Mycket svårare var något annat, som man inte hade talat om för mig men som jag nu skulle få klart för mig.

Varje ord bedömes politiskt.

Denna sats är inte någon fras, utan har sin djupa innebörd: Varje ord bedömes politiskt.

Detta var något fullständigt nytt för mig.

Som student och komsomolmedlem i Sovjetunionen behövde man under ”normala tider” – givetvis bortsett från utrensningsperioden 1936-1938 – bara se till att man på det politiska området alltid följde den ”riktiga linjen”, att man inte uttalade sig om någonting som ännu inte hade behandlats i ”Pravda” och framlade sina politiska åsikter på ett sådant sätt, att inte ens den dummaste eller illvilligaste åhörare kunde förvränga ens ord till ett antisovjetiskt uttalande. Vid sidan härav fanns det helt opolitiska områden, där man mer eller mindre kunde säga vad man ville.

Under de första veckorna i skolan hade jag ännu inte helt uppfattat skillnaden mellan mitt tidigare liv och det som nu förestod; inom de ”fria områdena” berättade jag glatt och öppet vad som föll mig in. Detsamma gjorde för övrigt också de andra yngre kamraterna i vår grupp.

Vi var alla i det väsentliga anhängare av det rådande systemet, men det hindrade inte oss yngre elever att emellanåt kritisera vissa företeelser och rent av göra oss lustiga över ett och annat; framför allt hindrade det oss inte från att vara alldeles fria och otvungna på de opolitiska områdena, liksom tjugoåringar överallt i världen. Men just detta sågs med oblida ögon, och just här satte man in kritiken och självkritiken, som jag blev det första offret för.

Vi fick ofta utföra kroppsarbete. För det mesta var det fråga om arbeten som skulle utföras inom skolans område; ibland fick vi också hjälpa till med jordbruksarbete eller andra arbeten utanför skolans område.

En dag vid middagstiden kallades vi på nytt samman:

”I dag uppskjutes eftermiddagsundervisningen, ty vår grupp skall hjälpa till att lossa en lastångare.”

En halvtimme senare var vi nere vid båten, där vi skulle lossa stora mjölsäckar. Den björnstarke Otto från Hamburg kunde inte låta bli att reta oss yngre för att vi bara orkade bära en säck i taget, medan han lekande lätt bar två. En liten klen och närsynt ung kamrat i vår grupp som hette Stefan blev särskilt utsatt för hans hån. Men Stefan var i alla fall så modig att han gav igen. Det blev slagsmål, och den björnstarke Otto slog den lille klene Stefan i ansiktet med knytnävarna. Jag stod bredvid och gav luft åt min harm.

På eftermiddagen nästa dag blev vi tre tillsagda att infinna oss hos rektorn klockan sju på kvällen.

Jag var alldeles obekymrad, när jag kom till rektorn, och antog att Otto skulle få en ordentlig skrapa och att jag bara skulle höras som vittne. Men det blev helt annorlunda.

När jag kom in i rektorsrummet, hajade jag till: där hade man placerat två stora bord på tvären. Bredvid rektor Michailov satt kaderchefen, som vi sällan hade sett och ännu mera sällan hört, vidare en kvinnlig funktionär, som påstods tillhöra Dimitroffs sekretariat, Paul Wandel och – något som särskilt förvånade mig – Emmi Stenzer, den nittonåriga blåögda flickan, som inte hade någon aning om politiskt-teoretiska frågor men som var desto mera skicklig att organisera folkkommittéer.

Det rådde en allvarlig och högtidlig tystnad – som vid ett förhör inför inkvisitionen.

Vid väggen stod en soffa och tre stolar.

”Ni kan sätta er på de här stolarna”, sade någon till oss med kall, nästan viskande röst.

Så blev det tyst – i flera minuter. Det skedde över huvud taget ingenting. Jag kände mig beklämd, fastän jag inte trodde att jag skulle beröras av diskussionen.

Först efter en stund sade Michailov med en röst, som jag inte hade hört hos honom förut:

”Vi kan börja nu.”

Först yttrade sig Paul Wandel. Han rekonstruerade ännu en gång hela ”fallet”, och jag måste med häpnad konstatera, att episoden med mjölsäckarna i själva verket var en betydelsefull politisk tilldragelse. Ännu större blev min överraskning, när Klassner i sin redogörelse mer och mer flyttade skulden över från angriparen Otto till den angripne Stefan, som anklagades för att ha ”uppträtt provocerande”.

”Det tycks vara nödvändigt att en gång för alla grundligt diskutera igenom våra yngre kamraters beteende”, hörde jag Paul Wandel (Klassner) säga. Allt oftare hörde jag mitt eget namn nämnas.

Hans ton blev allt skarpare – men han brusade inte upp, han röt inte; han talade kallt och sakligt med klara, skarpa formuleringar.

Sedan tog de andra till orda i tur och ordning. Men jag hade svårt att följa med vad de sade. Jag hörde gång på gång orden ”obolsjevikiskt beteende”, ”bristande allvar”, ”förhävelse”.

Jag satt som lamslagen. Något liknande detta hade jag ännu aldrig upplevat. Det värsta var det absoluta lugn vari allt försiggick, pauserna då ingenting sades utan att den tryckande stämningen i rummet lättade ens för en sekund.

Jag fattade ingenting. Vad var meningen? Vart ville man komma? Varför hade ingen sagt någonting åt mig förut? Hur skulle det nu gå?

Sedan sammanträdets början hade det kanske gått en timme, men ännu hade ingen sagt något konkret om vad jag egentligen hade gjort. Och ändå kände jag mig redan skyldig. Jag kände att jag måste ha förbrutit mig på något sätt, men just den omständigheten att jag inte visste vad det var gjorde mig ännu mera hjälplös.

Då visste jag ännu inte att detta bara var inledningen.

Efter en liten paus, en av de hemska tysta minuterna, hörde jag orden: ”Jag tror att kamrat Emmi Stern skulle vilja säga något mera.”

Flickan reste sig upp, och nu var hon inte längre så hjälplös som under seminarierna, då hon inte kunde svara på politiska frågor, utan hon reste sig lugn och säker i medvetandet om sin makt. Hon efterapade ofrivilligt den strängt sakliga och kyliga ton som de andra hade använt tidigare.

Hon hade en lapp med anteckningar framför sig. Då och då tog hon fram lappen innan hon fortsatte sitt anförande. Det var anklagelsepunkterna mot mig.

Jag var så upprörd att jag inte kunde följa med allt vad hon sade. Det är bara en sak som jag än i dag inte har kunnat glömma – den exakthet varmed anklagelserna lades fram. Allt vad jag någonsin och någonstans hade sagt sedan första dagen jag kom till skolan hade noggrant noterats, och nu lades det fram.

”Den 23 september, klockan halv elva på förmiddagen, när vi kom ut ur seminarierummet, sade Linden ...”

”Den 27 september, klockan sex på eftermiddagen, när vi skulle gå och sjunga folkvisor, förklarade Linden ...”

Allt detta var så ovidkommande, att det bara skulle ha väckt löje hos var och en som inte kände till atmosfären i en sådan skola. Vad hon sade hade ingenting att göra med politik.

Plötsligt höjde Emmi rösten. ”När föredraget om Alexander Nevskij annonserades, sade Linden till oss att det var en fråga som intresserade honom mycket och att han hade sysslat ingående med den på historieinstitutet i Karaganda. Han var spänd på om föredragshållaren skulle komma med något nytt.”

Åklagarna satt med allvarliga miner och antecknade flitigt. Kvinnan som satt vid bordet skakade betänksamt på huvudet. Detta var tydligen ett särskilt graverande uttalande.

Sedan fick jag komma med förklaringar, och jag försökte krampaktigt hålla anklagelsepunkterna i minnet, men hela atmosfären hade redan verkat så starkt på mig att det inte ville lyckas.

Anklagelserna tycktes aldrig ta slut.

”När vi den 6 oktober, klockan halv sju på kvällen, kom tillbaka från skogsavverkningen, gick några kamrater i den spanska gruppen förbi oss. Då sade Linden till Förster, att det fanns mycket vackra spanjorskor här.”

På nytt började man skriva vid borden, och den iver varmed mina åklagare gjorde sina anteckningar visade mig att också detta uttalande var särskilt graverande.

Anklagelserna var avslutade. Otto hade redan satt sig bekvämt till rätta i sin stol. För hans del tycktes nu allt vara överståndet. Stefan, som satt bredvid mig, kastade då och då ängsliga blickar på mig, fastän det inte längre sades så mycket om honom.

I tur och ordning yttrade sig nu kvinnan från Kominterns sekretariat, kaderchefen och Michailov. De anklagelsepunkter som Emmi Stenzer framfört berördes endast i förbigående i deras anföranden; de tjänade bara som utgångspunkter för anklagelserna.

När jag i dag tänker tillbaka på denna min första upplevelse av kritik och självkritik, har jag inte längre någon svårighet att känna igen systemet. Harmlösa, oväsentliga, fullständigt opolitiska yttranden uppförstorades och förvrängdes, så att man tyckte sig få en bild av karaktärsegenskaper och politiska åsikter. Därefter jämställdes dessa politiska åsikter (som aldrig hade formulerats) med politiska handlingar (som heller aldrig hade utförts) och slutligen framhölls de skrämmande konsekvenserna.

Det gick till ungefär så här:

”Kamrat Linden säger att han redan har studerat problemet Alexander Nevskij i Karaganda. Han säger att han är spänd på om föredragshållaren skall komma med något nytt. Vad innebär detta? Det innebär att han tror, att han redan vet allt, att han inte behöver lära sig något mera. Detta är ett uttryck för den självförhävelse som redan har bringat många funktionärer i partiet på fall.”

Så anfördes exempel, tragiska och skrämmande exempel från den illegala kampen, på hur funktionärer av självförhävelse hade försummat försiktighetsmått och hur beprövade kamrater därigenom råkat i fiendens händer, hur de på grund av självförhävelse hade underskattat svårigheterna, så att stora uppgifter inte kunnat genomföras, ja rent av att, ”om man tänker igenom sakerna konsekvent, är sådana funktionärer objektivt sett medskyldiga till mord på beprövade kamrater och tjänar därigenom fiendens intressen”.

På liknande sätt behandlades yttrandet om de vackra spanska flickorna i skolan.

”Tänk bara efter: mitt under kriget, då det pågår en kamp på liv och död mot den kriminella fascismen, då hela sovjetfolket ger sitt yttersta för att segra i kampen för landets frihet och oberoende, ger partiet kamrat Linden möjlighet att studera under de mest gynnsamma förhållanden och att förbereda sig för den kommande striden. Partiet har då rätt att förvänta att hela kamrat Lindens strävan inriktas på att sätta in alla krafter för detta mål, att utnyttja varje minut för studierna, att koncentrera alla sina tankar på den kommande striden. Men vad är det Linden tänker på? Han tänker på vackra spanska flickor och sätter därmed sitt eget jags intressen över partiets intressen. Också sådant har förekommit tidigare.”

Och så följde återigen exempel, det ena mera skrämmande, tragiskt och skakande än det andra, på hur illegala funktionärer genom ett kärleksäventyr hade glömt sina uppgifter och därigenom hade spelat över inte bara sig själva, utan hela den illegala gruppen i fiendens händer. Exempel från Italien, från Hitler-Tyskland, från Franco-Spanien och från Horthy-Ungern följde på varandra.

Avslutningsvis gjorde man varje gång en sammanfattning, vari framhölls att detta var konsekvenserna av en högmodig och individualistisk inställning. Det hela föreföll så logiskt, att jag redan kände mig skyldig till att ha begått liknande handlingar.

Intrycket blev desto starkare som jag hittills ännu aldrig upplevt något liknande. I sovjetskolan hade jag alltid varit en mönsterelev och hade två gånger fått ”pochvalnaja gramota”, ett hedersbevis för duktiga elever. Som student kunde jag alltid uppvisa betyg som förskaffade mig ett stipendium.

Då jag hittills ännu inte hade varit med om kritik och självkritik och ingen enda kritisk anmärkning fällts ens här på skolan angående mitt uppförande, verkade dessa anklagelser direkt förkrossande på mig.

Äntligen hade Michailov, som var den siste talaren, slutat.

”Kamrat Linden har ordet”, hörde jag plötsligt.

Jag minns, hur jag något osammanhängande yttrade, att jag ansåg kritiken berättigad och skulle försöka att bättra mig. Det var snarare ett stammande än ett sammanhängande tal.

Sedan kom slutorden – som återigen uttalades av flera.

Alla uttryckte samma grundidé: Lindens förklaring var en undanflykt. Linden hade inte förstått själva kärnan i problemet. Hans förklaring vittnade om hans ytliga uppfattning av saken. Då Linden redan nu, samma kväll, avger en sådan förklaring, skulle det vara förhastat att tro på den. Sedan anfördes åter exempel på funktionärer, som anklagats för några fel och snabbt tillstått sina förseelser men inte förändrats i själ och hjärta utan fortsatt på sin fördärvliga väg.

Plötsligt, fullständigt oväntat för mig, hörde jag Michailovs röst: ”Jag tror vi kan sluta nu.”

Inget beslut fattades, ingen resolution antogs och ingen åtgärd beslöts. Jag fick heller ingen anvisning om vad jag nu borde göra. Det hemska, timslånga sammanträdet slutade lika oväntat som det hade börjat.

Det hade blivit natt. Det var fullständigt stilla inomhus. Alla hade redan gått till sängs. Jag gick långsamt uppför de knarrande trapp stegen till mitt sovrum. Jag kunde inte somna på flera timmar. Jag visste inte vad det hela skulle betyda. Skulle jag få lämna skolan? Bli utesluten ur Komsomol? Skulle man skicka mig tillbaka till Karaganda?

Det djupa skuldmedvetandet och det skenbart hopplösa dilemma, vari jag nu befann mig, upprörde mig mycket mer än mitt rent personliga öde. Jag var uppriktigt inställd på att tillstå mina fel, och nu hade jag gjort det – och det var också fel. Jag kastade mig oroligt fram och tillbaka i sängen. Vad skulle jag väl göra? Aldrig tidigare, inte ens i Kazakstans ödemarker, hade jag känt mig så hjälplös som denna natt i Kominternskolan.

Nästa dag var det åter vanlig undervisning. Ingenting tycktes ha förändrats i skolan. Ingen tycktes veta något om gårdagens kritik och självkritik på rektorsrummet. Jag hade svårt att följa med undervisningen. Men jag visste att mitt uppförande efter denna kritik och självkritik säkert iakttogs noggrannare än tidigare. Jag följde med föreläsningarna, men bara på ett rent mekaniskt sätt. Mina tankar kretsade kring vad som hänt kvällen innan och vad som ännu skulle kunna förestå mig. Jag hade klart för mig att saken ännu inte var utagerad.

Till vänster framför mig satt Emmi, som verkade fullständigt oberörd. Jag ertappade mig plötsligt med att tänka att hennes sätt att noga anteckna allt vad hon hörde var på något sätt motbjudande. Mot min vilja gick mina tankar vidare. Var detta över huvud taget den riktiga vägen? Måste man verkligen utbilda kamrater till funktionärer med sådana metoder? Visserligen, tänkte jag, har jag många fel, och naturligtvis har partiorganisationen på skolan inte bara rätt utan också skyldighet att hjälpa mig att övervinna mina fel och svagheter. Men

måste det ske på ett sådant sätt? I en atmosfär som var kusligare än inför en domstol? Hade det inte varit möjligt att göra det på ett annat sätt och ge mig vänskapliga råd emellanåt?

Mina egna tankar förskräckte mig, men jag förmådde inte längre hålla dem tillbaka. Är förhållandena på skolan över huvud taget sådana som de borde vara mellan kamrater? Så kom jag ihåg andra kritiska tankar, som jag haft tidigare under utrensningsperioden. Kritiska samtal dök åter upp i minnet. Jag blev rädd för mig själv. Om jag även skulle ha uttalat dessa kritiska tankar, vad skulle då ha hänt?

Jag föresatte mig att bli mycket försiktigare i mina yttranden i framtiden och bara säga det allra nödvändigaste. Jag skulle överväga varje mening och varje ord. Men så greps jag återigen av tvivel:

Måste det vara så? Var det egentligen ärligt? Men vad skulle man då göra? Hur skulle man kunna vara ärlig, om varje oskyldigt ord ”objektivt sett” bedömdes som ett fientligt uttalande?

Jag förskräcktes återigen över mina kätterska funderingar. Så sent som förra kvällen hade jag bekänt min skuld på ett fullkomligt uppriktigt sätt. Jag hade då varit övertygad om att den skarpa kritiken mot mig varit fullständigt berättigad. Jag hade verkligen varit villig att bättra mig, men min ärligt framstammade förklaring hade avvisats.

Om självkritiken hade förlupit något annorlunda, om allt hade blivit uppklarat i och med min förklaring, kanske jag aldrig eller först mycket senare hade fått så ”kätterska” tankar. Kanske hade då denna kväll, liksom det hänt så många ryska och icke-ryska funktionärer, bidragit till att göra mig till ett viljelöst och fogligt verktyg för den stalinistiska partiledningen. Men kvällen hade fått en motsatt verkan.

Jag var visserligen fortfarande helt sammanvuxen med systemet; min innerligaste önskan var de sovjetiska vapnens seger. Jag trodde fortfarande fullt och fast att socialismen hade blivit verklighet i Sovjetunionen och att alla de företeelser som gjort ett obehagligt intryck på mig inte var att betrakta som resultat av systemet utan kunde förklaras med att den socialistiska ordningen införts i ett så efterblivet land som Ryssland. Jag såg redan då dessa fel och brister ganska tydligt, men jag visste ännu inte att de hade ett logiskt sammanhang. Jag betraktade dem ännu som lokala funktionärers urspårningar, ett nytt samhälles barnsjukdomar, åtgärder som måste vidtagas på grund av landets efterblivenhet, företeelser av övergående karaktär.

Men även om självkritiken då ännu inte hade berövat mig min tro på Sovjetunionen, så hade den dock bidragit till att skärpa min kritiska inställning.

Kvällen hade framför allt lett till att jag i fortsättningen verkligen tänkte över varje mening och varje ord i förväg och sålunda fullt medvetet förteg mina tankar i många frågor och dolde mina verkliga känslor och åsikter.

Då för tiden vägde emellertid mitt bejakande av stalinismen mycket tyngre än min kritik. Men vad skulle hända, om jag skulle ansättas av nya kritiska idéer, som jag behöll för mig själv och visligen förteg? I dag tror jag, att jag då leddes in på en väg, som förde till att jag sju år senare bröt med stalinismen efter svåra inre strider och flydde från den sovjetiska zonen i Tyskland.

Förmiddagens funderingar hade på något sätt gjort mig lugnare och säkrare. På eftermiddagen meddelades det att kritik och självkritik skulle äga rum på kvällen i vår tyska grupp. Vi fick dock inte veta vad det rörde sig om. Det härskade en lika högtidlig stämning som dagen innan i rektorns rum. Man lyckades åter stegra alla de närvarandes spänning och nervositet till det yttersta.

Sedan började Wandel tala.

Allt upprepades: man skildrade episoden på båten, man lade den största delen av skulden på Stefan och mig, och till sist riktades kritiken först och främst mot mig.

Fastän det var andra gången jag hörde allt detta, lyssnade jag uppmärksamt. Förmiddagens kritiska tankar trängdes för varje minut mer och mer i bakgrunden, och snart kände jag mig åter lika hjälplös och skuldmedveten som kvällen innan. Men det var inte alldeles likadant. Det kom korta stunder då jag inte kände mig så insnärjd och inte mer förlorade fattningen och då rent av de kätterska tankarna dök upp på nytt.

Wandel talade kanske en halvtimme. Han förklarade, att frågekomplexet var så betydelsefullt att man ännu en gång måste allvarligt diskutera det inom gruppen. Han jämställde på nytt oväsentliga och betydelselösa yttranden med politiska åsikter och handlingar.

Avslutningsvis sade han, att Linden kvällen innan hade avgivit en alldeles otillfredsställande förklaring och att det nu var alla de närvarande kamraternas plikt att ”ta ställning”.

Alla medlemmar i vår grupp talade i tur och ordning. Det hela förlöpte planmässigt. Till och med mina bästa vänner måste nu fördöma mig – och det gjorde de. Wandel hade genom sitt anförande dragit upp riktlinjerna för vad som skulle sägas, och alla som tillhörde gruppen höll sig till dessa. Det var bara tonen som skiftade en smula. Några försökte rentvå sig själva genom att fördöma mig ännu starkare än Wandel hade gjort, andra genom att kombinera anklagelserna mot mig med självkritik, varvid de utan att ha blivit anmodade därtill anklagade sig själva för samma fel. En av studenterna, som av vänskapsskäl ville skona mig, nämnde inte mitt namn utan försökte behandla saken ”teoretiskt” och började med en allmän betraktelse över vådorna av dåliga karaktärsegenskaper. Men det hjälpte honom inte. Wandel avbröt honom i skarp ton och beskyllde honom för att undvika de allvarliga frågor som var uppe till diskussion. På så sätt stängdes också denna utväg.

Det gick flera timmar.

Äntligen var tiden inne för mig att yttra mig.

Nu talade jag lugnare och sakligare än förra gången, jag erkände ännu en gång mina fel men förklarade samtidigt, att jag skulle ta helafrågan under noggrant och allvarligt övervägande. Det första var sant, det andra var däremot ett taktiskt drag till vilket jag kände mig nödd och tvungen. Av gårdagens diskussion hade jag lärt mig att det inte gjorde något gott intryck, om man utan vidare erkände sina fel. Kvällen avslutades med min förklaring och några slutord av Paul Wandel.

Inte heller denna gång fattades något beslut. Jag visste fortfarande inte om saken var utagerad eller om ytterligare åtgärder skulle följa. Men det visade sig snart, att saken verkligen var utagerad. Det var den första kritiken och självkritiken i vår grupp. Under de följande veckorna och månaderna fick vi ofta uppleva detta skådespel i vår grupp, tills slutligen nästan alla eleverna hade gått igenom ”kritikens och självkritikens” skärseld.

Denna första självkritik förändrade inte bara mig utan också de andra eleverna i vår grupp. Vi blev allvarligare och försiktigare i våra yttranden. Vi aktade oss för stormande hälsningar, öppenhjärtiga berättelser och jublande utrop. Vi unga, som då var mellan 19 och 22 år, uppförde oss som gamla stadgade partifunktionärer, som lugnt och överlagt valde sina ord. Förmodligen uppförde jag mig nu ungefär som de funktionärer som jag lärt känna i Ufa och vilkas beteende förefallit mig oförklarligt ännu för några veckor sedan.

Kampen mot ”sekterismen”

I slutet av oktober 1942 meddelades det i alla grupperna att vi inom de närmaste dagarna skulle få besök av en högt uppsatt person – en medlem av Sovjetunionens kommunistiska partis centralkommitté skulle hålla ett föredrag om det internationella läget.

Under detta föredrag lade vi alla märke till hur talaren gång på gång framhävde den fasta obrottsliga alliansen mellan England, USA och Sovjetunionen och fördömde ”sekterismen”.

Vi var alla tillräckligt politiskt skolade för att inse att det var fråga om en ny politisk linje och att föredraget skulle ange riktlinjerna för hela den fortsatta undervisningen på skolan.

Vi hade inte misstagit oss. Från och med denna dag framhölls i alla föreläsningar och vid alla seminarier sekterismen som den värsta faran av alla. Begreppet sekterism definierades på följande sätt: ”Sekterismen är en politiskt-ideologiskt skadlig uppfattning inom arbetarrörelsen, som förnekar nödvändigheten av arbetarklassens politiska allians med de andra samhällsskikten och försöker isolera partiet från massorna.” I början av november 1942 landsteg de allierade i Nordafrika. I mitten av november började Röda arméns offensiv vid Stalingrad, vilken skulle bli början till vändningen i kriget. Efter dessa händelser, men särskilt sedan början av år 1943, gick det inte en dag på skolan utan att man slog ned på ”sekterismen”.

På Kominternskolan framhöll man inte bara alliansen mellan Sovjetunionen och de västallierade och betecknade den som politikens grundval, man underströk också ständigt nödvändigheten av att i varje land få till stånd en allians av alla politiska krafter mot Hitler. Vi fick lära oss, att det i det dåvarande skedet av utvecklingen inte i första hand gällde att företräda de egna politiska målsättningarna, utan först och främst gällde det att mobilisera alla tänkbara politiska och militära krafter i kampen mot Hitlerfascismen. Just genom att partiet ställde sina egna syften i bakgrunden men framträdde som den mest aktiva kraften i kampen mot Hitler skulle det också senare tillkämpa sig ett avgörande inflytande. Man inpräntade ständigt i oss att ingenting var farligare än att uppställa för vittgående krav och isolera sig från möjliga bundsförvanter.

Till och med de svåraste situationer, till och med händelser, som tilldragit sig för länge sedan, drogs fram för att vi skulle lära oss att bekämpa ”sekterismen”.

Jag skall aldrig glömma vårt seminarium över ämnet ”Den kinesiska revolutionen 1925-27”. Vi hade hört ett mycket intressant föredrag och höll nu på att behandla detta ämne på ett seminarium. Frågorna haglade: om Kuomintang och dess sammansättning; dess politiska målsättningar; de sociala krafter, som stod bakom Kuomintang; motsättningarna mellan dessa krafter; förbindelserna mellan det kommunistiska partiet och Kuomintang och Chiang-kai-sheks roll.

Under seminariet kom Michailov in i rummet och satte sig bredvid Wandel och lyssnade. Varje annan åhörare skulle väl ha tyckt att vi behärskade ämnet, ty Wandels svåraste frågor besvarades för det mesta väl och utförligt; men Michailov tycktes inte vara nöjd.

Han vände sig nervöst till Wandel:

”Ursäkta, men får jag lägga mig i det här och ställa en fråga?” ”Naturligtvis”, sade Wandel.

”Kamrater, det kommer inte bara an på att känna till alla dessa saker; naturligtvis är det också viktigt. Men ännu viktigare är en annan sak. Händelserna i Kina 1925-27 har mycket att lära oss. Men för att man skall riktigt förstå dessa lärdomar måste man sätta sig in i den dåvarande situationen, så att man lär sig att själv fatta riktiga beslut i liknande situationer.”

Vi nickade men förstod ännu inte vart han ville komma.

”Ni känner alla den dåvarande allmänna situationen. Formellt var Kinas kommunistiska parti ännu allierat med Kuomintang, men det var tydligt att dagarna för denna allians var räknade. Varje dag kunde medföra en brytning.

Jag skulle vilja ta upp en delfråga i den dåvarande situationen. Det kommunistiska partiet hade då ett mycket stort inflytande på arbetarna i Shanghai. Vad mera var, arbetarna hade vapen. Partiet representerade alltså i viss mån en väpnad makt. Under tiden ryckte Chiang-kaisheks arméer fram mot staden. De kunde komma vilken dag som helst.

Vad skulle nu ordföranden i Shanghais kommunistiska partiorganisation göra? Skulle han hälsa Chiang-kai-sheks arméer som bundsförvanter? Skulle han hålla hyllningstal och utge flygblad med välkomsthälsningar? Eller skulle han uppmana arbetarna i staden att sätta sig till motvärn mot Chiang-kai-sheks arméer och därmed ta initiativ till att spränga alliansen, som ändå stod inför en brytning inom kort? Detta som jag nu berättar är ingen fantasi. Det har verkligen hänt. Kamraterna i Shanghai diskuterade hela natten.”

Michailov hade rest sig upp. Han gjorde en kort paus för att plötsligt överrumpla oss med frågan:

”Och vad skulle ni ha gjort?”

Var och en av oss tänkte febrilt efter. Det var verkligen en mycket komplicerad fråga. Slutligen begärde en av oss ordet:

”Jag tror att det skulle varit riktigt att hålla fast vid alliansen, så länge man var säker på att det rörde sig om en äkta allians. Men vid den tiden, då man mycket väl visste att Chiang-kai-shek när som helst kunde förråda den gemensamma saken och redan beredde sig att slå till, hade man måst skydda partiet och de arbetare som sympatiserade med partiet. Man hade inte på några villkor fått utlämna Shanghais arbetare och kommunister till Chiang-kai-shek, så mycket mindre som de hade vapen och kunde försvara sig.”

Kursanten tittade frågande på Michailov. Michailov sade inte ett ord och rörde inte en min. Sedan frågade han: ”Är alla av samma åsikt?” En annan bad strax om ordet:

”Jag är inte alldeles säker, men jag tror, att ordföranden i Shanghais kommunistiska parti-organisation trots allt borde ha tagit emot Chiang-kai-sheks trupper vänskapligt och broderligt – även med fara för att Chiang-kai-shek skulle bryta alliansen och att man till på köpet hade hjälpt honom att erövra en jättestad. Man måste hålla fast vid alliansen, för att det skulle bli uppenbart för varje människa i Kina att det inte var kommunisterna utan Chiang-kai-shek som hade brutit alliansen och förrått revolutionen. Det hade visserligen tillfälligt medfört stora svårigheter för partiet och till och med kunnat kosta många offer, men på längre sikt hade kanske en sådan politik trots allt varit den riktiga.”

De flesta av oss tyckte dock att detta var att gå för långt. Vi tittade fyllda av spänning på Michailov – men han sade fortfarande ingenting. Han väntade. Slutligen begärdes ordet av Emmi, flickan som var så skicklig i att bilda folkkommittéer. Hon log illmarigt:

”Jag tror inte att man behöver bestämma sig vare sig för den ena eller den andra lösningen. Man hade ju kunnat göra på följande sätt: å ena sidan utge en officiell regeringsproklamation och hälsa de framryckande Kuomingtang-trupperna välkomna men å andra sidan dela ut flyg-blad till arbetarna, i vilka man varnar dem för Chiang-kai-sheks förestående förräderi och råder dem att vara på sin vakt och inte på några villkor lämna ifrån sig vapnen, då man kanske skulle komma att behöva dem för en kommande uppgörelse.”

Michailov såg sträng ut. Sedan sade han långsamt och avmätt, men förhållandevis skarpt jämfört med hans vanliga tonfall:

”Det sista förslaget är oantagbart. I det skildrade fallet är det inte en fråga om taktik utan om strategisk orientering, och kamrat Stern måste ju känna till skillnaden.” [1]

---

[1] Kort uttryckt ligger skillnaden i följande: Strategin befattar sig med revolutionens huvudstyrkor och dess reserver. Den förändras visserligen när revolutionen övergår från en etapp till en annan, men den förblir i det väsentliga oförändrad under hela den tid en viss etapp varar. Taktiken befattar sig däremot med de nödvändiga kamp- och organisationsformerna; härvidlag gäller det att bestämma den politiska linjen för en förhållandevis kort period, och denna kan förändras flera gånger under loppet av en viss etapp eller revolution.

Diskussionen var inte avslutad härmed. Nästan alla studenterna i vår grupp uppträdde i tur och ordning. Men de kom inte mera med något väsentligt nytt, utan framlade bara varianter av de båda första motsatta uppfattningarna.

Strax därefter reste sig Michailov:

”Kamrater, den andre talaren har rätt i det väsentliga. Den gemensamma politiska alliansen står över utgången av avgörandena i de enskilda fallen. Till och med när alliansen är i fara får man aldrig och under inga omständigheter ta initiativet till en brytning. Till och med vid fara för partiella nederlag och offer får man aldrig lämna enhetens strategiska mål ur sikte, ty i längden kommer det att verka politiskt gynnsamt för partiet, om det inte är vi utan de andra som lämnar en bestående enhetsfront.”

Så löd Michailovs svar i slutet av 1942 – i överensstämmelse med den då proklamerade strategiska linjen. Men jag är inte alldeles säker på att det skulle låtit likadant några år senare.

Kampen mot ”sekterismen” försiggick emellertid inte bara vid seminarieövningar över det avlägsna Kina och året 1927; redan några veckor senare skulle den dyka upp i en brännande aktuell fråga.

Alldeles oväntat bestämdes det att en specialföreläsning skulle hållas för hela skolan, något som alltid tydde på viktiga händelser.

Michailov höll en föreläsning mot sekterismen. Fastän detta ämne sannerligen inte längre var någon nyhet för oss, märkte vi ändå att det låg något särskilt i luften.

Vi behövde inte ligga länge på sträckbänken. Plötsligt höjde Michailov rösten:

”Jag betonar detta därför att vi också här i vår skola bara för några dagar sedan hade ett fall som visar oss att sekterismen ännu ingalunda är övervunnen, ett fall, som är så allvarligt att vi bör behandla det inför hela skolan.”

Allmän spänning. Alla visste att det nu skulle sägas något viktigt. Michailov väntade tills den siste översättaren vid det sista bordet var färdig med sitt arbete.

Sedan fortsatte han.

”Sekterismen har gått så långt i den italienska gruppen, att allvarliga politiska fel har framträtt. På ett seminarium förklarade en medlem av den italienska gruppen att det redan nu gällde att instruera de italienska partisanerna om att finna säkra gömställen för sina vapen, så att de inte skall falla i händerna på engelsmän och amerikaner för den händelse Italien befrias av de anglo-amerikanska trupperna.”

De flesta av oss blev förvånade, eftersom en sådan diskussion då ännu föreföll oss som en avlägsen framtidsmusik. Sovjettrupperna stod ännu vid Stalingrad; allierade trupper hade just landstigit i en del av Nordafrika, och den italienska partisankampen hade nätt och jämnt börjat.

Michailov hade emellertid tagit episoden i den italienska gruppen mycket allvarligt:

”Den största fara som vi nu står inför är sekterismen, faran för partiets isolering från de patriotiska krafterna.

På grund härav måste sådana uppfattningar på det bestämdaste fördömas, ty de driver in en kil i en enhetlig antifascistisk kampfront. De försvagar den antifascistiska kampen och innebär objektivt sett en tjänst åt fascismen. Den som hyser den uppfattningen att de italienska partisanerna bör gömma undan sina vapen för Sovjetunionens allierade ger bara en handräckning åt Hitler.”

Episoden i den italienska gruppen blev utgångspunkten för en stort upplagd kampanj mot sekterismen i skolans alla nationella sektioner.

Omkring fem år senare fick emellertid den kamrat, som beskyllts för att vara ”profascistisk”, medhåll på högsta ort. Vid den konferens i september 1947, då Kominform grundades, klandrades det italienska partiet just för att det inte hade gömt undan sina vapen utan verkställt Moskvas order.

Den politiska nyårsfesten

Med söndertagande och sammansättande av kulsprutor, med organiserat studium av tyska folkvisor, med efterverkningarna av ”kritik och självkritik” och med kampen mot ”sekterismen” gick år 1942 för oss mot sitt slut.

På nyårsaftonen möttes vi alla punktligt i vårt stela och kalla seminarierum. Det gick till precis som vid ett seminarium. Dagen till ära var endast borden placerade något annorlunda och försedda med borddukar. Vi fick dessutom en pumpa, som delades mellan gruppens medlemmar. Flickorna hade kokat te; vi var ju strängt förbjudna att dricka sprit.

Trots den torftiga lokalen och den något ovanliga ”festen” med pumpa och te blev det snart en glad stämning, som emellertid var oorganiserad och sålunda inte kunde hålla i sig länge.

”Jag tror att vi kan börja med vår trivsamma kväll nu. Kamraterna kan sätta sig till bords.”

Vi satte oss lydigt och kände oss nästan som på ett seminarium. Den organiserade nyårsaftonen förlöpte planenligt.

Wandel gav en av de äldre kamraterna ett tecken, varvid denne reste sig upp och deklamerade en (för övrigt inte ens särskilt bra) revolutionär kampdikt. Sedan satte han sig.

Wandel gav på nytt ett tecken. En annan kamrat började läsa upp ett stycke ur en bok.

Nu rådde inte längre samma stämning som på ett seminarium, utan den tystnad som råder på en föreläsning. Man kände sig redan frestad att göra anteckningar, och det var nästan med beklagande man konstaterade att det varken fanns papper eller pennor.

När den andre kamraten hade slutat, reste sig en tredje upp – denna gång åter med en dikt.

Plötsligt inträffade något alldeles oförutsett: dörren gick upp. Kamraten med dikten kom av sig.

Vi trodde inte våra ögon. Vår rektor Michailov dansade sjungande in i rummet. Han stirrade förvånad på oss träbockar, som satt så allvarligt runt ett bord. Vi återigen stirrade förbryllade på den hoppande och sjungande rektorn.

Den förste som tog sig samman var Michailov. När han såg hur bestörta vi var, tog han på sig en allvarlig min (vilket tydligen var nödvänligt hos den tyska gruppen på nyårsafton), satte sig vid bordet och väntade tigande på vad som komma skulle.

Under tiden hade den deklamerande kamraten hämtat sig från sin förskräckelse och fortsatte att recitera. Fastän vi alla redan var mycket disciplinerade, lyckades vi inte helt att följa uppläsningen. Lyckligtvis var den snart slut.

Nu visste ingen riktigt vad som skulle ske härnäst. Antagligen hade Wandel mobiliserat ytterligare några aktivister, och allt var planerat – bara inte rektorns ankomst.

Frågande blickar utväxlades mellan Wandel och Michailov.

Wandels trohet mot linjen var tydligen för mycket till och med för Michailov. Då han såg, att det inte blev någon uppsluppen stämning i den tyska gruppen ens på nyårsafton, anpassade han sig och talade till oss, men så fritt, så ”annorlunda” och på något sätt mänskligare än jag någonsin förr eller senare hört i östern.

Han talade om farorna och skönheten i en revolutionärs liv.

Mot slutet av sitt korta tal tog han fram en tändsticksask: ”Kanske”, sade han, ”kan jag lättare förklara de tankar och känslor jag har genom ett exempel.”

Han hade tagit fram en tändsticka och tänt den. Tändstickan brann upp på några sekunder och bara litet kol blev kvar.

Michailov tittade vänligt och en smula eftertänksamt på oss.

”Är det inte som en vanlig människas liv? Det brinner först sakta, sedan starkare och slutligen är det förbrunnet. Litet värdelös aska är allt som blir kvar. En människa lever, arbetar, bildar familj, sätter barn till världen, dör och sörjes i bästa fall av sina anhöriga och några få bekanta. Det är ett gagnlöst och överflödigt liv.

När vi däremot betraktar vårt liv – ett liv fullt av upplevelser, faror, resor, fängelse, ansvarsfulla uppdrag i kretsen av den jättefamilj, som vi kallar partiet, med ett klart och fast mål som en byggnadssten för en ny värld, sörjda av många kamrater efter vår död – är det inte något helt och hållet annat än en värdelös tändsticka?”

Vi var alla gripna. Så hade ännu aldrig någon talat till oss på skolan.

Michailov såg uppmärksamt på oss, på varenda en av oss.

”Tänk någon gång på mina ord, framför allt om ni skulle vara i svårigheter. Det hjälper. Men nu, på nyårsafton, skall ni roa er riktigt. Ni ursäktar mig säkert om jag nu också besöker de andra grupperna.”

Med att roa oss blev det visserligen ingenting av. Jag tog en kort promenad och sökte efter ett svar på frågan, varför den ”trivsamma aftonen” hade varit så stel och opersonlig.

Då trodde jag fortfarande, att det bara var en isolerad företeelse i vår Kominternskola. Vänskap och trevnad kunde inte uppstå på grund av de alldeles speciella förhållandena vid vår skola.

Först senare konstaterade jag att dessa företeelser ingalunda var säregna för vår skola. Andra ”trivsamma kvällar” hos högre funktionärer – framför allt om de tillbringat flera år i Sovjetunionen – förlöpte på ungefär samma sätt.

Först när jag hade brutit med stalinismen insåg jag, att detta är en nödvändig konsekvens av själva systemet, en konsekvens av kritiken och självkritiken, som tvingar varje funktionär att väga varje ord han säger; den ovillkorliga lydnaden mot ledningen; förbudet mot fri diskussion; den fullständiga isoleringen från vanliga människor och ”utrensningarna” som förintar allt mänskligt i människan.

Nyårsfirandet fick för övrigt ett allvarligt efterspel för några av oss. Hela skolan sammankallades på nytt redan några dagar senare.

Det visade sig att fyra spanska ungdomar hade skaffat sig en smula sprit för nyårsaftonen och börjat dricka ur den lilla flaskan. De blev emellertid överraskade redan i början av sina förehavanden. Två av dem hade redan druckit var sitt glas, en hade druckit ett halvt glas och en ingenting alls.

Hela saken hade redan behandlats på två kritik- och självkritikkvällar i den spanska gruppen. Där fattades beslutet att utesluta de fyra spanska ungdomarna ur Komsomol – de var alla fyra komsomol-medlemmar.

Nu drogs fallet upp som ett varnande exempel för de andra. På nytt drog man fram anklagelser och anförde exempel, som jag numera var mer än väl förtrogen med.

Samtidigt framhölls åter de sovjetiska komsomolmedlemmarnas ”lysande föredöme” för spanjorerna – fastän alla de närvarande säkert mycket väl visste, att tusentals sovjetiska komsomolmedlemmar varje dag drack mera sprit än de fyra anklagade spanska ungdomarna ens hade tänkt dricka tillsammans på nyårsaftonen.

Uteslutningen av våra fyra spanska ”alkoholister” bekräftades officiellt; efter tre och en halv månad blev de emellertid återupptagna i Komsomol, eftersom de under tiden uppfört sig exemplariskt.

Men disciplinära bestraffningar slutade inte alltid så lyckligt. Redan kort tid därefter var jag med om ett fall, som för alltid har inpräglat sig i mitt minne.

Kamrat Willy blir relegerad.

I vår grupp fanns det en kamrat i trettiofemårsåldern, som i skolan kallades ”Willy”. Willy kom från en arbetarfamilj i Berlin – jag tror till och med från Wedding –, han hade redan vid unga år gått in i det kommunistiska ungdomsförbundet, där han haft en rad mellangrads-funktioner, och hade också varit medlem av Röda frontkämpeförbundet. Willy emigrerade till Sovjetunionen 1933.

Efter det spanska inbördeskrigets utbrott hade han besökt en militär utbildningsskola i närheten av Rjazan – det var ‘såvitt jag vet den största militärskolan för utbildning av de utländska antifascister, som befann sig i Sovjetunionen, för kampen i Spanien – och hade sedan kämpat i den internationella brigaden i Spanien.

Willy hade en god ställning i vår grupp – å ena sidan hade han redan de äldre kamraternas erfarenhet, å den andra hade han ännu ungdomens receptivitet. Han var mycket vaken och intresserad, tog aktiv del i seminarierna och var den mest omtyckte i gruppen – han stod på god fot både med de äldre och de yngre av oss.

En eftermiddag hade vi åter en lektion i dagsaktuella frågor.

Men nu gällde det inte att bilda imaginära illegala ”folkkommittéer”, det var ett ännu kinkigare ämne som behandlades: det illegala antifascistiska arbetet inom den tyska krigsmakten.

Vi yngre kallsvettades. Vi hade ännu inte varit i någon slags armé. Vi hade lämnat Tyskland redan som barn. Vi kände alltså varken till Tyskland eller någon armé, mycket mindre då Hitlerarmén. Men ingenting hjälpte. Frågorna haglade över oss, och vi måste bilda illegala organisationer i Hitlerarmén på löpande band, liksom vi tidigare fått bilda illegala folkkommittéer i städer och byar.

Uppgiften var så svår inte bara därför att vi inte visste någonting närmare om den tyska krigsmakten – bortsett från de informationer vi fått i bulletinerna med soldatbrev – utan framförallt därför att vi befann oss i ett ödesdigert dilemma i fråga om detta ämne: det inskärptes ständigt i oss, att en konspiration ovillkorligen skulle hållas hemlig och att de personer som tillhörde en illegal grupp aldrig fick ge sig tillkänna, men samtidigt måste den illegala grupp, som vi på papperet skulle utgöra, utföra sannskyldiga under av aktivitet.

Det konstruerades ständigt exempel, där vi fick spela ledare för en sådan illegal grupp; Wandel överöste oss för var gång med en mängd ”Vad gör du, om ...”-frågor.

Denna gång tycktes serien av sådana frågor inte ha något slut. Det gällde ett invecklat fall.

I ett truppförband, som befinner sig i det besatta området av Sovjetunionen, antas en illegal antifascistisk organisation vara verksam. En mindre enhet av detta förband, där det finns en medlem av den illegala organisationen, får plötsligt order att sätta eld på hus och skjuta ryska kvinnor och barn.

Jag ömsom rodnade och bleknade när Wandel nu ställde frågan: ”Vad gör du i ett sådant fall som ledare för den illegala gruppen?” Wandel såg sig omkring och ropade upp Willy.

”Jag skulle inte i något fall och under några omständigheter bryta mot konspirationen. Vi har ju fått lära oss, att de illegala organisationerna i armén är det allra viktigaste och att vi aldrig får röja en konspiration, i synnerhet inte i sådana grupper.”

”Inte heller när soldater i samma förband begår skändligheter mot den sovjetiska befolkningen?”

Willy blev förvirrad.

”Jag, jag vet inte, men jag tror ... att man till och med i detta svåra läge ... antagligen ... kanske dock till och med i detta svåra fall inte får låta den illegala gruppen sprängas.”

Många teg, däribland också jag. När vi satt här i Basjkirien, kunde vi med bästa vilja i världen inte säkert veta vad man skulle göra i ett sådant fall. Visserligen kände vi på oss, att vi skulle veta det, om vi någon gång kom i en sådan situation, men hela saken var så teoretiskt konstruerad, att många av oss beslöt att tiga.

Wandel själv hade inte yttrat sig, och seminariet fortsatte. Tre eller fyra hade talat i andra ämnen, då Wandel plötsligt reste sig. Fullständig stillhet. Han tittade bestört och indignerat på oss.

”Jag har ett intryck av att ingen i gruppen ännu har märkt att något otroligt, något ofattbart har ägt rum!” Han gjorde en meningsfull paus. Vi teg. Jag hade hittills trott att jag hade gott väderkorn i politiska frågor, men nu märkte jag hur mycket som fattades mig. Jag visste inte alls vad han menade. Först nu kom jag att tänka på Willys yttrande. Var det det som Wandel menade? Denna tanke sköt jag strax åt sidan. Willy hade ju ändå sagt att han inte visste det riktigt, och för resten var det verkligen en mycket komplicerad fråga.

Wandel fortsatte att tala, ännu så länge i ganska allmänna ordalag. Han talade om sovjetfolkets heroiska kamp, om nazistarméns fasansfulla bestialitet – men plötsligt kom en direkt anklagelse som en blixt från klar himmel: ”... och i en sådan situation, då det är de tyska antifascisternas heligaste plikt att strida mot fascismen, förklarar Willy skamlöst, att han skulle stå som passiv åskådare till nazisternas illdåd mot sovjetbefolkningen. Det är inte rätt och slätt ett politiskt fel. Det är förräderi, förräderi mot antifascisternas heliga kamp, förräderi mot den tyska arbetarrörelsen, förräderi mot partiet, förräderi mot socialismens första land, Sovjetunionen.

Vi skall under de närmaste dagarna allvarligt behandla denna oerhörda händelse. Jag väntar dock redan nu att alla tar ställning till Willys utläggningar.”

Återigen blev det dödstyst under några sekunder. Vi var redan vana vid åtskilligt och hade varit med om flera kvällar med kritik och självkritik. Men så skarpt hade ingen talat tidigare.

Plötsligt kom jag att tänka på att Wandel inte längre hade betecknat vår skolkamrat Willy med ordet ”kamrat”. Var det en tillfällighet? Hade Willy kanske några åtgärder att vänta sig?

Men jag sköt snart dessa tankar åt sidan. Så långt kunde det ändå inte gå.

Den ene efter den andre uttalade nu sin förkastelsedom över Willy. Det var hemskt.

Allra längst bak satt min vän Jan, som alltid hade talat så begejstrat om marskalk Zjukov. Han var den ende av de yngre som något kände till livet i armén. Han hade till och med varit några månader i Röda armén. Han hade en klockarkärlek till svårare fall, och dessutom var han en av de modigaste i vår krets.

Han begärde ordet:

”Jag har själv varit i armén och har också haft att göra med förband som organiserade sådana saker. Under vissa, ganska sällsynta och speciella omständigheter kan det dock hända, när det till exempel gäller att...”

Wandel avbröt honom skarpt: ”Vi sitter inte här för att föra några spetsfundiga resonemang utan för att ta ställning till Willys svekfulla yttranden.”

Men den unge modige Jan var fylld av entusiasm för sin idé: ”Kamrat Klassner, jag skulle vilja berätta om ett fall ... ett fall, som jag själv har varit med om i armén ...”

Men Jan fick inte tala till punkt.

”Sluta nu, jag tar ordet ifrån dig.”

Jan teg bestört. Jag kände en alldeles särskild tillgivenhet för honom i denna stund. Han hade inte öppet försvarat Willy, men han hade i alla fall försökt att bygga en bro åt honom.

Så småningom hade nästan alla i vår grupp ”tagit ställning”. Två gånger såg jag Wandels blick vila på mig, men jag teg fortfarande. Till slut, när endast en kamrat hade kunnat tala före mig, nämnde Wandel mitt namn.

”Kamrater”, sade jag, ”ingen av oss vill underskatta räckvidden och konsekvenserna av Willys farliga yttrande. Men hur allvarligt man än måste bedöma dessa utläggningar, bör man å andra sidan inte underskatta svårigheterna i frågeställningen. Vi känner alla kamrat Willy och vi vet alla, att Willy alltid på ett förebildligt sätt ...”

Jag fick inte fortsätta. Wandel avbröt mig:

”Inget försök att släta över här. Det gäller principiella politiska frågor. Vi har inte anledning att opportunistiskt skyla över detta.”

Jag teg. Jag kunde inte förmå mig till att rätt och slätt offentligt fördöma Willy – fastän jag visste att jag därigenom ännu en gång skulle utsätta mig för kritik och självkritik.

Wandel väntade, men jag teg. Flera av eleverna i vår grupp såg på mig med förvåning och ogillande. Så fick Sepp, vår gruppordförande, ordet som siste talare. Han hade kämpat tillsammans med Willy i Spanien och var sedan flera år tillbaka hans intime vän. Men nu fördömde han honom.

Efter ett kort slutanförande av Wandel avslutades seminariet över det illegala arbetet i armén.

På kvällen dagen därpå kallades hela gruppen till rektorsrummet. Vi visste att det var fallet Willy som skulle avhandlas.

Jag tänkte med skräck på att vi nu ännu en gång alla måste ta till orda. Men det blev lyckligtvis inte av. Det hade kommit flera representanter för skolans ledning än jag någonsin tidigare varit med om. Flera lärare från andra nationella grupper var också närvarande.

De yttrade sig nästan alla. Nu var vi elever i den tyska gruppen bara åhörare.

Nu upplevde jag ännu en gång samma sak som vid den första omgången av kritik och självkritik – bara med den skillnaden att det gick mycket hårdare till.

Stackars Willy! Han hade ägnat hela sitt liv åt partiet och kämpat nära tre år i Spanien under de svåraste förhållanden. Nu anklagades han på grund av sitt korta uttalande på seminariet för ”hjälp åt fascismen”, ”propaganda för passivitet i kampen mot Hitler” och liknande förbrytelser. En talare jämförde honom rent av med Franco.

Då och då nämndes också Jan och jag – Jan angreps för sina ”spetsfundigheter” och jag för ”opportunistiska försök att släta över”, men det var uppenbart att vi nu endast var alldeles betydelselösa bifigurer. Kritiken och självkritiken riktade sig med hela sin samlade kraft mot Willy.

Under tiden satt Willy med stel blick för sig själv på en stol och sade inte ett ord.

Det hade redan gått flera timmar. Anklagelserna upprepades gång efter annan, men det var kanske just genom den ständiga upprepningen som man skapade den obeskrivliga atmosfär, som präglar denna kritik och självkritik.

Plötsligt, när vi redan trodde att sammanträdet var slut, skärptes tonen ytterligare. En talare talade om ”nödvändiga konsekvenser”, som man måste dra av Willys beteende, eftersom detta fall överträffade allt som hittills hade förekommit i skolan. Man måste med största skärpa

ställa frågan om en sådan person som Willy skulle få stanna kvar i Kominternskolan. Talaren nöjde sig inte med att ”ställa frågan” utan gav genast ett svar.

”För personer” – nu användes inte längre ordet ”kamrat” – ”som vill passivt se på när sovjetmedborgare mördas och som ger spridning åt sådana åsikter, för personer som objektivt intar positionen som medhjälpare åt fascismen, kan det inte finnas någon plats i Kominternskolan.”

Samma uppfattning uttalade också Michailov i sitt slutanförande. Den kvällen var ett hårt slag för mig – nästan ännu hårdare än den kritik och självkritik som jag själv drabbats av.

Jag blev upprörd, inte bara över kölden och hjärtlösheten, utan också över hyckleriet hos dem som anklagade Willy och krävde att han skulle relegeras från skolan. Var och en av dem visste mycket väl, att Willy var en trofast och hederlig funktionär och att han skulle förbli det också i framtiden. Det svar han hade gett på den fråga som ställdes vid seminariet – också detta visste de alla – hade bara varit ett uttryck för rådvillhet när det gällde att besvara en abstrakt konstruerad fråga. Willy hade trott att han måste tillämpa den princip, som man i alla föreläsningar om det illegala arbetet ständigt hade framställt som det främsta och viktigaste – nämligen att skydda konspirationen.

För några ord vid ett seminarium fick Willy nu sota inte bara med att bli relegerad från Kominternskolan, utan nästan säkert också med att bli utesluten ur partiet och nödgas avstå från allt politiskt arbete i framtiden. Men detta medför automatiskt att man sjunker ner till de lägsta skikten i Sovjetunionens befolkning, till det liv som en ur partiet utesluten misstänkt utlänning tvingas föra i något kollektivjordbruk långt ute på landsbygden eller som grovarbetare i en avlägsen fabrik. Och även detta var i flertalet fall bara ett övergångsstadium på vägen till arbetslägret eller fängelset. Detta stod klart för oss alla, fastän det inte sades ut vare sig på mötet eller inom vår grupp.

Det fattades inget officiellt beslut, men var och en av oss visste givetvis vad denna kväll betydde.

Willy själv sade inte ett ord. Han gick in i sovrummet och packade sina saker. Dagen därpå var han försvunnen. Jag lyckades få tala med honom en liten stund då vi var ensamma. Jag sade några tröstande ord till honom, men han svarade inte. Inte ett ord kom över hans läppar.

Efter den dagen fick vi inte höra någonting officiellt om Willy. Längre fram viskade en kamrat till mig att han hade skickats till Karaganda. Men jag kunde givetvis inte kontrollera om det var sant.

Varken Wandel eller någon annan lärare nämnde någonsin mera Willys namn. Det var som om han aldrig hade levat. Men jag kunde inte glömma honom. Gång på gång gick mina tankar till arbetarpojken från Berlin som hade offrat största delen av sitt liv åt partiet men som nu för några ord på ett seminarium slängdes undan som en trasa.

”Komintern är upplöst!”

Det var den 16 maj 1943.* Jag skulle just gå ut på gården efter ett seminarium, då jag fick se att dussintals av mina kamrater hade samlats i skolans vestibul.

”Vad står på?” frågade jag.

”Komintern är upplöst.”

Jag blev mållös. Till en början kunde jag inte fatta det.

---

* Här misstar sig förf. på datum. Den riktiga tidpunkten bör vara 22 maj, då resolutionen om Kominterns upplösning offentliggjordes. Misstaget beror troligen på att förf. utgått från dokumentet som är daterat till den 15 maj.. – *Red*

”Men det är ju omöjligt.”

”Nej, det är riktigt, läs bara.”

Under tiden hade några kursanter läst texten till slut. De avlägsnade sig utan att säga ett ord.

Nu fick jag och några av de senast anlända komma fram. Här på anslagstavlan i Kominternskolans vestibul läste jag beslutet om Kominterns upplösning. Det viktigaste avsnittet i detta betydelsefulla dokument lyder på följande sätt:

”Kommunistiska internationalen upplöses såsom ledande centrum för den internationella arbetarrörelsen, Kommunistiska internationalens sektioner befrias från de förpliktelser som framgår av Kommunistiska internationalens stadgar och kongressbeslut.

Kommunistiska internationalens exekutivkommittés presidium uppmanar alla Kommunistiska internationalens anhängare att koncentrera sina krafter på allsidigt stöd åt och aktiv medverkan i det befrielsekrig som föres av folken och staterna i koalitionen mot Hitler för att påskynda undergången för det arbetande folkets dödsfiende, den tyska fascismen och dess allierade och vasaller.

Undertecknat av medlemmarna i Kommunistiska internationalens exekutivkommittés presidium:

Gottwald, Dimitroff, Zjdanov, Kolarov, Koplenig, Kuusinen, Manuilskij, Marty, Pieck, Thorez, Florin, Ercoli.”

Kommunistiska internationalen – som ännu för några minuter sedan hade varit vårt högsta organ!

Underrättelsen om denna tilldragelse hade givetvis hastigt spritt sig i hela skolan och väckt stor uppståndelse.

Först vid middagstiden fick vi veta att vår rektor Michailov hade rest till Ufa och skulle komma tillbaka en av de närmaste dagarna. Under tiden fortsatte undervisningen, men vi följde den endast halvhjärtat.

Tre dagar senare kom Michailov tillbaka från Ufa. Det anordnades omedelbart ett allmänt skolmöte över ämnet ”Kominterns upplösning”.

Vi hade redan tidigare ofta fått höra speciella föreläsningar och visste att de alltid medförde betydelsefulla nyheter, men spänningen hade aldrig varit så stor som denna förmiddag.

Michailov började med att påpeka, att man måste ta avstånd från ”två felaktiga åsikter i fråga om Kominterns upplösning”.

För det första måste man vända sig mot den av nazisterna uttalade uppfattningen att Kominterns upplösning bara var ett trick, en taktisk manöver, och att Kominterns arbete i själva verket skulle fortsätta.

”Kominterns upplösning är inte något trick och inte någon manöver, utan ett principiellt beslut, som nu omedelbart skall sättas i verket. Var och en av er kommer att kunna övertyga sig om det, då givetvis också Kominternskolan kommer att upplösas liksom även alla den hittillsvarande Komintern-apparatens institutioner”, sade Michailov. ”Den andra felaktiga teorin om Kominterns upplösning som sprides av vissa kretsar i västern gör gällande att upplösningen innebär en eftergift av Sovjetunionen gentemot dess allierade i väster. Inte heller denna uppfattning har något underlag i verkligheten. Sådana frågor som Kominterns upplösning är inte beroende av tidsbestämda utrikespolitiska överväganden, de är av principiell karaktär.”

Michailov övergick så till att utveckla den officiella motiveringen för Kominterns upplösning.

Den verkliga orsaken, förklarade Michailov, var i själva verket den att den hittillsvarande Kommunistiska internationalens form hade överlevat sig själv. Den utgjorde ett hinder för de kommunistiska partiernas kamp i den allmänna antifascistiska fronten och var inte längre ett lämpligt medel för de olikartade uppgifter som kommunisterna hade i skilda länder.

Michailov förklarade, att den utveckling som nu hade lett till Kominterns upplösning innebar ett konsekvent fullföljande av den politik, som hade beslutats redan vid Kominterns sjunde kongress år 1935. Efter den sjunde världskongressen hade en rad exempel visat att en allomfattande organisation som Komintern mer och mer måste bli en hämsko som gjorde det svårare för kommunisterna att finna nya politiska former.

Sedan talade Michailov om vissa partiledares önskan att lossa banden med Komintern eller rent av att upplösa Komintern. Vi väntade med spänning på att få höra från vilket parti detta förslag hade utgått. I själva resolutionen nämndes inget särskilt parti.

Till allmän överraskning förklarade Michailov: ”Under perioden efter den sjunde kongressen år 1935 framlade några partiledningar förslag om att lossa banden och rent av om att upplösa Komintern. Detta skedde särskilt utförligt i ett memorandum från ledningen för Sveriges kommunistiska parti.”

Vi hade gissat på de mest skilda partier – men ingen hade kommit att tänka på det svenska partiet. Det är intressant att konstatera att det svenska kommunistpartiets memorandum aldrig mera fördes på tal vid de många seminarier, som senare hölls över ämnet ”Kominterns upplösning”. Vi förstod vinken och talade inte heller mera om det – men ännu i dag har jag inte förstått hur det kom sig att det svenska memorandum omtalades i det första föredraget men sedan skulle förtigas. Michailov varnade oss emellertid samtidigt för att underskatta eller förringa Kommunistiska internationalens betydelse. Kommunistiska internationalen hade utfört ett synnerligen betydelsefullt arbete. Dess upplösning innebar inte att dess grundande eller hela dess verksamhet hade varit ett misstag, utan bara att man i den nuvarande perioden måste finna nya former för den kommunistiska rörelsen i alla länder.

Till sist framhöll Michailov, att upplösningen inte innebar något avståndstagande från internationalismens anda, som även i fortsättningen måste sätta sin prägel på de kommunistiska partiernas kamp. ”Kommunistiska internationalens upplösning kommer att öppna nya möjligheter och nya perspektiv för de kommunistiska partierna i alla länder, då det gäller att på ett mera framgångsrikt sätt lösa uppgifterna i det egna landet och att föra den stora patriotiska antifascistiska kampen vidare.”

När applåderna hade tystnat, meddelade Michailov att han var beredd att ge svar på frågor och undanröja oklarheter.

En ung spanjor begärde ordet.

”Hur skall det gå med den kommunistiska ungdomsinternationalen? Skall ungdomsinternationalen också upplösas, eller kommer den kanske att fortsätta sin verksamhet?”

Michailov svarade genast:

”Visserligen föreligger det ännu inte något officiellt beslut om ungdomsinternationalens upplösning, men man kan med säkerhet anta att den också kommer att inställa sin verksamhet. De skäl som talade för Kominterns upplösning är givetvis också giltiga för Kommunistiska ungdomsinternationalen. Jag behöver inte särskilt framhålla för de spanska kamraterna att den framgångsrika ungdomsorganisationen JSU, ‘Juventud Socialista Unificada’, Spaniens förenade socialistiska ungdom, inte heller är en kommunistisk ungdomsorganisation i ordets gängse mening, utan en ungdomsorganisation av ny typ.

Det torde inte råda något tvivel om att det under förloppet av kampen mot fascismen i de ockuperade eller till axeln anslutna länderna, såsom i Polen, Frankrike, Tjeckoslovakien,

Österrike, Ungern, Rumänien, Bulgarien osv, och sannolikt också i Italien och Tyskland kommer att bildas nya ungdomsorganisationer, som blir av liknande typ som Spaniens förenade socialistiska ungdom men som troligen kommer att bli ännu bredare och samla all progressiv antifascistisk ungdom. Det skulle därför vara ett stort hinder att upprätthålla Kommunistiska ungdomsinternationalen. För övrigt har man ju redan tagit ett steg i en ny riktning genom grundandet av den antifascistiska ungdomskommittén i Moskva.”

”Finns det redan nu några riktlinjer för hur Kominterns upplösning skall genomföras organisatoriskt, och när kan vi räkna med att vår skola skall upplösas?” var den sista frågan.

”Redan omedelbart efter att beslutet publicerats har man börjat upplösa Kominterns institutioner. Man får emellertid räkna med att den tekniska avvecklingen kommer att ta några veckor till. Samtidigt vidtar man också förberedande åtgärder för Kominternskolans upplösning. Också detta kommer troligen att ta några veckor till. Till dess skall undervisningen fortsätta. Härvid skall temat ‘Kominterns upplösning’ genomgående ställas i centrum. I anslutning härtill skall också examina äga rum. Våra kursanters framtida arbetsuppgifter kommer inte längre att bestämmas av Komintern, utan av ledningen för vederbörande lands kommunistiska parti.”

Kominternskolans sista dagar

Upplösningen av Komintern upptogs på olika sätt i vår skola. Givetvis fanns där ingen som ens indirekt antydde en kritik av upplösningsbeslutet. Men å andra sidan var det under de första dagarna efter upplösningen påfallande, till och med under Michailovs föredrag, hur olika de äldre och yngre kursanterna reagerade inför denna händelse.

De äldre, som hade varit partimedlemmar eller funktionärer i åratal eller rent av sedan årtionden tillbaka, satt där med allvarlig min. Ännu för några timmar sedan hade Kommunistiska internationalen varit det högsta värdet i deras liv. Kanske påminde de sig i denna stund Dimitroffs ord under processen om riksdagshusbranden, att för varje kommunist är ”den högsta lagen Kommunistiska internationalens program och den högsta domstolen Kommunistiska internationalens kontrollkommission”, och Stalins ed vid Lenins grav:

”Vi svär dig, kamrat Lenin, att vi om det behövs skall ge våra liv för att befästa och utvidga förbundet mellan de arbetande i hela världen, den kommunistiska internationalen!”

Och nu skulle det med ens inte längre finnas någon kommunistisk international!

Men för oss yngre, som utgjorde mer än hälften av kursanterna, innebar denna händelse inte ett så hårt slag. Vi hade vuxit upp under ett skede då Kommunistiska internationalen inte på långt när hade samma anseende, betydelse och inflytande som exempelvis under 1920-talet.

För oss tedde sig upplösningen av Kommunistiska internationalen som ett logiskt fullföljande av vad vi hade lärt oss i Kominternskolan. Och mer än så: bland oss unga fanns det en del – bland dem var också jag – som i viss mening betraktade upplösningen av Komintern som något positivt. Med sympati och rent av med entusiasm läste jag gång på gång det avsnitt i upplösningsbeslutet, som bekräftade tesen att varje särskilt lands parti nu skulle gå sin egen väg.

Med tillfredsställelse läste vi yngre, att segern över fascismen ”på det bästa och fruktbaraste sättet kan möjliggöras av arbetarrörelsens avantgarde i varje land inom ramen för dess stat” och att partiet i varje särskilt land – som redan Kominterns sjunde världskongress hade uttalat – ”i sina avgöranden beträffande varje särskild fråga skall utgå från den konkreta situation och de speciella förhållanden som råder i varje land”.

Hos mig väckte dessa formuleringar en förhoppning om att också Tysklands kommunistiska parti efter en seger över fascismen inte skulle vara lika starkt bundet vid Sovjetunionen och att det i många frågor skulle kunna gå sin egen väg.

Jag tror att de yngre kamraterna i många andra grupper hade liknande idéer. Också de var visserligen principiellt anhängare av systemet i Sovjetunionen, men de önskade säkerligen att de längre fram i sitt eget land skulle kunna göra åtskilligt annorlunda och bättre. Hur övertygad jag än var om beslutets riktighet – då anade jag inte att Moskvas herravälde över de kommunistiska partierna bara några år senare skulle bli mycket strängare och mera omedelbart – så tvivlade jag ändå på att de skäl som anförts utgjorde den enda orsaken till upplösningsbeslutet. Kominternskolan låg bara 60 km från Ufa. Skolans ledning stod dagligen i intimaste kontakt med Komintern. Det var inte svårt att inse att detta beslut bokstavligt talat måste ha fattats på en enda natt. I annat fall skulle man säkerligen åtminstone indirekt ha förberett oss i Kominternskolan på detta steg. Ännu samma dag då upplösningsbeslutet tillkännagavs i radion hade en föreläsning om Kominterns historia utlysts. Ännu några dagar tidigare hade man talat utförligt om Kominterns stora betydelse i kampen mot Hitler.

Det var följaktligen alldeles givet, att upplösningen av Komintern hade skett genom ett plötsligt beslut, som antagligen utgick från Stalin själv och som mindre bestämdes av historiska erfarenheter än av hänsyn till Sovjetunionens utrikespolitik.

Två dagar senare gick jag och promenerade med en annan kursant. Han var en av de få, som enligt vad jag kunde märka inte hörde till de ”etthundrafemtioprocentiga”.

Det är ganska intressant, det här med Kominterns upplösning, eller hur?” sade han och blinkade åt mig.

”Ja, och särskilt att beslutet kom så plötsligt och överraskande”, svarade jag och byggde därmed en bro till ett fortsatt, inte helt linje-troget samtal.

”Vet du vad, Linden, säga vad man vill är jag i alla fall övertygad om att det är en eftergift åt England och Amerika. Kanske det rent av var på deras önskan som beslutet fattades.”

Man fruktade tydligen att åtskilliga elever i vår kurs i sitt stilla sinne hyste liknande åsikter. Detta var kanske anledningen till att vi nu under flera veckor på otaliga seminarier fick traggla genom ämnet ”Kominterns upplösning”. Alla de argument som anförts i beslutet om upplösningen och i Michailovs tal genomgicks i detalj – på ett sätt som det nog knappast är möjligt att föreställa sig i icke-sovjetiska länder. Varje enskild formulering utlades och förklarades, exemplen från de senaste åren skildrades ännu en gång utförligt, och man förklarade för oss varför också den första internationalen för 70 år sedan trots sin utomordentliga positiva betydelse efter en viss tids förlopp visade sig vara en hämmande faktor.

Men vi behandlade inte ämnet enbart i dess aktuella politiska och historiska aspekter utan också ur filosofisk synpunkt.

Eftersom det, så vitt jag vet, inte är vanligt att man i den icke-sovjetiska världen betraktar aktuella politiska händelser ur filosofisk synpunkt, skall jag nu söka visa hur Kominterns upplösning, det vill säga en aktuell politisk tilldragelse, i Kominternskolan sattes i samband med den dialektiska materialismens filosofiska grundprinciper.

Michailov hade i sitt föredrag gjort gällande att den kommunistiska internationalens bestående form hade blivit efter i utvecklingen i förhållande till det nya innehållet i de kommunistiska partiernas verksamhet i de olika länderna och att det sålunda hade uppstått en motsägelse mellan form och innehåll. Från denna utgångspunkt upptogs nu det dialektiska förhållandet mellan form och innehåll till förnyad behandling.

Enligt den dialektiska materialismen råder det en dialektisk enhet mellan form och innehåll, varvid innehållet utgör det primära och intar främsta platsen såsom den bestämmande faktorn. Formen är visserligen beroende av innehållet, men den är inte en enbart passiv faktor, utan kan i sin tur återverka på innehållet.

Man måste sålunda se innehållet och formen i deras utveckling. Fram till ett visst bestämt utvecklingsskede kan innehållet obehindrat utvecklas vidare inom ramen av den givna formen. Men sedan man nått en viss punkt, blir den gamla formen en boja som hindrar innehållets fortsatta utveckling; då träder motsägelsen mellan de båda i dagen och tvingar fram en upplösning, vilken slutligen äger rum på så sätt att den gamla formen sprängs och lämnar plats för en ny.

Detta hade vi givetvis behandlat utförligt många gånger, och för enkelhetens skull betecknade vi det som dialektikens femtonde princip, då ju Lenin som bekant i sina ”Filosofiska häften”, där han räknar upp dialektikens sexton element, hade definierat relationen mellan innehåll och form under punkt 15: ”Innehållets kamp med formen och vice versa; sprängning av formen, omgestaltning av innehållet.”

Då vi visste att vi såvitt möjligt aldrig skulle citera enbart Lenin, hänvisade vi på seminariet också till det citat av Stalin, enligt vilket ”den bestående formen aldrig fullständigt motsvarar det bestående innehållet: den förra blir alltid efter i utvecklingen i förhållande till det senare, så att det ständigt föreligger en konflikt mellan den gamla formen och det nya innehållet”.

Hittills hade vi huvudsakligen åskådliggjort det dialektiska sambandet mellan form och innehåll med exemplet om motsägelsen mellan produktivkrafternas utveckling och de rådande produktionsförhållandena, hur produktionsförhållandenas former i vissa faser av historien råkar i motsättning till de materiella produktivkrafternas växande, förvandlas till bojor och hämmar produktivkrafternas fortsatta utveckling, tills motsägelsen slutligen upphäves genom en omgestaltning av produktionsförhållandena.

Nu tillämpades denna dialektiska princip på beslutet om Kominterns upplösning. Också i detta fall, förklarade man för oss, var det fråga om en motsägelse mellan en föråldrad form och ett nytt innehåll, som måste lösas genom sprängning av den föråldrade formen – i detta fall Kommunistiska internationalens organisationsform. Men åtminstone för mig föreföll det en smula diskutabelt om man verkligen kunde anföra upplösningen av Komintern som ett exempel på ett framgångsrikt övervinnande av motsägelsen mellan form och innehåll.

Då var det bara ett spirande tvivel. Först långt senare insåg jag, att det är ett karakteristiskt drag hos stalinismen att beröva den dialektiska materialismen dess egentliga mening, eftersom stalinisterna inte använder dialektikens lagar för att förklara processerna inom samhället och dra bestämda konsekvenser av detta utan degraderar dialektiken till att i efterhand rättfärdiga politiska åtgärder eller beslut.

Det hade redan gått tre veckor efter Kominterns upplösning. Detta enda tema hade vi stött och blött ur alla tänkbara synpunkter. Äntligen kom den dag som många av oss hade längtat efter.

På ett allmänt möte i Kominternskolan meddelades det: ”Undervisningen är nu avslutad. Alla kamrater i alla grupper har nu till uppgift att förbereda sig till de tentamina som skall äga rum inom den närmaste tiden.”

Det var första gången som vi i Kominternskolan hade någon slags ”fritid”. Vi fick visserligen hela listor med uppgift om ämnen för våra tentamina som vi skulle gå efter då vi förberedde oss. Men vi fick själva bestämma hur detta skulle ske. Jag hade redan i så hög grad vant mig vid ett liv där varje minut var fylld, att de sista veckorna av tentamensläsning, som samtidigt var de sista veckorna i Kominternskolan, för mig tedde sig som en kulmination av frihet. Vi fick lov att studera ute i det fria under dessa vackra varma junidagar.

Till slut, i mitten av juni 1943, var tiden inne! I de olika grupperna hölls tentamina dagligen. Vår tyska grupp var en av de första.

Vid bordet i vårt seminarierum satt docenterna och seminarieledarna för vår tyska grupp – Paul Wandel (”Klassner”), Bernard Koenen, Lene Berg (”Ring”) samt Michailov och en eller ett par docenter från andra grupper som kunde tyska.

Kursanterna ropades upp i tur och ordning. Var och en fick gå fram till bordet och dra en lapp med tentamensfrågor. På varje lapp stod det fyra eller fem frågor. Varje fråga hörde hemma inom något av de ämnesområden som vi hade behandlat under vår tid vid skolan:

1) Filosofi (dvs. dialektisk och historisk materialism), politisk ekonomi eller andra teoretiska frågor inom marxismen-leninismen.

2) Sovjetunionens kommunistiska partis historia, resp. Kominterns historia.

3) Den tyska arbetarrörelsens historia, resp. aktuella problem i den pågående antifascistiska kampen.

4) Allmän politik (dvs. i första rummet fascismen och situationen i Hitler-Tyskland), resp, principiella politiska frågor rörande kampen mot Hitler (t. ex. vederläggning av den nazistiska ideologin, strategi och taktik, enhetsfront, folkfront osv.).

Tentamen var inte särskilt sträng. Det är tänkbart att den påverkades av Kominterns upplösning. Men det visade sig också hur mycket man lyckats proppa i oss under den relativt korta tiden av elva månader.

Efter omkring åtta timmar var vår examen avslutad. För första gången på nära ett år hade vi över huvud taget ingenting att göra och njöt nu i fulla drag av den frihet, som beskärdes oss i överflöd. Nu väntade docenterna och kursanterna i alla grupperna bara på en sak: på direktiven om Kominternskolans definitiva upplösning och om var de skulle sättas in i fortsatt politiskt arbete.

Specialuppdrag i Ufa

En av dessa oväntade feriedagar inträffade det något som jag ännu några veckor tidigare knappast skulle ansett möjligt. ”I morgon skall hela skolan göra en gemensam utflykt. Vi skall fara till Bjelaja-floden, och där skall vi bada och vila oss i solen hela dagen”, fick vi veta.

Det var första gången – bortsett från tre arbetskommenderingar – som vi fick lämna skolans område.

Vi låg sålunda vid stranden, badade och lät solen steka oss och var glada åt att få uppleva en så härlig dag. Men dagen vid Bjelaja har stannat i mitt minne av en helt annan orsak.

Jag låg tillsammans med en vän en smula avsides från gruppen. Då fick vi plötsligt se en bondkvinna komma fram till oss, och innan vi hunnit tänka närmare efter vad vi skulle göra om hon skulle tilltala oss, var hon redan framme.

”Nå, ni är väl från skolan, eller hur?”

Vi mumlade något obegripligt.

”Nåja, ni får naturligtvis inte säga någonting, men jag vet i alla fall att ni är från den där utlänningsskolan. Sovjetmakten är ju inte klok. Ni utlänningar får allting, och vi får svälta. Och ändå tjänar det ingenting till för dem däruppe. När ni kommer ut, står ni ändå inte på deras sida.”

Vi såg på varandra utan att säga ett ord. Bondkvinnan hade gått vidare med likgiltig min men med ganska raska steg. Hennes djärva ord väckte mig till medvetande om att jag i elva månader hade levat i en helt annan värld, som var alldeles avskild från de ”vanliga” människornas liv. Numera betraktar jag det ansvariga funktionärsskiktets fullständiga isolering som ett viktigt drag hos det stalinistiska systemet. Åtskilligt i de stalinistiska

funktionärernas sätt att tänka och handla blir begripligt, om man tar hänsyn till denna isolering.

Några dagar senare låg jag och läste på en äng i närheten av skolbyggnaden, då jag plötsligt hörde någon ropa mitt namn:

”Linden, Linden!”

”Vad står nu på?”

”Du skall genast komma till rektorn.”

En smula orolig gav jag mig av. Var det dags för kritik och självkritik nu igen? Hade min studiekamrat anmält det korta samtalet om Kominterns upplösning? Men han hade ju själv vågat sig mycket längre ut än jag!

När jag kom in till Michailov, satt där redan sju kamrater, alla ur olika grupper.

”Vi måste vänta på två kamrater till’, sade Michailov.

Några minuter senare kom de båda. Det tycktes i alla fall inte vara fråga om självkritik.

Bredvid Michailov satt en funktionär som jag ännu aldrig hade sett på skolan.

Michailov började utan omsvep:

”Kamrater, vi har bett er komma hit emedan vi har utsett er för ett speciellt arbete.

Med anledning av Kominterns upplösning är det nödvändigt att få ordning på Kominterns arkiv, som befinner sig i ett ganska tröstlöst tillstånd till följd av evakueringen. Vi har valt ut er för detta arbete, därför att vi anser att ni har de politiska kunskaper som behövs för arbetet i arkivet och dessutom behärskar de främmande språk som fordras för detta arbete. Jag behöver väl inte framhålla att ingenting får nämnas om detta uppdrag. Ni skall fara till Ufa tillsammans med den här kamraten. Jag tror att det kan ske redan i morgon.”

Faktiskt kom det nästa morgon en lastbil, som skulle föra oss tio kursanter, funktionären och två maskinskriverskor till Ufa. Alla de andra stannade kvar i skolan. Jag visste inte om jag någonsin skulle få se skolan igen och hur det skulle gå för oss sedan vi hade slutfört vårt uppdrag.

När vi gav oss av kastade jag ännu en gång en blick tillbaka på denna skola, där jag hade fått lära mig mycket intressant men också fått uppleva hemska timmar av kritik och självkritik. På elva månader hade de gjort mig, en levnadsglad och öppen student och komsomol-medlem, till en partifunktionär som vägde varje ord på guldvåg.

Några minuter senare låg skolan redan långt bakom oss. Vi var på väg mot en uppgift som jag såg fram emot med stor spänning. Det var mitt första partiuppdrag.

I Ufa åkte vi inte till Kominterns byggnad. I stället stannade vi utanför Hotell Basjkirija, hotellet där Kominterns ledande män hade bott. Men nu var ingen av dem längre kvar i Ufa.

Vår följeslagare följde oss uppför trapporna. Det fanns rum reserverade för oss.

Med lugn självklarhet, som om han själv hade varit hotelldirektören, öppnade vår följeslagare dörren till matsalen och bad oss stiga in. ”Här skall ni äta”, sade han, och genast kom en snyggt klädd flicka in och började servera.

Visserligen hade vi fått bra mat också i Kominternskolan, men vad som nu bjöds oss var över all förväntan.

Efter maten fick vi goda cigarretter och slog oss bekvämt till rätta.

”Nu kanske vi kunde börja tala om arbetet, om kamraterna inte har något emot det”, sade vår följeslagare.

Vi hade ingenting emot det.

”Varje morgon efter frukost skall ni åka med bilen till Kominterns

arkiv. Arkivet befinner sig i fjärde våningen i en skola. Det är givetvis strängt bevakat. Ni får bara gå in och ut tillsammans, och då skall ni ha en sådan här passersedel.”

Var och en av oss fick en passersedel som redan hade ställts i ordning.

Vår följeslagare var alltjämt mycket hövlig.

”Jag tror att det kunde vara idé att åka till arkivet nu. Där kan jag ge er noggranna instruktioner om arbetet. I morgon bittida skulle ni kunna börja med arbetet. Är det någon som har någon fråga?”

Givetvis fanns det mycket som skulle ha intresserat oss – men lika självklart var det att ingen frågade något.

”Då är väl allt klart”, sade han.

Tre personbilar stod och väntade. Vi åkte tvärs igenom staden och stannade utanför ett nytt fyra våningar högt skolhus. När vi hade kommit upp i fjärde våningen, kom en vaktpost emot oss. Vi visade våra passersedlar och fördes in i en väldig sal, där det låg en massa säckar.

Säckarna var omkring 1/2 meter långa och över en halv meter breda. Det såg ut som om de var fyllda med pärmar eller mappar. Snart fann vi att ytterligare två små rum också var fyllda med säckar.

Vår följeslagare bad oss komma in i ett hörn.

”Vid evakueringen från Moskva blev det inte tid att ordna Kominternarkivet omsorgsfullt. Pärmar och mappar för de olika partiernas arkivalier har bara packats ner i säckar. Säckarna numrerades provisoriskt, så att vi visserligen vet i vilka säckar varje partis arkivmaterial ligger, men inte vad som finns i varje särskild säck. Er uppgift består i att öppna säckarna, se igenom dem, numrera mapparna efter innehåll och göra upp en innehållsförteckning för varje säck som ni sedan dikterar för maskinskriverskan. På så sätt blir det åtminstone möjligt att få en viss överblick över arkivets innehåll. När vi längre fram skall gå igenom materialet, kan vi orientera oss med hjälp av era listor.”

Jag såg en smula tveksamt på de många säckar som låg uppstaplade i den väldiga salen. Det var ett oerhört arbete vi hade framför oss.

”Vi har tänkt oss att dela upp hela arkivet efter länder. Var och en av er får material för ett parti som han skall gå igenom. Jag skulle vilja föreslå er att dela upp materialet så här ...”

Vår följeslagare tog upp en papperslapp ur fickan och läste upp våra partinamn samt de länder och numren på de säckar som var och en av oss skulle gå igenom.

”Kamrat Linden – Förenta staternas kommunistiska parti och hälften av Storbritanniens kommunistiska partis arkivmaterial.”

Nu började jag redan glädja mig åt arbetet. Det måste vara mycket intressant att läsa de kommunistiska partiernas arkivmaterial!

Hade vår följeslagare gissat sig till dessa tankar?

”Jag måste med skärpa påpeka att ingen som utför det här arbetet får berätta någonting om det! Jag vill också framhålla att varje papper, hur oviktigt det än kan förefalla, måste läggas tillbaka i samma säck som det har tagits ur. Givetvis får ingen ta med sig ens den minsta papperslapp ur denna sal.

Till sist vill jag påpeka för er att ert arbete inte består i att läsa arkivmaterial utan enbart i att ordna det. Ingen av er har rätt att läsa någonting av detta arkivmaterial.”

Inte ens den strängaste skolning kunde avhålla mig från att undra hur man skulle kunna avgöra vad som finns i hela säckar fulla med dokument, om man inte får läsa dessa dokument. Men jag aktade mig för att säga någonting.

Vårt arbete i Kominternarkivet

Dagen därpå var vi utvilade och började vårt arbete i Kominternarkivet. Var och en tog till en början reda på de säckar som hörde till ”hans” parti.

Redan då jag sett igenom de första säckarna måste jag med sorg konstatera att uppgiften var ännu svårare än jag hade tänkt mig. Det rådde ett fruktansvärt virrvarr.

Var det månne likadant för de andra?

Trots den stränga sekretessen visade vi givetvis varandra hur det stod till med de olika materialen. Alla var ense om att jag hade det värst. Förenta staternas kommunistiska parti stod obetingat främst i fråga om oordning och kaos!

I mina amerikanska kamraters säckar fanns det inte bara hela travar av partidokument som bara hade vräkts ner, utan också bitar av biografreklamer, gamla nummer av ”New York Times”, avbrutna blyertspennor och annat skräp, som inte hade det minsta att göra med ett arkiv.

”De amerikanska kamraterna måtte ha haft fördömt bråttom, om de har skickat sitt arkiv till Moskva på det här sättet”, sade en kamrat leende.

Det engelska partiets material var inte lika oordnat. Alla dokument var åtminstone samlade i mappar; även om det inte stod angivet på mapparna vad de innehöll, såg de dock alla någorlunda ordentliga ut. Men detta var ingenting i jämförelse med Tysklands kommunistiska partis arkivmaterial. Något sådant hade vi aldrig kunnat tänka oss! Materialet var inte bara ordnat i pärmar, utan dessutom fanns det en noggrann innehållsförteckning till varje pärm.

”Nå, din lyckans ost, du har då inte mycket att göra”, sade en av oss till den utvalde som skulle sortera det tyska materialet. Men han bara stönade; visserligen hade han vackert ordnade säckar, men i stället hade han tre gånger så mycket som vi andra. Inget parti hade skickat så mycket arkivmaterial till Moskva som Tysklands kommunistiska parti!

Jag återvände bedrövad till de amerikanska kamraternas säckar och försökte förtvivlat få en smula ordning i virrvarret av partidokument, avbrutna saxar, gamla tidningar, radergummin och bläckpennor. Men detta kaos hade också en god sida, jag fick åtminstone tillfälle att utföra en smula självständigt arbete. Först måste jag lägga ut allting och ordna materialet åtminstone efter år och huvudsakligt ämne för att sedan lägga in det igen i mappar.

Vår följeslagare såg på medan vi arbetade. När han kom fram till mig och fick se den bedrövliga situation som de amerikanska kamraterna hade försatt mig i, skakade han betänksamt på huvudet: ”På det där viset blir ni nog aldrig färdig. Jag tror att vi i det här fallet skall nöja oss med vaga uppgifter. Huvudsaken är att sakerna kommer fort in i mapparna, så att det åtminstone blir en smula ordning. Om det inte genast syns vad det är fråga om, kan ni lugnt skriva ‘diverse’ på mapparna, ty vi måste göra undan hela arbetet på några dagar.”

Jag hade redan arbetat flitigt i flera timmar, jag hade så snabbt som möjligt lagt in partimaterialet i mappar med ledning av rubrikerna, skrivit rubriker på mapparna och stoppat dem tillbaka i säckarna, då jag överträdde det stränga förbudet mot att läsa någonting.

Bland de olika amerikanska tidningarna upptäckte jag plötsligt en som kallade sig ”The Militant”. Jag trodde att det var en borgerlig tidning och tänkte just stoppa den tillbaka i säcken, då jag hajade till: på tidningens titelsida hade jag fått syn på hammaren och skäran och parollen ”Proletärer i alla länder, förenen eder!”

Skulle det vara en partitidning? Men vi hade ju aldrig hört talas om någon sådan tidning, då det amerikanska partiet behandlades i kursen över Kominterns historia! Fastän jag visste att varje minut var dyrbar kastade jag ändå snabbt en blick på den – där stod något om klasskamp, om internationell solidaritet och om negrernas frigörelse.

Jag trodde redan att det ändå var en partitidning, då jag fick syn på en stor rubrik på tredje sidan:

”Rakowski’s surrender”
by
Leon Trotzki

Jag trodde inte mina ögon: en artikel av Trotskij! Då måste det ju vara en trotskistisk tidning! Jag skulle inte ha blivit mera upphetsad om jag hade hittat ett paket med dynamit.

Jag såg mig hastigt om, det fanns ingen i närheten. Jag ögnade ivrigt igenom Trotskijs artikel. Det är svårt att göra sig en föreställning om i vilken spänning jag befann mig.

Rakovskij? Jag hade då och då sett hans namn i Lenins skrifter och visste att han hade blivit dömd på våren 1938. Givetvis hade jag redan länge hyst mina tvivel på att offren för utrensningen 1936-1938 hade varit ”kontrarevolutionärer”, men det var bara en instinktiv förmodan. Jag hade inte kunnat få reda på några detaljer. Nu läste jag om denne revolutionärs öde, om oppositionens politiska strider mot Stalin-gruppen (enbart denna beteckning var något fullständigt nytt för mig!), men jag kunde ännu inte förstå varför Trotskij talade om en kapitulation. Så läste jag att Rakovskij hade tillstått sina ”misstag” och på nytt bekänt sig till Sovjetunionens kommunistiska parti.

I min dittillsvarande vokabulär hade sådant betecknats som självkritik och erkännande av riktigheten hos partiets politik. Det var något alldeles nytt för mig att det kunde betecknas som en kapitulation. Men hade inte Trotskij rätt i detta fall? Var det inte verkligen en kapitulation? Jag hade ägnat nära en kvart åt den amerikanska trotskisttidningen, och nu måste jag ta igen den förlorade tiden. Jag arbetade ännu snabbare än förut, men jag hoppades att jag ännu en gång skulle få tag i en ”Militant”. Redan i samma säck hittade jag ett nummer till. På nytt läste jag snabbt igenom de viktigaste artiklarna. Sedan tog jag som regel att arbeta utan några pauser och bara hålla upp tre-fyra minuter när det dök upp en ”Militant”. Jag var troligen inte den ende som läste de trotskistiska publikationerna i arkivet.

Det finns en enkel förklaring för detta intresse: de borgerliga tidningar som vi fick i våra händer när vi sorterade Kominternarkivet var inte av något större intresse för oss (lika litet som utdragen ur den borgerliga pressen i de bulletiner vi läst i skolan). De sysslade med ting som låg så fjärran från vårt eget liv och våra egna problem och använde begrepp som inte sade oss någonting. Trotskisterna däremot skrev på vårt eget språk, de använde vår terminologi och tog upp just de frågor som alltid hade väckt tvivel också hos mig, och det var sålunda begripligt att jag var full av spänning och intresse.

För varje dag och för varje timme blev jag mer och mer ledsen över att allt måste gå i en sådan rasande fart. Det förekom så ofta saker som jag gärna skulle velat läsa – protokoll från centralkommitténs sammanträden, fraktionsstrider, motiveringar för uteslutningen av ledande partifunktionärer – men det fanns tyvärr inte den ringaste möjlighet att göra det. I verkligt stachanovtempo måste jag öppna säckarna, lägga in materialet i mappar och förse dem med rubriker som ”Fackföreningar”, ”Diverse” eller ”Partiet 1921-1923”. För varje dag blev vi allt mera bestämt tillhållna att inte lägga så stor vikt vid noggrannheten som vid skyndsamheten. Det skulle bara framgå av listorna vad som fanns i varje säck, det var inte alls fråga om någon noggrann redovisning.

Innan tre veckor hade gått, hade vi trots alla svårigheter avslutat vårt arbete.

Vår följeslagare tackade oss. Vi väntade med spänning på vad som nu skulle ske.

”Kamrater, vi har tänkt att ni till en början skulle stanna några dagar i Ufa och vila upp er en smula. Ni får bo kvar på Hotell Basjkirija, där ni också får era måltider. Så snart några andra saker har ordnats skall jag sedan fara tillsammans med er till Moskva, och ni skall stå till förfogande för era partier.”

En glimt av det ”vanliga” livet

Till Moskva! Jag var våldsamt glad åt att efter dessa två händelserika år få återvända till Sovjetunionens huvudstad. Men vi hade ännu några dagar på oss.

Ufa hade återigen förändrats under det gångna året. De ledande funktionärerna och deras närmaste medarbetare hade redan kommit tillbaka till Moskva. I juli 1943 fanns bara Kominterns ”medelklass” och ”proletariat” kvar i Ufa. Alla längtade efter att få återvända till Moskva.

Under en promenad genom staden fick jag syn på någonting som liknade ett marknadstorg. Jag gick nyfiket närmare och fick se en skrämmande syn. Där stod dussintals människor, många klädda i trasor, som hade kommit för att byta ut en del av sina knappa ransoner mot andra saker. En gammal kvinna som var så utsvulten att hon knappt kunde stå på benen höll med darrande händer fram en bit svart bröd, en gammal man ville byta ut två sockerbitar mot bröd. En annan bjöd ut två cigarretter – för 6 rubel stycket.

När jag på torget i Ufa fick se denna gränslösa fattigdom, blev jag plötsligt medveten om hur otroligt bra jag hade haft det. På några månader hade jag nästan alldeles glömt bort att det fanns en sådan fattigdom. Minnena från Karaganda, från den tid då jag själv hade haft det precis lika svårt, hade förbleknat.

Några dagar senare hade jag en annan skakande upplevelse i Ufa. När jag kom ut från hotellet efter en riklig middag kom en äldre man i slitna kläder fram till mig.

Jag hade redan stoppat handen i fickan för att ta fram pengar. Då sade han: ”God dag, Linden.”

Jag blev förskräckt. Hur kunde denne okände man känna till mitt partinamn?

Så såg jag närmare på honom: det var den kursant i vår grupp som en eftermiddag hade berättat så utförligt för oss om sin illegala verksamhet under ockupationstiden i Frankrike och som sedan plötsligt utan någon som helst förklaring hade försvunnit från skolan. Det var nu över ett halvt år sedan – och det syntes på honom att han hade haft det förskräckligt under denna tid.

”Säg, har du inte litet bröd åt mig?”

Han såg bönfallande på mig.

”Nej, inte just nu, men när jag kommer tillbaka från kvällsvarden skall jag ta med litet åt dig. Jag skall försöka ta med mig så mycket bröd jag kan utan att det märks, ty vi har inte lov ... men du måste ursäkta mig... något annat än bröd kan jag nog knappast ta med mig.

Han gjorde en avvärjande handrörelse. ”Men Linden, du behöver inte alls be om ursäkt. De andra ger mig ju inte ens något bröd. De vill inte ens tala med mig, och de flesta vänder sig bort och hälsar inte när de får se mig på gatan. Om du skulle kunna ge mig litet bröd, skall jag aldrig glömma det, och jag skall bli dig evigt tacksam.”

Nu tog jag alltid med mig bröd, som jag stack åt honom på kvällen på något avlägset ställe. Han tackade mig var gång men var ytterst fåordig. Jag fick bara veta, att sedan han blivit relegerad från Kom-internskolan hade han inte fått hjälp från något håll. Denne kamrat, som i så många år hade utfört specialuppdrag för partiet, hade nu blivit ”avkopplad” och lämnats åt

sitt öde – ett exempel på stalinismens järnhårda konsekvens och dess grymhet mot var och en som den inte längre har någon användning för.

Men trots mina upplevelser i Ufa var jag ännu långt ifrån att fördöma systemet i dess helhet. Jag trodde fortfarande att det bara var fråga om fel hos enskilda instanser och kvarlevor från det gamla ryska samhället. Jag var ännu alltför fast rotad i den stalinistiska ideologin för att sådana upplevelser och den ofattbara skillnad mellan funktionärernas och de vanliga människornas liv, som blivit så påtaglig för mig här i Ufa, skulle förmå mig att vackla i tron.

Den 21 juli kallades vi samman. ”I kväll skall vi fara till Moskva”, fick vi veta.

Karaganda, Kominternskolan och arbetet i Kominternarkivet låg bakom mig. Jag väntade med spänning på vad som nu skulle hända. Dagen därpå var vi framme i Moskva.

VI. Nationalkommittén ”Freies Deutschland”

Äntligen var vi åter i Moskva! Så ofta jag hade tänkt tillbaka på Moskva under vistelsen i Karaganda och i Kusjnarenkovo!

Jag hade lämnat staden i september 1941 med ett bevakat tåg för tvångsförflyttade. Nu i juli 1943 återvände jag efter att ha genomgått Kominternskolan, färdig att göra en insats i det politiska arbetet.

Utanför stationen stod bilar och väntade på vår grupp. Vi visste inte vart vi skulle åka. Först när vi åkte tvärs igenom Moskva sade vår följeslagare: ”Vi skall åka till Hotell Lux, och där får ni bo tills vidare. Under de närmaste dagarna kommer era partirepresentanter att tala om för er vad ni skall göra i fortsättningen.”

Till Hotell Lux! På det berömda Hotell Lux vid Gorkij-gatan, som förut hette Tverskaja, hade Kominterns funktionärer och medarbetare bott sedan 25 år tillbaka. När jag skulle besöka någon på Hotell Lux år 1940 eller i början av 1941, fick jag alltid underkasta mig en kontrollprocedur. På den tiden hade varje besök där varit en stor tilldragelse – och nu skulle jag själv få bo där.

Moskva, Hotell Lux

Detta ”hotell” var en värld för sig. Allt var så inrättat att besökarna knappast behövde komma i kontakt med några andra institutioner. Förutom den egna ”slutna” matsalen fanns där en egen tvättinrättning, egna skrädderi- och skomakeriverkstäder och en egen poliklinik –och allt detta stod bara till förfogande för dem som bodde på ”Lux”. Vi fick alla göra inköp i en butik för privilegierade som låg alldeles i närheten. I särskilda bussar fördes de medarbetare i Komintern – efter upplösningen ”representanterna för de utländska kommunistiska partierna” – som bodde på ”Lux” gemensamt till och från arbetsplatsen, så att man endast i undantagsfall behövde använda offentliga transportmedel. I hotellet fanns också särskilda representanter för milisen och militären som skötte alla anmälningsfrågor och som vid inkallelser till armén genast vidtog alla åtgärder för att ordna med uppskov utan att vederbörande själv behövde företa sig någonting.

När jag kom till ”Lux” i juli 1943, hade de flesta av de ledande funktionärerna redan återvänt från evakueringen. Jag träffade nu oftare Wilhelm Pieck, Walter Ulbricht och Anton Ackermann, det rumänska partiets dåvarande ordförande Anna Pauker, läraren från Kominternskolan, den polske toppfunktionären Jakob Berman, den ungerske politbyråmedlemmen Ernö Gerö och de ledande österrikiska funktionärerna Koplenig, Fürnberg, Ernst Fischer, Zucker-Schilling och Franz Honner.

Flertalet av dem som bodde på hotellet var sysselsatta i det så kallade Institut 205, en organisation som på sätt och vis hade efterträtt Komintern och som hade sina lokaler i ett från

yttervärlden hermetiskt avstängt stort modernt byggnadskomplex i Rostokino, i närheten av lantbruksutställningen. Det var samma byggnad där Komintern hade haft sina lokaler 1940-1941. Men efter Kominterns upplösning hade arbetet fått en annan karaktär. Här utfördes nu bara det redaktionella arbetet för radioutsändningarna över de olika så kallade ”illegala” sändarna, av vilka det då fanns en hel rad. Dit hörde ”Deutscher Volkssender”, sändaren ”Freies Österreich”, en spansk anti-Francosändare och sändare för de av Hitler ockuperade staterna. En del av dem som bodde på ”Lux” arbetade inte på Institut 205 utan som redaktörer, manuskriptförfattare, hallåmän och kontrollörer i Moskvaradion eller som föreläsare och instruktörer i krigsfångeläger, särskilt i de ”antifascistiska” skolorna.

På ”Lux” träffade jag på nytt Hans Mahle. Han var som vanligt på gott humör och hälsade glatt på mig.

”Så, nu är du i Moskva igen. Det är slut med Karagandatiden, eller hur?”

”Ja, jag kom hit för omkring en vecka sedan, och nu skall jag sättas i arbete. Vet du möjligen något närmare om det?”

”Ursäkta mig, min herre, jag är inte riktigt van vid att man säger ‘du’ till mig. Ni får inte glömma att vi inte är vana vid en sådan ton i nationalkommittén ‘Freies Deutschland’!”

Han hade talat så allvarligt och högtidligt, att jag blev rädd och stammade fram en ursäkt.

Han skrattade.

”Jag bara skämtade. När vi träffas här kan vi lugnt vara som förut. Har du lust att se första numret i original?”

Det ville jag givetvis. Av alla politiska angelägenheter var nationalkommittén ”Freies Deutschland” den som då intresserade mig mest. Han gav mig första numret av tidningen ”Freies Deutschland”, och jag såg med häpnad att titelsidan upptill och nedtill var prydd med svartvit-röda ränder.

Jag blev omåttligt förvånad. ”Säg mig, Hans, är det svart-vit-röda en tillfällighet eller skall det vara en symbol?”

Trots all ”kamp mot sekterismen” hade jag ändå inte väntat mig att man i Moskva en dag skulle kunna överta färgerna svart-vitt-rött.

”Nej, det är ingen tillfällighet. Rörelsen ‘Freies Deutschland’ är inte någon fortsättning på en antifascistisk rörelse i gängse mening, utan den har, som du kanske redan har sett av uppropet, till uppgift att förena alla krafter mot Hitler, inberäknat de tysknationella, de konservativa och till och med nationalsocialisterna, åtminstone dem som står i en viss opposition mot Hitler.”

Det var antagligen mitt intresse som lockade honom att säga något mera.

”Innan nationalkommittén grundades hölls det en rad viktiga överläggningar. Från början hade man tänkt att rörelsen ‘Freies Deutschland’ skulle ha en svart-röd-gyllene fana. Men de sovjetiska vännerna hade betänkligheter. Särskilt var det Manuilskij som talade mot det. Den svart-röd-gyllene fanan, sade han, påminde om Weimar-republiken, om en tid av svaghet, kris och massarbetslöshet, och den skulle minska rörelsens dragningskraft. Den svart-vit-röda fanan var mycket bättre, eftersom den var omtyckt bland officerarna i den tyska krigsmakten och sålunda kunde bidra till att skapa en verkligt bred nationell rörelse.” När jag skulle gå, hejdade mig Hans Mahle. ”Det kommer snart att bli avgjort vad du skall syssla med i fortsättningen. I övermorgon kommer ångbåten från Ufa, och då skall vi sammankalla ett möte med alla kursanterna i den tyska gruppen på Kominternskolan.”

”Ångbåten från Ufa” blev nu ett av de förnämsta samtalsämnena på Hotell Lux. Alla visste vad som menades: det var de sista bland de funktionärer och medarbetare i Komintern, som på sin tid hade

evakuerats till Ufa, och bland dem som genomgått Kominternskolan i Kusjnarenkovo som skulle komma tillbaka.

Några av oss gick ner till den brygga där båten skulle lägga till. Till allmän förvåning kom den på utsatt tid. Det blev ett glatt återseende. Vid relingen stod Bernhard Koenen, som vinkade vänligt åt mig.

”Nå, vad nytt i Moskva?”

”Första numret av tidningen ‘Freies Deutschland’ har redan kommit ut. Rörelsen har för resten också en fana.”

”Hur ser den ut?”

”Ja, Bernhard, det får du själv gissa!” Jag väntade med spänning på hans svar.

Han funderade en stund.

”En röd fana lär det väl inte vara. Antagligen har nationalkommittén bestämt sig för en svart-röd-gyllene fana.”

”Nu gissade du fel”, sade jag skrattande. ”Nationalkommittén har en svart-vit-röd fana.”

Bernhard blev allvarlig: ”Det är ju nonsens. Något sådant är inte möjligt. Sådana saker skämtar man inte om.”

”Jo, Bernhard, det är alldeles säkert. Nationalkommittén har faktiskt en svart-vit-röd fana.”

Nu blev Bernhard arg på allvar. Han trodde att hans elev från Kominternskolan tillät sig ett dåligt skämt. Med vredgad min vände han sig bort. Jag vet inte vad han sade eller tänkte, när han fick veta att ”Freies Deutschland” verkligen bar det vilhelminska kejsardömets färger.

Några dagar senare blev de tyskar som genomgått Kominternskolan tillsagda att komma till ett rum på ”Lux”. Sammanträdet leddes av Hans Mahle, som då hade ansvaret för de yngre funktionärerna. Vi visste att man vid detta sammanträde skulle fatta beslut om vårt arbete och satt därför mycket spända omkring Mahle. Han skulle just börja med en politisk inledning, då hans blick föll på mig:

”Du behöver inte alls vara med på sammanträdet. Ditt fall är redan avgjort. Du skall arbeta i nationalkommittén ‘Freies Deutschland’.”

Jag blev mycket glad. Det var precis vad jag hade önskat! Hans Mahle räckte mig en papperslapp, där det stod ”Filippovskij pereulok”.

”Här är adressen”, sade han, ”du skall anmäla dig där hos major Pieck.”

Då hade jag ännu aldrig hört talas om att det fanns en ”major Pieck”, men jag hade lärt mig att inte ställa några frågor. Jag tog avsked av kamraterna i den tyska gruppen, och några minuter senare var jag på väg till min nya arbetsplats: nationalkommittén ”Freies Deutschland”.

”Institut 99”

Huset verkade övergivet. Det fanns ingen skylt som visade vägen.

Skulle verkligen den uppreklamerade nationalkommittén ”Freies Deutschland” hålla till här? Jag gick tveksamt uppför trappan. Ingenstans fanns det några skyltar – varken namnplåtar för hyresgäster eller för kontor. I fjärde våningen stod en dörr vidöppen. Strax innanför ingången satt en ung sovjetisk officer vid ett bord.

”Vart skall ni hän, kamrat?” frågade han mig på ryska.

Jag stakade mig en smula. ”Egentligen skulle jag till nationalkommittén Freies Deutschland”, sade jag tveksamt.

”Kom bara in, det är här.”

Jag steg förbluffad in i hallen. En sovjetisk officer i majorsuniform kom emot mig.

”Major Pieck”, presenterade han sig.

”Wolfgang Leonhard”, svarade jag, eftersom namnet Linden numera tillhörde det förflutna.

Den sovjetiske majoren Pieck – först längre fram fick jag reda på att det var Wilhelm Piecks son – talade tyska. Jag var mycket förbluffad, ty jag hade ännu aldrig tidigare sett en tysk i sovjetisk arméuniform.

”Jag har hört talas om dig. Det gläder mig att se dig här. Jag skall genast presentera dig för kamrat Karl Maron.”

Major Pieck ledde mig genom en korridor, där det låg åtta–tio rum på vardera sidan. De flesta rummen var tomma. Det var tydligt att man just hade börjat bygga upp institutionen.

I det sista rummet stod några bord och stolar. Bakom en trave av manuskript och med flera paket cigarretter framför sig satt en något fetlagd man i 40-årsåldern med ett godmodigt utseende. Det var Karl Maron. Om någon då skulle ha sagt mig att Maron några år senare skulle bli chef för folkpolisen i den sovjetiska zonen i Tyskland, skulle jag ha skrattat ut honom – så litet passade en sådan föreställning in på honom.

Han läste en tidning, bjöd mig på en cigarrett och tycktes inte låta någonting störa sig.

På en för sovjetiska förhållanden förvånande kort tid förvandlades den tomma våningen till ett modernt utrustat kontor. Ännu en gång kunde jag konstatera att den sovjetiska organisationen kunde fungera mycket bra under förutsättning att det stod en mycket mäktig kraft bakom. Det var tydligen fallet här. Major Pieck försvann, och i hans ställe kom en man med godmodigt utseende som kallade sig ”Kozlov” och som blygsamt förklarade för var och en att han var villig att ta emot alla önskemål och förslag som gällde tekniska och organisatoriska frågor. Det visade sig snart att Kozlov ingalunda var så obetydlig som han låtsades. Han var en högre partifunktionär som hade fått i uppdrag av bolsjevikpartiets centralkommitté att överta den organisatoriska ledningen och upprätthålla förbindelserna med de sovjetiska institutionerna.

En vacker dag kom det en ryss till, en blond ung man som inte presenterade sig och som var mycket tystlåten. Det var sålunda lätt att inse att det var personalchefen. Inom kort fick vi höra att han hette Vorobjov (eller åtminstone kallade sig det bland oss). Stort mer fick man inte veta om honom, eftersom han i likhet med de flesta sovjetiska personalchefer sällan visade sig och föredrog att sköta personalfrågorna bakom stängda dörrar.

Under tiden hade också rummen tagits i bruk. Nästan varje dag kom det nya emigranter. Skrivmaskinerna smattrade, man skrev rapporter och lade upp arkiv, och en oavbruten ström av folk som kom och gick vittnade om att det var en ny viktig institution som höll på att utvecklas.

Lokalerna hade delats upp. Två rum var reserverade för de ledande männen i national-kommittén: i det ena residerade Erich Weinert och i det andra Walter Ulbricht. I de andra rummen fanns redaktionen för tidningen ”Freies Deutschland”, redaktionen för radiosändningarna och den ”egentliga” nationalkommitténs sekretariat.

Uppbyggandet och organisationen erbjöd inga svårigheter, bortsett från ett litet intermezzo. En dag hördes högljudda skällsord från rummet bredvid vårt.

”Vad står på?”

Karl Maron, som fortfarande hade cigarretten i munnen, sade lugnt:

”Det är Walter Ulbricht.”

När jag kom ut i korridoren, fick jag se vad saken gällde: det var fråga om ett skrivbord. Närmare bestämt var bordet inte tillräckligt stort för Ulbricht. Men det lilla intermezzot var snart ur världen. Den alltid tjänstvillige Kozlov hade redan kommit till platsen: ”Ursäkta,

kamrat Ulbricht, det är bara ett tekniskt förbiseende.” Jag tyckte mig se att han log ironiskt. På eftermiddagen hade Ulbricht redan fått ett större bord.

Några dagar senare kallades vi en i sänder in till Vorobjov. Var och en av oss fick ett tryckt identitetskort, där det utom namnet bara stod med stora bokstäver:

SSSR

Institut 99

”Det här är avsett för era kontakter med sovjetiska institutioner och myndigheter. Om en sovjetisk institution frågar var ni arbetar, skall ni inte nämna nationalkommittén utan alltid Institut 99.”

För de sovjetiska myndigheterna var vi sålunda ”Institut 99”. Men i vilket förhållande stod vi till den egentliga nationalkommittén? När arbetet började efter omkring en vecka, fick jag äntligen en klar bild av läget: I Ljunovo, där nationalkommittén ”Freies Deutschland” officiellt hade sitt säte, befann sig de tyska soldater och officerare som hade anslutit sig till nationalkommittén. Där hade de bland annat också en redaktion för tidningen och för radioutsändningarna.

Men hos oss – vi blev snart vana vid att kalla vår arbetsplats ”stadsredaktionen” eller ”stadskommittén” – arbetade enbart tyska emigranter.

De flesta medlemmarna av nationalkommittén i Ljunovo kände antagligen till att ”stadskommittén” existerade, men de var inte närmare informerade om dess verksamhet.

Det dröjde inte länge förrän jag insåg att största delen av det egentliga politiska redaktionsarbetet ägde rum i våra lokaler och inte på den plats där nationalkommittén officiellt hade sitt säte.

Redaktionen för tidningen ”Freies Deutschland”

”Du skall hjälpa till på tidningsredaktionen. I morgon kommer chefredaktören hit. Du skall genast anmäla dig hos honom”, yttrade Maron i förbigående.

”Vad heter chefredaktören?”

”Rudolf Herrnstadt.”

Rudolf Herrnstadt? Det var ett namn som jag aldrig hade hört förut. Eftersom jag kände till de viktigaste partidokumenten, visste jag att han ännu aldrig hade undertecknat någon partiappell. Och mer än så: hans namn stod inte ens under uppropet till det tyska folket den 30 januari 1942, som alla framträdande emigranter hade undertecknat. Hans namn återfanns inte heller bland undertecknarna av uppropet om nationalkommitténs grundande.

På morgonen dagen därpå knackade jag på dörren till chefredaktörens rum. Bakom skrivbordet satt en utomordentligt välklädd man. Med en handrörelse uppmanade han mig att ta plats.

”Ni är sålunda Wolfgang Leonhard”, började samtalet.

Jag hajade till. Det var första gången en tysk emigrant i Sovjetunionen hade sagt ”ni” till mig.

”Har ni arbetat på någon tidning förut?”

Han ställde frågan med hövlig överlägsenhet och en ironisk biton. ”Nej, jag har nyligen slutat en politisk skola, där vi inte fick så mycket j ournalistutbildning.”

Jag använde uttrycket ”politisk skola”, emedan jag inte visste, om jag fick nämna Kominternskolan för denne man, som såg så ”borgerlig” ut. Det hela var mycket egendomligt.

”Politiska skolor intresserar mig inte. Jag frågade om ni hade arbetat på någon tidning.”

”Nej, det har jag inte gjort hittills.”

”Ni har mycket att lära, ty arbetet på en tidning är mycket svårt och ansvarsfullt. Jag förmodar att ni är klar över att ni måste börja från botten?” Herrnstadt var hövlig och kylig.

Hela tiden kallade han mig ”ni”. Han talade varken om ”kampen för den tyska arbetarklassens befrielse” eller om partiet. Han uppträdde precis som jag hade tänkt mig chefredaktören för en kapitalistisk tidning. Jag var alldeles förvirrad.

Till sist började Herrnstadt tala om mitt arbete.

”Ni skall upprätthålla kontakten med tryckeriet, läsa korrektur, hjälpa de ryska sättarna med ombrytningen och framför allt bearbeta alla de informationsbulletiner som kommer hit.”

Varje dag kom det från radioavlyssningstjänsten vid Institut 205, den organisation som hade efterträtt Komintern, hela travar med material, som innehöll alla meddelanden och kommentarer i radioutsändningarna från både Hitlerblocket och koalitionen mot Hitler. Det var specialbulletinerna som jag redan kände till från Kominternskolan, däribland också den ”röda bulletinen” med utsändningarna från Hitler-Tyskland. Givetvis fick jag inte säga ett ord till någon om vad som stod i dessa informationsbulletiner.

Kort efter att jag börjat arbeta blev jag kallad till Herrnstadt.

”Vi behöver ett utförligt material angående vissa speciella ekonomiska frågor i Tyskland”, sade han, ”och jag vill be er att skaffa oss detta material. Av den här listan kan ni se vilka frågor det gäller.”

Till en början var jag rådvill, ty det var fråga om speciella detaljproblem.

”Var inte orolig. På Institut 205 finns det tillräckligt med material i alla dessa ämnen. Ni behöver bara anmäla er hos fru Gertrud Keller, som ger er alla de upplysningar ni behöver.”

Herrnstadt hade redan ringt till den dåvarande chefen för Institut 205, Geminder, och meddelat honom att jag skulle komma. Vid den tiden var Geminder en av de högsta toppfunktionärerna. Ingen fick komma in i eller ut ur Institut 205 utan en passersedel, som var undertecknad av honom, och utan hans tillstånd. Inte ens den störste pessimist skulle ha kunnat ana att Geminder nio år senare, i oktober 1952, skulle bli skjuten i Tjeckoslovakien som ”folkfiende” tillsammans med Slansky. När jag dagen därpå gick till Institut 205 med en passersedel med Geminders underskrift för att uppsöka Gertrud Keller, var jag fortfarande uppfylld av tvivel, om jag verkligen skulle få allt materialet på den korta tiden. Men det skulle visa sig att min skepsis var omotiverad. I väldiga salar fanns där ett utomordentligt rikhaltigt bibliotek, omsorgsfullt ordnat efter länder och ämnen, med alla viktiga politiska och ekonomiska skrifter som hade utgivits utanför Sovjetunionen. En annan sal var fylld med pärmar som innehöll tidningsurklipp ordnade efter länder och ämnen.

Gertrud Keller hade en hel stab av medarbetare, som ansvarade för olika länder och områden. Bland dem var också några kamrater från Kominternskolan.

”Var så god och sätt er där borta i läsesalen. Vår medarbetare för Tyskland kommer strax och lämnar er alla tidningsurklipp ur den tyska, allierade och neutrala pressen i de ämnen ni önskar.”

Och faktiskt tog det bara några minuter innan jag fått allt vad jag skulle ha. Jag kunde bara häpna över hur rikhaltigt materialet var och med vilken precision och fullständighet det hade ställts ihop, över den enastående organisationen och över hur snabbt materialet ställdes till förfogande för de intresserade. Det var tydligt att man hade obegränsad tillgång till experter

och finansiella medel. Detta bekräftades gång på gång vid de många besök, som jag under årets lopp gjorde på Institut 205.[1]

Nu fick jag fara dit nästan varje vecka för att leta fram och ställa samman det material som behövdes för vår tidning. För mig var detta en utomordentligt intressant uppgift, ty på detta sätt kunde jag bilda mig en föreställning om Tyskland som var mycket korrektare än allt vad som meddelades i den officiella sovjetpressen. Jag tyckte också bättre om atmosfären på Institut 205 än på redaktionen för ”Freies Deutschland” i Institut 99, vilken under de första månaderna bara bestod av fyra redaktörer. Jag blev snart närmare bekant med dem.

Lothar Bolz skrev artiklarna om Tyskland, vilka i allmänhet trycktes osignerade. Han arbetade mycket flitigt, läste uppmärksamt igenom alla bulletiner med utdrag ur Hitlerpressen och författade därefter sina artiklar. Han föreföll vara bekant med Herrnstadt sedan tidigare, ty han var den av redaktörerna som hade den bästa kontakten med honom. Liksom alla som hade vistats länge i Sovjetunionen talade han inte mycket om sig själv. Av det lilla han berättade framgick det emellertid, att han tidigare hade varit advokat i Oberschlesien och att han redan vistats i Sovjetunionen i flera år. Han hade varit redaktör för den tysskspråkiga ”Rote Zeitung” i Leningrad och för ”Deutsche Zentral-Zeitung” i Moskva och lärare i tyska språket och litteraturen i Novosibirsk. Men hans namn återfanns inte i några officiella partideklarationer. Den omständigheten att hans artiklar trycktes osignerade tydde redan då på att han inte skulle exponeras. Vid den tiden kunde man emellertid inte förutse att han längre fram skulle bli ledare för det ”nationaldemokratiska partiet” i sovjetzonen och utrikesminister för ”Tyska demokratiska republiken”.

Andre mannen på redaktionen var *Alfred Kurella*. Han var inte alltid hos oss utan kom i allmänhet bara när det gällde ”svåra saker”. Själv skrev han inte så mycket. Hans huvudsakliga uppgift var tydligen att redigera artiklar av officerare i nationalkommittén i Ljunovo, att utforma tidningen och formulera den politiska linjen, som vanligen diskuterades inne hos Rudolf Herrnstadt, ofta till och med utan att de andra redaktörerna fick vara med.

En klart avgränsad arbetsuppgift hade däremot *Karl Maron*. Han skrev de militära kommentarerna i tidningen, vilka alltid var signerade av honom. Den relativt vidsträckta frihet som vi åtnjöt kom särskilt till synes i dessa kommentarer. De skilde sig avsevärt från de officiella stereotypa sovjetiska analyserna, de innehöll inte sällan prognoser och var bland de värdefullaste bidragen i tidningen.

Fastän Maron, Bolz och Kurella var fullt kompetenta för sina uppgifter, utgjorde redaktionen inte något kollektiv. Det var alldeles tydligt att Herrnstadt ensam höll trådarna i sin hand.

Rudolf Herrnstadt berättade inte mycket om sig själv. När jag läste hans första artiklar blev jag förtjust. De var på något sätt ”helt annorlunda”. När jag gav uttryck åt min förtjusning, log de andra redaktörerna och berättade att han tidigare hade varit utrikeskorrespondent för Berliner Tageblatt i Warszawa. Men vad han hade gjort i Sovjetunionen kände antagligen varken jag eller de andra redaktörerna närmare till. Jag visste bara att han var gift med Valja, en vacker ryska som liksom jag hade studerat vid den statliga högskolan för främmande språk i Moskva. Han bodde inte som de andra redaktörerna på Hotell Lux, och det föreföll som om han inte hade så mycket kontakt med det tyska kommunistpartiets emigrationsledning, utan snarare direkt med sovjetiska myndigheter.

Under de många år som jag redan hade vistats i Sovjetunionen hade jag redan åtskilliga gånger mött den opersonliga funktionärstypen. Det var som regel människor på vilka man genast kunde se att de hade uppnått sin position genom brutalitet. De utmärktes heller aldrig

[1] I västern har jag ännu aldrig sett något institut som har tillnärmelsevis lika mycket material om Sovjetunionen och staterna i östblocket och som är så väl utrustat och organiserat som det sovjetiska Institut 205, som samlar och bearbetar material om de icke-sovjetiska länderna.

av hög bildningsnivå eller av större intelligens. Vad som gång på gång förbluffade mig hos Herrnstadt var blandningen av västerländskt utseende, västerländsk klädedräkt, västerländsk stil i hans artiklar och en utomordentlig intelligens i förening med en iskall hårdhet, som endast svagt maskerades av hans överdrivet hövliga umgängesformer.

Från början fick jag ett intryck av att vår tidning inte var underkastad någon censur, något som då föreföll mig ofattbart. Vi hade för sovjetiska förhållanden ganska vittgående frihet, men utan censur kunde det inte gå.

I början av september 1943 kallade Herrnstadt mig till sig:

”Jag vill be er att ta med de här korrekturavdragen till Hotell Lux och låta granska dem där.”

Han gav mig numret till ett av rummen på hotellet.

”Vem är det som skall granska dem?”

”Fråga efter *Ernö Gerö*.”

Ingenting hade kunnat överraska mig mera. Jag hade trott att vår tidning censurerades antingen av sjunde avdelningen i Röda arméns politiska centralförvaltning (som sysslade med propagandan inom den tyska krigsmakten) eller av någon representant för bolsjevikpartiets centralkommittés utlandsavdelning. Nu visade det sig att det var en medlem av det ungerska partiets innersta ledande kärna i Moskva, som skulle bestämma över de slutliga formuleringarna i den tyska nationalkommitténs tidning!

Jag kom sedan allt oftare att träffa Ernö Gerö, som vid den tiden var 45 år gammal. Ibland kom han också och besökte oss på redaktionen, och av Herrnstadts sätt att uppträda gentemot honom förstod jag att Ernö Gerö vid den tiden hade ett utomordentligt stort inflytande. Han hade för vana att i lätt kåserande ton ge viktiga politiska upplysningar, som ofta doldes i en bisats och bara antyddes genom en lätt betoning. Jag frapperades gång på gång av hur han tog korrekturavdragen för vår tidning i handen och hur han vanligen lade hela blad åt sidan utan att se närmare på dem, hur han genast fann de politiskt viktigaste ställena och emellanåt med ett leende strök ett ord för att ersätta det med ett annat som var en obetydlig nyans skarpare eller mildare. Ännu i dag minns jag mycket väl de korta samtal vi förde med varandra, hans utomordentliga kunskaper om de tyska problemen, hans intuition och politiska väderkorn, som jag ständigt kunde märka när han censurerade tidningen.

Sedan 1923 hade Ernö Gerö vistats i Sovjetunionen, där han spelade en ledande roll i Kominterns apparat. Han var i Spanien under inbördeskriget för att sedan återvända till Sovjetunionen, och under kriget var han inte bara verksam i den ungerska partiledningen och som politisk rådgivare åt nationalkommittén ”Freies Deutschland”, utan hade säkerligen också ett ord med i laget, när det gällde att utforma den politik som fördes av de kommunistiska partierna i andra länder.

Jag kunde snart konstatera att man noggrant följde vår tidning i ännu högre kretsar. Ofta nämndes namnet *Manuilskij*. Det var inte så förvånande, ty Manuilskij hade redan i flera år intagit en ledande ställning i Komintern, och även under kriget hade han i Ufa alltid fått fatta de definitiva besluten. Men sannolikt var inte heller Manuilskij vår högste ”rådgivare”. En dag, när det gällde att lösa en särskilt besvärlig fråga i en artikel av en tysk general och Gerö just hade kommit på besök, skakade han leende på huvudet och sade: ”En kvistig sak”, och under samtalets gång nämnde han ett namn, som då hörde till de högsta kretsarna: *Stjerbakov*.

Generalöverste Alexander Stjerbakov, som 1938 efterträdde Chrustjev som ledare för partiorganisationen i Moskva, utsågs redan tre år senare, vid den 18:e partikonferensen på våren 1941, tillsammans med Malenkov till kandidat i politbyrån. I och med detta tillhörde han den högsta kretsen inom den sovjetiska partiledningen. Man kan med ganska stor säkerhet anta att han redan vid denna tid sysslade med utrikespolitiska frågor. Under kriget var han

chef för Röda arméns Politiska centralförvaltning (GlavPURKKA) och samtidigt chef för den sovjetiska informationsbyrån, som publicerade de dagliga frontkommunikéerna. Han dog den 11 maj 1945, två dagar efter krigets slut. Åtta år efter hans död, den 13 januari 1953, uppgavs det att några läkare i Kreml hade bragt Stjerbakov om livet genom felaktig behandling och speciella medikament. Detta påstående togs tillbaka kort därefter, den 4 april 1953, och de häktade Kreml-läkarna blev frigivna.

Hur oklara orsakerna till hans död än må vara, är det alldeles otvivelaktigt att Stjerbakov intog en mycket framskjuten ställning under kriget. Som chef för Röda arméns politiska centralförvaltning hade han givetvis ett stort inflytande, när det gällde att träffa avgöranden i de viktigaste utrikespolitiska frågorna. Även om hans namn mera sällan fördes på tal hos oss på redaktionen, är det i varje fall säkert att det var han som i sista hand avgjorde de viktigaste politiska frågorna beträffande nationalkommittén.

Det återtagna anbudet om vapenstillestånd

Tidningen ”Freies Deutschland”, som var inramad i svart, vitt och rött och som så ofta skrev om Tauroggen, Yorck, Clausewitz och friherre von Stein, framställdes på ett tryckeri som låg mitt emot vårt hus och som hette Iskra revoljutsii (”Revolutionens gnista”). Där trycktes under kriget också flygblad för den tyska krigsmakten och tidningar för krigsfångar på ungerska, rumänska och italienska.

I slutet av augusti 1943 skulle man på första sidan i ett av tidningens första nummer trycka stort uppslagna hälsningar till nationalkommittén från olika krigsfångeläger. Det var givetvis inte fråga om några spontana deklarationer, utan det var texter som noga genomtänkts och formulerats på högsta ort. Först sedan detta skett, överlämnades de till ”aktivistgrupperna” i fånglägren och skickades sedan därifrån som ”hälsningar till nationalkommittén”.

Jag fann till min förvåning att nationalkommittén i alla dessa hälsningar betecknades som *kärnan i en framtida tysk regering*. Fastän jag redan hade lagt märke till att nationalkommittén understöddes från högsta ort, blev jag i alla fall förvånad över dessa mycket långtgående formuleringar.

Tidningen skulle just gå i press, då Herrnstadt kallade in mig: ”Vill ni säga till i tryckeriet att de inte skall börja trycka ännu och be att få korrekturen. Det är ett par små ändringar som måste göras”, sade han med en röst som var en smula för likgiltig.

En halvtimme senare gick jag tillbaka till tryckeriet med korrekturen. Det visade sig att de ”små ändringarna” var mycket betydelsefulla: Herrnstadt hade strukit alla de ställen där nationalkommittén betecknades som kärnan i en framtida tysk regering. Samtidigt som de ryska sättarna och ombrytarna svor över dessa ändringar i sista minuten, funderade jag över vad som kunde ha skett i slutet av augusti 1943 och medfört att nationalkommittén plötsligt blivit degraderad.

Under första hälften av september 1943 lämnade Herrnstadt mig en artikel med titeln *”Vapenstillestånd – stundens krav”*. Vapenstillestånd? Jag hajade till. Vid denna tid hade nationalkommitténs paroller gått ut på att Hitler skulle störtas och de tyska styrkorna dras tillbaka till riksgränserna. Hittills hade man aldrig sagt någonting om ett vapenstillestånd.

Med stort intresse läste jag noggrant igenom artikeln. Ordet ”vapenstillestånd” förekom på ytterligare två ställen, och tonen i artikeln var över huvud taget en helt annan än vad som annars var brukligt. Den vände sig inte i första hand till de generaler och officerare, som stod i opposition mot Hitler, utan innebar i själva verket, låt vara i indirekt form, ett erbjudande om vapenstillestånd till Hitlerregeringen. Det var uppenbart att en sådan artikel på ledarplats bara kunde ha ”inspirerats” från allra högsta ort. Jag väntade med spänning på hur det hela skulle utveckla sig. Men artikeln ändrades inte, och Herrnstadt läste två korrektur på den. Tidningen

skulle börja tryckas på natten, då ombrytningen var klar. Fram emot midnatt kom Herrnstadt plötsligt ner på tryckeriet. Några minuter innan tryckningen skulle börja tog han fram avdraget av första sidan och mumlade återigen någonting om en ”liten ändring”.

När han lämnade tillbaka sidan hade artikeln fått en ny titel.

Herrnstadt hade strukit alla antydningar om ett vapenstillestånd och ersatt dem med nya, helt ändrade formuleringar. Hela natten, medan jag tillsammans med Karl Maron gjorde färdig ombrytningen och väntade på de första färdiga exemplaren, funderade jag över dessa egendomliga ändringar. Skulle det verkligen ha funnits någon möjlighet till ett vapenstillestånd med Hitler-Tyskland? Men jag slog bort denna tanke såsom alltför fantastisk.

Först flera år senare fick jag veta, att det under förra hälften av september 1943 hade försiggått överläggningar i Stockholm mellan representanter för Sovjetunionen och Hitler-Tyskland om ett vapenstillestånd.

Enligt Kleists framställning i hans bok ”Zwischen Hitler und Stalin”, som förefaller mig fullt trovärdig, hyste de tongivande ledarna i Sovjetunionen vid den tiden en stark misstro mot sina allierade i väster och ställde sig ingalunda avvisande till tanken på ett vapenstillestånd eller rent av en separatfred med Hitler-Tyskland.

Enligt vad Kleist uppger avbröts emellertid den med stor omsorg förberedda kontakten på Hitlers order.

De sonderingar, som gjordes i Stockholm i början av september 1943, torde sålunda också ha påverkat nationalkommitténs politiska linje. Det är mycket sannolikt, att nationalkommittén i denna situation inte fick framstå som kärnan i en framtida tysk regering och att alla antydningar i denna riktning därför måste strykas.

Den artikel som Herrnstadt hade förberett för tidningen ”Freies Deutschland” skulle uppenbarligen ytterligare bekräfta och understryka Sovjetunionens erbjudande om vapenstillestånd, och det är sannolikt att Herrnstadt omedelbart efter att förhandlingarna avbrutits blev tillsagd att ändra sin artikel.

Korrekturavdraget av den ursprungliga artikeln tog Herrnstadt med sig. På detta sätt försvann det enda tryckta dokument, som skulle kunnat ge bevis för sonderingarna i Stockholm på hösten 1943 rörande ett vapenstillestånd mellan Hitler-Tyskland och Sovjetunionen, vilka man nu endast känner till genom memoarskildringar.

Nationalkommitténs första månader

När jag nu blickar tillbaka, förefaller det mig som om nationalkommitténs betydelse var störst under de första månaderna – ungefär fram till konferensen i Teheran i slutet av november 1943.

I och med bildandet av Tyska officersförbundet (Bund Deutscher Offiziere) den 11-12 september 1943 hade en rad generaler och högre officerare närmat sig nationalkommitténs målsättning. Men Tyska officersförbundet var, åtminstone från början, inte enbart ett bihang till nationalkommittén, utan var i viss mån en självständig organisation och hade en egen styrelse. I Tyska officersförbundet kunde man bli ansluten medlem, till skillnad från nationalkommittén ”Freies Deutschland”, som skulle stå i spetsen för en rörelse.

Den 14 september koordinerades verksamheten vid ett plenarsammanträde med nationalkommittén. Nationalkommitténs presidium utvidgades genom att de ledande männen i Tyska officersförbundet inträdde i det. Ordföranden i Tyska officersförbundet, general Walther von Seydlitz, och generallöjtnant Edler von Daniels blev vice ordförande i nationalkommittén. Generalmajor dr Korfes, generalmajor Martin Lattmann och överstarna Luitpold Steidle och

van Hooven upptogs som representanter för Tyska officersförbundet i nationalkommittén, som nu hade över 50 medlemmar.

Genom denna breddning av nationalkommittén fick den ännu större betydelse. Intresset från sovjetiskt håll kom till synes genom Ernö Ge-rös täta besök hos kommittén. Också hälsningar från det allierade och neutrala utlandet vittnade om kommitténs växande betydelse.

Vid den tiden var nationalkommitténs ledande idé att Hitler skulle störtas och att de tyska trupperna i organiserade former skulle föras tillbaka till riksgränsen, varigenom man skulle få en gynnsam utgångspunkt för fredsslutet med de allierade.

Från den 28 november till den 1 december 1943 pågick konferensen i Teheran mellan de ”tre stora”, och denna ledde till intimare förbindelser mellan Sovjetunionen och västmakterna. Vi märkte snart på sovjetpressen och den inrikespolitiska propagandan, att relationerna med västmakterna hade förbättrats efter Teherankonferensen, och detta återverkade också på nationalkommitténs politiska linje och på dess verksamhet.

Redan i december 1943 talades det vid upprepade tillfällen i stadsredaktionen och på Hotell Lux om att nationalkommitténs dittillsvarande politiska linje hade visat sig ineffektiv och att den inte längre motsvarade situationens krav.

Den 5 januari 1944 fattade så den officiella nationalkommitténs plenarmöte beslut om en omläggning av den politiska kursen.

Ordföranden Weinert förklarade:

”Vi går nu in i den andra etappen. Den kräver att vi organiserar soldaternas och folkets kamp på bredaste basis ... Läget håller på att förändras, våra paroller måste vara tidsenliga. För ögonblicket är arbetet vid fronten den angelägnaste uppgiften.”

Därefter tillkännagav Wilhelm Pieck den nya politiska kursen:

”Det är meningslöst att vänta på att det i Tyskland skall framträda en general eller en ekonomisk ledare, som i sista ögonblicket hindrar Hitler att fullborda sitt brott. Det är ytterst tvivelaktigt, om någon av de ansvariga männen inom krigsmakten eller näringslivet skall visa sig ha kraft till detta. De har redan tillåtit Hitler alltför mycket. De krafter som skall kunna rädda Tyskland måste vi därför mobilisera hos folket, bland arbetarna, bönderna och de intellektuella. Det måste bli en organiserad kamp från det tyska folkets sida ... Den maning som vi skall rikta till frontsoldaterna måste bli: inställ stridshandlingarna, ge ert stöd åt nationalkommittén.”

Detta innebar en betydande förändring av nationalkommitténs inställning och syften. Fram till Teherankonferensen hade den varit ett organ som gjort till sin uppgift att genom upprop eller direkta brev till befälhavare i den tyska krigsmakten förmå dem att dra tillbaka sina trupper till riksgränsen och på så sätt skapa möjligheter till en hedersam fred för Tyskland. Den nya politiska linje som antogs i januari 1944 lade tyngdpunkten på propagandan för en ”folk-resning mot Hitler” bakom fronten och för de väpnade styrkornas övergång till national-kommittén. Från och med nu inskränkte sig nationalkommittén till att framhålla att Hitler-Tysklands militära läge var utsiktslöst och uppmana till inställande av stridshandlingarna.

Hallåman vid sändaren ”Freies Deutschland”

I mitten av maj 1944 träffade jag Anton Ackermann, som då var chef för radioredaktionen. ”Vi har tänkt att du skulle komma till oss på radioredaktionen och arbeta som hallåman. Det är ett arbete som säkert kommer att intressera dig mer än det du nu har på tidningen.”

”Ja, jag skulle givetvis gärna vilja komma, men jag vet ju inte om Herrnstadt går med på det.”

Anton Ackermann log. ”Om du är med på saken, kan du lugnt komma. Jag har redan talat med Herrnstadt om dig.”

”Jag skall inte göra några svårigheter. Själv skulle jag vilja komma till er på radion ju förr dess hellre.”

”Det är bra, då kan du komma med genast. Vi åker till radiostationen, så får du se hur där ser ut.”

Jag hade trott att vi skulle fara till radiokommittén i Moskva. Men i stället for vi åt andra hållet. Efter en kvart stannade bilen utanför ett nytt hus på Sjablovka-gatan 34. Också denna byggnad var omgiven av en trädgård, inhägnad och bevakad. Våra papper kontrollerades i vaktstugan, och först nu fick jag veta var vi befann oss: i Sovjetunionens första televisions-studio. Såvitt jag vet hade den färdigställts under åren 1938-1939, och sedan hade man sänt televisionsprogram därifrån, låt vara i ganska blygsam skala. Sändningarna inställdes emellertid när kriget började. Nu sände man härifrån radioprogram för nationalkommittén ”Freies Deutschland”.

Anton Ackermann och vår hallåman Fritz Heilmann, som tidigare hade varit kommunistisk lantdagsrepresentant i Thüringen, satte mig in i arbetet.

”Nå, Wolfgang, skall du inte göra ett försök nu med en gång?” frågade Ackermann.

”Vad menar du, skall jag tala i etern utan vidare?”

Kort före nästa sändning satte jag mig i studion bredvid Fritz Heilmann. Han gav mig i all hast några viktiga instruktioner. Några minuter senare tändes en liten röd lampa. Jag hörde melodin till ”Der Gott, der Eisen wachsen liess” (Gud som lät järnet växa), som alltid inledde våra utsändningar. Så hördes Fritz Heilmanns klara röst:

”Achtung, Achtung, här talar nationalkommittén Freies Deutschland! Vi talar i det tyska folkets namn! Vi manar er att rädda riket!” När Heilmann hade läst nyheterna, läste jag den militära kommentaren.

Efteråt log Ackermann vänligt mot mig. ”Nå, där ser du, det gick ju utmärkt. Du har en riktig radioröst. Om du vill kan du börja i morgon. Till en början får du läsa tillsammans med Fritz Heilmann, och så snart du kan alla knepen får ni ta var sin del av sändningarna.”

Min nye chef, Anton Ackermann, var en man av helt annat virke än Rudolf Herrnstadt. Han frågade mig ofta vänligt hur jag trivdes med det nya arbetet, och efter en kort tid erbjöd han mig att hjälpa till på redaktionen.

”Om du har lust, kan du mycket väl komma med på redaktionssammanträdena. Då får du en god bild av läget, och snart kanske du själv kan börja skriva artiklar och kommentarer.”

Jag accepterade givetvis hans förslag, och sedan deltog jag regelbundet i sammanträdena fram till krigets slut.

Vid radion fanns det ett verkligt arbetskollektiv. Det var något helt annat än Herrnstadts autokratiska ledning på tidningsredaktionen.

Anton Ackermann, som var chef på redaktionen och som själv skrev de viktigaste kommentarerna, visade aldrig några chefsfasoner men hade i stället en äkta auktoritet. Det stod klart för alla att han i fråga om duglighet stod långt framför alla de andra medarbetarna.

Vid den tiden var Ackermann ännu inte fyrtio år gammal. Han var född i Thalheim i december 1905 och hade först varit verksam inom ungdomsrörelsen, innan han år 1926 inträdde i Tysklands kommunistiska parti. Kort efteråt började han arbeta i distriktsledningen för Plauen/Zwickau, och på grund av sin uppenbara duglighet skickades han år 1928 till Moskva för att fortsätta sin politiska utbildning. Vid den så kallade Brysselkonferensen i oktober 1935 invaldes han i centralkommittén och politbyrån. Han var i Spanien under inbördeskriget och återvände till Sovjetunionen 1940. Han hade undertecknat det tyska kommunistpartiets upprop, proklamationen till det tyska folket och uppropet om

nationalkommitténs grundande, och omedelbart efter att kommittén bildats blev han chef för dess radioredaktion.

De militära dagskommentarerna skrevs av *Kurt Fischer*. Kurt Fischer, som i sin ungdom hade blivit medlem av det tyska kommunistpartiet, hade vistats i Sovjetunionen större delen av sitt liv. Han tillhörde inte den officiella partiledningen och tycktes under många år bara ha haft ytliga kontakter med det tyska partiet. Inte heller under den tid då han medarbetade i nationalkommittén bodde han på Hotell Lux. I Sovjetunionen hade han slagit in på den militära banan; det sades att han rent av hade gått igenom Röda arméns generalstabsakademi och att han ofta hade utfört specialuppdrag, bland annat i Kina. Han ville gärna verka hemlighetsfull och var mycket irritabel. Det märktes att han ofta hade svårt att lägga band på sig och underordna sig Ackermann. ”Om Fischer någonsin blir en mäktig herre, skulle jag inte vilja ha honom till chef”, tänkte jag ofta på den tiden. Mina aningar skulle bekräftas. Efter 1945 blev Fischer inrikesminister i Sachsen, och denna ställning har han inte bara utnyttjat till hänsynslösa förföljelser mot oliktänkande, utan också för att tillskansa sig personliga fördelar och skaffa undan personliga motståndare som han ansett farliga.

Flertalet dagskommentarer i andra frågor skrevs av *Fritz Erpenbeck*, en begåvad och mycket mångsidig journalist, som i Sovjetunionen hade publicerat en novell från det första världskriget, ”... men jag ville inte vara feg”, och en mycket uppmärksammad roman, ”Die Gränder”. Efter 1945 arbetade Erpenbeck som frilans i olika tidningar och tidskrifter, och längre fram utnämndes han till chef för avdelningen för bildande konst och musik i sovjetzonens konstkommission.

Under det Fischer och Erpenbeck huvudsakligen koncentrerade sig på redaktionsarbetet i vår ”stadsredaktion”, hade *Max Keilson*, som senare blev chefredaktör för socialistiska enhetspartiets tidning ”Vorwärts” i Berlin, och *Gustav von Wangenheim*, som efter 1945 en tid var intendent för Deutsches Theater, till uppgift att sköta kontakterna med den officiella nationalkommitténs radioredaktion i Ljunovo. Till redaktionen hörde slutligen också *Lore Pieck*, Wilhelm Piecks dotter, som under den första tiden skötte sammanställningen av programmen och som längre fram också själv medverkade i det redaktionella arbetet, och *Hans Mahle*, som med sin inspelningsattiralj tog upp på plattor de utsändningar som hade författats i Ljunovo. Två amerikanska jeepar stod till vår disposition för kontakterna mellan nationalkommittén i Ljunovo och sändaren vid Sjablovka.

Största delen av det aktuella materialet – nyheter och dagskommentarer – skrevs på vår stadsredaktion vid Obucha 3, under det de större sändningarna – upprop, proklamationer och veckokommentarer – utformades i samarbete med medlemmarna av nationalkommittén och Tyska officersförbundet i Ljunovo.

Både hos Ackermann och hos de andra redaktörerna på radioredaktionen kunde man iaktta en tydlig strävan att inte tvinga emigranternas åsikter på våra nya kamrater i Ljunovo utan i stället söka lära något av dem som kände Hitler-systemet av egen erfarenhet för att sedan föra kampen mot Hitler från en gemensam plattform.

Det är tänkbart att samarbetet skulle ha varit ännu bättre och intimare, om Ackermann och medlemmarna av stadsredaktionen hade haft fullständig handlingsfrihet. Men liksom alla artiklar för tidningen var också alla radioprogram ställda under sovjetisk censur. Visserligen var censuren inte på långt när lika sträng som vid de officiella sändningarna över Moskva-radion eller ”Deutscher Volkssender”, som leddes av de tyska medarbetarna på Institut 205 (och som vid den tiden var den kommunistiska emigrationsledningens sändare), men inte heller vi fick skicka ut ett enda ord i etern innan det gått genom censuren.

När redaktionen avslutat sitt arbete skulle hallåmannen lägga fram hela programmet för censuren. Jag fick sålunda varannan dag en bunt manuskript i handen och åkte med vår

amerikanska jeep till ”GlavPURKKA”, Röda arméns politiska centralförvaltning, som under kriget höll till i en stor byggnad vid Arbat-torget. Där granskades sedan materialet av överste *Braginskij*, som då var chef för sjunde avdelningen (den avdelning som ledde propagandan på axelmakternas språk). Han hade före kriget varit professor i orientaliska språk men behärskade dessutom flytande alla de västeuropeiska språken och var en av de mest bildade sovjetmedborgare jag någonsin lärt känna. Liksom Ernö Gerö hade han ett utomordentligt väderkorn, han hittade genast de viktigaste ställena, och hela proceduren var avslutad på några minuter.

Vid de sällsynta tillfällen då överste Braginskij inte var till hands övertogs hans arbete av *Frieda Rubiner*, en gammal kommunist, som redan i början av 1920-talet hade översatt böcker av Trotskij, Bucharin och Radek till tyska (något som hon antagligen längre fram inte gärna ville bli påmind om) och som hade vistats mycket länge i Sovjetunionen. Under kriget var hon en av de få tyskar som var verksamma i Röda arméns politiska centralförvaltning. Hon författade flygblad och upprop och en broschyr, ”Sanningen om Sovjetryssland”, som fick stor spridning i krigsfångelägren och som utgavs under pseudonymen F. Lang.

Av alla de radiostationer som var verksamma under denna tid var vår station antagligen den mest primitiva. Förutom studion hade vi inga andra hjälpmedel för sändningarna än en liten inspelningsapparat och ganska enkla plattor. Om vi ändå lyckades åstadkomma utsändningar som var betydligt intressantare och mera levande än de officiella sändningarna över Moskvaradion, ja i många avseenden nästan kunde mäta sig med de allierades sändningar i västern, torde orsaken framför allt ha varit att det under Ackermanns ledning hade utbildats ett bra arbetskollektiv.

Moskva och den 20 juli 1944

Jag hade just kommit tillbaka från en sändning i studion då det ringde i telefonen. Det var Kurt Fischer. Han ropade upphetsat: ”Det har just kommit meddelanden om ett attentat mot Hitler. Du måste förbereda dig på en fullständig omläggning av programmet tills i morgon middag. Artiklarna kommer strax.”

Sedan kriget började den 22 juli 1941 hade det knappast hänt något som försatt mig i sådan spänning som detta meddelande. ”Äntligen!” tänkte jag. Nu har den öppna kampen mot Hitler brutit ut i själva Tyskland. Kriget kommer att sluta, och Tyskland kommer att förskonas från en ockupation. Nationalkommitténs målsättning hade sålunda i alla fall varit riktig, och de i Sovjetunionen, som i likhet med Ilja Ehrenburg satte likhetstecken mellan nazister och tyskar, hade inte fått rätt.

Nu var också vår ryska kvinnliga tekniker, som i allmänhet inte var särskilt politiskt intresserad, full av spänning. Hon drog bara en slutsats av meddelandet: ”Nu slutar kriget! Vad det skall bli skönt!”

Vi skruvade på vår radio för att få höra meddelandena från alla delar av världen.

Jag visste ännu ingenting exakt. Jag kände inte till att attentatet hade misslyckats.

Under tiden hade redaktionen återigen trummats ihop.

Redan en timme senare – för sovjetiska förhållanden en otrolig hastighet – kom de första kommentarerna till studion.

Jag minns särskilt en utmärkt artikel av Fritz Erpenbeck, som mycket åskådligt påvisade nödvändigheten av en enhetlig aktion av alla Hitlers motståndare.

Det var de mest spännande timmar och dagar som nationalkommittén hade upplevat. Vi hoppades givetvis alla av fullaste hjärta på framgång för 20 juli-männen. Vi insåg kanske

ännu klarare än Hitlers motståndare i Tyskland, att ett undanröjande av Hitlerregimen genom tyska krafter innebar den enda chansen att bevara ett enat och oavhängigt Tyskland.

Också den officiella sovjetpressen publicerade utförliga meddelanden om den 20 juli. Det sätt på vilket nyheterna slogs upp fick emellertid till följd att man i Moskva hängav sig åt överdrivna förhoppningar.

Under de följande dagarna blev det så känt hur sakerna i själva verket låg till – åtminstone i den mån man då över huvud taget kunde veta något närmare om det. När det blev bekant att attentatet hade misslyckats och att deltagarna i aktionen och dess anhängare hade blivit häktade och avrättade, blev besvikelsen så mycket större.

Efter nederlaget omtalades inte längre 20 juli-konspirationen i sovjetpressen. Men i radiosändningarna och i tidningen ”Freies Deutschland” framlades vid flera tillfällen analyser av händelserna.

I alla dessa utsändningar och artiklar lovprisades 20 juli-männen och framställdes som föredömen för ett modigt och beslutsamt handlande. I detta sammanhang inskränkte sig de kritiska anmärkningarna till påpekandet att 20-juli-männen hade försummat att upprätta ”fast kontakt med de talrika truppförbandschefer som var redo att medverka till en omstörtning”. Man hade lagt tyngdpunkten på reservstyrkorna. I fråga om fronttrupperna hade man inskränkt sig till att försiktigt sondera åsikter och stämningar hos de högre befälhavarna. Återhållsamheten gentemot fronttrupperna sades bero på att det inom generalsoppositionens kretsar hade förelegat meningsskiljaktigheter eller åtminstone oklarhet i fråga om hur kriget skulle slutföras. Man hade med avsikt undvikit att omedelbart dra in fronttrupperna i aktionen för att inte förlora dem som maktmedel vid de planerade fredsförhandlingarna.

Nationalkommittén framhöll att denna taktik vid en efterhandsbedömning måste betecknas som förfelad. Om man omedelbart hade åstadkommit fasta kontakter med de talrika förbandschefer som var beredda att medverka vid en omstörtning, så skulle aktionerna den 20 juli 1944 ändå kunnat leda till framgång, fastän kärnan i företaget, bombattentatet i Hitlers högkvarter, hade misslyckats. Det var också ett fel att ”inskränka kontakterna med civilbefolkningen till topparna inom förvaltningen, handeln och industrin”, ty ”utan medverkan åtminstone av starka grupper av arbetare och tjänstemän i nyckelställningar inom industrin och transportväsendet är en tryggad framgång otänkbar”.

På detta sätt bedömdes 20 juli-rörelsen vid den tiden i Moskva. Men tio år senare, i juli 1954, blev 20 juli-männen baktalade och smädade av pressen i sovjetzonen. Socialistiska enhetspartiets tidskrift ”Einheit” påstod i julinumret 1954, att ”20-juli-männen ville rädda vad som ännu stod att rädda av den tyska militarismen och imperialismen”. Deras bundsförvanter var ”redan då de reaktionära amerikanska imperialistkretsarna”, hette det, och deras mål sades ha varit ”att det reaktionära tyska monopolkapitalet i förbund med de reaktionära generalerna skulle få större möjligheter att tillsammans med den engelska och amerikanska imperialismens reaktionära krafter fortsätta kriget mot Sovjetunionen, den första arbetar- och bondemakten”.

Den 20 juli 1954 skrev socialistiska enhetspartiets centralorgan: ”20 juli-männen var samt och synnerligen inga principiella motståndare till fascismen ... De var kött av den tyska imperialismens kött och ben av dess ben ... Deras försök att förhärliga 20 juli-konspirationen och framställa sig själva som motståndare till fascismen kan inte fördölja det faktum att deras mål – då som nu – var och är folkfientliga och antinationella.”

På detta sätt har Moskva förändrat sin bedömning av 20 juli-rörelsen!

Generalernas invasion

Tilldragelserna kring den 20 juli var inte den enda händelse som vid den tiden kom oss att kippa efter andan.

I och med invasionen i juni hade det slagits en stor bräsch i västfronten, i söder ryckte de allierade fram i Italien, och i början av juli 1944 startade den stora sovjetiska offensiven, som på några veckor ledde till ett fullständigt sammanbrott på den tyska centralfronten och åstadkom stora bräscher i de angränsande frontavsnitten.

Den 8 juli 1944 inträffade en händelse utan tidigare motstycke.

Vi fick höra att Vincenz Muller, den dåvarande ställföreträdande chefen för 12:e armékåren på centralfronten, hade antagit ett ultimatum från Röda armén och på eget initiativ utfärdat en kapitulationsorder till sina förband, som var inringade i ”östkitteln” vid Minsk:

”Efter veckolånga svåra strider har vårt läge blivit utsiktslöst ... låt oss få ett slut på den meningslösa blodsutgjutelsen! Jag befaller därför att striden omedelbart skall inställas. Det skall bildas lokala grupper på hundra man eller mera under ledning av officerare eller äldre underofficerare. De sårade skall samlas i anslutning till dessa.”

Denna order återgavs i tidningen ”Freies Deutschland” och upplästes flera gånger i vår sändare.

Både bland oss och i Ljunovo rådde den största upphetsning. General von Seydlitz förklarade i en kommentar:

”General Muller är den förste tyske general som medvetet har handlat i strid med Hitlers entydiga och kategoriska order och räddat tusentals tyska soldaters liv för Tysklands återuppbyggande och dess framtid. Vi hälsar denna banbrytande, sant fosterländska gärning av denne tyske general.”

Först senare talade ett av nationalkommitténs frontombud om för mig att både vi och general von Seydlitz hade fått felaktiga informationer.

”Historien om Vincenz Mullers kapitulation och hans berömda order stämmer inte alls. Vincenz Muller blev tillfångatagen precis som alla de andra generalerna, och först under fångenskapen författade han denna order, som nu har blivit så berömd och som ryssarna i den allmänna förvirringen lyckades sprida bland de inringade förbanden.”

”Ja, men var Vincenz Muller med om det?”

”Naturligtvis. Det var ju hans stora politiska chans. Och han utnyttjade den genast. När han sedan fick se hur hans aktier förbättrats genom detta, förmådde han själv flera andra generaler att skriva på upprop mot Hitler. Han övertygade och omvände dem så snabbt att till och med mångåriga antifascister gapade av förvåning. Ännu i oktober 1944 hade han som katolik biktat sig för en fältpräst, i november anmälde han sig till en antifascistisk kurs, och när han kom tillbaka till Ljunovo i december, var han fullständigt linjetrogen.”

Till skillnad från många andra generaler, som först efter långa och svåra inre strider, men i stället så mycket ärligare, beslöt sig för att ansluta sig till rörelsen ”Freies Deutschland” (och som därvid ingalunda enbart fungerade som ”ryssarnas marionetter”), hade Vincenz Muller utan tvivel fullt medvetet och med beräkning ställt sig i Sovjetunionens tjänst.

Hans snabba åsiktsförändring och hans linjetrohet blev inte utan följder. Kort efter sin återkomst till Tyskland belönades han med posten som vice ordförande i ”nationaldemokratiska partiet” och utnämndes till general i folkpolisen .. .

Händelserna kring den 20 juli, arkebuseringarna och terrorn, fick till följd att många generaler och officerare, som tidigare intagit en avvisande eller neutral hållning gentemot nationalkommittén, nu beslöt att uppge sin reserverade inställning och aktivt delta i kampen

mot Hitler. För många var detta droppen som kom bägaren att rinna över, så mycket mer som en hel rad av de generaler som var i sovjetisk fångenskap sörjde intima vänner och bekanta bland offren från den 20 juli.

Genom den tyska centralfrontens sammanbrott i juli 1944 hade under loppet av mindre än tre veckor ytterligare tjugo tyska generaler råkat i sovjetisk krigsfångenskap. Sjutton av dessa undertecknade redan den 22 juli ett upprop till den tyska östarmén.

I slutet av juli talades det på Hotell Lux om att också Paulus nu skulle ”gå med”. Den 8 augusti 1944, samma dag som fältmarskalk von Witzleben avrättades i Berlin, fick jag en deklaration av Paulus till radiostudion. Jag lade märke till att det definitiva datum för hans uttalande tydligen hade satts in i sista minuten. ”Augusti 1944” hade skrivits ut på maskin, men Paulus hade efteråt för hand skrivit dit datum, ”8 augusti”. Den kvällen kunde jag nu i radion publicera Paulus’ uttalande, som – i likhet med alla tal av generaler och officerare från Ljunovo – hade spelats in på skivor:

”Achtung, Achtung! Nu talar generalfältmarskalk Paulus, förre överbefälhavaren för sjätte tyska armén. Ni hör generalfältmarskalk Paulus.”

Invasionen, den 20 juli, centralfrontens sammanbrott och Paulus’ deklaration hade satt lavinen i rullning.

Under hösten 1944 gick den sovjetiska offensiven oavbrutet vidare. Allt flera tyska generaler råkade i fångenskap, och nu behövde de inte längre utsättas för någon långvarig politisk bearbetning: de flesta av dem hade insett det utsiktslösa i Hitler-Tysklands situation och var redan några dagar efter att de tagits till fånga beredda att underteckna upprop och ansluta sig till rörelsen ”Freies Deutschland”.

Nu medarbetade så många generaler i tidningen ”Freies Deutschland”, att krigsfångarna i lägren kallade nationalkommitténs organ för ”General-Anzeiger”. Allt flera generaler anslöt sig också till rörelsen ”Freies Deutschland”.

Det ena uppropet följde på det andra – och nu var nästan alla uppropen undertecknade av generaler.

Slutligen publicerades den 8 december 1944 det berömda ”De 50 generalernas upprop till folket och krigsmakten”. Vid denna tidpunkt befann sig omkring åttio tyska generaler i sovjetisk krigsfångenskap. Av dem hade femtio anslutit sig till Tyska officersförbundet (som då redan hade 4000 inskrivna medlemmar) och därmed också till rörelsen ”Freies Deutschland”.

En ytterligare ökning föreföll inte möjlig. Femtio generaler som manade till Hitlers störtande och krigets avslutande – det var på en gång kulminationen och slutet för rörelsen ”Freies Deutschland”. Men Hitlers krig fortsatte.

Det var uppenbart att nationalkommittén inte hade uppnått sitt mål. Efter de femtio generalernas upprop förekom det inte några flera viktiga politiska proklamationer. Jag märkte tydligt, att arbetet på tidningen och vid sändaren bara fullföljdes rutinmässigt, under det de viktiga politiska besluten numera fattades på ett annat plan.

Våra direktiv för Tyskland

”En av de närmaste dagarna börjar en skolningskurs om våra framtida politiska uppgifter i Tyskland.”

Vi hade givetvis ofta talat om hur det skulle bli, när vi en gång skulle få återvända till Tyskland – men hittills hade det enbart varit önskedrömmar. Men genom utsikten till skolning för våra framtida uppgifter rycktes också jag med av ”Tysklandsfebern”..

Det var huvudsakligen äldre emigranter som greps av ”Tysklandsfebern”. Bland de yngre fanns det många som slog ifrån sig när man talade om Tyskland. ”Asch, Tyskland! Jag stannar hellre kvar här”, sade de. Hos en del av dem hade russificeringsprocessen gått så långt att de alltid talade ryska också med varandra och att de sedan lång tid tillbaka betraktade Sovjetunionen som sitt egentliga fosterland.

Jag hörde inte till dem. Jag var ivrig att få återvända till Tyskland så snart som möjligt och bli politiskt verksam där. Jag väntade därför med spänning på att kursen skulle börja; den skulle ägnas åt det omedelbart förestående arbetet i Tyskland och de direktiv som behövdes för detta.

Några dagar senare satt omkring 150 tyska emigranter församlade i Moskvas partikommittés byggnad. Här träffade jag kamrater från Kominternskolan: Mischa Wolf, Jan Vogeler, Emmi Stenzer, Hellmut Gennys, Marianne Weinert, Heinz Hoffmann och en rad emigranter som jag inte kände förut. Det hade också kommit några medarbetare från tidningen ”Freies Deutschland” och radiostationen med samma namn.

Inledningsanförandet hölls av Wilhelm Pieck: ”Vi skall träffas en gång i veckan till ett föredrag med efterföljande diskussion för att ännu en gång diskutera igenom alla de politiska problem, som är av betydelse för vårt framtida politiska arbete i Tyskland.”

De båda första gångerna fick vi höra föredrag av Wilhelm Pieck om de allmänna uppgifterna och av Walter Ulbricht om ”De antifascistiskdemokratiska krafternas målsättning”. Senare talade Hermann Matern om lärdomarna av det tyska kommunistpartiets kamp under Weimar-republikens period och Anton Ackermann om kampen mot Hitlerfascismen under åren 1933-1945 och dess lärdomar. Edwin Hörnle höll ett föredrag om jordbruksproblem, Rudolf Lindau (som i Sovjetunionen hette Paul Grätz) talade om lärdomarna av novemberrevolutionen 1918, och ett annat föredrag handlade om fackföreningarnas uppgifter i framtiden.

Under kursen utvecklades följande grundidéer:

Segern över Hitlerfascismen hade inte vunnits genom en resning av det tyska folket, utan av den antihitlerska koalitionens arméer. Det tyska folket hade objektivt sett gjort sig medskyldigt till Hitler-Tysklands förbrytelser. Härav följde som en logisk konsekvens att koalitionsmakterna skulle besätta Tyskland.

De antifascistisk-demokratiska krafterna hade till uppgift att understödja ockupations-makternas verksamhet i kampen för förintandet av nazismen och militarismen, för det tyska folkets omskolning och för genomförandet av demokratiska reformer.

Den politiska uppgiften bestod inte i att söka genomföra socialismen eller åstadkomma en socialistisk utveckling i Tyskland. En sådan strävan måste tvärtom fördömas och bekämpas som en skadlig tendens. Tyskland stod inför en borgerligt-demokratisk omdaning, som i det väsentliga innebar ett fullföljande av den borgerligt-demokratiska revolutionen 1848.

Det var intressant att konstatera att vi under denna kurs fick särskilt utförliga anvisningar om hur vi i framtiden skulle besvara kritik som kom ”från vänster”. Det framhölls att det i en rad länder hade visat sig att det fanns sådana stämningar särskilt inom arbetarklassen. Särskilt i Bulgarien hade det framträtt extrema ”vänsteravvikelser”, som kunnat övervinnas först genom Dimitroffs direkta ingripande. Det var sannolikt, sade man oss, att vi också i Tyskland skulle möta stämningar och åsikter som gick ut på att man ”nu äntligen skulle genomföra socialismen”. Vi skulle kanske också få höra förebråelser för att vi i nationalkommittén hade bildat en enhetsfront med förutvarande nazistgeneraler. På detta skulle vi svara: ”Det viktiga är inte med vem man går samman utan för vilket syfte man går samman.”

Om man skulle förebrå oss att vårt samarbete innebar samma sak som de högersocialistiska ledarnas politik efter 1918, så skulle vi svara: ”De högersocialdemokratiska ledarna kämpade

tillsammans med general von Epp mot arbetarna. Vi har kämpat tillsammans med general von Seydlitz mot Hitler. Det är skillnaden.”

Så snart tyska politiska organisationer blev tillåtna, skulle det vara lämpligt att skapa en bred antifascistisk-demokratisk massorganisation under namnet ”Den kämpande demokratins block”.

Detta var den politiska linje som vi fick lära oss vid denna sista kurs innan vi begav oss till Tyskland.

Det föreföll mig särskilt intressant att man inte räknade med att Tysklands kommunistiska parti skulle återuppstå på länge. Vid denna tid talades det ständigt bara om ”Den kämpande demokratins block”, en bred antifascistisk massorganisation.

Desto mer överraskad blev jag naturligtvis, när man bara några veckor senare i Berlin vidtog åtgärder som stod i direkt strid med de direktiv vi hade fått.

Avskedsfest hos Wilhelm Pieck

”Gratulerar, Wolfgang, du får fara tillbaka till Tyskland med den första gruppen”, sade Anton Ackermann till mig i mitten av april efter en konferens på redaktionen.

Två flygplan skulle så snart som möjligt flyga till det sovjetockuperade området. En grupp under ledning av Ulbricht skulle arbeta i det område som hölls besatt av marskalk Zjukovs armégrupp, vilken just då stötte fram mot Berlin, och den andra gruppen i det område som besatts av marskalk Konjevs armé, som ryckte fram från Tjeckoslovakien mot Dresden.

Man visste emellertid ännu inte bestämt vilka personer som skulle ingå i de båda grupperna.

Några dagar senare talade Anton Ackermann om för mig att jag hade blivit uttagen för ”grupp Ulbricht”. ”Ni blir tio kamrater, som skall flyga i riktning mot Berlin i slutet av april. Vi far antagligen härifrån en dag senare till Konjevs område. Redan en av de närmaste dagarna får du veta var du skall anmäla dig för att ordna alla formaliteter.”

Jag blev givetvis mycket glad åt att få bli med bland passagerarna i det första planet, men samtidigt var jag en smula ledsen åt att inte få flyga tillsammans med Anton Ackermann, som jag tyckte mycket om. Ulbricht var jag inte närmare bekant med, och han föreföll mig inte särskilt sympatisk.

Ulbricht föreföll över huvud taget inte vara gripen eller upprymd – åtminstone kunde man inte se det på honom. När han talade med oss, var det som om det varit den mest naturliga sak i världen att återvända till Tyskland efter så många år.

Den 27 april kallades vi ännu en gång till en kort överläggning hos Ulbricht.

”Är alla klara, är allt i ordning?” frågade Ulbricht. Det var första gången jag sett Ulbricht leende och vänlig.

”Så vitt jag kan se flyger vi den 29 eller 30 april. Innan dess skall vi bara ha en avskedsfest hos Wilhelm. Och så var det en praktisk sak ...” Han öppnade en portfölj och tog fram buntar med sedlar, som delades ut bland oss. ”Här är 1000 rubel åt var och en av er till små uppköp.” (Det var i alla fall en summa som vida översteg den dåvarande månadslönen för en arbetare.) Men utdelningen av pengar var ännu inte avslutad.

”Och så får var och en av er dessutom 2000 tyska riksmark för de första utgifterna i Tyskland.”

Vi fick återigen buntar av nytryckta sedlar – nu var det allierade ockupationsmark, som amerikanerna hade tryckt. Vi hade redan förut hört talas om ockupationspengarna, men nu var det första gången vi fick se dem.

Den 29 april blev vi för sista gången kallade till Ulbricht. Också denna konferens blev mycket kort. ”Allting är klart. Vi flyger härifrån i morgon bittida klockan sju. Vi träffas vid sidoingången till Hotell Lux klockan sex och far därifrån till flygplatsen med en buss. Var och en tar bara med sig en liten kappsäck med det allra nödvändigaste. I kväll är vi bjudna till Wilhelm”, sade Ulbricht till oss.

På kvällen den 29 april 1945, den sista kväll jag skulle tillbringa i Sovjetunionen, satt vi, de tio första tyska emigranter som skulle flyga tillbaka till Tyskland, hemma hos Wilhelm Pieck.

Piecks bostad var inredd på samma sätt som alla andra på Hotell Lux. Den enda skillnaden bestod i att han inte hade bara ett rum, utan flera. I jämförelse med bostadsförhållandena för vanliga sovjetmedborgare och många tyska emigranter kunde Piecks bostad visserligen kallas komfortabel, ja nästan luxuös. Om man sett den med västerländska ögon, skulle den ha verkat som en bostad för en kvalificerad arbetare i Västtyskland. Den tedde sig blygsam och rent av torftig i jämförelse med den villa, där Wilhelm Pieck bodde i Berlin-Niederschönhausen efter 1945.

I vardagsrummet slog vi oss ner kring ett runt bord. Framför varje plats stod ett uppslaget glas med vodka. Jag hade fruktat att det skulle bli mycket officiellt. Jag hade ställt in mig på ett politiskt föredrag eller ett organiserat umgänge som i Kominternskolan. Men nu blev jag angenämt överraskad. Det var trivsamt, vänligt och inofficiellt. Det var tydligt, att vi numera befann oss på ett trappsteg inom funktionärskårens hierarki, där man kunde vara tillsammans också utan officiella uttalanden och deklamationer. Under kvällens lopp talades det visserligen också en del om det framtida arbetet, men inte i den partiofficiella direktivstilen, utan fritt och med egna ord. Så bjöds vi på vodka till dagens ära.

”Skål för det framtida arbetet i Tyskland”, sade Wilhelm Pieck jovialiskt och vänligt. ”Skål för att du, Wilhelm Pieck, snart också måtte komma till Tyskland”, svarade en av oss. Han skrattade. ”Ja, jag kommer nog snart efter.”

Efter omkring en timme tog vi avsked. Wilhelm Pieck skakade hand med var och en av oss: ”Vi ses snart igen i Tyskland.”

Ulbricht påminde oss ännu en gång om att vi skulle samlas utanför sidoingången till Lux precis klockan sex.

Jag gick upp på mitt rum, alltjämt alldeles yr i huvudet. Det dröjde länge innan jag kunde somna. Det var min sista kväll i Sovjetunionen.

VII. Med Ulbricht till Berlin

Klockan sex på morgonen den 30 april 1945 stannade en buss på en liten tvärgata till Gorkij-gatan utanför sidoingången till Hotell Lux. Den skulle föra oss, de tio medlemmarna i ”grupp Ulbricht”, till flygplatsen.

Vi gick tysta upp i bussen.

Bortsett från den lilla avskedsfesten hos Wilhelm Pieck hade det inte förekommit några festligheter, eftersom det knappast var någon som visste om att vi skulle resa. Själva hade vi givetvis ingenting sagt – det var en vana som hade gått oss i blodet.

Det var ännu tomt på gatorna. Vi körde uppför Gorkij-gatan över Pusjkinplatsen i riktning mot flygplatsen. Det var en vacker vårmorgon. Hela staden var redan smyckad för den 1 maj med paroller, transparanger och blommor. Hur glad jag än var över att få resa till Tyskland, kändes det ändå en smula vemodigt att lämna Moskva.

Jag var fäst vid denna stad med outplånliga minnen: av skolan, av vårt barnhem, högskolan, mina utländska och ryska vänner, min ungdomsväninna Erika och en rysk studentska, som jag

tyckte mycket om, de härliga promenaderna på A-boulevarden och Gorkij-gatan, i Kreml-parken och på Moskvaflodens strand.

En kvart senare stannade vår buss utanför en byggnad på Moskvas flygplats ”Aeroport”.

Som vanligt fick vi göra halt utanför en port.

”Propusk”, hördes vaktpostens skarpa röst.

Ulbricht räckte fram ett papper.

”I ordning”, sade vaktposten och släppte igenom oss.

Vi fördes under hövliga former till ett transportplan som stod en smula avsides. Det var ett amerikanskt Douglasplan, och vi satte oss till rätta så bekvämt som möjligt. Några minuter senare startade planet.

Utom Ulbricht visste ingen exakt var vi skulle landa. Vi visste bara att färden gick mot Tyskland och att den skulle sluta inom ett område som stod under marskalk Zjukovs överbefäl. Vi kände inte heller till några närmare detaljer om vårt arbete. Det enda vi visste var att vi i enlighet med våra direktiv skulle utföra ett politiskt arbete, som skulle rikta sig mot fascismen och dess kvarlevor och som skulle främja en demokratisk omdaning av Tyskland.

”Grupp Ulbricht”

De flesta medlemmarna av ”grupp Ulbricht” hade jag lärt känna först under de sista dagarna.

Walter Ulbricht, chefen för vår grupp, var då 51 år gammal. Under åren 1928-1933 representerade Ulbricht kommunistiska partiet i den tyska riksdagen, sedan 1929 var han sekreterare i partiets distriktsorganisation i Stor-Berlin och Brandenburg, 1933 flydde han till Frankrike, efter 1933 tillhörde han partiets emigrationsledning i Prag och Paris, och under inbördeskriget var han i Spanien, där han – något som jag dock fick veta först senare – blev beryktad genom likvideringen av antistalinistiska kämpar i den spanska republikens armé. Efter den spanska republikens nederlag kom Ulbricht till Frankrike, och efter Frankrikes sammanbrott 1940 kom han till Moskva.

Hans styrka är framför allt hans organisatoriska begåvning, hans fenomenala minne för namn, hans förmåga att i förväg ana sig till varje omläggning av kursen och hans oerhörda arbetsförmåga. Han verkade inte uttröttad ens efter de mest arbetstyngda dagar. Han besvärades inte av teoretiska spekulationer och personliga känslor – jag har sällan hört honom skratta och kan inte minnas att jag någonsin iakttagit någon personlig känsloyttring hos honom – och så vitt jag vet har han alltid lyckats att med list och hänsynslöshet genomföra de direktiv han fått från sovjetisk sida.

Richard Gyptner, en partifunktionär som var född i Hamburg, var med sin pedantiska läggning en lämplig medhjälpare till Ulbricht.

Gyptner talade mycket litet om sig själv, men vi visste att han i många år hade tillhört ledningen för Kommunistiska ungdomsinternationalen och att han i Moskva länge hade varit verksam i Kominternapparaten och senare i Institut 205. 1946 blev Gyptner sekreterare i Tysklands socialistiska enhetspartis centralsekretariat, senare fick han en högre befattning inom folkpolisen, och för närvarande är han chef för avdelningen för ”det kapitalistiska utlandet” i det östtyska utrikesministeriet.

Otto Winzer, som i Moskva var känd under pseudonymen ”Lorenz”, har många drag som påminner om Richard Gyptner. Han skiljer sig från denne genom ett skarpare intellekt, som sätter honom i stånd att inte enbart vidarebefordra direktiv, utan också göra sig till tolk för dem med skärpa och offensivanda, att driva igenom dem utan några personliga hänsyn och ibland också ge – låt vara inte särskilt djupa – ideologiska motiveringar för dem. I högre grad än alla de andra medlemmarna av grupp Ulbricht representerade Winzer typen av den

”hårde”, iskalle stalinistiske funktionären, som ovillkorligt genomför alla direktiv och som genom sin långvariga verksamhet inom ”apparaten” har förlorat varje relation till den levande arbetarrörelsen och till socialismens och folkförbrödringens ideal.

Efter 1945 gjorde Winzer en snabb ”östlig” karriär. I maj 1945 övertog han avdelningen för kultur och undervisningsväsen i Berlins magistrat, och under åren 1946-1950 var han verksam som chef för press- och radioavdelningen i socialistiska enhetspartiets centralsekretariat och dessutom tidvis som vice chefredaktör för tidningen ”Neues Deutschland”. I oktober 1949 avancerade han till chef för östtyske presidenten Wilhelm Piecks privatkansli.

Hans Mahle, som då var 33 år gammal och som länge hade arbetat inom partiapparaten, hade likväl till skillnad från de hittills nämnda medlemmarna av gruppen bevarat en naturlig livlighet.

Av alla medlemmarna i vår grupp var han den som jag tyckte bäst om, eftersom han inte var förstelnad i sitt arbete och inte förkrympt som människa. Han reagerade alltid spontant inför händelser och personer och behöll därför förmågan till egna initiativ och egen tankeverksamhet – om än givetvis inom den givna ramen. På sommaren 1945 utnämndes han till intendent för radion i Östberlin och längre fram till generalintendent för alla radiosändare i den sovjetiska ockupationszonen; i början av 1951 slutade hans karriär med ett tvärt fall, och först längre fram dök han åter upp på den relativt underordnade posten som chefredaktör för ”Schweriner Volkszeitung”.

Också *Gustav Gundelach* var född i Hamburg. Han var 58 år gammal och den äldste medlemmen av vår grupp. Han verkade vara en hederlig självlärd arbetarfunktionär.

På sommaren 1945 utnämndes Gundelach till chef för centralförvaltningen för arbete och socialvård i den sovjetiska ockupationszonen, men i april 1946 skickades han till sin hemstad Hamburg för att hjälpa Västtysklands kommunistiska parti, och kort därefter blev han ledamot av stadsfullmäktige där. Längre fram fick han en ledande funktion i det västtyska kommunistpartiet. Den 14 augusti 1949 tog han plats som kommunistisk ledamot i den första tyska förbundsdagen.

Karl Maron, som då var 44 år gammal, kände jag från redaktionen för tidningen ”Freies Deutschland”, och vi hade kommit ganska väl överens.

Han var häpnadsväckande mångsidig. Sedan han i flera år varit verksam inom idrottsrörelsen, hade han skrivit de militära kommentarerna i nationalkommitténs organ; i juni 1945 blev han till att börja med vice överborgmästare i Berlin, och senare blev han ordförande för socialistiska enhetspartiets grupp i Berlins stadsfullmäktige, i november 1948 blev han ekonomiborgarråd i Berlins östsektor, i november 1949 vice chefredaktör för socialistiska enhetspartiets huvudorgan ”Neues Deutschland” och sedermera generalinspektör och chef för den tyska folkpolisens centralförvaltning. Det är mycket möjligt, ja rent av sannolikt att Karl Maron under denna snabba karriär utvecklades till den typ som har sina mest utpräglade representanter i Ulbricht, Gyptner och Winzer.

En viss särställning intog den lille undersätsige och flintskallige *Walter Köppe*, som då var 53 år gammal. Han var född i Berlin och talade fortfarande oförfalskad berlindialekt. I juni 1945 blev Walter Köppe, som personligen inte var osympatisk men politiskt svag, andre ordförande för den kommunistiska partiorganisationen i Berlin, där han officiellt fungerade som organisationssekreterare; men han entledigades snart från denna befattning. Under arbetstiden hade han alltför länge och utförligt samtalat med Berlinfunktionärerna om tidigare upplevelser i stället för att ge direktiv för det aktuella arbetet. År 1947 blev han syssloman för socialistiska enhetspartiets högskola ”Karl Marx”, en befattning som passade bra för den praktiskt tänkande och organisatoriskt begåvade Köppe. Tre år senare blev han syssloman för förvaltningsakademin i Forst-Zinna.

Den kommunistiske journalisten och författaren *Fritz Erpenbeck*, som då var 48 år gammal, var den ende av oss alla som efter 1945 inte genast fick en befattning med bestämda arbetsuppgifter. Erpenbeck skrev flitigt och mycket och ”var med överallt”, på tidningarnas och tidskrifternas redaktionskonferenser, i kulturförbundet och i teaterarbetet, vid diskussioner om film och bildande konst. Han var levande, öppen, intresserad och bildad och trivdes säkert bra i denna fria ställning. Men ju mer systemet i sovjetzonen stabiliserades, desto svårare blev det för honom att fortsätta med detta obundna liv.

Till sist måste jag säga några ord om mig själv.

Jag var bara 23 år gammal och sålunda den yngste medlemmen av ”grupp Ulbricht”. Jag var den ende som inte hade många års partiarbete bakom mig. Antagligen hade jag blivit uttagen till ”grupp Ulbricht” emedan jag hade vuxit upp i Sovjetunionen och betraktades som en representant för ungdomen, som i östländerna mycket oftare än i västern redan tidigt ges viktiga befattningar. Man var tydligen mycket angelägen att sörja för återväxten inom det tyska partiet – det visade redan det relativt stora antalet unga tyska kamrater på Komintern-skolan. Det är också möjligt att jag hade blivit utvald emedan jag i alla fall hade varit medlem av Komsomol i över fem år och gått igenom Kominternskolan. Jag hade alltid varit mycket politiskt intresserad och ständigt strävat att – som det hette i Sovjetunionen – ”höja min politiska bildning”. Dessutom talade jag vid den tiden flytande ryska utan någon brytning. De andra medlemmarna av gruppen förstod visserligen ryska, men de talade det ingalunda felfritt och utan svårighet.

Slutligen fanns det ytterligare en ung tysk i vår grupp, som inte var politisk medlem utan teknisk sekreterare. Han var lugn och tystlåten och deltog sällan i våra samtal, men gjorde ett gott arbete. Jag träffade honom längre fram som kontorschef i provinsförvaltningen i Potsdam.

Dessa tio medlemmar av ”grupp Ulbricht” var de första tyska emigranter som återvände till den sovjetockuperade delen av Tyskland, och de skulle nu utföra det politiska förberedelsearbetet för den fortsatta utvecklingen.

I flygplan till Tyskland

När jag flög till Tyskland den 30 april 1945, hade jag en ärlig vilja att göra allt som stod i min förmåga för att på ett exemplariskt sätt genomföra de uppgifter partiet hade givit mig.

Jag trodde på att Sovjetunionen, sedan Hitlerarmén krossats, oegennyttigt skulle hjälpa de tyska antifascisterna och demokraterna att bygga upp ett nytt demokratiskt Tyskland. Hade inte Sovjetunionen, sade jag mig, genom sitt stöd åt nationalkommittén visat att det låg i dess intresse att tyska folket med egna krafter byggde upp ett självständigt Tyskland? Var inte den omständigheten att vi skickats i väg – redan innan fientligheterna hade upphört! – ett bevis för att Sovjetunionen inte ville uppträda som erövrare, utan som en makt som var beredd att hjälpa de tyska antifascisterna i kampen mot nazismen? Hade inte Stalin själv vid upprepade tillfällen skilt mellan det tyska folket och Hitlerstaten?

Vid den tiden var jag sålunda långt ifrån medvetet oppositionell. Men jag hörde ändå inte till de ”150-procentiga” stalinistiska funktionärer, som avstod från varje form av självständigt tänkande och enbart utgick från att allt som tjänar Sovjetunionen är riktigt och nödvändigt. Visserligen var jag då beredd att uppfylla alla direktiv, men jag gjorde ändå mina egna reflexioner om politiska tilldragelser och om plötsliga omläggningar av kursen.

Under min tioåriga vistelse i Sovjetunionen hade jag sett och upplevat mycket. Det fanns beslut och förhållanden som jag gillade och som tycktes stå i överensstämmelse med den marxistiska teorin, men det fanns också åtgärder som jag ogillade och beträffande vilka jag inte kunde komma från en känsla av att de egentligen stod i strid med marxismen. Det

förekom åtskilligt som jag fann oförklarligt och oroande och även åtskilligt som jag ogillade och tog avstånd från. Jag tänkte ofta allvarligt på den väldiga vågen av häktningar 1936-1938 och på den sovjetiska hemliga polisens allsmäktiga apparat, jag hade ofta mina tvivel angående det berättigade i pakten med Hitler-Tyskland och ”nödvändigheten” av det finska kriget; ibland mindes jag med ganska obehagliga känslor hur det efter ockupationen av Östpolen 1939 och de baltiska staterna 1940 rullade långa järnvägståg med krigsbyte till Moskva, och ännu oftare tänkte jag på de arbetarfientliga lagarna av år 1940, undertryckandet av alla självständiga åsiktsyttringar och de otäcka formerna för kritik och självkritik.

Men ändå försökte jag alltid rättfärdiga sådana företeelser inför mig själv. När allt kom omkring hade ju den socialistiska revolutionen segrat i ett mycket efterblivet land, och alla dessa brister och svagheter berodde inte så mycket på systemet som på det faktum att efterverkningarna av det gamla Rysslands efterblivenhet alltjämt gjorde en friare utveckling omöjlig.

Då jag nu lämnade Sovjetunionen, uppfylld av tanken på en ny och viktig uppgift, hade jag kommit särskilt långt i fråga om detta rättfärdigande. Jag var full av förhoppningar om en relativt självständig politisk utveckling i Tyskland och om att vi skulle kunna och få göra ett och annat annorlunda än i Sovjetunionen; jag trodde också att systemet i Sovjetunionen efter krigets slut skulle omdanas i riktning mot större frihet.

Trots alla kritiska funderingar var jag sålunda vid den tiden synnerligen optimistisk och hoppfull och var otålig att få börja med det nya politiska arbetet.

Vi landade på ett litet fält som tydligen var avsett för nödlandningar av militärflygplan.

Så långt ögat nådde fanns ingenting att se – ingen stad, inga byggnader, ingenting som ens avlägset påminde om mänskliga bostäder.

”Vi är i närheten av den nya tysk-polska gränsen, mellan Frankfurt an der Oder och Kiistrin”, sade Ulbricht.

Vi stod där obeslutsamma; ingen visste vad som skulle hända. Men efter några minuter körde en bil fram till oss. En sovjetofficer steg ut och hälsade vänligt på Ulbricht. ”Allt är i ordning. Ni kan snart fara vidare”, sade han.

En lastbil körde fram till oss. Sovjetofficeren blev en smula förlägen: ”Ärade kamrater, ni måste ursäkta att vi bara har en lastbil åt er. Men det gäller bara den första timmen. Vid nästa anhalt får ni personbilar.”

I de första byarna såg vi inte till några människor. Antingen var husen fullständigt övergivna, eller också vågade invånarna inte komma ut. Utanför en del av husen fladdrade rödvita polska fanor – där var antagligen förbindelsepunkter för de polska myndigheterna. Vi befann oss ju fortfarande alldeles intill Oder–Neisse-linjen.

När vi hade åkt ungefär två timmar, stannade vi i ett litet samhälle utanför den sovjetiska kommendanturen. Två yngre officerare hälsade oss välkomna och bjöd oss på middag. Allt var förträffligt ordnat. Det var tydligt att de var glada åt att ta emot gäster. Man kunde också märka att de gärna ville samtala med oss. ”Jag hoppas att maten skall smaka er, mina ärade gäster”, sade en officer vänligt och nästan vördnadsfullt. ”Vi är alltid glada åt att se utländska gäster, de senaste dagarna har vi tagit emot några polska officerare, och nu är vi synnerligen glada åt att få hälsa er välkomna, då vi har hört att ni är medlemmarna av den nya tyska regeringen.”

Jag höll på att sätta i halsen. Vad var det han hade sagt? Den nya tyska regeringen? Bredvid mig satt Hans Mahle, och vi tittade förläget på varandra. Vad skulle vi nu ta oss till? Vi kunde ju inte gärna låta honom förbli i tron att vi var den nya tyska regeringen, men vi hade ju inte heller rätt att tala om för honom att vi var ”grupp Ulbricht”.

Därför gjorde en av oss bara en hövligt avvärjande gest och talade om att vi inte var den ”nya tyska regeringen”. Men detta stärkte bara ytterligare officeren i hans tro, och han behandlade oss ännu mera hövligt och förekommande. När vi kom ut från kommendanturen, stod amerikanska och tyska personbilar och väntade på oss. Bilarna var försedda med små röda fanor och sovjetiska militära beteckningar, och även chaufförerna hade sovjetiska uniformer.

Snart var vi framme i Küstrin, en stad, som man redan då i de sovjetiska kommunikéerna betecknade med det slaviska namnet ”Kostrzyn”. Küstrin var en enda stenöken. En sådan förstörelse hade jag ditintills bara sett på bilder och i journalfilmer men aldrig i verkligheten. Det var en skakande syn. Vi stannade en kort stund. Ulbricht växlade några ord med den sovjetiska eskorten, som gav några order åt våra chaufförer, och så fortsatte vår färd.

”Vart är vi nu på väg?” frågade jag chauffören.

”Pojedem na zapad, na Berlin” (”Vi åker västerut, till Berlin”), svarade han skrattande.

Vad skulle jag få uppleva de närmaste dagarna? Jag brann av otålighet att få tala med ”riktiga tyskar”, som hade levat här hela tiden, att få återse Berlin, att uppsöka de platser där jag hade tillbringat min barndom, Graf-Haeseler-Strasse i Reinickendorf-West, mitt gymnasium i Reinickendorf-Ost, Karl-Marx-skolan i Neukölln och framför allt konstnärskolonin vid Laubenheimer Platz i Wilmersdorf.

Men jag rycktes snart ur mina funderingar. ”Vi är framme”, sade chauffören. Vi befann oss i en vacker tysk småstad, omkring 30 km öster om Berlin. Det var Bruchmühle.

Bruchmühle, Zjukov-arméns politiska centrum

Under dessa dagar befann sig Bruchmühle i en alldeles unik situation. Där var den politiska staben i marskalk Zjukovs armé förlagd. Denna stab stod under ledning av general Galadzjiev, som då var chef för den politiska förvaltningen vid marskalk Zjukovs armé.

Alla andra trupper hade lämnat Bruchmühle. Befolkningen hade visserligen fått uppleva de första fasorna under inmarschen, men nu hade den, åtminstone för några veckor framåt, en gynnad ställning. I den lilla staden fanns det knappast några meniga soldater; däremot såg man ofta officerarna från Galadzjievs stab, som nästan alla talade tyska och som såg sin huvudsakliga uppgift i att åstadkomma goda kontakter med befolkningen. Här fanns också en redaktion, där man författade flygblad på tyska.

Kort efter vår ankomst togs vi emot av general Galadzjievs medarbetare. Då det redan hade hunnit bli kväll, beslöt man att uppskjuta överläggningarna till dagen därpå. Vi inkvarterades i ett nytt hus som hade utrymts helt och hållet.

Nästa morgon – det var den 1 maj 1945, en vacker vårdag – var jag gladare till sinnes än någonsin. Äntligen var jag tillbaka i Tyskland! Det fanns ännu ingenting som gjorde mig beklämd. Jag visste ingenting om vad som försiggick i Tyskland under dessa dagar och timmar. Jag var i Tyskland och var ändå inte där. Fram till denna morgon hade jag av Tyskland bara sett vackra gator, prydliga hus och befriade utlänningar och en gästfri kommendantur – ingenting annat.

Genast på morgonen kallades vi samman. En officer lämnade över ett papper till var och en av oss. Redan vid första ögonkastet såg jag att det var ett viktigt och värdefullt dokument. Det var undertecknat av chefen för den politiska förvaltningen vid Zjukovs armé, general Galadzjiev, och intygade att Wolfgang Leonhard var verksam inom den politiska centralförvaltningen i de områden som ockuperats av arméerna på den första vitryska fronten.[1]

[1] Detta var den officiella beteckningen för de arméer som stod under marskalk Zjukovs överbefäl.

Efter frukosten gick jag upp på mitt nya rum. Kort därpå knackade det på dörren. En kvinna på omkring trettio år kom in, blyg och en smula nervös. ”Jag skall se till att det är rent och snyggt här. Får jag lov att städa rummet nu?”

”Hjärtligt tack, men det behövs inte alls. Jag är van vid att göra allting själv.”

När hon hörde att jag talade flytande tyska, såg hon förvånad på mig.

”Sätt er ner ett tag och vila er”, bad jag henne i hopp om att äntligen få ett samtal med en ”riktig tyska”.

Hon tycktes inte fatta vad som hände i världen: plötsligt kommer det tyskar åkande i bilar, de tas vänligt emot av sovjetiska officerare, äter i den sovjetiska officersmässen och bor i ett hus som har rekvirerats av sovjetarmén. Mitt förslag tycktes ha skrämt henne. Hon verkade över huvud taget nervös och gick genast ut ur rummet. Jag kom ofrivilligt att tänka på människorna i Moskva under tiden för utrensningarna 1936-1938.

Jag kunde inte riktigt förstå det. ”Varför är hon så nervös? Kriget är ju snart slut, och de svåra tiderna är förbi. Hon borde ju vara glad”, tänkte jag. Jag hade ännu inte fått höra någonting om plundringar, våldtäkter och andra ruskigheter.

Denna första förmiddag i Tyskland gick jag ut och promenerade tillsammans med Hans Mahle och Fritz Erpenbeck. Tyvärr mötte vi nästan enbart sovjetiska officerare. Men plötsligt fick vi syn på vår ”hushållerska”, och nu lyckades vi komma till tals med henne. Vi kom snart in på de frågor som vi alla var så lidelsefullt intresserade av: nazisterna, kriget, krigsslutet, det aktuella läget, ryssarna och framtiden.

Nazisterna och kriget tycktes hon inte gilla. Hon var glad att det snart skulle bli fred, sade hon.

”När allt kommer omkring, måste ni ju förstå” – hon stakade sig en smula – ”att vi har gått igenom mycket hemskt de sista veckorna…

”Vad har nazisterna gjort här då?” frågade en av oss.

”Nej ... jag menar inte alls nazisterna ... Ni kan tänka er hur det var, när ryssarna tågade in här ...”

Och så började hennes skildring. Under de kommande dagarna och veckorna skulle jag få höra dussintals och hundratals liknande skildringar i allehanda variationer.

Under tiden hade också Maron och Winzer kommit fram till oss. De var tydligen också ute och letade efter ”riktiga tyskar”.

Hon fortsatte sin skildring, och när hon började tala om våldtäkter, gick det kalla kårar efter ryggen på mig. Skulle det verkligen ha förekommit sådana episoder? Jag kände mig uppskakad, men jag trodde fullt och fast att det måste ha varit en beklaglig isolerad företeelse.

Snart hade samtalet utvecklats till en politisk diskussion. Det var en egendomlig situation, när den blivande generalintendenten för alla radiosändare i sovjetzonen, den blivande generalinspektören och chefen för folkpolisen samt den blivande chefen för presidentens kansli förgäves bemödade sig att övertyga en enkel tysk kvinna om riktigheten av våra politiska åsikter. Hon lyssnade tålmodigt på allt vad vi sade – det var det enda fall då så stor möda lagts ner på att politiskt bearbeta en enda tysk husmor – men hon lät sig inte rubbas från sina idéer, som byggde på hennes egna erfarenheter. ”Ni behöver inte berätta någonting för mig”, sade hon nästan harmset. ”Att nazisterna är dåliga människor vet jag ju själv. Men vet ni, det är inte som det skall vara med ryssarna heller. Det får ni nog snart se.” Några av oss drog på munnen.

När vi gick tillbaka för att äta middag diskuterade vi hennes skildring. Meningarna var delade. ”Rena nazistpropagandan. Hon är säkert aktiv fascist, antagligen tillhör hon rent av den

underjordiska nazirörelsen”, sade en våra ”150-procentiga”. ”Det kan hända att hon inte är aktiv fascist utan bara en dum husmor som har fallit för den fascistiska skräckpropagandan”, invände en annan.

Jag blev mycket tankfull efter samtalet. Jag trodde på henne och kände mig helt övertygad om att hon hade talat sanning. Det är dock tänkbart, försökte jag lugna mig, att enstaka rödarmister i enstaka förband har uppträtt på det sättet efter allt vad de upplevat i detta fasansfulla krig.

På eftermiddagen var vi bjudna till några högre officerare i den politiska centralförvaltningen. Samtalet rörde sig på en hög politisk nivå. De politiska officerarna hade otvivelaktigt utbildats omsorgsfullt i Moskva för sin uppgift. De kände till Tysklands historia bättre än många tyskar. Framför allt var de mycket väl orienterade beträffande den senaste tidens utveckling: partierna i Weimarrepubliken, parlamentens sammansättning, de olika partiernas mandat-siffror, valresultaten sedan 1918 och givetvis det tyska kommunistpartiets historia. Men kände de till de nuvarande stämningarna bland tyskarna? Visste de hur den tyska befolkningen tänkte och kände? Det vet jag inte, ty sådana frågor berördes inte under vårt timslånga samtal. Vi talade om kommunistpartiets politik i det förflutna, om partikonferenserna i Bryssel och Bern, om nationalkommittén och – framför allt – om nödvändigheten av att ”fullfölja den borgerligt-demokratiska revolutionen av 1848” och om den sannolika framtida utvecklingen i Tyskland.

Jag fick emellertid ett intryck av att våra diskussioner ofta rörde sig i ett lufttomt rum och hade mycket litet eller ingenting alls att göra med verkligheten.

På kvällen kom Ulbricht tillbaka. Han hade varit i Berlin hela dagen, men han hade inte mycket att berätta. ”Ni får väl se själva”, sade han.

När vi sedan satt församlade, talade Ulbricht äntligen om för oss vad vi skulle göra: ”Det blir vår uppgift att bygga upp de tyska själv-förvaltningsorganen i Berlin. Vi skall fara ut i de olika distrikten i Berlin, och där skall vi bland de antifascistisk-demokratiska kretsarna söka ut dem som lämpar sig för att bygga upp den nya tyska förvaltningen. Det är bäst att vi delar upp oss, så att var och en får ta hand om ett visst distrikt i Berlin. Sedan träffas vi på kvällen, och då får var och en rapportera om sitt distrikt.”

”När skall vi börja med det arbetet?”

”I morgon”, svarade Ulbricht korthugget.

I morgon – det var den 2 maj 1945.

Den dagen kapitulerade den tyska krigsmakten i Berlin.

Samma dag började ”grupp Ulbricht” sin verksamhet.

Det första mötet med Berlinkommunister

På morgonen den 2 maj körde en kolonn av personbilar från Bruchmühle över Kaulsdorf, Biesdorf och Friedrichsfelde in till staden Berlins centrum. Där åkte medlemmarna av ”grupp Ulbricht” och några sovjetiska politiska officerare från general Galadzjievs stab.

Våra bilar rullade sakta genom Friedrichsfelde i riktning mot Lichtenberg. Det var en skrämmande syn. Bränder, ruiner, kringströvande utsvultna människor klädda i trasor. Rådlösa tyska soldater, som inte längre tycktes fatta vad det var som skedde. Sjungande, jublande och ofta även berusade rödarmister. Grupper av kvinnor som utförde röjningsarbeten under ledning av rödarmister. Långa köer av folk som tålmodigt väntade framför pumparna för att få en hink vatten. Alla såg ohyggligt trötta, hungriga, slappa och trasiga ut. Det var en mycket slående kontrast till vad jag hade sett i de mindre samhällena öster om Berlin. Många bar vita armbindlar som tecken på kapitulationen eller röda som en hyllning till Röda armén.

Det fanns också en del som var särskilt försiktiga: de hade både en vit och en röd bindel om armen. Från fönstren fladdrade omväxlande vita kapitulationsflaggor och röda flaggor, på vilka man kunde se att de helt nyligen tillverkats av hak-korsflaggor.

Ulbricht föreskrev att medlemmarna av vår grupp skulle arbeta tillsammans två och två. De begav sig till Kreuzberg, Treptow, Tempelhof och andra distrikt. Jag blev ensam kvar. ”Vart skall jag åka?” ”Du följer med mig, vi skall till Neukölln”, sade Ulbricht.

Ulbricht lät bilen stanna utanför den öppna porten till ett skadat hyreshus i Neukölln. Redan då vi kom in i förstugan hörde vi högljudda samtal och diskussioner. Vi knackade på och gick in. Några var så fördjupade i diskussionen att de inte alls hade lagt märke till oss.

Plötsligt reste sig några män och ropade: ”Ulbricht!” Genast samlade sig en skara kring honom. I kamraternas ansikten kunde man läsa överraskning och glädje. Men Ulbricht uppträdde fortfarande strängt sakligt. Han hälsade på dem – jag hade intrycket att hans hälsning var ganska kylig –, presenterade mig som sin medarbetare, och efter ett par minuter fortsatte diskussionen, men nu under ledning av Ulbricht.

Nu fick jag tillfälle att se mig om: vi befann oss i ett enkelt rum i en arbetarbostad; på bordet stod en fotogenlampa – elektriskt ljus fanns givetvis inte under dessa dagar – och på stolarna, på golvet och i soffan satt tolv partikamrater från Neukölln.

Hela atmosfären var helt annorlunda än vid komsomol- eller partimötena i Sovjetunionen. Stämningen var sådan som jag hade föreställt mig att den varit på mötena under oktoberrevolutionen och inbördeskriget i Ryssland och som jag egentligen alltid hade önskat att den skulle vara på partimöten.

Här kunde man iaktta en äkta entusiasm, parad med sunt verklighetssinne. Utan att avvakta några direktiv hade kamraterna genast insett att vad det nu gällde var att organisera försörjningen med livsmedel och vatten, att lindra den mest trängande nöden hos befolkningen och bygga upp en funktionsduglig förvaltning, så att man kunde komma ut ur kaos och svält.

Från alla håll kom det klara och kortfattade förslag, som sedan diskuterades och ibland kompletterades med motförslag för att slutligen sammanfattas i beslut. Någon gjorde anteckningar om detaljerna: namnen på kamrater som skulle uppsökas och dras in i arbetet; mobilisering av arbetskraft för transport och distribution av livsmedel, kontakter med ingenjörer och tekniker för att få i gång försörjningen med elström, vatten och gas; ledningen av röjningsarbeten; utskrivning av passersedlar. Utan någon dagordning, utan patetiska deklarationer och fraser uträttade man på en halvtimme mer än på ändlösa möten i Ryssland.

Det enda jag inte tyckte om var Ulbrichts uppträdande, hans sätt att behandla dessa kamrater. Medan jag redan under de första minuterna av detta improviserade partimöte blivit övertygad om att just vi, som kom från Moskva och inte kände till alla dessa frågor, hade oerhört mycket att lära, uppträdde Ulbricht som en överordnad.

Från de pressande aktuella uppgifterna gled vi omärkligt över till politiska frågor, till kamraternas kamp under nazisttiden och till den allmänna politiska linjen i nuet och framtiden.

När man kom in på kamraternas insatser under kriget blev Ulbricht livligare. Frågorna följde snabbt på varandra. ”Hur uppträdde den och den, var var den ... vad gjorde den ...” Oupphörligt flög namn genom luften, vilka alla Ulbricht hade i huvudet. (Längre fram skulle jag få anledning till ännu större häpnad över hans fenomenala minne för namn.) Han ställde frågor, visserligen inte som vid ett polisförhör, men ändå inte i den ton jag hade väntat mig av en emigrant, som efter tolv år på nytt träffade de överlevande bland de kamrater som hade levat i åratal under den nazistiska terrorn. När han så till sist klargjorde den aktuella politiska ”linjen”, gjorde han det i en ton som inte tillät någon motsägelse och på ett sätt som inte

lämnade något tvivel övrigt om att det var han som bestämde partiets politik och inte Berlinkommunisterna, som hade arbetat illegalt under så svåra förhållanden. När vi åkte tillbaka, funderade jag över detta första sammanträffande med tyska kommunister. Fanns det inte egentligen två slags kommunister? Hittills hade jag mest haft att göra med funktionärer, som med några undantag utmärkte sig genom ett hårt och opersonligt sätt och ständigt omtuggande av partifraser. Ett helt annat intryck fick jag av dessa kommunister, som jag lärt känna första kvällen i Berlin: de var levande, offervilliga och entusiastiska och stod i nära kontakt med verkligheten och de ”vanliga” människorna. På kvällen, när medlemmarna av ”grupp Ulbricht” kommit tillbaka till Bruchmiihle, hölls den första konferensen. Var och en fick i korthet redogöra för sina upplevelser, och vår tekniske sekreterare fick sitt första uppdrag: han skulle utarbeta protokoll i flera exemplar över dessa överläggningar, så att man från första början hade en fullständig rapport för varje distrikt i Berlin.

Denna första konferens hölls ännu i jämförelsevis lösa former. Men redan nästa dag skulle vi börja arbeta mera organiserat. En eller två kamrater skulle bege sig till vart och ett av de distrikt i Berlin som skulle bearbetas. Efter några dagar skulle vi byta distrikt med varandra. Till en början skulle vi klarlägga den allmänna situationen och ta reda på aktiva kommunister, socialdemokrater och partilösa antifascister i de olika distrikten, skaffa oss informationer om dem och sedan överlämna en lista på namn för förvaltningen till vederbörande distriktskommendant. Vi skulle också ta reda på lämpliga kandidater för posterna som distriktsborgmästare och vice distriktsborgmästare.

Vi kastade oss med stor iver in i arbetet på att få fram de antifascister som behövdes för en förvaltning. Därvid hade vi två saker att bygga på: å ena sidan de funktionärer, som Ulbricht och några andra i vår grupp kände sedan tidigare, och å andra sidan namnlistor, som vi varje dag fick från de politiska officerarna hos distriktskommendanterna.

Redan efter några dagar hade vi i vart och ett av distrikten i Berlin organiserat en slags aktivistgrupp, som till stor del utgjordes av tidigare medlemmar och funktionärer i det tyska kommunistpartiet, vilka i sin tur rekryterade andra antifascister.

För varje dag gick arbetet allt fortare. Det blev allt flera antifascister som ställde sig till förfogande och som vi kunde stödja oss på när det gällde att bygga upp distriktsförvaltningarna.

Vi tillsätter borgmästare och distriktsförvaltningar

Under de första dagarna i maj hade de ryska kommendanterna på egen hand tillsatt borgmästare och distriktsförvaltningar. Detta skedde ofta på ett fullständigt godtyckligt sätt. Kommendanterna, som i många fall inte behärskade tyska språket, befann sig i en svår situation. Hur skulle de bära sig åt? De löste problemen på sitt eget sätt (och detta är inte menat som någon förebråelse): de tillsatte helt enkelt dem som uppgivit att de var ”antifascister”, ”koncentrationslägerfångar” eller ”gamla kommunister”. När det hade kommit order om att man skulle bilda distriktsborgmästarförvaltningar, hade en av kommendanterna helt enkelt gått ut på gatan. Han fick syn på en man som av en händelse gick förbi och som av någon anledning gjorde ett sympatiskt intryck på honom, tog tag i hans rockärm och sade: ”Komm her, du jetzt Bürgermeister!” Han hade av en händelse gjort ett lyckat val. Det visade sig vara en synnerligen dugande man.

Tyvärr gick det inte lika bra överallt. I många fall avslöjade sig redan efter några dagar de så kallade ”antifascisterna”, ”koncentrationslägerfångarna” eller ”gamla kommunisterna” som karriärister, oduglingar, tvivelaktiga existenser och i några fall rent av som förutvarande aktiva nazister.

Nu fick vi till uppgift att rätta till bristerna i de slumpvis tillkomna förvaltningarna och sätta dit dugande antifascister.

Ulbricht gav oss nya direktiv:

”Distriktsförvaltningarna måste ha en politiskt riktig sammansättning. Vi har ingen nytta av kommunister som borgmästare, utom möjligen i Wedding och i Friedrichshain. I arbetardistrikten skall borgmästarna som regel vara socialdemokrater. I de borgerliga stadsdelarna – Zehlendorf, Wilmersdorf, Charlottenburg osv. – måste vi ha en borgerlig man i ledningen, en som förut har tillhört centrumpartiet, demokratiska partiet eller tyska folkpartiet. Det är bäst om han är doktor; men samtidigt måste det vara en antifascist och en man som vi kan ha ett gott samarbete med.”

”Och de andra posterna?” insköt någon.

”Inte så bråttom, jag kommer strax till det. De måste vara anpassade efter de olika distriktens politiska struktur. I Zehlendorf kan det inte vara likadant som i Wedding eller Friedrichshain. I arbetarstadsdelarna måste vi framför allt rekrytera många socialdemokrater eller partilösa antifascister ur arbetarklassen som samarbetar intimt med oss. I de borgerliga stadsdelarna måste vi se till att finna så många borgerliga som möjligt.

Till vice borgmästare och till livsmedelsförsörjning, ekonomi, socialpolitik och trafik är det bäst att ta socialdemokrater, de förstår sig på kommunalpolitik. Till hälsovården tar vi antifascistiskt inställda läkare, till post och telekommunikationer tar vi partilösa specialister som kan sina saker. Under alla förhållanden måste kvantitativt minst hälften av alla befattningar besättas med borgerliga eller socialdemokrater.”

Vi blev långa i ansiktet, ty hittills hade vi nästan enbart sammanträffat med kommunister, och vi hade ingen aning om hur vi så snabbt skulle få tag i borgerliga och socialdemokrater.

Ulbricht fortsatte:

”Och så har vi våra kamrater. Förste vice borgmästaren, föredragandena för personalärenden och för undervisningsväsendet – det måste vara vårt folk. Och vidare måste ni i varje distrikt få tag på en absolut pålitlig kamrat som vi behöver för att bygga upp polisväsendet.

Detta gäller för alla distrikt. I åtskilliga distrikt kan vi nöja oss med att besätta dessa poster. I arbetardistrikten Wedding, Friedrichshain, Neukölln och Lichtenberg kan vi kanske sätta in en eller ett par till av vårt folk.”

”Och rådet för kyrkliga frågor?”

”Där måste ni se till att få tag på antifascistiska präster. Dem måste man ha ett gott samarbete med; det är mycket viktigt för närvarande.”

Vi diskuterade åtskilligt fram och tillbaka kring Ulbrichts direktiv, särskilt frågan hur man plötsligt skulle få tag i så många borgerliga och till på köpet präster. Men efter ungefär en halvtimme avbröt Ulbricht diskussionen. På tvättäkta sachsiska gav han oss det sista direktivet: ”Saken är ju alldeles klar: det måste verka demokratiskt, men vi måste ha allting i våra händer.”

Nu var verkligen allting klart.

Ännu en gång företogs en uppdelning av distrikten i Berlin. Jag fick på min lott Wilmersdorf, ett distrikt ”där vi ovillkorligen måste ha en borgerlig man i ledningen”.

Morgonen därpå stod jag en smula rådvill utanför kommendanturen vid Berlinerstrasse. I Wilmersdorf kände vi redan åtskilliga kamrater. Jag stod just och funderade på om jag skulle söka upp dem för att få deras hjälp att hitta en borgerlig distriktsborgmästare. Då kom slumpen till min hjälp.

Utanför kommendanturen trängdes en massa folk. Ett fönster i bottenvåningen stod öppet. I rummet satt kommendanten, på gatan mitt framför fönstret stod en ung sovjetflicka i uniform.

Folk ville ha svar på de mest skilda frågor av kommendanten. Men hans svar var ofta oklara och flickans översättningar var ännu mera oklara. Det hela gav inte mycket resultat. Jag fattade ett snabbt beslut och ställde mig bredvid den kvinnliga tolken för att hjälpa henne. Efter några minuter var jag själv omringad av wilmersdorfare.

En man i 45-årsåldern kom fram till mig: ”Skulle jag kunna få tala med er privat ett ögonblick?”

Vi ställde oss en smula avsides.

”Ursäkta att jag vänder mig till er. Jag har lagt märke till att ni är orienterad i problemen och att ni dessutom talar flytande ryska. Saken är följande: i samband med 20 juli-konspirationen blev jag häktad, och till för ett par dagar sedan har jag suttit i ett koncentrationsläger ...”

Han visade mig sina papper, och några frågor klargjorde att han tidigare hade varit medlem av demokratiska partiet och att han under Hitlertiden hade tillhört en oppositionell krets. Det var tydligen en ”borgerlig” oppositionsgrupp – precis vad jag sökte!

Han ställde ytterligare ett par praktiska frågor, som jag genast besvarade, varpå han tackade och skulle säga adjö.

”Nu får ni ursäkta, att jag vänder mig så direkt till er”, sade jag snabbt, ”skulle ni vara beredd att arbeta på en ledande post i den nya distriktsförvaltningen? Vi söker kunniga antifascister, och av vårt korta samtal har jag fått det intrycket att ni säkert skulle passa bra för en sådan uppgift.”

Han log vänligt men gjorde en avvärjande gest.

”Nej, jag tror inte att det passar för mig. Jag tror inte att jag duger för administrativa göromål. Men om ni har behov av administrativa krafter, så har jag en god vän, som har varit första regeringsråd och medlem av tyska folkpartiet och som har stora administrativa talanger. Han var en förbittrad motståndare till kriget och häktades efter den 20 juli. Han skulle säkert ha intresse för det.”

”Var bor han?”

”Inte långt härifrån, kanske en kvarts väg.”

Jag pekade på den bil som stod till mitt förfogande. ”Skulle ni ha något emot att åka dit nu genast tillsammans med mig?”

Så begav vi oss av – på jakt efter en borgmästare för BerlinWilmersdorf. Vi stannade utanför en liten villa, som verkade en smula förfallen.

En gammal herre som säkert hade sett bättre dagar öppnade dörren för oss. ”Dr Willenbücher”, presenterade han sig.

Samtalet kom snart i gång, och efter tio minuter hade jag i mitt stilla sinne beslutat att dr Willenbücher skulle bli borgmästare i Wilmersdorf. Han gjorde från första början ett sympatiskt intryck – och dessutom passade Ulbrichts direktiv precis in på honom: han kom från en borgerlig miljö, han var medlem av ett borgerligt parti och var antifascist, han hade en doktorstitel, och därtill kom något som visserligen inte uttryckligen hade nämnts i direktiven men som ändå var viktigt: som f.d. första regeringsråd hade han en mångårig administrativ erfarenhet.

”Skulle ni vara beredd att åta er befattningen som distriktsborgmästare i Wilmersdorf, om ockupationsmyndigheterna går med på det?”

Han sträckte på sig och tycktes bli någon centimeter längre.

”Det skall bli mig en ära att få ställa min blygsamma administrativa erfarenhet i det allmännas tjänst.”

Jag blev medveten om det groteska i situationen: en tjugotreårig kommunist som vuxit upp i Sovjetunionen och som varit tre dagar i Tyskland utnämner ett förutvarande regeringsråd till borgmästare!

Nu gällde det att bearbeta den andra parten – dvs. den ryske kommendanten. Men det gick lätt. Han var själaglad över att någon ville befria honom från uppgiften att mitt i det allmänna virrvarret också skaffa fram en tysk borgmästare.

”Ta hit er borgmästare med en gång. Vi skall dricka ett glas med honom, och så utnämner vi honom direkt”, sade han.

Några minuter senare var jag tillbaka hos dr Willenbücher. Nu såg han redan annorlunda ut. Han hade tagit på sig sin bästa svarta kostym och gick inte längre så krokig, utan rörde sig redan med en viss värdighet. När han blev bjuden att stiga in i en bil, lyfte han angenämt överraskad på ögonbrynen.

Jag hade redan tidigare sagt till kommendanten att det var en borgerlig man som höll en smula på formerna, och han försökte nu göra sitt bästa.

”Herr dr Willenbücher, det gläder mig att få göra er bekantskap.”

”Glädjen är helt på min sida”, svarade Willenbücher blygsamt.

Vi satte oss i ett rum som var relativt komfortabelt för att vara i maj 1945, och kommendanten ställde för formens skull ytterligare några frågor. Efter några minuter förklarade han en smula högtidligt att han utnämnde dr Willenbücher till distriktsborgmästare i Berlin-Wilmersdorf. Under tiden hade en adjutant ställt fram glas och vodka, och i en atmosfär som redan hunnit bli helt vänskaplig lyfte kommendanten sitt glas och skålade för den nya tyska distriktsförvaltningen i Berlin-Wilmersdorf och önskade den framgång i dess verksamhet.

Redan samma dag skulle jag i noggrann överensstämmelse med direktiven sätta upp en lista på kandidater till de viktigaste posterna i Wilmersdorfs magistrat. Viceborgmästaren och föredraganden för undervisningsväsendet var kommunister. En pålitlig förutvarande kommunistisk funktionär övertog ledningen av polisen. Några av de andra föredragandena var partilösa, socialdemokrater eller borgerliga.

”Allt är i ordning – och hjärtligt tack”, sade kommendanten.

Distriktsförvaltningen i Wilmersdorf tog itu med sitt arbete.

Under de tio första dagarna i maj tillsatte vi och de aktiva kamrater som samarbetade med oss på liknande sätt distriktsförvaltningarna i alla de övriga tjugo distrikten i Berlin. Kommendanterna gjorde inga som helst svårigheter. Tvärtom, de undertecknade med största beredvillighet alla de listor vi lade fram för dem, och sedan blev vi bjudna på måltider och blev trugade att dricka så mycket, att vi snart började skämta och säga: ”Att tillsätta en borgmästare är ingen konst, men hur skall man bära sig åt för att slippa från att supa med kommendanterna?”

Kommendanten i Kreuzberg och de ryska emigranterna

Efter några dagar hade vi löst uppgiften i nitton av tjugo distrikt. Det var bara ett distrikt där det inte ville lyckas, nämligen Kreuzberg.

Vi satt återigen församlade en kväll, och återigen delades distrikten upp mellan oss. Jag bad att få fara till Wilmersdorf en gång till för att avsluta organiseringen av personalen och hjälpa till med några frågor som hade dykt upp. Men jag fick inget gehör.

”Wilmersdorf? Det blir nog tid med det. Nu är det Kreuzberg som är viktigast. Där vill det inte gå i lås. Det är nog bäst att ni far dit båda två”, sade Ulbricht och pekade på Fritz Erpenbeck och mig.

När vi kom till Kreuzberg, fanns där till en början ingen som kunde säga oss var distriktsförvaltningen låg. Var gång vi frågade efter den, visade man oss vägen till kommendanturen.

”Men vi menar ju inte alls kommendanturen”, svarade vi. ”Vi skall till den tyska distriktsförvaltningen.”

”Är det inte samma sak då?” fick vi gång på gång till svar.

Det föreföll verkligen som om någonting inte var som det skulle.

Vi begav oss sålunda till kommendanturen. Den hade sina lokaler i andra våningen i ett stort hus. När vi gick uppför trapporna, såg vi i första våningen en skylt med texten ”Kreuzbergs distriktsförvaltning”.

Vi skakade på huvudet. Så oförståndigt! Den tyska distriktsförvaltningen och kommendanturen i samma hus!

Vi gick in för att närmare bekanta oss med denna distriktsförvaltning. Kring ett bord satt omkring tolv män, som tydligen höll ett slags sammanträde. Eftersom man vid den tiden var van vid att folk ständigt kom och gick, var det ingen som tog notis om oss. Vi satte oss i ett hörn och lyssnade. Redan efter de första orden hajade vi till. De talade ryska!

Vi var förbluffade. Kanske det ändå var kommendanturen? Men varför var männen då civilklädda? Vad var det över huvud taget för personer?

Vi bestämde oss för att lyssna en stund till. Eftersom vi ju båda talade ryska flytande, hade vi ingen svårighet att följa med. Sjukhus ... gaturenhållning ... livsmedelsförsörjning ... vatten – det kunde inte råda något tvivel: det var en diskussion om de uppgifter som en tysk distriktsförvaltning hade att lösa.

Efter en liten stund tog de en paus. När vi hade presenterat oss försökte vi lösa gåtan Kreuzberg.

”Ursäkta att vi frågar, är ni kanske anställda vid kommendanturen, eller är det ett rådgivande organ?” frågade vi på ryska.

Mannen vid bordsändan, som tydligen var ordföranden, gav oss beredvilligt de upplysningar vi ville ha: ”Nej, vi är den tyska självförvaltningen”, sade han hövligt och förekommande – på ryska! ”Får jag kanske presentera de andra herrarna för er?”

De var allesammans ryssar; det fanns inte en enda tysk bland dem! Det framgick av samtalet att de var emigranter från Sovjetryssland.

De föreföll mycket självmedvetna – tydligen hade de stöd av den sovjetiske kommendanten.

När vi i försiktiga ordalag anmärkte att det ju egentligen skulle vara en tysk förvaltning och att det inte gärna var möjligt att rekrytera en tysk distriktsförvaltning bland ryssar, fick vi det hövliga men bestämda svaret:

”Vi har blivit tillsatta av den sovjetiske kommendanten. Den sovjetiska kommendanturen har ju rätt att utnämna tjänstemän, eller hur?”

Det kunde vi ju inte bestrida. ”Grupp Ulbricht” kunde officiellt bara komma med förslag om hur den tyska förvaltningen skulle ordnas. Men i praktiken hade det blivit så att de sovjetiska kommendanterna utan vidare accepterade våra förslag. Vi kände oss därför säkra på vår sak. Vi skulle helt enkelt ge den sovjetiske kommendanten en redogörelse för situationen, sätta upp en kandidatlista för en ny tysk förvaltning och föreslå att den ryska förvaltningen omedelbart avsattes.

Vi presenterade oss för kommendanten som representanter för ”grupp Ulbricht”, men det gick inte som vanligt, att kommendanten bad oss sitta ned, hälsade vänligt på oss och bjöd oss på mat och dryck. I stället överraskades vi av den kyliga frågan: ”Vad är det ni önskar?”

”Ursäkta oss, men vi har redan meddelat er att vi är medlemmar av ‘grupp Ulbricht’, som på uppdrag av general Galadzjiev skall hjälpa de sovjetiska kommendanterna med att organisera tyska förvaltningsorgan. Känner ni till ‘grupp Ulbricht’?”

”Ja, jag känner till den, men vi har redan en förvaltning och behöver inte er hjälp.”

Vi stod fortfarande. Det föreföll att vara en envis kommendant!

”Ni förstår, kamrat kommendant, vi måste konstatera att förvaltningen i Kreuzberg enbart består av ryssar, under det uppgiften består i att bilda förvaltningsorgan för Berlin av tyska antifascister och demokrater.”

Men våra utläggningar gjorde inte det ringaste intryck på kommendanten.

”Jag samarbetar alldeles utmärkt med denna förvaltning. De förstår mig och jag förstår dem. Dessa människor talar åtminstone inte den där tyska rotvälskan som ingen människa kan begripa. Och vad beträffar deras förflutna, så kan jag själv orientera mig, och jag vet nog vem jag väljer.”

Men vi släppte fortfarande inte ämnet. Vi lade fram på bordet våra intyg från general Galadzjiev, och han läste noggrant igenom dem.

”Gott, jag skall göra ett medgivande”, sade han sedan i något mera konciliant ton. ”Om några minuter har jag ett sammanträde med distriktsförvaltningen. Ni kan stanna kvar under sammanträdet och själva övertyga er om att distriktsförvaltningen gör ett gott arbete.”

Vi accepterade hans inbjudan och fick nu det sällsynta tillfället att närvara vid ett sammanträde med en tysk självförvaltning där det uteslutande talades ryska.

Redan efter en halvtimme kunde vi konstatera att distriktsförvaltningen verkligen utförde ett gott arbete. Kort och koncist rapporterade föredragandena om åtgärderna för röjning i ruinerna, om distributionen av livsmedel, tillståndet i skolorna, iståndsättandet av sjukhusen – den sista frågan skulle för övrigt bli särskilt intressant för oss.

Föredraganden för hälsovården hade just avslutat sin rapport, då han en smula tveksamt vände sig till kommendanten:

”Jag skulle också vilja göra ett privat förslag, men det gäller en något ömtålig fråga”, sade han.

”Det finns inga ömtåliga frågor. Ni kan säga ut öppet och klart allt vad ni har på hjärtat. Vi är här för att i denna svåra situation vidta åtgärder för att normalisera livet. Var så god och tala.”

”Det gäller de, låt oss kalla det förhållanden, som har uppstått mellan sovjetiska soldater och kvinnorna i Berlin. Denna företeelse har fått en skrämmande omfattning. Vi talade ju om saken redan vid förra sammanträdet.”

”Varför tar ni upp den frågan nu igen? Jag har redan lovat er att jag skall göra allt för att sätta stopp för sådant. Ni vet att jag alltid har skickat någon till platsen, när saken anmälts omedelbart. De skyldiga har blivit straffade när det har varit möjligt att få tag i dem. Men ni ser ju själv, att jag inte har någon möjlighet att på några dagar sätta stopp för dessa intermezzon med de begränsade krafter som kommendanturen har till sitt förfogande.”

”Herr kommendant, jag vill inte att det skall uppfattas som en förebråelse, när jag tar upp frågan igen. Men som läkare och föredragande för hälsovården måste jag räkna med risken för utbredning av sjukdomar i vårt distrikt, och jag skulle därför vilja föreslå att man försöker få dessa förhållanden under kontroll.”

”Vad menar ni med det?” Kommendanten såg upp med häpen min.

”Hälsovårdsstyrelsen skulle kunna ta initiativet till att inrätta lokaler som står under sträng läkarkontroll – vi har redan tillräckliga krafter till vårt förfogande för uppgiften – och på så sätt avvärja faran för hälsotillståndet inom vårt distrikt.”

”Alltså ett slags bordeller under ledning av hälsovårdsstyrelsen?” utbrast kommendanten med harm i rösten.

Föredraganden försökte komma med några ytterligare förklaringar – men utan framgång.

”Sovjetarmén känner inte till några bordeller och kommer aldrig att införa några. Om jag inte hade uppskattat er som en nitisk medarbetare, skulle jag ha betraktat ert förslag som en provokation och en förolämpning mot den sovjetiska arméns heder. Jag betraktar denna fråga som slutbehandlad och vill inte höra mera om den. Vi övergår till nästa punkt.”

Sammanträdet fortsatte omkring två timmar till. Vi två, Fritz Erpenbeck och jag, överlade under tiden om vad vi skulle kunna göra för att bli av med den ryska civilförvaltningen i Kreuzberg.

På kvällen, när vi kom tillbaka till Bruchmiihle, redogjorde vi för våra upplevelser. Den sovjetiske förbindelseofficeren, som alltid var med vid våra konferenser, antecknade allt vad vi sade. ”Vi skall försöka påverka kommendanten”, lovade han oss. Men militärkommendanten i Kreuzberg var envis och tillät inte att någon försökte påverka honom i hans arbete – inte ens den politiska centralförvaltningen, som vid den tiden, i maj 1945, inte hade så stor makt.

Det dröjde ytterligare flera veckor innan Kreuzberg fick en tysk förvaltning. Jag vet inte vem det var som lyckades knäcka ”nöten Kreuzberg”. Men i Kreuzberg såg jag det första exemplet inte bara på kommendantens vanmakt gentemot massorna av druckna, kringstrykande sovjetsoldater, som undandrog sig varje kontroll, utan också på den politiska centralförvaltningens vanmakt gentemot såväl odisciplinerade rödarmister som egenmäktiga kommendanter.

Spalinger, den falske kommendanten

Kreuzberg var inte den enda hårda nöt vi fick att knäcka. Mycket mera spännande var ett annat fall, som omväxlande framkallade skrattsalvor och en stämning av förtvivlan.

Det var ”fallet Spalinger”.

”Fallet Spalinger” inleddes med en episod som inträffade andra dagen av vår verksamhet i Berlin och som till en början verkade ganska bagatellartad. Den gången var det Hans Mahle som lättade den allvarliga stämningen kring kvällsrapporten. Han berättade om en händelse i Reinickendorf.

”Tänk er: ryssarna har tömt sinnessjukhuset i Wittenau! När jag åkte runt, kom jag händelsevis också förbi sjukhuset; där utanför stod några rödarmister, som öppnade portarna och förtjust ropade till dårarna: ‘Hitler kaputt, Krieg fertig, Ihr frei!’

Men dårarna rörde sig inte utan blickade dystert framför sig. Det kom flera rödarmister och ropade återigen: ‘Krieg fertig, Freiheit!’ Men dårarna höll sig fortfarande stilla. Då tyckte ryssarna det gick för långt. De körde ut dårarna från anstalten, stängde portarna och ställde ut en vaktpost utanför.

På eftermiddagen kom jag förbi där igen. Framför det stängda dårhuset stod en sovjetisk vaktpost med påskruvad bajonett. Han var omringad av dårar, som förtvivlat ropade: ‘Vi vill in!’ Men rödarmisterna körde gång på gång bort dem och ropade: ‘Jetzt frei, Hitler kaputt!’ ”

Några dagar senare fick vi i de olika distrikten uppleva episoder som vi inte alls begrep. Gång på gång blev vi tillfrågade om vi hade fått order av Spalinger.

”Spalinger, vad är det för en?” frågade Ulbricht, när han fick rapport om saken.

242

Namnet Spalinger, som till en början bara var känt i de norra distrikten, hade redan efter några dagar trängt ut till alla möjliga distrikt i Berlin. Man talade om honom i Treptow, i Reinickendorf, i Lichtenberg, ja till och med i Zehlendorf kände man till Spalingers namn.

Det hela var en gåta för oss.

Man gick igenom alla listor över antifascister, men namnet Spalinger fanns ingenstans.

Våra äldre kamrater blev tillsagda att tänka noga efter om de någonsin hade hört talas om en kamrat Spalinger. Men ingen kunde minnas något om det.

”När vi går ut i distrikten i morgon, skall ni försöka få reda på vem Spalinger är. Så fort någon börjar berätta om honom, skall ni undersöka saken närmare”, sade Ulbricht.

Jag hade otur i detta avseende – namnet Spalinger hade ännu inte trängt ut till ”mitt” distrikt. Så mycket större var min spänning inför kvällsrapporten.

”Nå, vad har ni fått höra om Spalinger?” frågade Ulbricht, när vi hade samlats på kvällen.

”Det är märkvärdigt”, sade Gyptner tvekande, ”när jag frågade om honom, fick jag höra att Spalinger skulle vara kommendant i Berlin.”

Gyptner hade knappt hunnit säga detta, förrän det hördes rop från alla håll:

”Precis detsamma har jag varit med om!”

”Jag också!”

Vår sekreterare och den ryske förbindelseofficeren antecknade saken, och vi stirrade förbluffade på varandra. Vad ville det säga. Spalinger – kommendant i Berlin? Vi visste givetvis allesammans att det var general Berzarin som var kommendant i Berlin.

Vi hade inget annat att göra än att fortsätta våra efterforskningar. Nu hade vi en dubbel uppgift: vi skulle bygga upp demokratiska förvaltningsorgan i distrikten, och dessutom skulle vi ta reda på en ”andre kommendant” vid namn Spalinger.

Dagen därpå inträdde affären Spalinger i ett nytt och oförutsett skede. I förvaltningarna i några distrikt dök det upp tryckta order av ungefär följande lydelse – jag citerar ur minnet:

> ”Till Berlins befolkning!
>
> I Berlins arbetar- och soldatråds namn övertar jag makten. Jag befaller:
>
> 1. Alla medlemmar av nationalsocialistiska partiet skall omedelbart häktas.
>
> 2. Löpande rapporter om häktningar skall lämnas till mig personligen.
>
> 3. Gatorna skall göras rena, elektricitets-, gas- och vattenförsörjningen skall omedelbart sättas i gång, distributionen av livsmedel skall organiseras enligt mina anvisningar.
>
> Om mina order ej blir verkställda, har de tredskande att räkna med straff.
>
> Berlins kommendant undertecknat Spalinger”

Nu bedrevs letandet efter den hemlighetsfulle motkommendanten i febrilt tempo.

Hans ”order” hade redan fått katastrofala verkningar. De nya förvaltningsorganen visste inte längre om de skulle handla efter våra eller Spalingers direktiv. Vi sade åt dem att de skulle ägna sig åt befolkningens trängande behov, sörja för gaturenhållningen, se till att elverken sattes i stånd och att vattenledningarna blev reparerade och framför allt organisera livsmedelsdistributionen. Enligt Spalingers ”order” var däremot den viktigaste uppgiften att häkta nazister.

Det föreföll som om åtskilliga av de nya självförvaltningsorganen tyckte bättre om denna anvisning från Spalinger än om våra direktiv. De första ”specialavdelningarna” bildades, och man samlade med entusiasm namn på nazister, en sysselsättning som många ägnade sig åt

med sådan energi att de knappt fick någon tid över för andra uppgifter. Skrivmaskinerna smattrade oavbrutet, och listorna blev längre och längre.

Men Spalingers verksamhet skulle inte fortsätta så länge till. Några dagar senare kom en av oss tillbaka och sade med andan i halsen: ”Spalinger är funnen!”

”Var då? Vem är det?” ropade vi från alla håll.

Spalingers upptäckare skrattade så att han knappt fick fram orden: ”Han är från Wittenau.”

”Från Wittenau? Vad har han för befattning där?”

”Ingen alls! Spalinger satt på sinnessjukhuset i Wittenau och var en av dem som röd-armisterna körde ut.”

”Men hur är det med hans tryckta order?”

”Mycket enkelt! När Spalinger kördes ut från anstalten tillsammans med de andra dårarna, strövade de omkring i omgivningen. I närheten av anstalten råkade de upptäcka det enda fullständigt oskadda tryckeriet i Berlin. Spalinger gick in där och dikterade sina order, tydligen efter sina minnen av situationen år 1918, och så blev de genast tryckta och distribuerade.”

Vi skrattade hjärtligt åt denna förbluffande lösning på gåtan, men vi var så överhopade med arbete att vi inte längre kunde ägna någon tanke åt Spalinger. Först längre fram fick vi ryktesvis höra att Spalinger hade blivit häktad av ryssarna och sedan överlämnats åt engelsmännen, som under en kort tid höll Reinickendorf besatt, och att han slutligen hamnade i ett franskt fängelse, sedan distriktet Reinickendorf tillerkänts fransmännen.

Högkvarteret vid Prinzenallee 80

En morgon den andra veckan i maj fick vi order: ”I kväll skall ni inte åka tillbaka med bilarna till Bruchmühle, utan ni skall åka till Berlin-Lichtenberg, Prinzenallee 80. Där har vi fått ett hus till vår disposition.”

Vårt nya högkvarter låg ungefär halvvägs mellan tunnelbanestationerna Lichtenberg och Friedrichsfelde. Det var ett stort nybyggt hus, som var avsevärt rymligare än vårt hus i Bruchmühle. Vi fick var sitt rum; i de nedre våningarna inrättades kontorslokaler. Nu fick vårt arbete mera organiserade former. Våra uppgifter blev mera omfattande för var dag, och det kom maskinskriverskor och kvinnliga sekreterare.

På kvällarna fick jag ofta fara med Ulbricht till Karlshorst, där vi diskuterade igenom detaljerna i vårt arbete med representanter för marskalk Zjukovs stab. Fastän Ulbricht – till skillnad från Wilhelm Pieck – talade bra ryska fick jag vara tolk åt honom. De sovjetiska officerarna kunde troligen också bra tyska, och tolkningen hade sålunda förmodligen bara den funktionen att båda parterna fick mera tid på sig att formulera sina svar.

Efter en överläggning med en sovjetisk general fördes vi in i en stor sal.

”Marskalk Zjukov skulle vilja tala med er”, sade man till oss.

Marskalk Zjukov och Ulbricht hälsade på varandra på ett sådant sätt att jag förstod att det inte var första gången de träffades. Ulbricht presenterade mig som sin medarbetare, och vi bjöds att sitta ner.

Jag hade väntat mig ett politiskt samtal. Men under detta sammanträffande talades det inte mycket politik. Marskalken förhörde sig om Ulbrichts hälsotillstånd, frågade honom om hans hustru fortfarande var i Moskva och när hon skulle komma till Berlin. Också i fortsättningen rörde sig samtalet mest i den privata sfären. Först efter omkring en kvart gick Zjukov över till ett annat ämne.

”Under den senaste tiden har det i Berlin förekommit några episoder som tyder på en viss om än inte särskilt stark nazistisk aktivitet. Jag anser att de tyska kamraterna borde se upp bättre med den saken.”

Ulbricht försvarade dem.

”Kamrat Zjukov, det har förekommit åtskilliga fall då våra kamrater har anmält aktiva nazister för kommendanterna, men kommendanterna har genast frigivit vederbörande igen.”

”Det var intressant”, sade Zjukov, ”jag skall genast undersöka saken.” Han tog telefonen och ringde upp general Serov, som då var ansvarig för säkerhetsfrågor i Berlin och som senare blev ordförande för kommittén för den statliga säkerheten i Sovjetunionen.

”Jag har just besök av kamrat Ulbricht”, började samtalet, och sedan redogjorde han för vad Ulbricht hade meddelat honom.

”Jaså, ja, ja, jag förstår, bra”, sade Zjukov efter en stund in i luren. Samtalet var avslutat – men Zjukov talade inte om för Ulbricht vad Serov hade svarat; men han gjorde en fråga, som jag just då minst av allt hade väntat mig.

”Hur ligger det egentligen till med skolreformen? Är planerna klara? Har ni börjat med några förarbeten?”

Ulbricht verkade förbluffad. Av hans svar förstod jag att det ännu inte hade gjorts någonting på detta område utöver förarbetena i Moskva.

”Jag anser att detta är en mycket viktig fråga. Det skulle vara bra om de tyska kamraterna snart tog itu med arbetet just på det området”, sade Zjukov.

Marskalk Zjukovs påpekande negligerades inte. Det är troligt att denna anmärkning bidrog till att Otto Winzer – som Ulbricht utan tvivel betraktade som en av de bästa medlemmarna av vår grupp – blev utnämnd till föredragande för undervisningsväsendet i Berlins magistrat.

Under tiden hade ”grupp Ulbricht” utökats, närmare bestämt med partifunktionärer som Ulbricht kände från sin tidigare verksamhet.

I Britz träffade vi den då 47-årige Roman Chwalek, som i många år hade varit verksam som fackföreningsfunktionär i Oppeln och som åren 1930-1933 representerade kommunistiska partiet i den tyska riksdagen. Ungefär samtidigt kom en lastbil med några överlevande funktionärer från tukthuset Brandenburg. En av dem, Waldemar Schmidt, som senare blev polispresident i Östberlin och som nu är vice överborgmästare, upptogs genast i vår grupp. Från Västtyskland hade Hans Jendretzky, som senare under flera år var ordförande i den öst-tyska fackliga landsorganisationen och förste sekreterare i Stor-Berlins organisation av socialistiska enhetspartiet, slagit sig fram till Berlin och hittat vägen till oss. Den då redan 67-årige partifunktionären Ottomar Geschke, som tillhört partiet sedan början av 1920-talet och varit medlem av Kominterns exekutivkommitté 1924 1928 samt representant för partiet i den tyska riksdagen 1918-1932 och som under Hitlertiden suttit tolv år i koncentrationsläger, hälsades med entusiasm och anförtroddes genast nya arbetsuppgifter.

Våra ”nykomlingar”, som just blivit fria efter åratal i tukthus eller koncentrationsläger, ställde sig genast till disposition utan att vila ut så mycket som en dag.

Vi var så fördjupade i vårt arbete, att vi knappast lade märke till Hitler-Tysklands kapitulation eller de sovjetiska truppernas segerfirande. Just den dagen hade Ulbricht gett oss en ny uppgift:

”Nu skall vi lägga om vårt arbete till stöd för distriktsförvaltningarna. Vi måste uteslutande ägna oss åt distrikten i nordvästra, sydvästra och västra Berlin. Vi kan räkna med att de västallierade kommer hit om ungefär en månad. Innan dess måste distriktsförvaltningarna fungera klanderfritt i sina distrikt.”

I fortsättningen fick vi sålunda bara åka till de distrikt som inom kort skulle ockuperas av amerikaner, engelsmän och fransmän. Redan nu kunde vi överallt stödja oss på goda ”aktivistgrupper”. Nu blev det vår uppgift att hjälpa de distriktsförvaltningar som redan fanns att hos kommendanterna klara av de komplikationer som uppstod i förvaltningarnas arbete och att här och var företa omplaceringar och ersätta svagare krafter med starkare.

Jag var ständigt i rörelse. Jag blev bekant med dussintals personer, och min anteckningsbok var full med adresser till antifascister av olika meningsriktningar men också med namn på förvaltningsexperter, tekniker och ingenjörer.

Vid sidan av det löpande arbetet var en del av vår grupp sysselsatt med förberedelsearbeten för upprättandet av den centrala stadsförvaltningen i Berlin. Ulbricht hade ofta särskilda överläggningar i denna fråga med Maron, Winzer och Gyptner.

Förutom de dagliga överläggningarna hölls det sedan omkring mitten av maj varje söndag förmiddag större konferenser med deltagande av 80-100 aktiva partifunktionärer, av vilka flertalet arbetade i de olika förvaltningarna. På detta sätt fick vi varje söndag en noggrann redogörelse för läget i Berlin. Ulbricht gav varje gång sina direktiv, sedan han hört rapporterna från kamraterna i de olika distrikten.

I allmänhet gick det allvarligt och sakligt till vid dessa konferenser. Men en gång avbröts vår söndagsförmiddagskonferens av väldiga skrattsalvor. En gammal partifunktionär från Wedding, som fortfarande använde den oförfalskade partijargongen från 1920-talet, redogjorde för distriktsförvaltningens arbete. Men han sade inte ett ord om sin egen verksamhet.

”Men vad gör du själv då? Du talar hela tiden om de andra. Vad har du för befattning?” frågade Ulbricht.

”Jag är föredragande för kyrkliga frågor.”

Allmän häpnad.

”Hur har du blivit det?”

”Men det är ju alldeles klart, kamrat Ulbricht. När vi delade upp posterna, tog jag naturligtvis den. Det måste ju finnas någon som håller ett öga på prällarna. För bland dom finns det många slipade killar.”

Dånande skrattsalvor. Men Ulbricht var rasande:

”Du skall genast avgå. I den befattningen skall det ju vara en präst. Nu måste vi samarbeta med de progressiva kyrkliga krafterna. Vi tänker inte låta dig torpedera vår kyrkopolitik.”

Ulbrichts skarpa ord kom skrattet att tystna. Kamraten från Wedding såg sig rådvill omkring. Det syntes på honom att han inte längre kunde förstå vad som skedde och att begreppet ”progressiva kyrkliga krafter” inte sade honom någonting.

Men Ulbricht ansåg det inte behövligt att ens i korta drag klargöra den politiska linjen för arbetarfunktionären från Wedding utan nöjde sig med att skälla ut honom.

Ett annat intermezzo var mera allvarligt. Det hände en gång att flera Berlinfunktionärer direkt och öppet opponerade sig mot ett av Ulbrichts direktiv.

Söndagskonferensen närmade sig sin avslutning. De löpande rapporterna hade lagts fram, och direktiven för arbetet i förvaltningarna hade meddelats.

”Flera frågor?”

”Ja, här!” sade en kamrat i bortre ändan av salen. ”Några antifascistiskt inställda läkare har frågat oss hur de skall ställa sig när det kommer våldtagna kvinnor till dem och vill ha abort.

Jag har lovat läkarna ett svar. Det är nödvändigt att vi tar klar ställning till frågan om abort i sådana fall.”

Han fick genast stöd av en annan kamrat. ”Det är en mycket angelägen fråga. Det talas överallt om den. Vi måste ge föredragandena för hälsovården klara direktiv. Enligt min uppfattning bör abort bli officiellt tillåten i alla sådana fall.”

I salen hördes flera instämmanden.

Ulbricht avbröt diskussionen: ”Det kommer inte i fråga. Jag förklarar diskussionen avslutad”, ropade han med skarp röst.

Men i maj 1945 var Berlins kommunister ännu inte viljelöst underdåniga. De ansåg inte alls att diskussionen var avslutad. För första gången i mitt liv fick jag uppleva något som jag ditintills knappast hade trott vara möjligt: öppna protestrop mot den högste partifunktionären.

”Det går inte an, vi måste få tala om det!”

”Det är vår plikt att ta ställning till den frågan!”

”Vi måste ge arbetarkvinnorna rätt till abort!”

”Vi kan inte ständigt och jämt smita förbi alla obehagliga frågor.” Ulbricht stod framme i salen med sammanbiten min.

Den ene efter den andre tog till orda. Nu var det inte enbart frågan om legalisering av aborter. Det framställdes krav på att man i princip skulle öppet och klart ta ställning till de sovjetiska soldaternas övergrepp. Man fick inte längre sticka huvudet i busken, utan just som tysk kommunist måste man i varje fall ta avstånd från dessa intermezzon och om det blev nödvändigt också öppet fördöma dem.

Till sist – när stämningen hade blivit något lugnare – tog Ulbricht till orda.

”Jag upprepar”, förklarade han i skarp ton, ”att jag betraktar diskussionen i denna fråga som avslutad. Det är fullständigt uteslutet att vi skulle ta ställning för en legalisering av aborter på grund av dessa episoder. De som nu är upprörda över dessa händelser borde hellre ha blivit upprörda när Hitler började sitt krig. Det kan över huvud taget inte komma i fråga att vi skulle falla undan för sådana stämningar. Jag anser frågan slutbehandlad och ämnar inte tillåta att den tas upp på nytt. Sammanträdet är avslutat.”

Deltagarna i konferensen skildes åt knorrande och uppretade. De närvarande Berlin-kommunisterna, som i åratal och årtionden hade fostrats i en sträng partidisciplin, hade visserligen varit nog modiga att opponera sig, men de hade inte varit nog starka att hävda sig mot ett partidirektiv. Den ömtåliga frågan togs inte upp vid något senare sammanträde.

”Specialuppdrag”

”I dag måste du ovillkorligen fara till Reiniekendorf, allt annat får vänta”, sade man en morgon till mig.

”Vad är det som står på?”

”Det vet jag inte. Du skall skynda dig till kontoret och tala med Ulbricht och den sovjetiske förbindelseofficeren, de kommer säkert att tala om vad det gäller.”

”Saken är den”, förklarade den sovjetiske förbindelseofficeren för mig, ”att det lär ha dykt upp trotskister i Reinickendorf och att det har framträtt trotskistiska tendenser bland kommunisterna i Reinickendorf.”

Jag blev ytterst förvånad. Nu, i maj 1945, några veckor efter att Hitlerfascismen krossats och då vi måste sörja för att tillgodose befolkningens mest elementära behov, just nu skulle jag bege mig ut och leta efter några trotskister. Jag hade just tänkt fråga, om man inte kunde vänta med trotskisterna till dagen därpå, då den sovjetiske förbindelseofficeren sade: ”Det är ett

ytterst viktigt ärende. På högsta ort är man mycket intresserad av denna fråga. Jag skall rapportera om saken redan i eftermiddag.”

Några minuter senare satt jag i en bil tillsammans med den sovjetiske förbindelseofficeren och var på väg till Reinickendorf. Jag var ingalunda entusiastisk för uppgiften. Om jag ändå måste snoka, skulle jag hellre velat snoka upp nazistledare än trotskister. Därför gjorde jag redan på vägen upp en plan för att kunna utföra uppdraget så snabbt och smärtfritt som möjligt.

”Det skulle kanske vara bra om jag till en början kunde tala i enrum med kamraterna i distriktsförvaltningen.”

Sovjetofficeren gav sitt samtycke.

När jag hade kommit fram till förvaltningen i Reinickendorf, gick jag genast till viceborgmästaren, eftersom det alltid var den aktivaste kamraten som hade denna befattning. Eftersom jag tyckte att det var alltför enfaldigt att fara till Reinickendorf enbart för att fråga efter trotskister, tog jag till en början upp ett samtal om den allmänna situationen. ”Och så var det för resten en sak till”, sade jag till sist. ”De sovjetiska vännerna har hört att det skulle finnas några trotskister här i Reinickendorf. De vill gärna veta om det är sant eller inte. För min egen del tycker jag att det låter rätt osannolikt, men jag ville i alla fall höra mig för.”

”Jaså, den historien”, sade kamraten leende, ”ja, det är nu snart en vecka sedan. Det var några kamrater som träffades och i diskussionen var det en av dem som nämnde Trotskij, men alla som deltog i samtalet tog genast avstånd från Trotskij.”

”Då kan jag alltså meddela i denna sak, att det inte finns någon trotskistisk organisation här eller någonting i den vägen och att det hela tydligen är ett missförstånd.”

”Ja, givetvis, det var en alldeles betydelselös episod.”

Så tog vi avsked. Också sovjetofficeren tycktes vara glad åt att det hela blivit utrett. ”I min rapport skall jag alltså redogöra för saken så som ni har skildrat den.”

Jag instämde genast. Men när vi åkte tillbaka kunde jag inte låta bli att fundera över saken. Det var sålunda några kamrater som hade haft ett privat samtal, och därvid hade någon råkat nämna Trotskijs namn. Detta faktum hade strax rapporterats till de högsta sovjetiska myndigheterna. Och där hade det väckt ett sådant intresse, att förbindelseofficeren hos ”grupp Ulbricht” – sålunda en hög politisk funktionär – omedelbart måste ta itu med den!

Nästa ”specialuppdrag” ansågs vara så viktigt, att jag inte fick fara ensam. Återigen var det den sovjetiske förbindelseofficeren som tog till orda.

”Det gäller en särskilt viktig och brådskande angelägenhet, kamrater”, sade han allvarligt. ”Det har blivit känt att Berlins radio har några inspelningar som står i samband med Molotovs överläggningar i Berlin på hösten 1940. För närvarande lär de ligga i en hemlig arkivavdelning i radiohuset vid Masurenallee i Charlottenburg. Charlottenburg kommer antagligen att ockuperas av engelsmännen. Jag behöver inte tala om för er hur ytterligt viktigt det är att dessa inspelningar inte faller i de västallierades händer.”

Detta ”specialuppdrag” gjorde verkligen intryck på oss, och vi greps alla av spänning.

Förbindelseofficeren fortsatte:

”Jag skulle därför vilja föreslå, att två kamrater från ‘grupp Ulbricht’ omedelbart åker med mig till radiohuset och tillsammans med Hans Mahle tar reda på var dessa band finns. Det är inte vår uppgift att bringa materialet i säkerhet. Till en början gäller det bara att hitta det.”

Sedan utvalde Ulbricht Gyptner och mig för denna uppgift, och redan en halvtimme senare var vi i radiohuset vid Masurenallee tillsammans med förbindelseofficeren. När vi skulle gå in i arkivavdelningen, blev vi hejdade av några män i sovjetuniform.

”Ni får inte komma in i den här avdelningen”, meddelade man oss på ryska. Under tiden lyckades vår följeslagare genom övertalning och genom att visa upp sina dokument komma till tals med chefen för den speciella vakten. Det var en officer som, om jag inte minns fel, hade NKVD:s – den sovjetiska säkerhetstjänstens – blåa mössa. Han var obeveklig.

”Jag har order att inte släppa in någon.” Vår följeslagare viskade någonting till honom, och de gick avsides på några minuter.

”Allting är ordnat, vi kan åka tillbaka”, sade förbindelseofficeren. ”Ursäkta att jag har besvärat er med den här uppgiften, men mina överordnade har ansett den särskilt brådskande. Saken är redan klar. En annan instans har funnit inspelningen redan för några dagar sedan och bragt den i säkerhet.”

Det var inte så svårt att gissa vilken ”annan instans” han menade. Den hade i varje fall arbetat snabbt – tydligen snabbare än Röda arméns politiska centralförvaltning.

Upplösningen av de antifascistiska kommittéerna

Vid en av de vanliga konferenserna meddelade Ulbricht: ”Under de senaste dagarna har det uppstått olika byråer, kommittéer och organisationer, som kallar sig för antifascistiska kommittéer, anti-nazigrupper, socialistiska byråer, nationalkommittéer eller någonting i den stilen.”

Under mina färder genom Berlin hade jag också flera gånger lagt märke till dessa byråer. Jag var säker på att Ulbricht skulle ge oss i uppdrag att ta kontakt med dem för att stödja deras verksamhet.

”Det har blivit känt” – Ulbricht sade inte för vem och på vad sätt – ”att dessa byråer har organiserats av nazister. Det är sålunda täckorganisationer som har till uppgift att störa den demokratiska utvecklingen. Vi måste sätta in alla krafter på att upplösa dem. Det är den viktigaste uppgiften just nu. Var och en skall ovillkorligen ta reda på var i hans distrikt det finns sådana kommittéer och se till att de omedelbart blir upplösta.”

Jag tyckte att Ulbrichts förklaring var egendomlig, men jag antog att han hade fått säkra rapporter. För resten var det inte otänkbart att nazisterna hade använt en sådan taktik: hade inte Komintern på sin sjunde världskongress sommaren 1935 uppmanat de tyska kommunisterna att ansluta sig till de nazistiska organisationerna för att upplösa dem inifrån? Kanske, tänkte jag för mig själv, försökte nazisterna (vilkas inflytande vi i ”grupp Ulbricht” vid den tiden var mycket benägna att överskatta) nu göra samma sak. Men redan vid mina första sammanträffanden med medlemmar i dessa spontant bildade antifascistiska kommittéer fann jag, att deras medlemmar ingalunda var några nazister, utan kamrater som hade arbetat illegalt i Tyskland. Inom kort var jag alldeles övertygad om att de ingalunda var ”maskerade nazister” utan ärliga kamrater och antifascister.

Det var tydligt att de andra hade fått liknande intryck, ty på denna punkt gick alla rapporterna i samma riktning. Men Ulbricht tog inte det minsta intryck av detta, och han tillbakavisade alla försök att lägga ett gott ord för kommittéerna: ”De måste upplösas, och det genast”, förklarade han i barsk ton. ”Vi kommer inte att tillåta att det grekiska partiets fel upprepas här i Berlin. Där slöt sig kamraterna också samman i någon slags kommittéer, och under tiden byggde motståndarna upp statsförvaltningen.”

Då jag var en av de funktionärer som reflekterade på egen hand över politiska beslut, kunde jag inte låta bli att konstatera motsägelsen i Ulbrichts argumentering: först skulle kommittéerna upplösas för att de sades vara nazistiska täckorganisationer, men nu skulle det ske därför att de hade hindrat goda kamrater att arbeta i förvaltningarna och för att man ville undvika de fel som hade begåtts av det grekiska partiet. Under hela kampanjen mot de antifascistiska kommittéerna använde Ulbricht ömsom det ena och ömsom det andra

argumentet. Men en sak förblev oförändrad: hans hårda och ovillkorliga direktiv att de antifascistiska kommittéerna skulle upplösas och att alla liknande nybildningar skulle kvävas i sin linda.

Redan då ansåg jag att detta direktiv var felaktigt, men jag var ännu så disciplinerad, att jag verkställde det i strid med min inre övertygelse. Men därvid bemödade jag mig dock alltid att genomföra upplösningen så varsamt som möjligt och överföra så många kamrater som möjligt till de olika förvaltningsorganen.

Särskilt ledsamt tyckte jag det var att upplösa en antifascistisk kommitté i Berlin-Charlottenburg, som gjorde ett utomordentligt arbete. Den hade sina lokaler på Kurfürstendamm i närheten av tunnelbanestationen ”Uhlandstrasse”. I porten hängde en skylt med texten ”National-Komitee Freies Deutschland” med samma typer som hade använts i huvudet i tidningen som vi gav ut i Moskva. Där fanns också det svart-vit-röda strecket. Endast personer som hade läst vår tidning ”Freies Deutschland” kunde ha målat denna skylt.

”Jag skulle vilja tala med er ordförande”, sade jag.

Den man som tagit emot mig ryckte på axlarna. ”Det går nog knappast för sig. Som ni förstår är han mycket upptagen.”

Här var det ingen mening med att göra undanflykter eller leka kurragömma.

”Jag kommer från ‘grupp Ulbricht’. Tills helt nyligen har jag arbetat i nationalkommittén ‘Freies Deutschland’ i Moskva.”

Nu togs jag emot med glädje. ”Det är ju storartat!”

Jag blev genast mottagen av ordföranden, som gjorde ett synnerligen gott intryck på mig. Troligen spridde sig snart nyheten att det hade kommit någon från nationalkommittén i Moskva. Efter en liten stund var de viktigaste medarbetarna samlade.

”Vi lyssnade ständigt på sändaren ‘Freies Deutschland’, och vi skrev ned och duplicerade de viktigaste bidragen”, berättade ordföranden, och under loppet av ett kort samtal kunde jag konstatera att detta verkligen var sant och inte ett påfund – något som ofta förekom på den tiden. Alla de närvarande kände inte bara till namnen på nationalkommitténs medlemmar, utan de kom också mycket väl ihåg många av våra utsändningar.

”Med utgångspunkt från er kommittés allmänna upprop och deklarationer sökte vår nationalkommitté från fall till fall konkretisera dess paroller med hänsyn till förhållandena i Berlin. Visserligen” – tillade han nästan urskuldande – ”hade vi inga generaler med oss. Men i stället hade vi kontakt med andra kretsar bland 20 juli-männen.”

Det visade sig, att de antifascister som hade sammanslutit sig i denna nationalkommitté hade förverkligat den grundläggande idén om en bred enhetsfront mellan alla antifascister mot Hitler på ett förebildligt sätt: i ledningen samarbetade endräktigt tidigare medlemmar av de kommunistiska och socialdemokratiska partierna och personer som tillhörde borgerliga och kyrkliga kretsar. Ordföranden var en tidigare funktionär i socialistiska arbetarpartiet (SAP), ett litet aktivt parti som hade bildats 1931 och som redan före Hitlers makttillträde med särskild iver hade verkat för att få till stånd en antifascistisk enhetsfront.

Omedelbart efter den tyska krigsmaktens kapitulation i Berlin hade organisationen genast tagit itu med de mest angelägna arbetsuppgifterna utan att vänta på några direktiv – inte ens från oss. Man hade rekryterat tekniker och yrkesarbetare för att trygga försörjningen med gas, vatten och elström, man organiserade röjning av gatorna, sjukhus och skolor sattes i stånd – kort sagt, man uträttade allt det som behövde göras under dessa dagar.

För mig var detta ett oförgätligt möte, och jag gruvade mig redan vid tanken på att Ulbricht kanske också skulle slå sönder denna levande och mönstergilla organisation. ”Jag skall göra allt vad jag förmår för att hindra det”, tänkte jag i mitt stilla sinne.

Tills vidare berättade jag ingenting om Ulbrichts direktiv för mina nya vänner.

På kvällen i Prinzenallee avgav jag en rapport och framhöll därvid de utomordentligt positiva dragen hos kommittén. Men ingenting hjälpte. ”Butiken vid Kurfürstendamm måste stängas”, sade Ulbricht. Ännu en gång försökte jag lägga mig ut för mina antifascistiska vänner, men det var förgäves. ”I morgon far du dit igen och säger åt dem att de skall inställa sin verksamhet. Vi behöver inga kommittéer. Om du absolut tror att där finns bra folk, kan vi ju sätta in några av dem i Charlottenburgs förvaltning”, sade Ulbricht.

Dagen därpå for jag sålunda ännu en gång till Charlottenburg. Under tiden hade kommitténs ordförande sammankallat alla de aktiva medlemmarna och en krets av 20 juli-män. Omkring 40 personer hade infunnit sig. Alla väntade med spänning på vad representanten för nationalkommittén från Moskva hade att säga. Till råga på olyckan blev jag högtidligt presenterad, och i hälsningstalet framhölls det särskilt att jag skulle tala om grundvalarna för ”Freies Deutschland”-rörelsens fortsatta verksamhet.

Det var en pinsam situation. I mitt inre var jag fast övertygad om att denna antifascistiska organisation inte bara borde få lov att fortsätta med sin verksamhet utan också borde få understöd och att vi emigranter borde ansluta oss till den. Men mot detta stod Ulbrichts bestämda direktiv att inga organisationer av något slag skulle tillåtas och att alla existerande organisationer skulle upplösas. Jag var ännu alltför mycket uppfostrad i sovjetisk anda för att komma på den idén att inte verkställa direktiven och att handla efter mitt eget samvete och min egen övertygelse.

”Betyder det att vår nationalkommitté måste upplösas?” frågade en äldre herre, som hade presenterats för mig som professor. Han ställde frågan i lugn ton, men det märktes tydligt hur rädd han var att få ett jakande svar.

”Det är verkligen inte lätt för mig att nödgas säga det till er, sedan jag just har kunnat övertyga mig om att organisationen har utfört ett förträffligt arbete. Men bestämmelserna tillåter inte några som helst organisationer att existera.”

”Men vi är ju inte någon organisation, utan en antifascistisk förening, som just har ställt som sitt mål att från tysk sida medverka aktivt både till att lösa de mest angelägna problemen för dagen och till den politiska och andliga omskolningen i demokratisk anda. När allt kommer omkring vill vi ju stödja de principer, som de allierade har förkunnat beträffande kampen mot fascismen och vårt folks demokratiska omskolning”, sade en annan, nu i något irriterad ton.

Jag förstod honom mycket väl. ”Vi borde vara glada åt sådana organisationer, vi borde hylla dem, ge dem vårt stöd och delta i deras arbete”, tänkte jag för mig själv.

”Jag förstår helt och fullt er syn på saken, men jag skulle ännu en gång vilja erinra om att just vi antifascister har skyldighet att rätta oss efter ockupationsmakternas bestämmelser. Samtidigt vill jag framhålla, att upplösningen av er organisation inte alls betyder att var och en av er måste inställa sin verksamhet. Det betyder bara att ert arbete får ta andra former.

Som ni vet bildas det nu överallt nya antifascistiska förvaltningsorgan; men det är fortfarande brist på dugande antifascister. Därför skulle det mycket väl kunna tänkas, att ni allesammans skulle kunna få arbete i de nya förvaltningarna.”

Nu såg jag ännu en gång besvikna ansikten framför mig, och jag kunde lätt sätta mig in i deras känslor. Dessa män hade ingen lust att bli ämbetsmän. De hade oavsett alla tidigare världsåskådningar mötts i den gemensamma kampen mot Hitler och slutit sig samman i en fast gemenskap. Nu då fascismen hade störtats ville de också verka gemensamt för ett nytt

Tyskland i en levande antifascistisk organisation. Och just i detta ögonblick, då det första målet, fascismens krossande, var uppnått, skulle deras organisation upplösas! De var djupt besvikna. Det var jag också.

Med tungt hjärta for jag tillbaka till Prinzenallee. Sammanträdet skulle just börja.

”Nå, hur är det med den där löjliga butiken i Charlottenburg? Har du stängt den i dag?” frågade ‘Ulbricht. I denna fråga avspeglades Ulbrichts hela förakt mot ett självständigt initiativ nerifrån.

Jag redogjorde för vad som hade hänt och framhöll att de hade gått med på att upplösa sin organisation och att de ville ha två–tre veckor på sig för detta.

”Två–tre veckor? De är ju tokiga!” fnös Ulbricht. ”I morgon skickar vi dit en annan kamrat.” Ulbricht skickade en av de hårda ”apparatmännen”, och det var inte svårt att föreställa sig vad som nu hände. Några dagar senare var ”verket” fullbordat. Kommittén var upplöst. De flesta av medlemmarna drog sig besvikna tillbaka till privatlivet. Längre fram träffade jag en del av dem på nytt. De arbetade i förvaltningen och utförde plikttroget sitt arbete, men man kunde inte längre märka någon glöd, entusiasm och initiativkraft hos dem. Charlottenburg-kommitténs öde var bara ett exempel bland många. Under samma tid upplöstes i Berlin dussintals utskott, initiativgrupper och kommittéer som hade bildats nerifrån. Och detta skedde inte bara i Berlin, utan så snart förvaltningarna hade konsoliderats skedde det också i alla större städer inom sovjetzonen och längre fram också i de västliga ockupationsmakternas områden.

Jag skall aldrig glömma ett kort möte vid den tiden mellan Ulbricht och en kamrat från Brandenburg.

”Nå, hur har ni det med er förvaltning?” frågade Ulbricht intresserat men en smula överlägset.

Kamraten redogjorde i korthet för förvaltningens verksamhet. ”Och dessutom har vi bildat en antifascistisk organisation”, sade han med en viss stolthet.

”Vad för något, vad har ni då gjort?” frågade Ulbricht förargat.

Kamraten visade tryckta medlemsböcker för en ”Antifascistisk aktion”, som hade ungefär samma programmatiska krav som nationalkommittén.

Ulbricht blev rasande. ”Vem har gett er lov till det? Hur har ni kommit på idén att göra något sådant? Er antifascistiska aktion måste genast upplösas, och medlemsböckerna måste förstöras. Ni får vänta tills ni får direktiv från centralen.”

Kamraten blev förskräckt över Ulbrichts häftighet och försökte försvara sig. ”Men kamrat Ulbricht, vi har ju inte alls tänkt föregripa de centrala direktiven.” Han visade på medlemskorten. ”Vi har ju uttryckligen satt ordet ‘provisoriska’ framför våra krav. Och medlemsböckerna har vi också betecknat som ‘provisoriska medlemskort’.”

”Provisoriskt eller inte, er butik måste stängas, och det genast.”

Längre fram fick jag höra talas om liknande händelser i Thüringen och Sachsen. I Thüringen hade förutvarande koncentrationslägerfångar omedelbart efter befrielsen bildat ett socialistiskt enhetsparti under namnet ”Partei der Werktätigen” (”de arbetandes parti”). Också detta parti upplöstes. När sedan de socialdemokratiska och kommunistiska partierna grundades på nytt i mitten av juni genom order uppifrån, anmälde sig inte mer än hälften av de tidigare medlemmarna i ”de arbetandes parti”. Många andra, till och med sådana som hade varit aktivt verksamma inom detta parti, stannade utanför, emedan de inte längre hade någon lust att återvända till de gamla partierna.

I Dresden hade det bildats en organisation som kallade sig ”Antifascistiska folkkommittén” och som hade mellan 20 000 och 30 000 medlemmar. När partierna grundades på nytt, anslöt

sig 7 000 till kommunisterna och 3 000 till socialdemokraterna. Alla de andra, som gärna skulle velat medverka i en antifascistisk folkkommitté men som inte ville bestämma sig för ett visst parti, drog sig besvikna tillbaka till privatlivet. Och det förekom säkert liknande exempel på många andra platser. På detta sätt kvävdes alla initiativ underifrån i sin linda under maj och förra hälften av juni 1945. Vid den tiden ansåg jag att detta var ett fel i en delfråga och försökte försvara det på precis samma sätt som jag tidigare sökt försvara negativa tendenser i Sovjetunionen som ”övergångsföreteelser”. Först när jag bröt med stalinismen förstod jag helt innebörden av de direktiv, som vid den tiden utfärdades mot de spontant bildade antifascistiska kommittéerna: det var inte ett fel i en delfråga, utan ett karakteristiskt drag hos den stalinistiska politiken. Stalinismen kan inte tillåta att det genom självständiga initiativ underifrån uppstår antifascistiska, socialistiska och kommunistiska organisationer, ty det skulle alltid finnas risk för att dessa skulle söka undandra sig den stalinistiska kontrollen och motsätta sig direktiv uppifrån. Upplösningen av de antifascistiska kommittéerna var därför ingenting annat än krossandet av de första ansatserna till vad som kanske hade kunnat bli en mäktig, självständig antifascistisk och socialistisk rörelse. Det var den stalinistiska apparatens första seger över de självständiga strävandena bland de antifascistiska, vänsterorienterade folklagren i Tyskland.

Wilhelm Pieck och den nya ”linjen”

En av de första veckorna i juni rycktes vi, som var medlemmar av ”grupp Ulbricht”, från vårt arbete. En förmiddag stannade flera stora personbilar utanför vårt hus vid Prinzenallee 80. Det var funktionärerna från Moskva som hade kommit: Wilhelm Pieck, Fred Oelssner, Paul Wandel, Johannes R. Becher, Edwin Hörnle, Martha Arendsee och några andra som jag ännu inte kände närmare. Tillsammans med dem hade det också kommit några som genomgått ”Antifa-skolan”. Bland dem lade jag särskilt märke till Bernhard Bechler, en förutvarande major i den tyska generalstaben som blivit omskolad i Sovjetunionen och som ansågs vara fullständigt linjetrogen och till och med redan nu deltog i interna konferenser. Kort efteråt blev han inrikesminister i Brandenburg.

Det blev inte mycket tid till hälsningstal eller privata samtal; så snart gruppen hade samlats började speciella konferenser, och Ulbricht var den ende av oss som deltog i dessa.

Det var inte svårt att inse att konferenserna berörde frågor som hade betydelse långt utanför Berlin. Dagen efter att toppfunktionärerna från Moskva hade anlänt kom också Anton Ackermann, Hermann Matern och Kurt Fischer från Dresden. De tillhörde ”grupp Ackermann”, som en dag efter oss hade skickats från Moskva till marskalk Konjevs operationsområde för att där ta itu med samma uppgifter som vi hade att lösa i Berlin.

Konferenserna pågick i nära två dagar, och sedan fick vi höra resultatet:

”Det kommer inte att finnas något enhetligt socialistiskt parti. Både kommunistiska partiet och socialdemokratiska partiet skall uppstå på nytt som självständiga partier.

Om några dagar skall Tysklands kommunistiska parti grundas. Förarbetena för utgivandet av en egen partitidning måste genast påbörjas.

Bildandet av borgerliga partier skall befrämjas. De skall motsvara det förra demokratiska partiet och det förra centrumpartiet.

Sedan skall man bilda ett antifascistiskt demokratiskt block av de nya partierna.

Till en början måste alla krafter sättas in på grundandet av det kommunistiska partiet. Så snart det har grundats måste vi ta itu med skolningsarbetet.

Vidare skall alla förberedelser vidtagas för jordreformen. Den skall påbörjas redan på sommaren 1945.”

Vårt hus vid Prinzenallee 80, där det redan förut hade varit mycket liv och rörelse, kom nu att likna en bikupa. Den ena konferensen avlöste den andra; det kom nya bilar för att trygga förbindelserna mellan toppfunktionärerna och de aktiva funktionärerna på olika orter. Fred Oelssner dikterade – två dagar efter att han kommit! – redan det första studiehäftet för medlemmarna i Tysklands kommunistiska parti, som ännu inte hade grundats. Omedelbart efter grundandet skulle alla medlemmarna orienteras om den nya linjen.

”Nu är skolningsarbetet det viktigaste”, sade Oelssner, ”vi måste ägna oss mer åt utbildning än vi någonsin har gjort tidigare. Det har redan bestämts att det en gång i veckan skall hållas medlemsmöten där man enbart ägnar sig åt skolningsarbetet. Det gäller att skola kamraterna till att lösa de nya uppgifterna, som är helt andra än före 1933.”

Dagen därpå hölls en konferens där en del av de aktivaste funktionärerna i Berlin, Brandenburg, Potsdam och andra städer deltog.

”Nu är förberedelserna till partiets grundande den viktigaste uppgiften. Om några dagar kommer det att publiceras en order av marskalk Zjukov, varigenom antifascistisk-demokratiska partier blir tilllåtna. Till dess måste vi ha lagt grundstenen. Varje dag är dyrbar. Så snart partierna har blivit tillåtna, måste vi framträda inför allmänheten med ett manifest om det kommunistiska partiets grundande”, meddelades det vid konferensen.

Uppbyggandet av ett självständigt kommunistiskt parti och ett socialdemokratiskt parti stod i direkt motsats till de direktiv vi hade fått i Moskva i mars och april 1945.

Jag lade märke till att de nya direktiv, som Wilhelm Pieck hade fört med sig, också beträffande andra frågor stod i strid med de direktiv vi hade fått under våren 1945.

Då hade man sagt oss att det tyska folkets politiska aktivitet till en början bara kunde utvecklas inom ramen av en stor allmän antifascistisk rörelse, ”den kämpande demokratins block”. Men nu talade man om att grunda politiska partier.

Då hade det sagts att en jordreform kunde påbörjas tidigast i början av 1946. Nu skulle vi genomföra j ordreformen omedelbart efter att partiet hade grundats under sommaren 1945.

Ännu i början av maj, sedan vi hade kommit till Berlin, hade man sagt oss att endast antifascistiska tidningar som stod över partierna kunde bli tillåtna under den första perioden. Men nu fick vi direktiv om att förbereda en partitidning.

Tysklands kommunistiska parti återuppstår

Toppfunktionärerna från Moskva hade inte bara tagit med sig direktiv, utan också ett manifest om grundandet av det nya kommunistiska partiet. Två dagar efter deras ankomst hölls det första stora mötet med partiaktivet i en lokal som stod under vår ledning – om jag inte minns fel var det vid Prinzenallee, i hörnet av Hohenlohestrasse. I mötet deltog omkring 80 kamrater, som vi hade rekryterat till vårt arbete under de närmast föregående fyra veckorna.

Det rådde en utomordentlig spänning, ty det hade redan ryktats att man den dagen skulle diskutera grundandet av det nya kommunistiska partiet.

Efter en kort inledning läste Ulbricht upp det upprop med vilket Tysklands kommunistiska parti under de närmaste dagarna skulle träda inför offentligheten. De viktigaste satserna i manifestet löd på följande sätt:

”Samtidigt som hitlerismen förintas gäller det att fullborda Tysklands demokratisering, den borgerligt-demokratiska omdaning som påbörjades 1848, att fullständigt eliminera de feodala kvarlevorna och tillintetgöra den reaktionära gammalpreussiska militarismen med alla dess ekonomiska och politiska avläggare.

Enligt vår uppfattning skulle det vara en felaktig väg att påtvinga Tyskland sovjetsystemet, ty denna väg motsvarar inte de nuvarande utvecklingsbetingelserna i Tyskland.

Vi anser i stället att det tyska folkets avgörande intressen i den nuvarande situationen föreskriver en annan väg för Tyskland, nämligen upprättandet av en antifascistisk, demokratisk regim, en parlamentarisk-demokratisk republik med alla demokratiska rättigheter och friheter för folket.”

Sedan började Ulbricht läsa upp det kommunistiska partiets krav, som sammanfattades i tio punkter. De gick inte utöver ett allmänt antifascistiskt-demokratiskt program. Marx’ och Engels’ namn nämndes inte, ja, i denna deklaration om grundandet av det kommunistiska partiet förekom inte ens begreppet socialism.

Främst stod kravet på ett fullständigt undanröjande av Hitlerregimens kvarlevor, utrensningen av aktiva nazister ur förvaltningen och bestraffning av alla stora krigsförbrytare, kampen mot svält, arbetslöshet och bostadsnöd, övergången till ett normalt liv och igångsättning av produktionen.

Det väckte åtskillig häpnad när Ulbricht läste upp satsen:

”Fullständigt obehindrad utveckling av den fria handeln och det privata företagarinitiativet på grundval av privategendomen.”

I ytterligare tre programpunkter krävdes återställande av de demokratiska friheterna, återupprättande av demokratiska självförvaltningsorgan och demokratiska val till arbetarnas och tjänstemännens företagsnämnder samt avtalsmässig reglering av löne- och arbetsvillkor. Dessutom framställdes krav på expropriation av nazist- och krigsförbrytarnas hela egendom och överlämnande av dessa förmögenheter till självförvaltningsorganen, en jordreform och överlämnande till själv-förvaltningsorganen av alla företag som övergivits av sina ägare.

De båda sista punkterna i manifestet gällde goda grannförbindelser med andra folk och erkännandet av skyldigheten att erlägga krigsskadestånd. De bördor som detta förde med sig skulle fördelas rättvist, så att de rikare fick bära de största bördorna.

Manifestet slutade med förklaringen att detta aktionsprogram skulle kunna tjäna som grundval för skapandet av ett block av de antifascistisk-demokratiska partierna.

När Ulbricht hade läst upp manifestet, blev det till en början alldeles tyst i salen. Det märktes tydligt, att särskilt de kamrater som hade levat i Tyskland under nazisttiden – och de utgjorde flertalet i denna församling – hade väntat sig mera av manifestet.

Vid denna tid förekom det ännu fria diskussioner bland kommunisterna i Tyskland. Kamraterna gav oförblommerat uttryck åt sina åsikter. En funktionär från Wedding begärde ordet:

”Kamrat Ulbricht, även om detta program är alldeles riktigt och nödvändigt – därvidlag är vi väl alla ense – är det en sak som inte är alldeles klar för mig: på vad sätt skiljer det sig från ett program för vilket demokratiskt parti som helst?”

Ulbricht flinade:

”Det kommer du snart att märka, kamrat! Ge dig bara till tåls en smula!” ropade han på sin tvättäkta sachsiska.

Efter dessa ord, som åtföljdes av blinkningar, kom direktiven: vi skulle omedelbart organisera en fast kärna av funktionärer i de olika stadsdelarna och distrikten; vi skulle göra alla förberedelser för att man skulle kunna sammankalla partimöten så snart manifestet publicerats; vi skulle noggrant förbereda mötena och bestämma vilken ledning som skulle föreslås vid vart och ett av mötena. Men allt detta skulle vi göra ”utan att göra mycket väsen av saken”, så länge den sovjetiska ockupationsmaktens order om tillåtandet av antifascistiskdemokratiska partier inte hade publicerats.

”Hur lång tid har vi på oss? När blir partierna officiellt tillåtna?” ropades det i salen.

”Vi räknar med att ordern kommer att publiceras den 10 juni. Dagen därpå skall vi publicera vårt manifest, och den 13 juni utkommer antagligen första numret av vårt centralorgan ‘Deutsche Volkszeitung’!”

Till dess återstod det bara tre–fyra dagar. Kamraterna lämnade mötet och begav sig ut i de olika stadsdistrikten för att förbereda allting. Vi hade alla fått i uppdrag att tala på de första partimötena. Jag kommer aldrig att glömma det första mötet i en stadsdel i Charlottenburg där jag höll inledningsanförandet. Det hade kommit omkring 120 kamrater, och det syntes på dem att de var glada och stolta över att äntligen på nytt få bli med i det kommunistiska partiet.

När jag hade slutat mitt anförande, vidtog en diskussion, och snart kom man också in på Röda arméns övergrepp, som vid den tiden vållade så stora bekymmer för kommunisterna i Berlin. En kamrat i bortre ändan av salen begärde ordet. Han talade upprört om de episoder som han själv hade upplevat och bevittnat, om den skada som Röda arméns beteende vållade de tyska kommunisterna och om de ”nödvändiga konsekvenser”, som tyska kommunister måste dra av detta beteende.

Något liknande hade ännu inte sagts i diskussionen. I salen rådde en upprörd stämning. Det var kanske denna atmosfär som lockade kamraten att med djupaste övertygelse ropa ut sina hemliga tankar i salen: ”... och jag säger er, vi måste bygga upp socialismen i Tyskland utan Röda armén och om det skulle bli nödvändigt till och med mot Röda armén.”

Under några sekunder satt alla som förstenade. Sedan hördes från olika håll enstaka tveksamma och även skarpare protestrop.

Ordföranden förhindrade genast en diskussion över detta ämne. ”Kamrat Leonhard har ordet.”

I detta ögonblick var jag ännu helt partitrogen:

”Jag hoppas att kamratens yttrande inte är ett uttryck för åsikterna bland de närvarande. Det är inte vår uppgift att tala om hur en ockupationsmakts trupper beter sig, vi skall tala om våra egna praktiska uppgifter.”

Mitt inlägg rönte livligt bifall från de flesta, och man övergick till att diskutera partiets uppgifter i distriktet.

Först på hemvägen kom jag åter att tänka på kamratens yttrande: ”Vi måste bygga upp socialismen utan Röda armén och om det skulle bli nödvändigt till och med mot Röda armén”.

”Mot Röda armén”, så tänkte jag denna kväll, var naturligtvis oriktigt; när kamraten sade det, var han upphetsad. Men utan Röda armén? Varför inte det? Hade inte jag också hoppats att utvecklingen mot socialismen i Västeuropa skulle försiggå på annat sätt än i Sovjetunionen? Hade det inte varit min åsikt redan på våren 1943, då Kom-intern upplöstes? Men jag fick inte mycket tid att tänka på detta, ty de följande dagarna ställde allt i skuggan som vi hade upplevt under de redan i och för sig så händelserika veckorna i ”grupp Ulbricht”.

Då de antifascistisk-demokratiska partierna blev tillåtna den 10 juni genom en order av marskalk Zjukov, var vårt partimanifest redan uppsatt och kunde gå i press när som helst. Ulbricht vände sig till Erpenbeck och mig:

”Det är bäst att ni båda håller er beredda för vårt nya centralorgan, tills vi finner några ersättare för er. Men Wolfgang, du skall inte stanna på tidningen alltför länge! Det finns andra uppgifter i partiet för dig!” Vi åkte genast till tryckeriet, som låg i en ganska svårt skadad byggnad i den inre staden, för att göra allting klart. Strax innan manifestet skulle gå i press kom Ackermann till oss:

”Dahlem kommer till Berlin en av de närmaste dagarna. Hans namn måste också stå under manifestet.”

”På vilken plats då?” Vi hade levat tillräckligt länge i Sovjetunionen för att veta att ordningsföljden inte var oväsentlig.

”Tredje. Direkt efter Ulbricht och före mig.”

Av de 16 personer som undertecknade manifestet hade 13 levat som emigranter i Sovjetunionen under nazisttiden. Främst bland dem stod Wilhelm Pieck, Walter Ulbricht och Anton Ackermann. Till de förutvarande medlemmar av centralkommittén som återvänt från emigrationen i Moskva hörde också Hermann Matern, en kommunistisk lantdagsrepresentant från Ostpreussen; Gustav Sobottka, en tidigare kommunistisk lantdagsrepresentant från Ruhrområdet; Edwin Hörnle, en kommunistisk riksdagsledamot från Stuttgart som särskilt sysslade med bondefrågor; diktaren Johannes R. Becher; Elli Schmidt, Anton Ackermanns dåvarande hustru, som i manifestet ännu använde sin pseudonym från Moskva ”Irene Gärtner”; Martha Arendsee, en sympatisk gammal stridskamrat till Clara Zetkin, och Bernhard Koenen, min tidigare lärare på Kominternskolan. Av medlemmarna i ”grupp Ulbricht” framträdde utom Ulbricht bara två som undertecknare av manifestet: Otto Winzer och Hans Mahle.

Förutom av de 13 emigranterna hade manifestet undertecknats av tre funktionärer i centralkommittén som hade arbetat illegalt eller suttit i koncentrationsläger i Tyskland. Två av dem – Ottomar Geschke och Hans Jendretzky – hade varit verksamma i ”grupp Ulbricht” redan under de första dagarna i maj, och Franz Dahlem, som amerikanerna hade befriat ur koncentrationslägret, skulle komma en av de närmaste dagarna.

Den fortsatta utvecklingen visade, att flera av dem som undertecknat manifestet, såsom Sobottka, Edwin Hörnle, Michael Niederkirchner och Martha Arendsee, antagligen hade kommit med främst av det skälet att de var kända bland kommunisterna i Tyskland redan från tiden före 1933. Under partiets fortsatta utveckling kom de inte att spela någon nämnvärd roll.

Manifestet hade nätt och jämnt gått i tryck när vi tog itu med nästa uppgift: utgivandet av ”Deutsche Volkszeitung”. När pressarna sattes i gång, åkte Paul Wandel, Fritz Erpenbeck och jag därifrån. Bilen stannade utanför ett förstört hus i den inre staden – om jag inte minns fel var det vid Maurerstrasse.

”Är det här vi skall ha vår redaktion?” Den såg inte särskilt inbjudande ut. Rummen var nödtorftigt möblerade med några bord och stolar. Några fönsterrutor fanns där ännu inte.

Vi hade nätt och jämnt hunnit se på lokalerna, då vi hälsades av en kamrat, som några dagar tidigare hade fått i uppdrag att lösa den nya tidningens tekniska problem. Han visade sig vara ganska duktig, ty redan samma dag blev lokalerna med vår hjälp någorlunda inredda, och plötsligt hade vi rent av så mycket bokhyllor och skrivmaskiner som vi behövde. Det gick ytterligare en timme – och så kom det två maskinskriverskor som antagligen hade ”organiserats fram” av den tystlåtne men nitiske ”sekreteraren för tekniska frågor”. Arbetet kunde börja. Vi blev snart ense om vad var och en skulle skriva.

I första numret av ”Deutsche Volkszeitung” publicerades som väntat kommunistiska partiets manifest. Samma dag fick jag också det första större redaktionella uppdraget: ”I morgon eller i övermorgon måste vi absolut trycka en rad uttalanden om manifestet. Du får åka runt i Berlin och anteckna vad folk säger om manifestet. Men ta inte några uttalanden av våra kamrater, utan gör rätt och slätt intervjuer på gatan. Där nere står en bil som du kan ta.”

”Det är säkert lättare att intervjua folk på gatan än att utnämna borgmästare”, tänkte jag och begav mig i väg. Men när jag hade åkt ett stycke blev min optimism mera dämpad. Hur skulle jag egentligen bära mig åt? Skulle jag rätt och slätt kasta mig över folk med mina frågor? Jag hade ju aldrig i mitt liv gjort något reportage – men ett partiuppdrag är ett partiuppdrag! Överallt där jag såg människor samlade stannade jag, övervann tappert min blyghet och frågade dem vad de ansåg om kommunistiska partiets manifest.

De svar jag fick var rena katastrofen.

”Vad då för ett manifest, vad då för ett parti?”

”Har aldrig hört talas om ett sånt manifest!”

”Vad för slag, ett nytt parti nu igen? Det förra står mig upp i halsen fortfarande!”

”Ert manifest intresserar mig inte ett dyft, se hellre till att vi får mer potatis!”

”Har ni inga andra bekymmer, unge man?”

Så fort jag kom in i bilen skrev jag upp alla svaren, fastän jag givetvis inte kunde använda dem. När jag i tre timmar förgäves hade försökt få några användbara ”folkets uttalanden om kommunistiska partiets manifest” i sex olika distrikt, stannade jag utmattad och modfälld utanför rådhuset i Charlottenburg.

Jag träffade en av funktionärerna i distriktsförvaltningen som jag själv hade tillsatt och berättade för honom om mitt missöde.

”Vill du ha folkets röst med namn och adresser? Inga kamrater, utan vanligt folk?”

”Ja, och om möjligt bör där finnas representanter för medelklassen.” ”Det skall jag ordna, jag skickar dig papperen sedan!”

Inom kort fick jag de svar han samlat ihop. Han hade tagit mitt förslag om medelklasselement alltför bokstavligt, och nu satt jag bekymrad på redaktionen med en bunt instämmande uttalanden av slaktarmästare, småföretagare och hantverkare – till råga på allt från trakten kring Kurfürstendamm! – som talade med entusiasm om partiets manifest. Jag skrev beklämd en lång inledning och en lång efterskrift som innehöll allt vad de intervjuade inte hade sagt men som de borde ha sagt. Artikeln försågs med en bombastisk rubrik – men jag beslöt mig för att aldrig mera leka reporter.

Partiets manifest framlades officiellt den 12 juni 1945 i Berlins magistrats stora sal. Omkring tvåhundra personer hade infunnit sig – nästan alla magistratens medlemmar och en hel rad andra antifascistiska funktionärer. Det var det första officiella politiska mötet i Berlin efter krigets slut. Det tillkännagavs att Walter Ulbricht och Gustav Dahrendorf skulle tala. Walter Ulbricht höll ett kort anförande där han uttryckte sin glädje över tillståndet att bilda antifascistiskdemokratiska partier och föreslog de tio punkterna i kommunistiska partiets manifest som ett aktionsprogram för ett gemensamt block av de antifascistisk-demokratiska partierna. Därefter presenterades Gustav Dahrendorf som talesman för det blivande socialdemokratiska partiet. Kort och kärnfullt gav Dahrendorf uttryck åt vad de flesta aktiva antifascister önskade: bildandet av ett enhetligt socialistiskt parti. Men tyvärr, sade han vidare, var detta inte möjligt, eftersom det kommunistiska partiets representanter hade avvisat det och önskade att man skulle ta upp frågan om en sammanslagning först sedan det politiska läget klarnat. Därför skulle socialdemokraterna organisera sig som ett självständigt parti och en av de närmaste dagarna träda inför offentligheten med ett manifest.

I den följande diskussionen uttalade sig alla talare för bildandet av ett enhetligt socialistiskt parti.

När jag kom tillbaka till redaktionen skrev jag referatet för ”Deutsche Volkszeitung”. Men allt vad diskussionstalarna hade sagt om nödvändigheten av ett enhetligt socialistiskt parti blev struket.

Kommunistiska partiets första officiella funktionärskonferens – våra sammanträden med partifunktionärer vid Prinzenallee från början av maj till mitten av juni hade ju varit interna – ägde rum den 25 juni i Metropolteaterns hus i Berlin. Den hade sammankallats som en konferens av Berlinfunktionärer, men mer än en tredjedel av deltagarna hade kommit från provinsen Brandenburg.

Redan en timme före konferensens början blev det glada återseenden överallt. Kamrater, som inte hade sett varandra på åratal, omfamnade varandra glatt. Här träffade jag alla mina nya vänner, som jag lärt känna vid de otaliga mötena och diskussionerna sedan de första majdagarna 1945. Jag gick genom den stora salen och sökte efter en plats. Roman Chwalek vinkade åt mig. Jag satte mig bredvid honom.

Denna första funktionärskonferens började med klassisk musik som spelades av en teaterorkester. Detta hade man organiserat fullt avsiktligt, och för de närvarande kamraterna skulle det bli en förebild för partimöten och konferenser i framtiden. På detta sätt skulle man komma ifrån den stundom mindre städade karaktären hos de kommunistiska partimötena under tiden före 1933 och markera den nya allvarliga linjen av år 1945.

När Ottomar Geschke i patetiska ordalag förklarade den första konferensen med kommunistiska partifunktionärer i Stor-Berlin efter 1933 öppnad, fick Roman Chwalek, som satt bredvid mig, tårar i ögonen. Han fick anstränga sig för att inte börja snyfta. Och likadant var det med några andra, särskilt bland dem som hade suttit i koncentrationsläger under nazisttiden. Ulbricht visade sig däremot alldeles oberörd; den torra tonen i hans tal föreföll mig stå i skarp kontrast till känslorna hos flertalet av kamraterna. Ulbricht angav som partiets ”grundläggande orientering” – i överensstämmelse med våra direktiv, som vi hade fått redan i Moskva – fullbordandet av den borgerligt-demokratiska revolutionen av år 1848 och upprättandet av en antifascistisk-demokratisk regim, och härvid vände han sig mot stämningarna hos de arbetare, som ville ”bygga upp socialismen genast”.

Ulbricht talade om den ”allvarliga viljan att få till stånd ett nytt förtroendefullt förhållande mellan det kommunistiska och det socialdemokratiska partiet”, men han tog avstånd från tanken att omedelbart bilda ett socialistiskt enhetsparti. För att detta skulle ske fordrades vissa förutsättningar, framför allt ”en vetenskaplig insikt hos de mest avancerade krafterna inom arbetarklassen och det arbetande folket beträffande socialismen i Sovjetunionen och marxismen-leninismens världsåskådning”.

I fortsättningen anförde Ulbricht en ny definition på det kommunistiska partiet, vilken såvitt jag vet hade utarbetats av Fred Oelssner. I stället för de gamla formuleringarna från tiden före 1933 om det revolutionära proletariatets parti lancerades nu parollen om det nationella partiet, folkets parti och fredens parti.

När Ulbricht hade slutat sitt tal och man hade sjungit ”Internationalen”, lyfte många sin knutna näve till den gamla röd-front-hälsningen, som partimedlemmarna brukat hälsa varandra med före 1933. Men Ulbricht, medlemmarna av presidiet och de kamrater i salen som redan var förtrogna med den ”nya linjen” gjorde det inte. Då var det också många andra som sänkte sina nävar. Det var ett litet men typiskt exempel på den förändring, som hade ägt rum inom kommunistiska partiet sedan 1933. Från ett revolutionärt oppositionsparti, vars mål var proletariatets diktatur, hade det förvandlats till ett statsbärande parti.

Den antifascistisk-demokratiska enhetsfronten

Man hade genomfört första delen av de direktiv som Wilhelm Pieck och andra toppfunktionärer hade fört med sig från Moskva i början av juni. Svårigheterna blev större när man kom till andra delen: att grunda andra antifascistisk-demokratiska partier och bilda en antifascistisk-demokratisk enhetsfront.

Den 17 juni 1945 publicerades socialdemokratiska partiets manifest, som var en smula mera vänsterorienterat än vårt och där också ordet socialism förekom. Också socialdemokraterna började nu ge ut ett eget centralorgan. Det hette ”Das Volk” och var mindre än ”Deutsche Volkszeitung” i fråga om såväl format som upplaga.

Några dagar efter att socialdemokratiska partiet hade bildats på nytt träffades en överenskommelse mellan de båda partiernas ledningar. Man skulle bilda ett gemensamt arbetsutskott med fem representanter från vardera partiets centrala ledning. Detta utskott skulle ha till uppgift att trygga ett intimt samarbete i kampen mot nazismens kvarlevor och för uppbyggandet av en antifascistisk-demokratisk parlamentarisk republik samt att organisera gemensamma möten och överläggningar för att klara upp de ideologiska frågorna.

Sedan man hade grundat de båda arbetarpartierna och organiserat samarbetet mellan dem, aktualiserades problemet om de andra antifascistisk-demokratiska partierna. Vi var fast övertygade om att ”demokratiska partiet” och ”centrum” på nytt skulle framträda under sina gamla namn. Våra kamrater fick direktiv att organisera en enhetsfront med representanter för dessa båda partier i de olika distrikten. Detta skedde också i olika delar av Berlin, och i ”Deutsche Volkszeitung” publicerade vi redan meddelanden om enhetliga framträdanden tillsammans med representanter för ”demokratiska partiet” och ”centrum”, fastän dessa partier ännu knappast existerade.

Det gick ytterligare två veckor, men vi saknade fortfarande de borgerliga partier som skulle ingå i den antifascistisk-demokratiska enhetsfronten. Här hade vi att göra med krafter som det tyvärr inte var så lätt att infoga i någon plan. Under de få timmar då jag inte höll till på redaktionen utan i våra partilokaler vid Prinzenallee utgjorde de borgerliga partierna det huvudsakliga samtalsämnet. Ulbricht verkade nervös:

”Vi måste se upp, Hermes förhalar saken; han vill inte organisera ‘centrum’, utan ett enhetligt borgerligt parti.”

Några medlemmar av den tidigare ”grupp Ulbricht” som inte hade placerats i magistraten som Maron och Winzer, i radion som Mahle eller i tidningen som jag, fick nu en uppgift som var fullständigt ny för dem: de skulle ”medverka” vid grundandet av borgerliga partier. Ibland blev situationen rent grotesk: den typiske stalinistiske apparatmannen Gyptner fick exempelvis till uppgift att ta kontakt med ”liberala kretsar”.

Den 25 juni framträdde Kristligt-demokratiska unionen (CDU) inför offentligheten med sitt manifest. Det nya partiet gav ut sin tidning ”Neue Zeit” i samma format som vår ”Deutsche Volkszeitung”. Det kom snart protester från socialdemokraterna, som inte ville låta sig nöjas med sitt lilla format. Men tvisten bilades snabbt: ”Das Volk” fick inte något större format, men ”Neue Zeit” fick inskränka sig till det mindre formatet, och vi blev ensamma om vårt stora format.

I och med CDU:s grundande aktualiserades frågan om det ”andra borgerliga partiet”.

Ulbricht frågade Gyptner: ”Nå, Richard, hur har du det med dina liberaler?”

”Ja, Walter, vad ska jag göra? Jag har redan varit hos dem flera gånger; de pratar fram och tillbaka, men de vill ännu inte bilda något parti.”

”Nå, Richard, du får väl säga åt dem på skarpen”, eggade honom Ulbricht.

Jag vet inte om det var Gyptners påstötningar som gjorde slag i saken. I varje fall meddelades det den 5 juli, att man äntligen hade grundat Liberaldemokratiska partiet (LDP).

Redan en vecka senare, den 14 juli, publicerades en kommuniké om bildandet av en antifascistisk-demokratisk enhetsfront mellan de fyra partierna. Man skulle återigen bilda ett gemensamt utskott, som nu skulle bestå av fem representanter för var och en av de fyra partiledningarna.

Partiledningarna beslöt att föra en gemensam kamp för att rensa Tyskland från resterna av hitlerismen och befrämja ett återuppbyggande av landet på antifascistisk-demokratisk bas samt att gemensamt verka för folkhushållets återuppbyggande i snabbast möjliga takt, för förbindelser med andra folk på grundval av ömsesidig respekt och för genomförandet av

ockupationsmakternas åtgärder. Samtidigt förband sig de fyra partierna att ”skapa full rättssäkerhet på grundvalen av en demokratisk rättsstat” samt att ”trygga tanke- och samvetsfriheten och visa respekt för varje religiös övertygelse och etisk världsåskådning”.

Bildandet av den antifascistisk-demokratiska enhetsfronten tillkännagavs med stora förstasidesrubriker i ”Deutsche Volkszeitung”. Därmed hade man enligt centrala direktiv uppifrån skapat de partier och det samarbete mellan dessa, som från början varit förutsett, redan två och en halv månad efter Ulbrichtgruppens och fem veckor efter Wilhelm Piecks ankomst.

Men till en början gällde detta bara för Berlin.

I landsorten fanns det på många platser i början bara kommunistiska organisationer, under det socialdemokraterna bildade sina lokalorganisationer först några veckor senare och de båda borgerliga partierna i många fall först efter några månader. De sovjetiska kommendanterna hade fått rapporter från Röda arméns politiska centralförvaltning om de fyra partiernas existens och om bildandet av en enhetsfront. De fick också instruktioner att ge denna sitt stöd.

Emellanåt uppstod det groteska situationer. Så till exempel berättade en kamrat från ett avsides beläget distrikt i Brandenburg att kommendanten hade kallat honom till sig, sedan enhetsfronten mellan de fyra partierna hade kommit till stånd:

”Har fått viktigt meddelande från Berlin. Har grundats fyra antifascistisk-demokratiska partier och har bildat enhetsfront. Måste nu veta hur det står till hos oss i distriktet. Finns det hos oss kommunistiskt parti?”

”Ja.”

”Finns det hos oss socialdemokratiskt parti?”

”Nej, inte ännu, kamrat kommendant.”

”Mycket illa. Måste ha socialdemokratiskt parti! Finns det hos oss Kristligt-demokratisk union?”

”Nej, kamrat kommendant.”

”Varför inte? Står här skrivet: Kristligt-demokratisk union. Finns det hos oss liberaldemokratiskt parti?”

”Nej, kamrat kommendant.”

Kommendanten var påtagligt irriterad:

”Inte heller? Illa! Måste ha liberaldemokratiskt parti. Du få uppdrag grunda alla partier som här skrivet.”

”Men det går ju inte, kamrat kommendant, jag är ju sekreterare i kommunistiska partiets ortsgrupp och kan väl inte grunda de andra partierna!”

Det tycktes kommendanten förstå.

”Du känna socialdemokrater?”

”Ja, kamrat kommendant, men nu har de gått in i kommunistiska partiet.”

”Nitjevo! Måste gå ut igen och grunda socialdemokratiskt parti som här står skrivet.”

Så blev det också. Till sist fann man också två borgerliga som organiserade de båda andra partiernas ortsgrupper.

Kommendanten gnuggade belåtet sina händer.

”Nu bra”, utropade han skrattande och bjöd sekreteraren på ett glas vodka, ”nu kan rapportera att har alla fyra partier, som står skrivet i direktiv från Berlin. Nu måste också fort bilda enhetsfront!”

Detta var givetvis ett särskilt grovt fall. Men såvitt jag kan se kan det inte råda något tvivel om att de fyra partierna bildades ”uppifrån”, efter direktiv från centralen. I juli 1945, då man hade fått erfarenhet av Sovjettruppernas beteende, fanns inte på långa vägar samma spontana aktivitet som i maj 1945, då de antifascistiska enhetskommittéerna växte som svampar ur jorden. Det var en verklig rörelse underifrån. Men den hade kvävts i sin linda. De partiledningar som bildades senare och som nu började söka efter medlemmar kunde visserligen ofta stödja sig på ärlig övertygelse och aktiv beredvillighet – men nu såg man inte mycket av antifascisternas stora förhoppningar och den första tidens väldiga aktivitet och initiativ.

Men utifrån sett gick allt i enlighet med den uppgjorda planen. Visserligen blev det ett litet dröjsmål med bildandet av de borgerliga partierna, och de fick andra namn än vi hade räknat med, men vad ”linjen” angår gick utvecklingen till en början helt i överensstämmelse med de direktiv som Wilhelm Pieck hade tagit med sig från Moskva.

VIII. Funktionär i socialistiska enhetspartiets centralsekretariat

En solig förmiddag i juli 1945 stod det utanför Prinzenallee 80 tolv stora lastbilar som skulle transportera de nödvändigaste möblerna för inredning av det nya partihuset. Från början hade man tänkt sig att på nytt ta det gamla Karl-Liebknecht-Haus i bruk för kommunistiska partiets centrala ledning. Detta visade sig emellertid omöjligt, och man bestämde sig då för ett större hus vid Wallstrasse 76-79 i Berlins centrum.

Man arbetade dag och natt på att renovera huset, och inom kort kunde inredningsarbetet börja.

I andra våningen i det nya partihuset skulle de fyra toppfunktionärerna, Wilhelm Pieck, Walter Ulbricht, Franz Dahlem och Anton Ackermann, få sina arbetsrum. Snickarna höll fortfarande på med arbetet. Wilhelm Pieck, som tidigare själv varit snickare och som då ännu inte var president utan en funktionär som tydligt gladde sig åt att vara tillbaka i Berlin, hade tagit på sig arbetskläder och hjälpte till. Jag har sällan sett honom så glad som de dagarna.

Vi var nätt och jämnt färdiga med flyttningen då man tog itu med arbetsfördelningen. Den utgick från de ”fyra stora”: Wilhelm Pieck hade ansvaret för den samlade ledningen och den allmänna politiken, Walter Ulbricht för näringslivet, jordbruket, fackföreningarna och statsapparaten, Franz Dahlem för partiorganisationen och Anton Ackermann för kultur, press, undervisning, folkbildning och partiskolning.

Vårt hus var ännu inte fullständigt inrett när Anton Ackermann kallade mig till sig:

”Vi har räknat med att du skall bli vicechef för centralkommitténs pressavdelning. Är du belåten?”

”Javisst, jag är till och med mycket belåten! Men vem är chef för pressavdelningen?”

”Det finns ingen ännu, tills vidare är du ensam där.”

Det blev snart mycket att göra. På några dagar fylldes bokhyllorna och tidskriftsfacken. Och även de rapporter och dokument, som inte direkt gällde frågor som berörde vissa bestämda avdelningar, skickades helt enkelt till min avdelning. På samma sätt gjorde man med besökarna. Jag fick intrycket att jag ledde en avdelning som skulle syssla med allt som de andra avdelningarna inte ville ta befattning med. Det blev också en vana att skicka sovjetiska representanter, som ville ha en ”allmän översikt” – och de var mycket talrika – till mig. Jag fick tålmodigt flera gånger om dagen undervisa besökarna om det kommunistiska parti-manifestets betydelse, om den antifascistisk-demokratiska enhetsfronten och dess mål, om återuppbyggandet av fackföreningarna och om den ”allmänna linjen”. Härtill kom vidare kontakterna med ”Deutsche Volkszeitung”. Dessutom fick jag delta i konferenser, utföra

speciella uppdrag, resa omkring tillsammans med Ulbricht eller Ackermann, översätta interna dokument från ryska, skriva rapporter för centralorganet eller utkast till tal, och en gång, till den 7 november, fick jag också skriva en officiell kommuniké från centralkommittén.

På detta sätt blev min arbetsdag alldeles fylld med uppgifter – och det var en lång arbetsdag! Vid den tiden hade man i kommunistiska partiets centralkommitté som regel tio timmars arbetsdag, den officiella arbetstiden varade från 9 på morgonen till 7 på kvällen – men man fick ofta arbeta över, och även under de sena kvällstimmarna kunde man ofta träffa åtskilliga funktionärer i partihuset.

”Specialuppdraget” jordreformen

En eftermiddag blev jag kallad till Ulbricht:

”Du får ordna ditt arbete så att du kan bli alldeles ledig i morgon. Du skall fara med mig till provinsen Brandenburg.”

När jag kom till centralkommitténs hus nästa morgon, var Ulbricht redan resklar. Han presenterade mig med några ord för två högre sovjetofficerare.

”Vi skall fara tillsammans med de här båda kamraterna.”

Några minuter senare gav vi oss i väg – i de båda elegantaste personbilar som stod till centralkommitténs förfogande. På vägen berättade Ulbricht i korthet för mig vad saken gällde.

”Vi skall dryfta några frågor rörande leveransförpliktelserna och förbereda jordreformen.”

På olika platser i provinsen Brandenburg – särskilt länge i Kyritz – samtalade vi med kommendanterna, med borgmästare och jordbruksexperter. Jag häpnade över hur väl Ulbricht kände till de minsta detalj frågor beträffande leveransskyldigheten från nazisttiden. Men ännu större var min häpnad, när också våra två sovjetiska följeslagare – som för övrigt talade flytande tyska – öppnade sina portföljer och lade upp på bordet buntar med formulär, anvisningar och dokument rörande den nazistiska leveransplikten. Särskilt livligt var vårt samtal med två specialister från det tidigare ”Reichsnährstand”. Ulbricht var noggrant informerad om alla detaljer, den ena frågan följde på den andra, och de forna Reichsnährstand-funktionärerna svarade kort och koncist. Ulbricht föreföll att vara i sitt rätta element liksom alltid då det gällde praktiska organisationsfrågor.

Jag förstod inte mycket av hela saken – ty så grundligt hade vi inte studerat denna fråga i Kominternskolan. Men så vitt jag kunde fatta gällde det hur man skulle kunna modifiera leveransplikten så att den passade för de nya förhållandena. Särskilt ingående diskuterades frågan om stimulerande åtgärder. Jag tror att det var den dagen man fattade beslut om de ”fria topparna”. Så betecknade man redan några veckor senare de (i allmänhet mycket små) överskott som bönderna fick behålla sedan de fullgjort sin leveransskyldighet.

Innan vi lämnade Kyritz hölls den sista korta konferensen mellan de båda officerarna och Ulbricht.

”Nu är saken klar. Vi kan lägga fram ett lagförslag”, sade de båda officerarna. ”Det skulle kanske inte vara så dumt att stanna i något litet samhälle och tala med bönderna om jordreformen.”

På vägen från Kyritz till Berlin stannade vi i en liten by. Kommunalordföranden blev mycket förvånad när han fick se de framstående gästerna.

”Kan vi samla alla bönderna i byn?” frågade Ulbricht.

”Ja, givetvis.”

”Hur lång tid kan det ta?”

”Vår by är inte så stor. Antagligen kan bönderna vara här om en kvart.”

Efter 15-20 minuter var bönderna samlade. Några av dem mumlade någonting som lät som ”god dag”; de flesta såg misstroget på oss.

Ulbricht gjorde några frågor om skörden och om leveransplikten, men det var bara två eller tre av de närvarande som efter åtskillig tvekan gav tämligen enstaviga svar. Många såg misstänksamt på de båda sovjetiska officerarna, som stod i ett hörn i rummet. Först när dessa log vänligt, ställde några frågor på flytande tyska och till på köpet bjöd på cigarretter, började bönderna småningom mera allmänt delta i samtalet och självmant yttra sig om jordens avkastning. Nu kom också Ulbricht in på det egentliga syftet med samtalet: jordreformen. Ulbricht talade om uppdelningen av de stora j ordegendomarna och sade att bönderna också skulle få mera jord.

”Nå, säg mig nu vad ni anser om det?”

Återigen såg de misstänksamt på oss. Till en början var det alldeles tyst. Slutligen tog en av bönderna till orda:

”Ja, det skulle inte vara så illa om vi kunde få mera jord.”

Sedan kommunalordföranden hade förklarat saken ännu en gång, gav också några andra bönder sitt bifall till känna. De mera tystlåtna nöjde sig med att nicka för att visa att de också var med på noterna.

Visserligen var det inte precis det entusiastiska bifall till jordreformen som jag hade föreställt mig, men alla de närvarande hade i alla fall på ett eller annat sätt gett uttryck åt sitt gillande.

Jag skulle gärna ha stannat litet längre hos bönderna, men Ulbricht såg på klockan, och även de båda sovjetiska officerarna föreslog att vi skulle åka vidare.

Jag hade väntat mig att vi skulle göra ytterligare några stickprov i andra byar, men Ulbricht och de båda höga sovjetofficerarna ansåg inte att det var nödvändigt.

På kvällen kom vi fram till Berlin. Några dagar senare förstod jag att man efter denna resa hade fattat beslut inte bara om de nya formerna för leveransplikten med de ”fria topparna”, utan också om inledandet av jordreformen i den sovjetiska ockupationszonen i Tyskland.

[1]”I dag får vi arbeta över”, sade Ackermann till mig några dagar senare, ”du får se till att två maskinskriverskor stannar kvar. Vi måste göra en viktig översättning.”

Jag fick en rysk maskinskriven text, som jag skulle översätta. Ackermann bad att jag omedelbart skulle låta honom få varje sida som blev färdig. Det var förslaget till lag om jordreformen!

Enligt detta förslag skulle alla jordegendomar på mer än 100 hektar med alla byggnader, levande och döda inventarier exproprieras, liksom även jordegendomar som tillhörde krigsförbrytare och aktiva medlemmar av nazistpartiet. Reformen skulle även beröra de jordegendomar som tillhörde staten, bortsett från institut för jordbruksforskning, försöksanstalter och undervisningsanstalter.

Jordreformen skulle inte beröra sådana jordarealer som tillhörde stadsförvaltningarna och som behövdes för stadsbefolkningens försörjning, liksom inte heller landskommunernas, de kooperativa föreningarnas, lantbruksskolornas och de kyrkliga institutionernas jord-egendomar.

Genomförandet av jordreformen skulle ligga i händerna på kommunala kommissioner som skulle väljas på allmänna möten av lantarbetare samt icke jordägande och fattiga bönder. I kretsarna skulle man bilda kretskommissioner under ledning av lantrådet eller hans

---

[1] Givetvis hade instämmandet från bönderna i den lilla byn mellan Kyritz och Berlin ingen inverkan på jordreformen, som redan var beslutad i princip. Men det hör till den stalinistiska ritualen, att man innan man genomför åtgärder, som redan har beslutats, på ett eller annat sätt skall lyssna till ”folkets röst”.

ställföreträdare. Jordreformen skulle påbörjas så snart lagen offentliggjorts och genomföras före utgången av oktober.

Den 4 september fick jag se min översättning igen – det var lagen med titeln ”Förordning om jordreformen i Sachsen”. Kort därefter utfärdades motsvarande lagar för de andra delstaterna (”länderna”[1]) i den sovjetiska zonen.

Omkring två veckor efter att jordreformen kungjorts hölls ett utvidgat sammanträde med centralkommittén, till vilket också jag blev kallad. På den tiden var apparaten ännu ganska liten, och man höll inte så styvt på formerna. I centralkommitténs sessionsrum satt 25-30 funktionärer vid borden, som var uppställda i mitten av rummet. Wilhelm Pieck och Walter Ulbricht tog plats i centrum. Bernhard Koenen hade kommit från Sachsen-Anhalt, Gustav Sobottka från Mecklenburg och Hermann Matern från Sachsen. Av de ledande funktionärer, som för tillfället arbetade i den centrala förvaltningen, deltog endast Edwin Hörnle och Paul Wandel i sammanträdet. Det huvudsakliga diskussionsämnet var jordreformen. Funktionärerna gav i tur och ordning redogörelser för situationen i de olika provinserna. I denna krets talade man på den tiden ännu fullständigt öppet. Man fick en osminkad bild av verkligheten – både av de framgångar man haft med jordreformen och av alla de brister, svagheter och fel som förekom.

Efter omkring två timmar kom det till ett ordbyte. Bernhard Koenen, min förre lärare från Kominternskolan, som nu var ordförande för partiorganisationen i Sachsen-Anhalt, hade avslutat sin redogörelse för jordreformen.

”Till sist skulle jag vilja framföra ett viktigt önskemål, som står i direkt sammanhang med genomförandet av jordreformen. På Leunaverken skall man bland annat demontera två anläggningar som är av synnerligen stor betydelse för tillverkningen av konstgödsel. Jag skulle vilja ställa frågan om det inte är möjligt att ordna det så att dessa båda avdelningar blir undantagna från demonteringen.”

Ulbricht avbröt honom: ”Här skall vi inte ge oss in på demonteringsfrågor.”

”Men jag ville bara framhålla hur viktig denna produktion är för jordreformen. Man har vidtagit alla försiktighetsmått för att ingenting skall kunna produceras som ens indirekt står i samband med krigsproduktionen. På sina möten har arbetarna själva förpliktat sig

”Jag har redan sagt, att det är en fråga som inte hör hit!” sade Ulbricht, och nu var hans röst skarp och genomträngande.

Men Bernhard Koenen ville fortfarande inte sluta:

”Det går inte an. Vi måste se till att lösa denna fråga här. Jag har högtidligt lovat arbetarna att arbeta för att dessa båda avdelningar, som inte har någonting att göra med krigsproduktionen och som uteslutande används för tillverkning av konstgödsel ...”

Men Ulbricht lät honom inte tala till punkt:

”Jag vill inte höra mer om saken. Annars får vi talas vid från andra utgångspunkter”, utbrast han hotfullt.

Bernhard Koenen teg. Hotelsen hade gjort sin verkan. Det sades ingenting mera om de båda avdelningarna på Leunaverken.

Sammanträdet fortsatte, men detta ordbyte satte djupa spår i mitt minne. Liksom 1942 under självkritiken och när kamrat Willy blev relegerad från Kominternskolan och i maj 1945 vid mötet mellan Ulbricht och Berlinkommunisterna tog jag återigen parti för funktionären som

[1] I Östtyskland fanns fram till juli 1952 fem ”länder”, nämligen Sachsen, Sachsen-Anhalt, Thüringen, Brandenburg och Mecklenburg.

kände samhörighet med arbetarna och inte för apparatmannen som enbart utförde order uppifrån.

En dag – tyvärr kan jag inte minnas det exakta datum – blev jag kallad till Ulbricht:

”I morgon blir det en konferens i Karlshorst där ministerpresidenterna i länderna och presidenterna i centralförvaltningarna skall deltaga. Jag skulle vilja be dig att fara dit och göra anteckningar och sedan ge mig en så noggrann rapport som möjligt på kvällen.” Ulbricht gav mig en passersedel, och jag blev presenterad för den sovjetiske förbindelseofficeren.

”I morgon bittida klockan nio far vi härifrån till Karlshorst!”

Sedan vi hade passerat allehanda kontroller och spärrar, fördes jag av en sovjetisk officer till sessionsrummet. Konferensen hade redan börjat. Vid presidiebordet satt marskalk Zjukov, omgiven av fem eller sex sovjetiska generaler, vilka som det visade sig under konferensens gång var de sovjetiska fullmäktige för de enskilda länderna. I konferensen deltog 30-40 personer, däribland den dåvarande ministerpresidenten i Sachsen, dr Friedrichs, som framlade sin rapport lugnt, klart och med den största sakkunskap, den dåvarande ministerpresidenten i Thüringen dr Paul, som flydde västerut år 1947, och den dåvarande överborgmästaren i Berlin dr Werner. Av presidenterna i centralförvaltningarna kände jag Paul Wandel, som var ansvarig för undervisningsväsendet, och Edwin Hörnle, som svarade för jordbruksfrågorna.

Några minuter efter att jag kommit in i salen tog ministerpresidenten i ett av länderna till orda:

”Jag vill inte börja min rapport förrän jag gett klart uttryck för vår tacksamhet gentemot den ärorika sovjetiska armén ...”

Marskalk Zjukov avbröt honom:

”Det där kan ni hoppa över. Här är vi inte på något folkmöte. Jag ber er att inskränka er till att rapportera om ert fackområde, så att vi kan få klarhet i problemen.”

Ministerpresidenten svalde och teg. Jag blev också häpen. Jag hade ännu aldrig varit i någon krets där man blev avbruten när man talade om den hjältemodiga Röda armén. Ministerpresidenten återvann snart fattningen och avstod från ytterligare lovsånger. Zjukov och de andra generalerna lyssnade uppmärksamt. Då och då kastade Zjukov in en fråga.

Oftast frågade han: ”Vad tänker ni er för konkreta åtgärder för att övervinna detta missförhållande?”

När ministerpresidenterna hade avgivit sina rapporter, blev presidenterna i centralförvaltningarna uppmanade att yttra sig.

”Det skulle vara lämpligt att ni också talade om de brister som ministerpresidenterna har berört i sina rapporter.”

Givetvis talades det särskilt utförligt om jordreformen. Här sköt marskalk Zjukov för första gången in en politisk fråga:

”Kan ni på ett ungefär säga mig hur kommissionerna för genomförandet av jordreformerna är sammansatta och vilka partier som ger det mest aktiva och det minst aktiva stödet åt jordreformen?”

Svaret blev som man kunnat vänta: ”I jordreformkommissionerna är kommunisterna starkast representerade och därnäst socialdemokraterna; sedan kommer de partilösa; de kristna demokraterna och liberaldemokraterna är svagt representerade, och det finns många trakter där de inte medverkar aktivt.”

Några sekunders tystnad.

”Bra, ni kan fortsätta”, sade marskalk Zjukov leende.

Presidenten i en centralförvaltning nämnde i sin rapport att det i hans apparat fanns en rad ämbetsmän som visserligen hade stora fackkunskaper men som var dåliga improvisatörer.

Marskalk Zjukov log och gjorde en ironisk, men ingalunda hätsk anmärkning om de preussiska ämbetsmännen.

Nästa talare var Ferdinand Friedensburg, som då var president i centralförvaltningen för bränsleindustrin. Han gick med fasta steg fram till talarstolen och började:

”Fastän jag tillhör ett parti som enligt vad som förut har sagts inte är lika aktivt vid genomförandet av jordreformen som det kommunistiska partiet och trots den ironiska anmärkningen om de preussiska ämbetsmännen skulle jag som förutvarande preussisk ämbetsman vilja påpeka ...”

Marskalk Zjukov gjorde en förvånad min. Dr Friedensburg hade uttalat dessa ord i en lugn och saklig ton. Fastän jag helt och hållet delade marskalk Zjukovs åsikter om Kristligt-demokratiska unionen och de preussiska ämbetsmännen, gjorde dr Friedensburgs modiga uppträdande ett starkt intryck på mig. Han imponerade mera på mig än de män – tyvärr var de ganska många – som vid den tiden gjorde allt vad de kunde för att ställa sig in hos de sovjetiska myndigheterna, medan de i dag söker överträffa varandra i att finna uttryck för sin avsky.

Dr Friedensburg gav en saklig redogörelse för läget inom bränsleindustrin.

”Herr marskalk, jag skulle också vilja fästa er uppmärksamhet på en svårighet som lägger hinder i vägen för vårt arbete”, sade han i slutet av sin redogörelse. ”Bränsleindustrins produktion lider avbräck genom att kommendanterna inte handlar i enlighet med gällande instruktioner och självrådigt ger andra instruktioner.”

”Vilka kommendanter? Menar ni distriktskommendanterna?” frågade marskalk Zjukov.

”Nej, jag menar sovjetiska militära funktionärer i företagen, som kallar sig kommendanter och uppträder som kommendanter.”

”Herr Friedensburg, ni kan vara förvissad om att vi skall göra allt för att förebygga störande ingrepp av sovjetiska myndigheter inom ert arbetsområde, så att en planmässig utveckling av bränsleindustrin kan tryggas. Jag skall ta noga reda på hur det förhåller sig med fabrikskommendanterna

När jag hörde detta blev jag fundersam. Visserligen tvivlade jag inte på hans ärliga vilja, men jag kände så pass väl till det sovjetiska förvaltningssystemet att jag visste, att det också fanns myndigheter som inte tog order av marskalk Zjukov utan som direkt lydde under motsvarande ekonomiska myndigheter i Moskva, och jag kände också till motsättningarna mellan olika sovjetiska myndigheter.

Bara några dagar tidigare hade jag åkt bil genom Berlins sovjetsektor tillsammans med en officer från Röda arméns politiska centralförvaltning.

”Där bor våra fiender!” sade han och pekade på några nyuppförda hus.

”Vad då för några? Nazister?”

”Nej, ännu värre: våra skadeståndsbrigader!”

Studiehäften på löpande band

En dag under senare hälften av oktober 1945 blev jag kallad till Franz Dahlem:

”Fred Oelssner har talat om för mig att vår avdelning för partiutbildningen har råkat i en besvärlig situation. De har en kamrat som skall utarbeta studiematerial vecka för vecka men som tydligen inte går i land med det. Och nästa studiehäfte måste vara klart om sex dagar. Skulle inte du för en gångs skull kunna skriva det?”

”Vad är det för ämne?”

”Ämnet heter: ‘Till 28-årsdagen av oktoberrevolutionen’.” ”Det är bra, jag skall sköta om saken.”

Utan att ana vad denna vikariatstjänstgöring skulle få för konsekvenser skrev jag det begärda studiehäftet och höll ett orienterande föredrag för utbildningsfunktionärer i Berlins partiorganisation.

När jag hade utfört båda uppgifterna till full belåtenhet, var min fortsatta karriär inom partiet tills vidare utstakad: jag fick från den dagen lämna min befattning som souschef för centralkommitténs pressavdelning och utsågs till ansvarig redaktör för partiets undervisningsmaterial.

Hela utbildningsarbetet inom partiet leddes av Fred Oelssner, som hade kommit till Berlin i början av juli 1945 tillsammans med Wilhelm Pieck. Jag hade redan träffat Oelssner i Moskva. På den tiden hette han ”Larev” och var chefredaktör för de tyska utsändningarna i Moskvaradion. Liksom Ackermann hade Oelssner gått på Leninskolan i Moskva.

Från och med juni 1945 utkom ”föredragsdispositionerna” – som i partikretsarna kallades ”studiehäften” – under Oelssners ledning med en precision, som var beundransvärd med tanke på den dåvarande situationen. Vad som än inträffade fick partiorganisationerna punktligt sina studiehäften. Alla partiorganisationer i hela sovjetzonen var skyldiga att anordna utbildningskvällar på grundval av dessa dispositioner varje tisdagskväll.

Innan Potsdamkonferensen kom till stånd, långt innan de västallierade över huvud taget fått någorlunda klart för sig vad man nu skulle göra i Tyskland, fick hundratusentals partimedlemmar i sovjetzonen en gång i veckan undervisning i vissa bestämda politiska frågor, eller – som vi brukade säga på den tiden – fick lära sig den ”riktiga linjen”.

Samtalet med Fred Oelssner om mitt arbete blev mycket kort.

”Ditt arbete består i att se till att manuskriptet till studiehäftet kommer fram punktligt varje vecka.”

”När får jag veta ämnena?”

”De bestäms på ett sammanträde tillsammans med Ackermann där du också skall vara med – omkring tio dagar innan studiehäftet skall lämnas till sättning.”

Nu fick jag ta itu med ett nytt studieämne varje vecka. I brokig växling skrev jag om partiets arbete på landsbygden, om konsumtionsföreningarna, livsmedelspolitiken, kvinnans likställighet, skolreformen, partiets organisatoriska uppbyggnad, kampen mot militarism och reaktionärt preusseri.

Jag blev snart så varm i kläderna att mina studiehäften lämnades till tryckning med endast obetydliga ändringar eller utan några ändringar alls. Endast vid ett tillfälle uppstod ett litet intermezzo, och det berodde inte på min text utan på ett uttalande av Karl Marx. Ämnet var ”Kvinnans likställighet”. Jag hade redan skrivit den aktuella delen och sökte nu ett tillfälle att citera Karl Marx. Jag hittade snart en mening i ett brev från Marx till Kugelmann i december 1868:

”Ett exakt mått på det sociala framåtskridandet ger den sociala ställning, som det täcka könet, de otäcka inberäknade, intar.”

Dagen därpå var studiehäftet färdigt, och jag satt inne hos Fred Oelssner.

”Det låter en smula lättfärdigt”, tyckte han och rynkade pannan. ”Men det är ju av Karl Marx, det kan vi inte ändra.”

Men det hjälpte inte att jag försvarade Marx, Oelssner hade redan tagit fram pennan och strukit orden ”de otäcka inberäknade”.

Snart fick jag en ny ”censor”, Anton Ackermann. Det var den behagligaste censur som jag dittills hade upplevat. Då studiehäftena skulle lämnas till sättning varje måndagsmorgon, blev det snart en vana att jag besökte Ackermann i hans villa i Niederschönhausen på söndags-kvällarna och åt kvällsmat tillsammans med honom. Han såg igenom studiehäftet och godkände det för tryckning med sin signatur ”A.A”

Varje måndagsmorgon fick jag besök av en representant för Dietzförlaget, som nästan ryckte det nya manuskriptet ur handen på mig; ofta skrev han typografiska anvisningar på det i min närvaro, och i övre vänstra hörnet skrev han siffran ”120 000” – det var på den tiden upplagesiffran för studiehäftena.

Jämsides med utbildningskvällarna, som hölls en gång i veckan, inrättades redan på hösten 1945 partiets första landsskolor i Mecklenburg, Brandenburg, Sachsen-Anhalt, Sachsen, Thüringen och Berlin; i allmänhet hade de sina lokaler i slott som tillhört förutvarande storgodsägare.

I dessa skolor hölls fyraveckorskurser med 60-80 deltagare åt gången.

Utbildningskvällarna och partiets internatskolor hade visserligen olikartade uppgifter, men de bildade likväl en oupplöslig enhet: genom de politiska utbildningskvällarna blev de äldre medlemmarna, som hade kommit tillbaka till sitt parti efter 1945, ”omskolade” till den ”nya linjen” och de nya uppgifterna, samtidigt som de yngre krafter som nu strömmade till kommunistiska partiet blev förtrogna med dess idéer. Det ständigt växande antalet partiskolor i internatsform hade däremot till uppgift att utbilda de nya funktionärerna.

Ackermanns räddande tes

När jag en söndagskväll återigen var ute hos Anton Ackermann i Niederschönhausen, märkte jag att han var en smula distraherad när han gick igenom studiehäftet. Han verkade upprymd och tycktes ha sina tankar på ett helt annat håll. När han hade godkänt manuskriptet till tryckning, började han genast tala om det som han då – och säkerligen inte bara då – var helt uppfylld av.

”Vi står inför viktiga omformuleringar av några av våra grundläggande teser.” Han talade om den nya situationen efter det andra världskriget, om möjligheten att slå in på nya vägar till socialismen och att på grundval av de nya förhållandena finna egna vägar till socialismen, som inte skulle vara desamma som efter oktoberrevolutionen i Ryssland.

Redan i februari 1945 hade Ackermann i Moskva skrivit ett bidrag för sändaren ”Freies Deutschland” med titeln ”Åtta länder – en lära”, som sedan också publicerades i nationalkommitténs tidning. I denna artikel hade Ackermann skrivit: ”Bolsjevismen är Sovjetunionens inrikespolitiska system. Man kan ha skilda meningar om detta samhällssystem.” Och på tal om de öst- och sydosteuropeiska länderna skrev han: ”Utvecklingen i de olika länderna är mycket olikartad i fråga om detaljer, men just detta bevisar att det inte är en främmande makt som bestämmer den.”

Nu i november 1945 höll Anton Ackermann på med att bygga ut sina tidigare antydningar till en principiell partites om möjligheten av en speciell tysk väg till socialismen. Han läste upp för mig manuskriptet till en artikel, som dock den kvällen bara var halvfärdig.

Ackermann utgick från att Karl Marx hade ansett en revolutionär övergång till socialismen nödvändig endast i länderna på den europeiska kontinenten, men att han räknade med möjligheten av en fredlig och demokratisk övergång till socialismen i det dåtida England och Amerika, eftersom dessa länder hade borgerligt-demokratiska regeringsformer utan någon särskilt utpräglad militarism och en stor byråkrati. Härav drog Ackermann den slutsatsen att ”det skulle vara felaktigt att under alla omständigheter, för alla länder och alla tider” förneka möjligheten av en fredlig övergång till socialismen:

”Denna övergång är möjlig på relativt fredlig väg, när borgarklassen på grund av särskilda omständigheter inte förfogar över den militaristiska och byråkratiska statliga maktapparaten ...”

För kommunistiska partiets medlemmar och funktionärer var detta fullständigt nya tankegångar. De citat från Marx och Engels där denna möjlighet berördes hade ditintills varken i Sovjetunionen eller i det gamla tyska kommunistpartiet tagits till utgångspunkt för några teoretiska eller politiska diskussioner. Inte ens i Kominternskolan år 1942 hade vi någonsin kommit in på dessa frågor.

I fortsättningen sökte Ackermann påvisa att det förelåg möjligheter för en sådan fredlig utveckling i Tyskland efter 1945:

”Om den nya demokratiska staten utvecklas till ett nytt maktinstrument i händerna på reaktionära krafter, så är den fredliga övergången till en socialistisk omdaning omöjlig. Men om den antifascistisk-demokratiska republiken utvecklas till hela det arbetande folkets stat under ledning av arbetarklassen, så är den fredliga vägen till socialismen mycket väl möjlig ... Ingen önskar innerligare än vi att nya strider och ny blodsutgjutelse skall kunna undvikas.”

I det sista avsnittet av artikeln uttalades äntligen det som jag redan länge hade ansett men som jag inte fick uttala offentligt: att det var nödvändigt att gå en självständig väg till socialismen, som inte skulle bli densamma som Rysslands. Med ett belåtet leende läste Anton Ackermann upp följande ord:

”Ingen mindre än Lenin har framhållit, att det skulle vara ett mycket stort fel att överdriva sanningen om de ryska erfarenheternas allmängiltighet och ‘utvidga den till mer än några grunddrag i vår (dvs. den ryska) revolution’ ... I denna anda måste vi obetingat bejaka en speciell tysk väg till socialismen.”

Ackermann påpekade vidare – om än i relativt försiktiga formuleringar – olikheterna mellan en socialistisk utveckling i Tyskland och utvecklingen i Ryssland. År 1917 låg Ryssland långt efter de avancerade länderna. Arbetsproduktiviteten var relativt låg, industrin var svagt utvecklad och antalet arbetare var litet. I Tyskland kunde man däremot snabbt på nytt nå upp till en hög produktionsnivå, och det fanns ojämförligt mycket flera kvalificerade arbetare än det hade funnits i Ryssland 1917: ”Denna olikhet kan få till följd att våra ansträngningar blir relativt mindre i jämförelse med de uppoffringar, som det ryska folket nödgats göra för att bygga upp socialismen – det socialistiska välståndet kan under vissa förutsättningar växa i snabbare takt.”

Till skillnad från läget i Ryssland 1917 utgjorde arbetarklassen i Tyskland majoriteten av befolkningen: ”Detta kommer också att bli av stor betydelse efter arbetarmaktens seger, eftersom det kan göra den politiska striden lättare och mindre offerkrävande och påskynda den socialistiska demokratins utveckling.”

Jag hade ofta haft politiska diskussioner med Ackermann. Men jag hade aldrig tidigare märkt att de idéer och åsikter han uttalade innerst inne berörde honom särskilt mycket. Jag kände det på samma sätt. De idéer som Ackermann nu utvecklade för mig hade länge föresvävat mig. I många år hade jag önskat att andra länder skulle gå en annan väg till socialismen än Sovjetunionen hade gjort. Och nu skulle Ackermann skriva en teoretisk artikel om detta för partiets officiella tidskrift ”Einheit”! Det skulle bli partiets ledande politiska idé!

Denna officiella förändring av partilinjen i en så avgörande fråga kom oss att se många saker i ett helt annat ljus. Röda arméns övergrepp vid ockupationen, demonteringarna, den politiska kontrollen genom sovjetofficerare – allt detta var för oss endast tillfälliga företeelser under en övergångsperiod på några år. De skadade oss visserligen, men de skulle dock snart vara övervunna. Sedan, så hoppades och trodde jag vid den tiden, skulle den dag komma då ockupationsmakten skulle dra sig tillbaka och de tyska socialisterna skulle kunna finna sin

väg till socialismen utan utländskt förmynderskap och i enlighet med sina egna traditioner och förutsättningar.

Omkring klockan fyra på morgonen gick jag tillbaka till min våning i Pankow ännu helt uppfylld av nyväckt hopp. Äntligen, tänkte jag, skulle verkligheten bli sådan som jag alltid velat: en självständig väg till socialismen utan de företeelser som så ofta plågat mig i Sovjetunionen. Några veckor senare – i december 1945 – publicerades Ackermanns artikel ”Finns det en speciell tysk väg till socialismen?” Artikeln slog ner som en bomb. Frånsett en liten grupp hundraprocentigt moskvatrogna funktionärer, som var emot nya tankar över huvud taget, ingav teserna en känsla av lättnad. Nu – så tyckte vi – hade man äntligen funnit en väg. Vi hade visserligen inte offentligt tagit avstånd från den sovjetiska ockupationsmaktens åtgärder, men något annat hade inträffat som vi då ansåg vara mycket viktigare: en principiell gränsuppdragning gentemot utvecklingen i Sovjetunionen. Ackermanns teser började sitt segertåg genom partiet.

Enhetskampanjen börjar

Teorin om en speciell tysk väg till socialismen hade spelat en viktig roll, framför allt bland funktionärerna, under den stora enhetskampanjen i sovjetzonen i Tyskland.

Omedelbart efter grundandet av de socialdemokratiska och kommunistiska partierna i juni 1945 hade Ulbricht avslagit alla förslag om att bilda ett socialistiskt parti med den motiveringen att den organisatoriska sammanslagningen måste föregås av ett klargörande av de ideologiska begreppen. Därefter satte båda partierna i gång med att uppbygga sin organisationsapparat. Vi som tillhörde kommunistiska partiet hade utan tvekan ett försprång. Vi hade tidigare än socialdemokraterna kunnat bilda våra organisationer i städer och byar, våra materiella resurser var större, våra tidningsupplagor högre och – vad som var särskilt betydelsefullt under denna första tid av organisatorisk uppbyggnad – vi hade flera bilar till vårt förfogande och kunde därigenom snabbare upprätta kontakter med de lokala organen.

Den sovjetiska hjälpen inskränkte sig ingalunda till tekniskt stöd. Även politiskt gynnades det kommunistiska partiet uppenbart av ockupationsmakten. Å andra sidan ingrep de sovjetiska organen också omedelbart i det socialdemokratiska partiets inre angelägenheter för att genom politiskt tryck och skrämselmetoder bringa alla kritiska och självständiga röster till tystnad.

Trots detta visade det sig snart att det socialdemokratiska partiet utvecklades betydligt snabbare än den kommunistiska partiledningen hade antagit i juni 1945. Kommunisternas försprång blev allt mindre. Antalet orter, i vilka socialdemokratin hade större medlemsantal än vårt parti, växte alltmer.

Det var meningen att kommunisterna och socialdemokraterna skulle anordna en gemensam festlighet i Berlin den 9 november, på årsdagen av den tyska novemberrevolutionen. Men socialdemokratiska partiets centralutskott ville inte gå med på ett gemensamt arrangemang utan anordnade en socialdemokratisk minnesfest den 11 november och skickade oss några inbjudningskort. Wilhelm Pieck inbjöd mig att komma med:

”Vi kan åka tillsammans till socialdemokraternas fest. Grotewohl skall tala.”

Wilhelm Pieck och jag togs artigt emot av socialdemokratiska funktionärer och blev anvisade en loge som var reserverad för gästerna.

Grotewohl började tala. Han hade inte sagt många ord förrän jag märkte att talet inte alls överensstämde med ”linjen”. I stället för att tala om den ”antifascistisk-demokratiska ordningen”, som vi propagerade för, talade Grotewohl mycket länge och utförligt om socialismen, ett begrepp som vi vid den tiden försökte undvika, ja rent av bekämpade, emedan det enligt vår uppfattning inte passade för den aktuella utvecklingsfasen, utan kunde bli en fara för enheten mellan alla antifascistisk-demokratiska krafter och verka diskrediterande.

Ännu mera betänkliga fann vi Grotewohls krav på det ekonomiska området: han uttalade sig visserligen inte direkt mot demonteringar och skadestånd, men han behandlade dessa frågor på ett sådant sätt att alla de närvarande tydligt märkte vad han menade. Wilhelm Pieck hade blivit mycket allvarlig.

Avslutningsvis sade Grotewohl att det var socialdemokratins uppgift att inrikespolitiskt inta en mellanställning mellan de borgerliga partierna och kommunisterna och att utrikespolitiskt uppträda som medlare mellan Sovjetunionen och de västerländska borgerliga demokratierna. I Grotewohls tal berördes inte nödvändigheten av ett närmare samarbete med kommunistpartiet eller utvecklingen fram till enhet mellan de båda partierna.

När Grotewohl hade slutat, gjorde vi några hövliga applåder. ”Vi går”, viskade Wilhelm Pieck till mig. Han verkade allvarlig och beklämd. Jag hade trott att vi efteråt skulle bli inbjudna till ett samkväm av den socialdemokratiska ledningen. Men i den stämning som rådde efter Grotewohls tal var detta inte möjligt.

Några minuter senare satt vi i bilen på väg till Pankow. Wilhelm Pieck var fortfarande tyst.

”Det hade jag inte väntat mig. Hur skall det nu gå med Grotewohl?” sade jag för att bryta tystnaden.

”Med sitt tal i dag har Grotewohl alldeles klart och öppet framträtt som motståndare till enheten.”

Dagen därpå var Grotewohls tal det huvudsakliga samtalsämnet bland oss i centralkommittén. Det dök upp ett rykte att det inte alls var Grotewohl utan Klingelhöfer som hade skrivit talet.

Grotewohls tal återgavs inte av någon tidning i sovjetzonen. Det har inte heller publicerats vare sig i den samling i två band av hans tal och artiklar som kom ut 1948 eller i någon senare samlad upplaga.

I slutet av november 1945 tillkännagavs resultaten av det första parlamentsvalet i Österrike efter kriget. Valet blev en katastrof för kommunistiska partiet: det österrikiska folkpartiet fick 85 mandat, socialdemokraterna 76 och kommunisterna bara 4.

Vi hade kort dessförinnan fått en rapport från Österrike, där de österrikiska kamraterna förklarade att de räknade med att få lika många röster vid valet som socialdemokraterna. I vår centralkommitté blev det österrikiska valet och dess konsekvenser det viktigaste samtalsämnet:

”De österrikiska kamraterna har begått två avgörande fel som vi måste dra lärdom av. Det viktigaste felet var deras underskattning av socialdemokratin ...”

Från den dagen tog den stora enhetskampanjen sin början. Nu fanns det bara ett tema: enheten. Vid alla konferenser ställdes alltid frågan om enheten främst. Detta var nödvändigt, ty under de första veckorna fanns det också bland kommunistiska partiets medlemmar åtskilliga betänkligheter mot ett samgående med socialdemokratin och bildandet av ett enhetsparti.

I utbildningsavdelningen blev vår uppgift nu i första hand att göra våra egna medlemmar ”linjetrogna”, så mycket mer som en del kamrater inte alls visade någon entusiasm för de nya formuleringarna. Till många partimedlemmars överraskning utdelades nämligen hundratusentals exemplar av de gamla socialdemokratiska programmen – Eisenachprogrammet av 1869, Gothaprogrammet av 1875 och Erfurtprogrammet av 1890 – bland medlemmarna, och i utbildningsavdelningen ställdes vi plötsligt inför den för oss ganska egendomliga uppgiften att i skrifter av August Bebel, Wilhelm Liebknecht och om möjligt också av Kautsky och Hilferding leta reda på citat som kunde användas i enhets-kampanjen.

Våra disciplinerade partimedlemmar vande sig relativt snabbt vid den nya situationen. Bland de yngre medlemmarna vållade kursförändringen inga särskilda svårigheter. De var genast införstådda med enhetstanken.

Den 20 och 21 december 1945 höll de båda partiledningarna en gemensam konferens, den så kallade ”sextiomannakonferensen”; man antog en officiell resolution, där det bland annat sades:

”Enhetspartiet skall vara ett oberoende tyskt socialistiskt parti. Det representerar städernas och landsbygdens arbetande folks intressen i överensstämmelse med de förhållanden som råder i Tyskland.

Enhetspartiet skall uppbyggas i enlighet med demokratiska principer. Fri åsiktsbildning och fria val till alla instanser är medlemmarnas oför-ytterliga rättigheter ...

Enhetspartiet önskar en parlamentarisk-demokratisk republik. Dess mål är att förverkliga socialismen i den sociala demokratin. Sammanslutningen skall psykologiskt förberedas genom kamratligt samförstånd och samarbete mellan de båda partierna.”

Socialdemokraterna gav sitt samtycke endast på det villkoret att beslutet om en sammanslagning skulle fattas på en rikskongress för hela socialdemokratin. Hos de självständigt tänkande medlemmarna och funktionärerna i kommunistiska partiet väcktes ett nytt hopp genom formuleringarna om det oberoende tyska socialistiska partiet och det uttryckliga erkännandet av rätten till fri åsiktsbildning för alla partimedlemmar. ”I det nya partiet kommer mycket att bli annorlunda, helt annorlunda än i det hittillsvarande kommunistiska partiet”, sades det ofta på den tiden.

Två veckor senare, den 3 januari 1946, fyllde Wilhelm Pieck 70 år.

Det nödtorftigt reparerade Admirals-Palast vid Friedrichstrasse hade smyckats till fest. På tribunen hade man byggt upp ett väldigt hederspresidium med fyra eller fem bänkrader. Alla som då spelade någon roll i det politiska livet hade infunnit sig. När jag skulle gå in i salen mötte jag Elli Winter, Wilhelm Piecks dotter.

”I dag blir Wilhelm hedersmedborgare i staden Berlin”, viskade hon till mig.

De olika gratulationerna framfördes i tur och ordning. När äldre kamrater talade, som Wilhelm Pieck kände sedan kampåren, lyste han upp. Men annars hade jag ett intryck av att det hela var en smula obehagligt för honom. Överborgmästaren dr Werner var rörd när han framförde sina lyckönskningar och högtidligt överlämnade hedersmedborgarbrevet. Därefter tog Otto Grotewohl till orda som gratulant från socialdemokratiska partiets centralutskott. Det hade ännu inte gått två månader efter hans tal den 11 november, men sedan dess hade mycket förändrats! Grotewohl avslutade sin hyllning med orden:

”Även om vi inte har något hedersmedborgarbrev att ge dig, så har vi i stället något som är mera anspråkslöst men som kommer från hjärtat. Käre Wilhelm Pieck, vi vill ge dig ett handslag, ett handslag som inte bara skall ha betydelse för dagen utan som skall vara så länge, att våra händer inte längre skall skiljas.”

Några fotografer skyndade fram och knäppte scenen. Denna bild publicerades i alla tidskrifter och tidningar. På kvällen hölls en mottagning till Piecks ära på Schloss Hohenschönhausen.

Efter två timmars hyllningstal var den officiella delen av programmet avslutad, och musiken spelade upp till dans. Sällskapet, som till en början var ganska stelt, upplöstes i smärre grupper. Nu kom ett sällsynt tillfälle att samtala otvunget inte bara med alla de tyska kommunistledarna utan också med ett stort antal höga sovjetiska funktionärer som hade infunnit sig till festen. Många politiker, särskilt från sovjetzonens kristligt-demokratiska och liberaldemokratiska partier, begagnade sig av denna möjlighet.

Kort efter Wilhelm Piecks födelsedag kom ett specialuppdrag: ”Vi måste genast ge ut ett studiehäfte enbart för de konferenser av fackföreningsdelegater som skall hållas i februari 1946.” Jag blev mycket förvånad, ty jag hade ännu inte tänkt på något studiehäfte för fackliga konferenser. Till en början kunde jag inte förstå varför man plötsligt lade sådan vikt vid dessa frågor.

Några dagar senare blev jag ännu mera förvånad: till och med vi medarbetare i centralkommittén fick noggranna instruktioner om var och när vi skulle delta i de fackliga valen. ”Dessa val är de viktigaste och mest avgörande som tänkas kan. Varje röst är dyrbar”, förklarade man för oss.

Några av oss – bland dem också jag – fick rent av i all hast skriva in oss i andra fackföreningar för att kunna rösta där.

Alla såg som förhäxade fram emot de fackliga valen.

Waldemar Schmidt inbjöd mig till ledningen för den kommunistiska partiorganisationen i Berlin: ”Du kan gärna komma med i dag och i morgon kväll, nu håller vi på och gör politik.” I ett litet rum satt de ledande funktionärerna i Berlinorganisationen och dessutom några fackföreningsspecialister från centralkommittén. Mitt i rummet satt – Ulbricht.

En telefontjänst hade inrättats i rummet intill; i varje distrikt var några funktionärer till hands för förbindelsen med den centrala ledningen i Berlin. De hade fått anvisning att omedelbart vidarebefordra till oss alla nyheter från distrikten. Det kom oavbrutet rapporter om stämningen och situationen på arbetsplatserna.

Ulbricht var laddad med energi. Det hela verkade som ett fälttåg. ”Meddela genast – till alla: välj kommunister, endast kommunister. Nu står allt på spel!”

Några minuter senare kom en funktionär från rummet intill:

”Kamraterna vill inte. De säger att de har kommit överens med socialdemokraterna om att de fackliga styrelserna skall vara paritetiskt sammansatta. Därför skall våra kamrater också rösta på socialdemokraterna.”

”Det kan inte komma i fråga nu. De skall bara välja kommunister.” Funktionären vidarebefordrade instruktionerna. Efter en kvart kom han igen:

”Kamraterna är inte belåtna. De säger att om vi inte håller oss till våra överenskommelser med socialdemokraterna, så fördärvar vi enheten.”

”Enheten blir bara fastare, ju fler kommunister vi har i ledningen för landsorganisationen. Säg åt dem det”, svarade Ulbricht.

Partidisciplinen var starkare än önskningarna och känslorna hos kamraterna i alla delar av Berlin som var beredda till ärligt samarbete. Kommunisterna fick majoriteten vid de fackliga valen i Berlin. Ulbricht var förtjust – men kamraterna ute i distrikten var förbittrade:

”Detta kommer de socialdemokratiska kamraterna aldrig att förlåta oss. De måste ju ha insett att vi bara har röstat på kommunister. Genom detta val har vi fördärvat resultaten av flera månaders samarbete.”

Men när sedan den fackliga ledningen i Berlin skulle tillsättas, fick socialdemokraterna ett storsint anbud om paritet från den kommunistiska fraktionen.

”Om det var planerat”, sade en distriktsfunktionär till mig, ”så hade det varit bättre att vi hade hållit fast vid överenskommelserna med de socialdemokratiska kamraterna. Vi skulle ha uppnått samma resultat utan att förstöra förtroendet på arbetsplatserna.”

Men det var en sak som Ulbricht inte fäste sig vid. Han hade satt allt på spel för att demonstrera kommunisternas styrka i fackföreningarna, och sedan hade han gjort ett erbjudande om paritet för att vinna de högre funktionärerna i socialdemokratiska partiet.

Vägen till sammanslagning

Den 26 februari 1946 hölls den andra gemensamma konferensen mellan de socialdemokratiska och kommunistiska partiledningarna i sovjetzonen. Vid denna konferens, som bevistades av trettio ledande representanter för båda partierna, beslöt man att sammankalla en sammanslagningskongress till den 21 och 22 april. Samtidigt offentliggjordes ett utkast till program och stadgar för det blivande enhetspartiet (SED, dvs. Sozialistische Einheitspartei Deutschlands = Tysklands socialistiska enhetsparti) .

Nu ägnades vårt arbete helt åt enhetssträvandena. Avdelningen för massagitation, som då stod under ledning av Rudolf Dölling, den blivande chefen för folkpolisens politiska förvaltning, hade fått förstärkning. Flygblad och affischer trycktes på löpande band. Alla mina studiehäften handlade om samma ämne: enheten.

Det hölls inte en kongress, ett möte eller en konferens, oavsett för vilket ändamål de hade anordnats, som inte slutade med att man antog en resolution med krav på omedelbar sammanslagning av de kommunistiska och socialdemokratiska partierna. Stora högar av resolutioner samlades hos centralkommittén och på redaktionen för ”Deutsche Volkszeitung”.

Mitt under det hektiska arbetet i kampanjen för sammanslagningen kallades plötsligt alla medarbetarna i avdelningen för agitation och propaganda till Fred Oelssner. På borden låg stora färglagda skisser till det blivande socialistiska enhetspartiets fana och partimärke.

”Här är de första förslagen till våra nya emblem. Vi har bett en rad grafiker att skissera ett partimärke för socialistiska enhetspartiet med ett handslag som symbol.” Framför oss låg åtta–tio skisser till runda märken med handslaget och orden ”Sozialistische Einheitspartei Deutschlands”.

”Jag har mina betänkligheter”, sade en funktionär i vår avdelning som hade suttit i koncentrationsläger i Tyskland. ”Jag tycker inte om den runda formen. Den skulle kunna väcka minnen av nazistmärket, den runda karamellen.”

De andra anslöt sig genast till hans kritik. Det blev en längre diskussion om vilken form märket borde ha. Till sist bestämde vi oss för att det borde vara ovalt. De nya direktiven delgavs konstnärerna, och några dagar senare fick vi på nytt granska en rad skisser.

Vi tyckte bäst om en skiss där handslaget framträdde mot en vit bakgrund. Men vi kunde inte heller ena oss om den. Otto Grotewohl, som brukade roa sig med att måla på lediga stunder, föreslog att man också skulle ha en röd fana i bakgrunden. Hans förslag bifölls allmänt. Konstnärerna gick ännu en gång till arbetet. Vid nästa konferens fattade vi ett definitivt beslut om hur partimärket skulle se ut:

I mitten skulle man se en röd fana på vit grund och framför den ett handslag i guld, och i en ram skulle det stå på stålblå botten, likaså i guld: Tysklands socialistiska enhetsparti.

Nu hade vi stadgar, en kort programförklaring och till och med ett partimärke. Det var bara en sak som fattades, nämligen enhetspartiet. Nu inriktades alla ansträngningar på att bilda det socialistiska enhetspartiet i hela sovjetzonen och i Berlin inom den utsatta tiden.

Inom det socialdemokratiska partiet hade motståndet mot en omedelbar organisatorisk sammanslagning påtagligt ökats. Misstron mot kommunisterna hade vuxit. Det var inte möjligt att ge offentligt uttryck åt detta motstånd i sovjetzonen, men inom den socialdemokratiska partiorganisationen i Berlin genomdrev motståndarna till en sammanslagning med kommunistpartiet kravet på en allmän medlemsomröstning i denna fråga. Denna skulle äga rum den 31 mars 1946.

Socialdemokratiska partiets dåvarande centralutskott, som stod under ledning av Grotewohl och som hade uttalat sig för enheten, tog avstånd från medlemsomröstningen, och i Berlins

sovjetsektor förbjöds den till och med av den sovjetiske kommendanten. Detta förbud ogillades för övrigt av några kommunistiska funktionärer som jag kände.

”Givetvis finns det en hel del betänksamhet mot enheten inom socialdemokratin, men genom detta förbud mot omröstning kan ju stämningen mot enheten bara bli starkare. Låt de socialdemokratiska kamraterna avgöra saken själva”, sade en kamrat – och jag instämde med honom.

På grund av förbudet kunde bara de 32 547 socialdemokratiska partimedlemmarna i Berlins västsektorer delta i omröstningen. Denna gav följande resultat:

1. För en omedelbar sammanslagning av de socialdemokratiska och kommunistiska partierna: 2 937 röster.

2. För en koalition mellan de båda partierna, ”som skall trygga det gemensamma arbetet och förhindra brödrastrider”: 14 763 röster.

3. Mot varje form av sammanslagning eller koalition: 5 559 röster. Det var obestridligt, att det överväldigande flertalet av socialdemokraterna i Berlin hade uttalat sig mot en omedelbar sammanslagning av partierna.

När detta resultat blev känt i kommunistiska partiets centralkommitté, fick vi instruktioner att bedriva kampanjen för sammanslagningen med ännu större energi. Konferenser och möten följde på varandra i snabb takt. Vid många av dessa möten rådde en verklig entusiasm, ett hopp om att man äntligen skulle kunna övervinna den olycksaliga splittringen och att det nya partiet i sig skulle förena de båda partiernas bästa traditioner.

Visserligen utsattes de många socialdemokrater, som motsatte sig en sammanslagning, alltjämt för påtryckningar – men till och med vi som arbetade i centralkommitténs avdelning för agitation och propaganda fick veta ganska litet om dessa åtgärder. Vid den tiden fick jag bara höra talas om ett enda fall i distriktet Prenzlauer Berg, där socialdemokratiska enhetsmotståndare blivit arresterade. Några funktionärer inom den kommunistiska partiledningen i Berlin blev ytterst upprörda över detta. ”De ryssarna med sina arresteringar! På det sättet kan de ju bara skada oss. Om det nu finns några funktionärer som inte vill vara med ännu, så kan man lugnt lämna dem åt sidan. I sinom tid blir de nog övertygade om att enhetspartiet är det rätta.”

Då hade vi ännu stora illusioner ...

Vid den tiden cirkulerade en historia från en krets i Mecklenburg bland de kommunistiska partifunktionärerna. Waldemar Schmidt berättade den för mig: I tisdags blev de båda ordförandena i de kommunistiska och socialdemokratiska kretsorganisationerna plötsligt inbjudna att komma till kretskommendanturen klockan sju på kvällen. De infann sig båda punktligt. Kommendanten hälsade vänligt på dem, gjorde en majestätisk och hemlighetsfull min och förde dem in i matsalen. Bordet var dukat som till en diplomatisk mottagning. Där fanns allt vad man kunde önska sig.

”Var så god, äta”, sade kommendanten, och kretsordförandena lät sig väl smaka.

”Var så god, dricka”, fortsatte kommendanten, och kretsordförandena drack.

Så slog kommendanten upp var sitt stort glas vodka åt dem. Kretsordförandena tvekade, men kommendanten var obeveklig.

”Absolut måste dricka”, trugade han dem.

Motvilligt drack de båda kretsordförandena ut hela glaset.

”Så, och nu räcka varandra handen.”

Det gjorde de.

”Åh, mycket bra”, utropade kommendanten förtjust, ”nu jag kan rapportera att sammanslagning genomförd i vår krets!”

I mars 1946 organiserades alla offentliga möten gemensamt i kretsarna och längre fram till och med i delstaterna. Man anordnade gemensamma utbildningskvällar. I Sachsen och Thüringen och längre fram också i de andra delstaterna utgavs gemensamma enhetstidningar i stora upplagor. Den 8 och 9 april meddelade Sachsen, Thüringen och Mecklenburg att enheten hade genomförts på landspartikongresserna.

Några dagar senare började kommunisternas och socialdemokraternas båda centrala partikongresser, där man skulle fatta beslut om sammanslagningen. Först senare fick jag veta i hur ringa grad denna ”socialdemokratiska partikongress” gav uttryck åt den verkliga stämningen bland de socialdemokratiska partimedlemmarna i sovjetzonen och i Berlin och att delegater, som inte var med på noterna, under färden till kongressorten blev hämtade ur tågen och arresterade. Vid den tiden trodde jag ännu att denna partikongress representerade det stora flertalet av socialdemokratiska partiets medlemmar.

På morgonen den 19 april begav jag mig tillsammans med andra medarbetare i centralkommittén till kommunistiska partiets femtonde kongress i den festligt smyckade Deutsches Theater vid Schumann-strasse.

Talarstolen lyste i rött, och på främre väggen lästes i jättebokstäver orden: Fred, Uppbyggande, Framåtskridande. Wilhelm Pieck hälsade på centralkommitténs vägnar de närvarande välkomna, däribland också representanterna för de allierade ockupationsmakterna, och uttalade förhoppningen att det blivande socialistiska enhetspartiet skulle få de allierades erkännande och stöd. De tal som hölls var relativt korta. Ulbricht talade om partiets politik och Franz Dahlem om organisationsproblemen. Han meddelade att det redan hade kommit över 200 000 ansökningar om inträde i socialistiska enhetspartiet. Dahlem betonade särskilt den inre demokratin i det blivande enhetspartiet: ”I det socialistiska enhetspartiet skall partimedlemmarnas vilja vara högsta lag.”

Anton Ackermann, som talade om de ideologiska problemen, gav ännu en gång en sammanfattning av tesen om de skiljaktiga vägarna till socialismen i olika länder:

”Det socialistiska enhetspartiet skall bli ett oavhängigt parti, ty det kommer att vara fullständigt fritt i sina beslut, och det betraktar inte marxismens grundläggande lärosatser som ett schema eller som en stel dogmatik, utan det skall tillämpa dem på de specifikt tyska förhållandena och den specifikt tyska utvecklingen.”

Ackermanns deklaration mottogs med kraftigt bifall.

Dagen därpå talade Wilhelm Pieck om det blivande enhetspartiet. Han skrädde inte orden i sin kritik av det gamla kommunistpartiet. ”Vi kommunister”, sade Pieck, ”var ofta benägna att schematiskt överföra erfarenheterna från den ryska oktoberrevolutionen på Tyskland, och därvid hände det ofta att vi i stor utsträckning ignorerade Tysklands och den tyska arbetarrörelsens nationella särdrag.”

Därefter företogs val av partistyrelse. Man valde 40 funktionärer. Sedan det socialistiska enhetspartiet bildats skulle de ingå i dess partistyrelse, vilken skulle bestå av 80 medlemmar.

Socialistiska enhetspartiet bildas

Nästa morgon, klockan tio på förmiddagen den 21 april 1946, började sammanslagningskongressen i Admirals-Palast i Berlin. Över tusen delegater och hundratals gäster strömmade in i huset – till kommunisternas och socialdemokraternas första gemensamma partikongress!

Utanför Admirals-Palast hade det samlats tusentals människor – det var inte ett organiserat massmöte, utan de hade kommit spontant av intresse och sympati – som vinkade åt oss och

gav oss uppmuntrande tillrop. Efter en stund var vi samlade i mötessalen. Kommunister och socialdemokrater satt huller om buller i bänkraderna, de hälsade på varandra om de hade träffats förut och presenterade sig om de möttes för första gången. Orkestern spelade uvertyren till Beethovens Fidelio. Några minuter senare kom Wilhelm Pieck och Otto Grotewohl upp på estraden från var sitt håll, möttes mitt på estraden och räckte varandra handen under församlingens stormande bifall, som varade i flera minuter.

”När vi båda nyss gick upp på denna estrad”, sade Grotewohl, ”insåg jag den symboliska betydelsen av detta möte. Wilhelm Pieck kom från vänster och jag kom från höger. Men vi kom båda hit för att mötas på mitten.”

Delegaterna reste sig upp i bänkarna och hurrade.

Vad som än må ha skett senare – den förmiddagen den 21 april 1946 var delegaterna besjälade av äkta och spontan entusiasm.

”Jag skulle vilja ge ordet åt kamrat Amborn från Leipzig, som vill överlämna en gåva och säga några ord om den”, meddelade ordföranden.

I bortre ändan av salen reste sig en av delegaterna och gick långsamt genom den stora salen fram till presidiet. I handen höll han en kraftig käpp som verkade ganska skräckinjagande.

När han följd av delegaternas förvånade blickar hade kommit fram till presidiebordet, överlämnade han högtidligt den stora käppen till Grotewohl, som i sin tur räckte den åt Wilhelm Pieck, varpå de båda på en gång höll käppen i sina händer.

Delegaten Amborn från Leipzig förklarade att det var ett minne av August Bebel. Denne hade själv svarvat käppen och hade haft den med sig när han satt ordförande vid partikongressen i Erfurt 1890. ”På den tiden fanns det en opposition, de så kallade ‘unga’. Under de hårda striderna på kongressen sade delegaterna att August Bebel hade tuktat de ‘unga’ med denna käpp.”

Allmänt skratt i salen.

När kongressen var avslutad hade August Bebel lämnat käppen i förvar åt kamraten Paul Reisshaus. Reisshaus var anhängare av enheten. Han ville inte överlämna käppen till någon partikongress förrän enheten hade förverkligats.

”Som förvaltare av kamrat Reisshaus’ kvarlåtenskap”, sade Amborn, ”har jag känt mig förpliktad att överlämna denna käpp till partikongressen eller till den nya styrelsen för enhetspartiet.” [1]

Fastän detta intermezzo givetvis var förberett, visade sig Wilhelm Pieck tydligt rörd. Tänkte han tillbaka på sin egen ungdom i den tyska arbetarrörelsen? Kände han sig ännu i själ och hjärta höra hemma i den tiden – trots all omskolning, partidisciplin och emigranttillvaro i Sovjetunionen?

Jag kände Wilhelm Pieck så pass väl att jag kunde se när hans känslor var äkta eller spelade.

Så gav Grotewohl ordet åt Pieck, som i sitt tal ännu en gång redogjorde för alla de skäl som talade för sammanslagningen och nämnde de konferenser och beslut som hade föregått sammanslagningskongressen. Bara en gång gjorde han en utvikning från en saklig framställning, nämligen då han talade om de socialdemokratiska enhetsmotståndarnas partikongress i Zehlendorf och medlemsomröstningen. Med en fullständig felbedömning av socialdemokratins styrka kallade han partikongressen i Zehlendorf för ett ”skämt”, och Berlins socialdemokratiska parti, som hade bildats vid denna kongress, kallade han ”sjuk-

[1] Amborn, en gammal socialdemokratisk partiveteran, var borgmästare i Burghausen och blev någon tid efter socialistiska enhetspartiets bildande häktad av MVD på grund av sin socialdemokratiska åskådning (”socialdemokratism”).

husklubben i Zehlendorf”. Det fanns ingen i salen som kunde ana att ”sjukhusklubben i Zehlendorf” redan sex månader senare skulle visa sig vara det starkaste partiet i Berlin ...

Bortsett från detta utfall var Piecks tal en maning till harmoniskt samarbete mellan socialdemokrater och kommunister i det socialistiska enhetspartiet. Målet måste vara en fullständig sammansmältning, sade Pieck, ”så att man inte längre kan se någon skillnad mellan en socialdemokrat och en kommunist”. Han uppmanade alla delegater och partimedlemmar att ännu mera lägga sig vinn om ”kamratskapets, vänskapens och tålamodets anda”.

Inte heller Grotewohl talade då i den enhetsjargong, som nu har blivit gängse i socialistiska enhetspartiet. Han talade odogmatiskt, livfullt och med en rad briljanta formuleringar om Tysklands läge i nuet och framtiden. Tysklands socialistiska enhetsparti tar avstånd från antibolsjevismen, sade Grotewohl, ”men detta avståndstagande betyder ingalunda att vi är bundna av främmande inflytande”.

Hans tal mottogs med våldsamma applåder, som varade i flera minuter, och med entusiastiska tillrop, som gav uttryck åt förhoppningen att de tyska socialisterna i och med enhetspartiets bildande snart skulle bli herrar i eget hus och att de sedan på grundvalen av sina egna traditioner skulle kunna slå in på en självständig väg till socialismen.

Grotewohl framhöll särskilt nödvändigheten av personlig frihet inom det nya partiet. Han sade att det var partiets uppgift ”att främja den fria personlighetsutvecklingen ... Det finns väl inget tyskt parti där respekten för de mänskliga rättigheterna är starkare och mera utpräglad än i det socialistiska enhetspartiet”.

Så kom kongressens höjdpunkt: omröstningen om programmet och stadgarna och om beslutet att bilda ett socialistiskt enhetsparti.

”Tysklands socialistiska enhetspartis principer och mål” innehöll förutom de aktuella kraven, som sammanfattades i 14 punkter, en kort formulering av det socialistiska slutmålet.

”Målet för Tysklands socialistiska enhetsparti är befrielse från all utsugning och allt förtryck, från ekonomiska kriser, fattigdom, arbetslöshet och imperialistiskt krigshot. Detta mål, lösningen av vårt folks nationella och sociala livsfrågor, kan endast uppnås genom socialismen...

Det nuvarande speciella läget i Tyskland som har uppstått genom krossandet av den reaktionära statliga maktapparaten och uppbyggandet av en demokratisk stat på nya ekonomiska grundvalar innefattar möjligheten att hindra de reaktionära krafterna att med våld och inbördeskrig som medel lägga hinder i vägen för arbetarklassens slutgiltiga befrielse. Tysklands socialistiska enhetsparti eftersträvar den demokratiska vägen till socialismen, men det skall tillgripa revolutionära medel, om kapitalistklassen lämnar demokratins mark ...”

”Vem röstar för förslaget om Tysklands socialistiska enhetspartis principer och mål?”

Alla delegaterna höll upp sina kort.

Därmed var programmet enhälligt antaget.

Nu vidtog omröstningen om de nya partistadgarna. Jag såg mig förvånad omkring: strax bredvid mig såg jag några delegater som inte höll upp sina kort.

”Vilka röstar mot?” hördes det från presidiet. 21 delegater höll upp sina kort.

”Vilka nedlägger sina röster?” Fyra delegater anmälde sig. ”Partistadgarna har antagits mot 21 nejröster och fyra nedlagda röster.”

Detta resultat gjorde ett starkt intryck på mig. Vid komsomolmötena och längre fram inom det tyska kommunistpartiet hade jag aldrig varit med om att någon röstat mot ledningen i politiska frågor. ”Socialistiska enhetspartiet kommer i alla fall att bli någonting helt annat än vad jag har varit med om hittills”, tänkte jag belåtet. Jag kunde ännu inte ana att detta var

första men också sista gången i socialistiska enhetspartiets historia då delegater på en partikongress röstade mot ett förslag från ledningen.

Under tiden hade Ulbricht övertagit ordförandeklubban. Med hög röst och med sin typiska sachsiska accent läste han upp beslutet om sammanslagningen:

”Den 19 och 20 april 1940 har Tysklands socialdemokratiska partis 40:e partikongress och Tysklands kommunistiska partis 15:e partikongress fattat beslut om en sammanslagning av de båda arbetarpartierna.

Tysklands socialdemokratiska parti och Tysklands kommunistiska parti konstituerar sig nu som Tysklands socialistiska enhetsparti.”

Ulbricht blev avbruten av stormande applåder. Efter en stund kunde han fortsätta: ”Jag ber dem som är för beslutet om sammanslagningen att hålla upp sina kort.” Nu antogs förslaget enhälligt.

Vi sjöng unisont ”Bröder, till sol och till frihet”. Tysklands socialistiska enhetsparti hade grundats.

På kvällen samlades alla delegaterna och många funktionärer till ett ”glatt slutackord” i Friedrichstadt-Palast. Huset, som rymde tretusen personer, var fullsatt till sista plats, och ytterligare hundratals kamrater trängdes utanför portarna. Denna för oss så händelserika dag hade avslutats i hoppets tecken. Allting tycktes tala för att våra önskningar skulle gå i uppfyllelse: den paritetiska sammansättningen av partiledningen, de ord om kamratskap och förtroende som Pieck hade riktat till kommunisterna, Grotewohls försäkringar om den personliga friheten i det nya partiet; den första omröstningen, som hade inneburit en brytning med den traditionella enhälligheten och som ingen hade tagit illa upp; tesen om den speciella tyska vägen till socialismen som nu hade kommit till uttryck i enhetspartiets program; Grotewohls antydningar om att den sovjetiska ockupationen kanske snart skulle upphöra ...

Den kvällen kunde jag inte ana att nära hälften av deltagarna i sammanslagningskongressen inom några år skulle ha tvingats att lämna sina befattningar, utsatts för smädelser eller fallit offer för en utrensning.

Från detta öde förskonades inte heller de som mest aktivt medverkat till grundandet av socialistiska enhetspartiet.

Av de 14 medlemmarna i centralsekretariatet trädde *August Karsten* tillbaka av ”hälsoskäl” år 1947; *Erich W. Gniffke* flydde till Västtyskland i oktober 1948, och Ulbricht karakteriserade honom sedan som ett ”klassfientligt element”; *Otto Meier, Käthe Kern* och *Helmut Lehmann* degraderades till mindre viktiga befattningar i januari 1949, och *Paul Merker* fråntogs i augusti 1950 alla partifunktioner, sedan han beskyllts för att ha ”saknat förtroende för sovjetledningen” och för att han i emigrationen hade utfört ”order från de amerikanska imperialisterna”. Lika illa gick det för *Franz Dahlem*. Han beskylldes för att ha ”visat fullständig blindhet gentemot imperialistiska agenters försök att innästla sig i partiet”. *Max Fechner*, som i januari 1949 hade avlägsnats från centralsekretariatet, blev i juli 1953 utesluten ur partiet såsom ”fiende till staten” och arresterades under motiveringen att han den 17 juni 1953 såsom justitieminister ”hade utnyttjat sin ställning för att skydda de fascistiska provokatörerna mot det straff de förtjänat”. Också *Elli Schmidt* uteslöts ur ledningen och degraderades i samband med händelserna den 17 juni till en obetydlig befattning. *Anton Ackermann*, som utan tvivel var det bästa huvudet inom centralsekretariatet, blev tvungen att underkasta sig självkritik på hösten 1948, i januari 1949 degraderades han till kandidat till politbyrån, och efter händelserna den 17 juni fråntogs han också sin funktion som medlem av centralkommittén, emedan han representerade ”en försonlig inställning”.

Av de 14 medlemmarna i centralsekretariatet, som valdes under delegaternas jubel vid sammanslagningen, blev sålunda 10 i loppet av några år fråntagna sina befattningar, degraderade och i vissa fall rent av avslöjade som ”partifiender” och uteslutna ur partiet.

Lika stort var manfallet bland de åttio ledamöterna i den nyvalda partistyrelsen och bland de över tusen delegaterna vid sammanslagningskongressen. Också de råkade i stor utsträckning ut för utrensningarna, som blev särskilt omfattande efter 1948. Åtskilliga kom relativt billigt undan med en degradering, men andra blev uteslutna ur partiet eller rent av arresterade.

Om jag hade vetat allt detta den kvällen den 23 april 1946, skulle mitt jubel och min glädje ha dämpats åtskilligt. Men jag kunde ännu inte ana det – lika litet som det stora flertalet av de andra delegaterna, som den kvällen lämnade ”palatset” i ett lyckorus, fulla av hopp och glädje i tron att de hade medverkat i den stora uppgiften att ena Tysklands arbetarrörelse.

De första valen

Under de fyra gångna månaderna hade hela vårt arbete uteslutande koncentrerats på förverkligandet av enheten. Och nu fanns det ett enhetsparti. Vad återstod nu att göra?

Vi funktionärer – som knappast kunde tänka oss ett liv utan ständig politisk aktivitet och utan kampanjer – hade en känsla av tomhet. För första gången fanns det inget att göra förutom det rutinmässiga arbetet.

Det gick flera veckor. I partiskolorna och de lägre partiorganisationerna märktes det att begejstringen hade sjunkit. Inget kunde vara farligare för ett sådant parti än några veckors stillhet, frånvaron av en omedelbar uppgift som fick alla att spänna sina krafter.

Först under andra hälften av juni fick vi åter nya uppgifter – den 20 juni 1946 beslöts det att de första kommunalvalen skulle hållas i den sovjetiska zonen. I delstaten Sachsen, där vi väntade de bästa resultaten, skulle valen hållas den 1 september, i Thüringen och SachsenAnhalt den 8 och i Brandenburg och Mecklenburg, där vi väntade oss de största svårigheterna, den 15 september.

När tiden för kommunalvalen tillkännagavs, publicerade partistyrelsen en deklaration om ”Tysklands socialistiska enhetsparti och de nominella nazisterna”. Den var förberedd sedan länge. ”Vi skall inte dölja de fel som begicks av det österrikiska kommunistpartiet vid valen på hösten 1945. De österrikiska kamraterna hade genom sin primitiva antinazism stött ifrån sig massan av smånazister och därigenom isolerat sig från befolkningen”, var det avgörande interna argumentet för den nya ståndpunkten. Officiellt hette det däremot: ”Tysklands socialistiska enhetsparti anser tidpunkten lämplig för att bereda det förutvarande nazistpartiets medlemmar och medlöpare tillfälle att medverka i det demokratiska uppbyggnadsarbetet.”

Nu uppstod det emellertid i våra egna led en storm av indignation och ovilja som var mycket kraftigare än vi hade väntat oss. Vilket ämne som än var utannonserat på ett partimöte, så uttalade sig den som först tog ordet i diskussionen ofelbart i indignerade ordalag om ”nazistfrågan”.

Det fanns bara en utväg: skolning.

”Du måste genast skriva ett studiehäfte om förhållandet mellan socialistiska enhetspartiet och de nominella nazisterna. Det andra ämnet får anstå ett par veckor. Nu är detta viktigare än någonting annat.”

Fem dagar senare satt jag hela söndagseftermiddagen och kvällen hos Ackermann för att utarbeta de sista formuleringarna i detta studiehäfte, det mest komplicerade jag hittills utarbetat. Till sist blev det färdigt, och Ackermann signerade det.

”Oelssner är i Sachsen. Det räcker inte med studiehäftet. Du får skriva en artikel om samma ämne för ‘Neues Deutschland’.” ”Vad skall det vara för rubrik?”

”Partiets klara kurs i nazistfrågan.”

Omedelbart därefter började de av socialistiska enhetspartiet inspirerade och organiserade mötena med förutvarande nominella nazister. ”Nu går det verkligen för långt”, sade många funktionärer, medan andra däremot var mycket påverkade av dessa möten. ”Det finns alldeles utmärkta människor där, de skulle göra sig bra hos oss, aktiva, konstruktiva, beklagar sig inte i onödan.”

Waldemar Schmidt, som själv hade tillbringat nära tio år i koncentrationsläger, kom en kväll hem skrattande från ett sådant möte med nominella nazister: ”Nog har jag varit med om mycket, men något sådant hade jag inte kunnat drämma om. De var mycket begejstrade över enhetspartiets ‘deklarationer. En av dem slutade sitt temperamentsfulla tal med en paroll som han själv hade formulerat.”

Waldemar Schmidt såg på mig med ett underfundigt leende: ”Du har ju redan tillverkat så många paroller. Vad tror du att han ropade?” Jag gissade på en rad olika paroller, men han skakade bara på huvudet.

”Nej, den nominelle nazistens paroll var mycket bättre. Han ropade:

‘Leve Tysklands socialistiska enhetsparti, den stora vännen till de små nazisterna!’ ”

Sedan oron över vår nya partilinje i fråga om de nominella nazisterna hade lagt sig, ägnade medlemmarna och funktionärerna alla sina krafter åt kampanjen för kommunalvalen. Vi hade en stor fördel: Ett parti fick bara ställa upp kandidater i de orter, där det hade en lokalavdelning. Socialistiska enhetspartiet hade organisationer i varje kommun, men kristligt-demokratiska unionen och liberaldemokratiska partiet hade ännu inte hunnit så långt. I många orter fanns det därför inga andra kandidatlistor än socialistiska enhetspartiets. Det var därför inte på något sätt förvånande att socialistiska enhetspartiet vid kommunalvalen i Sachsen den 1 september 1946 fick flera röster än de båda andra partierna tillsammans – 1 608 851 röster mot 671 271 för liberaldemokraterna och 655 147 för de kristliga demokraterna. De så kallade ”massorganisationerna” fick sammanlagt endast ungefär 60 000 röster.

I Sachsen-Anhalt och Thüringen antog valkampen mera skärpta former, och de borgerliga partiernas aktivitet var större än vi hade väntat oss. Det blev särskilt stor uppståndelse bland oss då vissa liberaldemokratiska kretsar i Halle hade låtit anbringa en transparang med orden: ”För anslutning till Sovjetunionen – rösta på socialistiska enhetspartiet” på en spårvagn som gick genom staden dagen före valet.

Valresultaten i Sachsen-Anhalt och Thüringen blev betydligt ofördelaktigare för socialistiska enhetspartiet än i Sachsen. Desto större blev våra ansträngningar inför de val som ägde rum i Brandenburg och Mecklenburg den 15 september.

Gång efter annan fick vi av kamrater som rest omkring i östzonen höra talas om ett svårt diskussionsämne: Oder-Neisselinjen. Detta gällde särskilt för Mecklenburg, där ett stort antal flyktingar från andra sidan Oder-Neisse hade bosatt sig. ”Något måste göras”, hette det.

Sista dagen före valet publicerades ett uttalande av Max Fechner med en väldig rubrik: *”Vad beträffar den tyska östgränsen vill jag framhålla att Tysklands socialistiska enhetsparti kommer att motsätta sig varje minskning av det tyska territoriet. Östgränsen är provisorisk och kan först fastställas på fredskonferensen under medverkan av alla de stora segermakterna.”* [1]

En suck av lättnad gick genom partiet. Fechners uttalande citerades på alla valmöten under åhörarnas begejstrade bifall.

[1] ”Neues Deutschland” 14 september 1946.

Kommunalvalen slutade såsom väntat med en stor seger för socialistiska enhetspartiet. I alla fem delstaterna i den sovjetiska zonen hade enhetspartiet fått 76,2 % av rösterna och tillsammans med de så kallade ”massorganisationerna” 82 %. På avdelningen för skolning och rekrytering hyste vi visserligen inga illusioner om detta valresultat. Vi visste att det inte motsvarade den verkliga stämningen utan berodde på att vi var politiskt och materiellt gynnade.

De förestående krets- och lantdagsvalen var en allvarligare sak. Vid dessa val hade väljarna överallt möjlighet att rösta på kristligt-demokratiska unionen och liberaldemokratiska partiet och inte enbart på socialistiska enhetspartiet. Alla till buds stående krafter mobiliserades.

Trots de allra största ansträngningar fick socialistiska enhetspartiet i genomsnitt inte fullt hälften av alla avgivna röster. Av sammanlagt 519 deputerade i lantdagarna hörde 249 till SED-fraktionerna. ”Massorganisationerna” kom emellertid till hjälp, ty av deras 16 deputerade var 12 SED-medlemmar. Det faktiska antalet SED-deputerade uppgick sålunda till 261, och SED hade en knapp majoritet i sovjetzonens lantdagar.

Enligt valordningen skulle kommunalval nästa gång äga rum två år senare, 1948, och krets- och lantdagsval tre år senare, 1949.

”Det kommer att gå bättre vid nästa val”, sade många optimistiskt stämda partifunktionärer efter den 20 oktober 1946. Men det blev inget ”nästa val”.

Valen i oktober 1946 i sovjetzonen var de första och sista då väljarna ännu ställdes inför politiska avgöranden. Sedan dess har det bara förekommit enhetslistor.

Nederlaget i Berlin

Det stod klart för oss att kommunal- och lantdagsvalen i sovjetzonen bara var ett förspel. Det verkliga avgörandet måste träffas vid valet i Berlin den 20 oktober 1946.

I ”Haus der Einheit” var man i allmänhet ganska segerviss.

Natten mellan den 20 och 21 oktober tillbringade jag på redaktionen för ”Neues Deutschland”. Här inlöpte alla rapporterna, och vi kunde genast få en god överblick av läget.

I väntan på valsegern hade stora högtalare ställts upp framför redaktionsbyggnaden för att valresultaten skulle kunna tillkännages för de människor som samlats utanför på gatan.

De första resultaten kom från några ålderdomshem och sjukhus i östsektorn och var rätt uppmuntrande för oss. Som jag hade förutsagt, fick socialistiska enhetspartiet i genomsnitt 30 procent av rösterna, men sedan kom den ena jobsposten efter den andra. Våra ansikten blev allt längre. Hallåmannen, som skulle tillkännage valresultaten för människorna som väntade utanför, slet sitt hår. Bland de rapporter som kom in sökte han i sin förtvivlan välja ut dem som var gynnsammast för socialistiska enhetspartiet. Han försökte rädda sig genom att gång på gång läsa upp resultaten från sjukhusen och ålderdomshemmen i östsektorn. Men när protestropen ”Det har vi ju redan hört, vi vill veta de nya!” blev allt starkare därutifrån, visste han till sist varken ut eller in. ”Sluta med svamlet”, sade en ledande redaktionsmedlem, ”avbryt det där enfaldiga programmet.”

Situationen blev allt värre för varje kvart som gick. De första sammanfattande rapporterna visade på ett katastrofalt nederlag för socialistiska enhetspartiet och en väldig valseger för det parti, som vi ännu för sex månader sedan hade betecknat som ”sjukhusklubben i Zehlendorf” och under de senaste veckorna som ”den socialdemokratiska resten”.

Lex Ende[1], som då var chefredaktör för ”Neues Deutschland”, stönade: ”Jag måste skriva ledaren till i morgon. Vad skall jag h hitta på?” Han såg sig omkring och vädjade om hjälp. ”Skriv du: Allt i putten!” sade en av kamraterna, som ville ha utlopp för sin galghumor. ”Nej, det här är allvarligt, jag måste ju ge en förklaring i morgon!”

Det var snart uppenbart att ”den socialdemokratiska resten” hade blivit det starkaste partiet i Berlin. Det blev allt tystare i redaktionslokalen. Pressbyråns rapporter skickades vidare utan kommentarer. Tystnaden avbröts bara av Lex Endes förtvivlade: ”Vad skall jag hitta på att skriva?”

Tidigt på morgonen fick vi veta det definitiva valresultatet: Socialdemokraterna hade fått 48,7 procent, de kristliga demokraterna 22,1 procent, socialistiska enhetspartiet 19,8 procent och liberaldemokraterna 9,4 procent av samtliga röster.

Orsaken till nederlaget stod fullständigt klar för mig liksom för många andra partifunktionärer. Bland folket kallades vi för ”ryssspartiet”. Vi hade visserligen utarbetat teorin om den speciella tyska vägen till socialismen, men det var bara en liten krets inom befolkningen som kände till och förstod den. I praktiken hade vi understött och försvarat alla de sovjetiska ockupationsmyndigheternas åtgärder. De gav oss papper, bilar, hus och extra livsmedelsransoner. Våra toppfunktionärer bodde i stora villor, de var hermetiskt isolerade från den övriga befolkningen, de bevakades av soldater i sovjetarmén och åkte i bilar som ofta var försedda med ryska beteckningar. Valresultatet var en logisk konsekvens av vårt beroende av den sovjetiska ockupationsmakten. Jag sade mig, att Berlins befolkning inte hade röstat mot oss för att vi var anhängare av socialismen, och den hade inte heller röstat mot våra uppoffrande medlemmar och funktionärer, som hade gjort allt vad som stod i deras makt för att lindra befolkningens nöd. De hade röstat mot oss emedan de – tyvärr inte utan skäl – betraktade oss som ett parti som var beroende av Sovjetunionen.

Nu fanns det bara en sak som kunde rädda oss: en klar gränsdragning gentemot den sovjetiska ockupationsmakten, en öppen förklaring att vi i fortsättningen skulle arbeta som ett oberoende, tyskt, socialistiskt parti. Den natten hoppades jag att valnederlaget den 20 oktober kanske äntligen skulle leda fram till detta steg och sålunda trots allt få positiva verkningar. Jag hoppades att partiledningen nu skulle öppet klarlägga de verkliga orsakerna till nederlaget och dra de riktiga slutsatserna av detta.

Några dagar senare blev jag kallad till en högre politisk officer i den sovjetiska militäradministrationen. Han hörde till den grupp av politiska funktionärer som hade fått en grundlig utbildning redan under kriget och som jag lärt känna i början av maj 1945 i Bruchmühle. Fastän det bara hade gått några dagar efter nederlaget i Berlin, talade han om det i en kylig och oberörd ton, som om det hade gällt en episod som inträffat för länge sedan. ”Jag har ägnat de senaste dagarna åt att analysera och tänka igenom valresultaten”, sade han i nonchalant ton. ”De är ytterst intressanta!”

Efter en stunds diskussion sade han: ”Kamrat Leonhard, jag märker att ni är förvånad över att jag inte tar det hela så tragiskt. Ni förstår, det gick precis som jag hade väntat mig. Varför skulle jag då vara överraskad?”

När jag reste mig för att gå, sade han leende:

”Jo, det var en sak till jag ville fråga er om.”

---

[1] Lex Ende, en av de skickligaste och mest begåvade kommunistiska redaktörerna – han gav ut ”Die Rote Post” före 1933 och ”Der Gegen-Angriff” under emigrationstiden i Paris – blev i samband med affären Noel-Field utesluten ur partiet tillsammans med Paul Merker och andra ”västemigranter”, emedan de ”i stor utsträckning hade hjälpt klassfienden”. Efter uteslutningen ur partiet kom Lex Ende till Aue, där han dog några månader senare av lidanden och umbäranden.

Nu skulle han väl komma till saken.

”Under de här dagarna har jag och några vänner till mig funderat över en intressant fråga. Kamrat Leonhard, försök att tänka er att man skulle anordna fullständigt opåverkade val i Berlin och i sovjetzonen – utan någon propaganda och utan särskilda tilldelningar av papper – och att alla röstberättigade bara skulle svara på en fråga: ‘Är ni för öst eller är ni för väst?’ Vad anser ni skulle bli resultatet av ett sådant val?”

Jag tvekade en smula, och den kloke officeren lade märke till det.

”Seså, kamrat Leonhard, här behöver ni inte tveka, vi är alldeles för oss själva. Vad som intresserar mig är vad ni verkligen tror!”

”Gott, det här är vad jag verkligen anser: under nuvarande förhållanden skulle antagligen 15-20 procent rösta för öst och 80-85 procent för väst.”

När han fått mitt svar, verkade han inte bara lugn, utan log till och med vänligt.

”Ni har ett gott sinne för stämningen bland massorna. Det är samma resultat som vi har kommit till.”

Skolning, skolning, skolning!

Några dagar efter detta samtal stod vår utbildningsavdelning plötsligt i uppmärksamhetens centrum. Tyngdpunkten i det politiska arbetet lades nu återigen på skolningen. Valen hade visat att målet inte kunde uppnås genom ett frontalangrepp, genom att befolkningen överöstes med miljontals flygblad. Nu inleddes en temporär reträtt i syfte att omorganisera och konsolidera krafterna. För detta ändamål krävdes det ett intensifierat skolningsarbete.

Den 25 oktober 1946 sände partiledningen ut en särskild resolution som enbart handlade om skolningsarbetet. Det framhölls som en brist att ”skolningsarbetet har skjutits i bakgrunden under de senaste månaderna” och att de dittillsvarande besluten i denna fråga ”har genomförts på ett mycket otillfredsställande sätt”.

Så kom det avgörande direktivet: ”I denna situation anser Tysklands socialistiska enhetspartis styrelse, att den viktigaste uppgiften för hela partiet är att med ökad styrka inrikta uppmärksamheten på bildnings- och skolningsarbetet.”

Partiets sex landsstyrelser (för Berlin och de fem ”länderna”) ålades att omedelbart organisera kretsskolor av internatstyp i alla de 130 kretsarna i sovjetzonen; allt efter kretsarnas storlek skulle 60-80 personer genomgå en skolningskurs på två veckor. Kurserna i de sex ”landsskolorna” förlängdes från fyra veckor till tre månader.

Vår utbildningsavdelning, som hade skjutits en smula i bakgrunden de sista månaderna före valen, höll nu på att drunkna i konferenser, direktiv och uppdrag.

Redan dagen efter att resolutionen om skolningen hade offentliggjorts kom Grotewohl till oss för att närmare klargöra arbetsuppgifterna:

”Vi har uppställt som mål att under loppet av ett enda år låta 180 000 partimedlemmar genomgå fjortondagarskurser i partiets kretsskolor. Denna uppgift skall och måste genomföras.”

Att anordna kurser för 180 000 medlemmar på ett år – jag var van vid åtskilligt, men detta föreföll mig knappast möjligt att genomföra. Skulle de planerade kretsskolorna räcka till? Medan Grotewohl fortsatte att tala, räknade jag efter: 130 kretsskolor med i medeltal 60 deltagare på fjortondagarskurser, alltså 24 kurser på ett år. Det var ett enkelt räknestycke. Om detta förslag kunde genomföras till hundra procent, skulle vi få 187 200 kursdeltagare.

Vår avdelning fick i uppdrag att på fyra veckor utarbeta en obligatorisk lärobok för socialistiska enhetspartiets planerade 130 kretsskolor. ”Till arbetet!” var Grotewohls sista ord.

Skolningssekreterarna reste ut i kretsarna, man rekvirerade lokaler och ”säkerställde” livsmedelsleveranser, och redan efter två veckor kom de första rapporterna om öppnandet av partiskolor i kretsarna.

Under tiden var vi sysselsatta med att utarbeta den politiska läroboken för de 180 000 personer som skulle besöka skolorna under de närmaste tolv månaderna. Nu kunde det inte bli tal om någon normal arbetsdag. Vi arbetade till långt in på natten. Precis på utsatt tid, tio dagar senare, var manuskriptet till partiskolornas lärobok klart. Sedan Oelssner och Ackermann hade granskat det, lämnades det genast till Dietz’ förlag med direktiv om att alla andra böcker och broschyrer som var under arbete fick komma i efterhand. ”Läroboken för socialistiska enhetspartiets kretsskolor måste under alla förhållanden komma ut på utsatt tid!”

Under tiden hade alla landsskolorna övergått till tremånaderskurser, kretsskolorna började arbeta i nästan samtliga kretsar, och i december 1946 var lärarna för kretsskolorna redan utbildade. Alla kretsskolorna fick instruktion om att hålla sig till vår lärobok, och tidningsredaktionerna fick ännu en gång order att ge skolningsarbetet ett ännu kraftigare stöd än tidigare. Socialistiska enhetspartiets sex landsstyrelser fick i uppdrag att jämsides med krets- och landsskolorna anordna särskilda skolningskonferenser på hög nivå för de ledande funktionärerna inom partiet.

I mitten av april 1947 fick vår avdelning höra en redogörelse för det arbete som utförts. Oelssner anförde imponerande siffror. Studiehäftena hade gått ut i en sammanlagd upplaga på över 2 miljoner exemplar. Våra sex landsskolor arbetade efter en fast kursplan med 45 ämnen och hade redan utbildat ett stort antal nya lärare för kretsskolorna. Vid partihögskolan ”Karl-Marx-Schule” hade man anordnat sexmånaderskurser, och förberedelserna för utbildningen av politiskt-vetenskapliga experter var avslutade. Under de närmaste veckorna skulle man börja med tvåårskurser vid partihögskolan. Men trots dessa framgångar lämnade Oelssner oss ingen ro. ”Våra framgångar är små och bristfälliga, om vi jämför dem med vad partiet i dag kräver av oss.”

Det var inga tomma ord. Från och med våren 1947 intensifierades och vidgades skolningsarbetet. De finansiella problemen spelade ingen roll; de medel som behövdes ställdes frikostigt till förfogande. Man tog ingen hänsyn till skolningsfunktionärerna, de fick utarbeta kursplaner och undervisa så länge de orkade, och man krävde stora arbetsinsatser av de över 100 000 eleverna vid kretsskolorna och ännu mer av de tusen kursdeltagarna på landsskolorna. Och resultaten uteblev inte. När jag med jämna mellanrum kom och höll föredrag vid Berlins landspartiskola och vid Brandenburgs landspartiskola i Schloss Schmerwitz, märkte jag för var gång att den politiska nivån hade stigit.

På detta sätt skapade socialistiska enhetspartiet steg för steg, utan att ta intryck av motgångar eller nederlag vid valen, segt och tålmodigt en stam av skolade och hängivna funktionärer.

Sovjetiseringen börjar

Hur mycket jag än gick upp i skolningsarbetet och gladde mig åt framgångarna på detta område, hade jag ändå starka betänkligheter gentemot socialistiska enhetspartiets politik efter valnederlaget den 20 oktober 1946. Man slog inte in på vägen till ökad självständighet utan på den motsatta vägen: de band som förenade partiet med Sovjetunionen och den sovjetiska ockupationsmakten blev allt starkare.

Den 7 november 1946 anordnade socialistiska enhetspartiet stora festligheter med anledning av det sovjetiska revolutionsjubileet; i motsats till år 1945 publicerades för första gången in extenso de tal som hölls av sovjetledarna vid detta tillfälle.

Den 5 december 1946 firades också sovjetförfattningens dag på ett nära nog krypande sätt, och den 21 december, Stalins 67-årsdag, publicerades en lång artikel av Wilhelm Pieck, där

det bland annat stod: ”Den geniala framsyntheten hos Sovjetunionens store ledare har också visat vägen för tyska folket.”

I mitten av januari 1947 togs ett nytt steg. Marskalk Sokolovskij och hans ställföreträdare samt den sovjetiska militäradministrationens politiske rådgivare, överste Tulpanov, inbjöd socialistiska enhetspartiets ledande män, Pieck, Grotewohl, Ulbricht och Fechner, till förhandlingar, och den 16 januari tillkännagavs resultatet: ”Tysklands socialistiska enhetspartis anhållan om att demonteringarna skall definitivt inställas har bifallits. Sedan i synnerhet krigsindustrin har demonterats, skall inga ytterligare demonteringar äga rum.”

Fastän detta löfte gladde oss mycket – senare skulle det dock visa sig att det inte hölls – fann jag och några andra funktionärer det mycket betänkligt att vår partiledning hade låtit sina intima kontakter med ockupationsmakten komma ännu tydligare till uttryck genom underdåniga tackskrivelser.

Det kom en officiell tackskrivelse från Wilhelm Pieck och därefter en från Ulbricht och slutligen också en gemensam tackskrivelse från hela socialistiska enhetspartiets styrelse till den sovjetiska ockupationsmakten.

”Jag är glad åt att det är slut med demonteringarna, men jag vet inte om det är bra för vårt parti att uppträda som en blandning av supplikant och lovprisare”, sade en funktionär till mig.

”Man får hoppas att det är första och sista gången vi spelar den rollen”, svarade jag.

Det var första gången men ingalunda den sista.

Nu blev detta det gängse förfaringssättet. I slutet av januari 1947 kom den fackliga landsorganisationens (FDGB) ledare till Sokolovskij; ännu en gång blev några böner uppfyllda, och ännu en gång kom det underdåniga tackskrivelser. Sedan kom turen till ”Fri tysk ungdom” (FDJ). Till sist firades rent av smärre förbättringar i försörjningen med grönsaker efter förhandlingar och gemensamma deklarationer med tackskrivelser från socialistiska enhetspartiet.

Också i andra sammanhang framträdde tydligt partiets allt starkare förbindelser med Sovjetunionen och den sovjetiska ockupationsmakten.

På våren 1947 gav socialistiska enhetspartiets ledning avkall på sin självständiga hållning beträffande den tyska gränsen i öster. Tvärtemot partiets officiella ståndpunkt före lantdagsvalen i oktober 1946 förklarade nu Franz Dahlem på uppdrag av partiledningen: ”Det tyska folket drabbas hårt genom förlusten av områdena i öster. Alen livet måste gå vidare.” [1]

Visserligen var vår tes om den speciella tyska vägen till socialismen alltjämt partiets officiella linje, men omkullkastades den inte genom förhärligandet av Stalin, hyllningstelegrammen till Sovjetunionen, supplikerna, förhandlingarna och tackskrivelserna till den sovjetiska administrationen, självuppgivelsen i fråga om gränsen i öster? Mina tvivel växte sig småningom allt starkare.

En avstickare till Jugoslavien

En dag i maj 1947 blev jag uppringd från personalavdelningen: ”Den jugoslaviska folkungdomens centralråd skulle vilja få kontakt med en ledande yngre funktionär. De har föreslagit dig, och vi har ingenting att invända. Skulle du ha lust att åka till Jugoslavien?”
”Naturligtvis!”

Jag var förtjust. Några veckor tidigare hade jag varit på FDJ:s andra parlament i Meissen, där jag blev bekant med två jugoslaviska delegater. De hade på folkungdomens vägnar

[1] Franz Dahlem: ”Zur Frage der Ostgrenze”, ”Neues Deutschland” 2 april 1947.

överlämnat en gåva till FDJ och uttryckt en önskan att FDJ snart skulle upptas som likaberättigad medlem i ”Demokratisk ungdoms världsförbund”.

Den jugoslaviska folkungdomen var den första utländska ungdomsorganisation som hade hälsat FDJ och skickat delegater, och denna deklaration hade mottagits med stormande applåder. Då kunde ingen av oss ana att den jugoslaviska folkungdomen skulle bli utsatt för hård kritik på grund av detta hälsningstal och uttalandet av önskan att FDJ skulle upptas i världsförbundet, eftersom jugoslaverna hade handlat självständigt och utan föregående kontakt med den sovjetiska ungdomsorganisationen och världsförbundet.

I Meissen blev jag god vän med de jugoslaviska delegaterna, och de föreslog att jag någon gång skulle komma till Jugoslavien. Men jag kunde givetvis inte ana att det skulle bli av så snart.

Knappt en månad senare satt jag i glad förväntan tillsammans med en jugoslavisk funktionär i en fin bil som förde oss över Dresden, Prag, Bratislava och Budapest till Belgrad. Det var i slutet av juni 1947.

Vid den tiden - ett år före brytningen med Moskva – ansåg många utländska journalister att Jugoslavien var det land som mest liknade Sovjetunionen. Utifrån sett låg en sådan uppfattning nära till hands: det fanns inget annat folkdemokratiskt land där nationaliseringen hade drivits så långt och jordreformen genomförts så konsekvent, och ingenstans utanför Sovjetunionen behärskades det offentliga livet i så hög grad av kommunisternas politik som i Jugoslavien. Utom kommunisterna fanns där inga partier av någon betydelse, och ingenstans såg man så många röda fanor. De utländska journalisterna förbisåg emellertid en del viktiga fakta, som redan då var skönjbara, åtminstone för en utländsk kommunist.

Vid mitt första besök hos den jugoslaviska folkungdomens centralråd utspann sig en fri och intressant diskussion om den jugoslaviska ungdomen och FDJ, om likheterna och skillnaderna mellan de båda ungdomsorganisationerna. Jag bombarderades med frågor om Tyskland, och jag var häpen över hur väl dessa funktionärer var informerade.

”Det är annorlunda än i Ryssland”, tänkte jag, ”friare, mera otvunget, självständigare.”

Under de följande dagarna besökte jag museet över befrielsekriget, några fabriker, pionjärstaden utanför Belgrad, några tidningsredaktioner och Belgradradions tyska avdelning. Det fanns mycket intressant att se, men det var en sak som jag saknade:

”Hur är det egentligen hos er?” frågade jag min tolk och följeslagare. ”Ännu har jag inte sett ett enda kommunistiskt partikontor, och här bär ju folk inga partimärken.”

”Vi har inga stora partikontor och inte heller några partimärken, kamrat Leonhard. Här är det folkfronten som utför det praktiskt-politiska arbetet. Säkert har du redan sett många folkfrontskontor.”

”Men på vad sätt framträder partiet då?”

Min följeslagare log.

Jag var antagligen inte den förste kommunistiske besökare från utlandet som ställde den frågan.

”Nå, i själva verket behöver man ju inga partimärken och stora partikontor för att kunna spela en avgörande politisk roll. Här är alla partimedlemmar samtidigt med i folkfronten, och alla medlemmar av kommunistiska ungdomsförbundet är med i folkungdomen. De gör sig gällande genom att de arbetar aktivast och mest exemplariskt.”

”Mycket klokare än ryssarna och mycket klokare än socialistiska enhetspartiet”, tänkte jag. Detta tyckte jag om.

”Om du har lust, kan du åka med till den stora jugoslaviska ungdomsjärnvägen i morgon. Det kommer också två bulgariska ungdomsfunktionärer.”

Jag hade redan hört åtskilligt talas om byggandet av ungdomsjärnvägen mellan Samac och Sarajevo. Den 1 april 1947 hade man satt i gång arbetet på denna sträcka, som var 247 km lång. Banan skulle byggas av 180 000 ungdomar som arbetade i flera skift – varje brigad skulle stanna i två månader.

Detta järnvägsbygge hade inte bara ett ekonomiskt, utan också ett politiskt-pedagogiskt syfte. Ungdomar som tillhörde de olika nationaliteterna i Jugoslavien skulle i det gemensamma arbetet lära känna varandra och komma varandra närmare; tidigare hade ju landets utveckling hämmats genom de nationella motsättningarna. Men till järnvägsbygget kom det inte bara ungdomar från alla delar av Jugoslavien, utan också från Italien, Polen, Bulgarien, Storbritannien, Tjeckoslovakien och andra länder.

Också vår grupp var internationell: i vår kupé satt utom de två bulgariska ungdomsfunktionärerna och jag två italienare, en grekiska och en engelsman, som alla var på väg till ungdomsjärnvägen.

Ju närmare vi kom vårt mål, den bosniska staden Zenica, som då var ”ungdomsjärnvägens huvudstad”, desto oftare såg vi kolonner av ungdomar som var sysselsatta med att schakta och bygga järnvägsvallar. Träbarackerna var smyckade med blommor, girlander och paroller.

”Zenica, vi är framme!” Med förundran gick jag genom denna egendomliga stad, där gammalt och nytt, det förgångna och framtiden levde så tätt inpå varandra. Den inhemska befolkningen utgjordes till största delen av muhammedaner; männen hade röda turbaner och kvinnorna svarta slöjor, som kallades ”feredzja”, och vita, blå eller svarta klänningar som räckte ner till fotknölarna. Några dagar senare fick jag veta att de olika färgerna inte hade valts på en slump; de anger nämligen kvinnornas ålder. Den muhammedanska befolkningen hade redan vant sig vid järnvägsbygget. Männen i sina turbaner och kvinnorna med sina slöjor brydde sig inte längre om att titta när de sjungande ungdomarna åkte till sina arbetsplatser i amerikanska jeepar och lastbilar, som var smyckade med folkungdomens röda vimplar.

Den centrala ledningen var inrymd i ett nybyggt hus. Där var det högsta fart dag och natt, ty där löpte alla trådar till järnvägsbygget samman. Nästan dagligen kom det ungdomsbrigader, delegationer och journalister från snart sagt alla jordens länder. I detta virrvarr kunde man höra engelska, serbiska, tjeckiska, ungerska, franska, grekiska, tyska, arabiska och hebreiska, ty förutom ungdomarna från Europa, Amerika och Australien hade det också kommit arabiska och judiska ungdomar från Palestina. De hade också bildat en gemensam brigad i ”broderskapets och enhetens” tecken – och de kom utmärkt väl överens.

Men det var ett land som inte var representerat: Sovjetunionen.

”Hur kommer det sig att här inte finns några ungdomar från Sovjetunionen?” frågade jag en kamrat som tillhörde ledningen.

”Sovjetunionens ungdom är sysselsatt med att bygga upp sitt eget land”, svarade han.

Det lät inte särskilt övertygande. Skulle det inte vara möjligt att skicka hit några dussin av de tio miljonerna komsomolmedlemmar? Det fanns säkerligen andra skäl, och det var inte så svårt för mig att gissa mig till dem.

Under loppet av några dagar hade jag fått klart för mig att det här rådde en starkare och mera genuin entusiasm, att ungdomarna verkade mera frimodiga och att diskussionerna var mindre schablonartade och hela ungdomens liv mindre reglerat än i Sovjetunionen. Om jag kom till denna slutsats redan efter några dagar, vad skulle då de ryska komsomolmedlemmarna säga, om de stannade två månader? Det var antagligen den verkliga orsaken...

I de politiska föredragen var det bara tre ord som jag inte gillade och som jag ständigt fick höra: ”posle Sovetskog saveza” (”efter Sovjetunionen”). När jugoslaverna vid denna tid talade om sina framgångar, började de med dessa tre ord för att understryka att de inte hade någon tanke på att jämföra sig själva med Sovjetunionen.

På resan tillbaka till Belgrad kom jag i samtal med jugoslaviska ungdomar.

”Ni har varit i Sovjetunionen?” frågade en ung jugoslaviska med lysande ögon. ”Där måste det vara underbart.”

”Det är mycket bättre hos er i Jugoslavien”, sade jag med känsla och övertygelse.

Ungdomarna såg förvånade på mig.

”Mycket av det som jag har sett och upplevat i Jugoslavien under tre veckor tycker jag bättre om än i Sovjetunionen.”

Jag försökte bevisa min uppfattning med exempel, men de bara skakade på huvudet:

”Nej, det tror jag inte, vi ligger fortfarande långt efter Sovjetunionen”, sade jugoslaviskan, och de andra instämde med henne. Sedan dess har de antagligen förstått vad jag menade.

I Belgrad hade jag mina sista samtal med de ledande funktionärerna inom den jugoslaviska folkungdomen.

”Vi är glada åt att ni kunnat besöka oss och att vi har fått till stånd personliga kontakter med FDJ, och vi är säkra om att de inte kommer att avbrytas. Till nästa år planerar vi ett nytt stort byggnadsprojekt för ungdomar, och då har vi också tänkt inbjuda en brigad från FDJ för första gången.”

”När tror ni att det blir?”

”Vi kan inte säga det exakt ännu, det blir kanske i juni eller juli 1948 ...”

På kvällen innan jag reste tillbaka till Berlin träffade jag en högre partifunktionär, som under befrielsekriget hade varit redaktör för ”Borba” och som tillhörde partiets centralkommitté. Han talade flytande tyska och hade själv varit i Tyskland, var förtrogen med tyska förhållanden och kände också flera av funktionärerna i socialistiska enhetspartiet.

Jag ställde dussintals frågor om Jugoslavien som jag ännu inte fått svar på. Snart var vi inne i en diskussion, och plötsligt frågade han mig:

”Säg mig, vad är det egentligen som du inte gillar här hos oss? Vi är mycket intresserade av att höra vilka intryck de utländska kamraterna har fått av vårt land, men framför allt vill vi gärna veta vad de har för kritiska anmärkningar.”

”Det är bara en sak som jag inte tycker om och som jag inte anser vara alldeles riktig.”

”Vad då?” – han såg intresserat på mig.

”Jag har fått höra många politiska föredrag här, och jag har också fått översättningar av en del viktiga tal och tidningsartiklar. Jag har fäst mig vid att ni ständigt framhåller att ni alltjämt ligger långt efter Sovjetunionen. Jag har varit i Sovjetunionen i tio år och har sålunda vissa förutsättningar att göra jämförelser. Jag delar inte er åsikt. Era funktionärer är mycket bättre politiskt skolade och mera bildade än i Sovjetunionen, och er ungdom är mera entusiastisk och mera intresserad än komsomolmedlemmarna. Visserligen har ert parti inga stora och pompösa byggnader, men i stället har det mycket större inflytande bland folket, och jag är övertygad om att ni har slagit in på en väg som är mycket bättre än den sovjetiska.”

Jag hade riktigt kommit i gång och gett luft åt mina känslor. Funktionären såg eftertänksamt och allvarligt på mig.

”Den saken skall vi inte tala om”, sade han.

Nästa morgon måste jag tyvärr resa tillbaka till Berlin och fortsätta med mitt arbete i socialistiska enhetspartiets centralsekretariats utbildningsavdelning.

Min resa till Jugoslavien på sommaren 1947 hade gett mig nya krafter och nytt hopp, men samtidigt hade den ökat mina tvivel på det ”sovjetiska exemplet” ...

Andra partikongressen

Efter min återkomst till Berlin besökte jag min ungdomsvän Mischa Wolf, som jag kände från Kominternskolan. Nu kallade han sig ”Michael Storm” och arbetade som utrikespolitisk kommentator vid radion i Östberlin. Men han hade ännu viktigare uppgifter som ansvarig kontrollant för de viktigaste politiska utsändningarna. Mischa, som hade utmärkta förbindelser med de högsta sovjetiska instanserna, bodde i en luxuös femrumsvåning vid Bayern-Allee i närheten av radiohuset i Västberlin. Han hade hunnit gifta sig med Emmi Stenzer, den blonda blåögda flickan från Kominternskolan, som var så duktig i att bilda folkkommittéer på papperet och som hade rapporterat mina uttalanden till skolledningen och sålunda gett upphov till min första självkritik.

”Det var verkligen roligt att du kom. Du kan åka med oss nu genast till vår villa. Där brukar vi alltid hålla till vid veckosluten.”

En timme senare stannade vi utanför en vacker villa i närheten av Glienicker See. Den tillhörde Mischa Wolf, som då var 25 år gammal.

När vi promenerade utmed stranden av sjön, sade Mischa i förbigående:

”Egentligen är det på tiden att ni slutar upp med er teori om den speciella tyska vägen till socialismen. Linjen kommer snart att ändras.”

Jag skrattade: ”Mischa, din ställning och din klokhet i all ära, men jag vet nog i alla fall litet mera om den politiska linjen. Jag arbetar ju i alla fall i centralsekretariatet och skriver studiehäftena, som är vägledande för alla medlemmar och funktionärer i hela partiet.”

Mischa hade tänt en cigarrett.

”Det finns högre instanser än ert centralsekretariat”, sade han med ett ironiskt leende. Det var tydligt att det roade honom att tala om ”ert centralsekretariat”.

”Men Mischa, tesen om den speciella tyska vägen till socialismen ingår uttryckligen i socialistiska enhetspartiets ‘principer och mål’!”

Mischa Wolf lät sig inte det minsta imponeras av socialistiska enhetspartiets principer och mål: ”Då får man skriva en ny programförklaring.”

Jag såg förskräckt på honom.

”Wolfgang, jag påstår ju inte att det skall ske redan i morgon. Jag vill bara i rättan tid fästa din uppmärksamhet på vissa förändringar. Vi har nyligen talat om saken med Tulpanov. Han sade – givetvis bara i den innersta kretsen – att man snart borde sluta upp med teorin om den speciella tyska vägen. Om jag vore i dina kläder, skulle jag inte längre tala och skriva så mycket om den; på så sätt skulle det bli lättare för dig när kursen läggs om.”

Han hade sagt det i förbigående utan att ana att det var stora förhoppningar som grusades för mig när denna tes ramlade. Men för honom tycktes den bara vara ett medel för att uppnå målet. Vem var det han påminde mig om? Nu kom jag ihåg: Mischa var av samma typ som den höge sovjetiske officeren, som hade talat i så nonchalant ton om valutgången den 20 oktober. Han var typen för den mycket kloke och lugne funktionären som står i bakgrunden och som betraktar allt som de andra kamraterna tar på allvar, som de kämpar för och hän-föres av, enbart som ett stort schackparti. Mischa var tysk, men nationaliteten spelade ingen roll i sammanhanget. Han hade samma tonfall, samma sätt att tända sin cigarrett, samma lätt ironiska leende åt de entusiastiska funktionärerna och deras allvar, när de gick i bräschen för

nya paroller och direktiv, som sovjetofficeren som jag hade besökt i oktober 1946. ”Bakgrundsfunktionärerna” tycktes inte låta sig entusiasmeras av någonting, och det föreföll inte heller som om någonting kunde störa deras sinnesfrid. De inskränker sig till att försiktigt och omsorgsfullt förbereda en omläggning av taktiken för att sedan ge anvisningar åt de ledande funktionärerna, som basunar ut dem i världen, söker entusiasmera folket för dem och skriver hänförda tidningsledare.

Om några dagar skulle socialistiska enhetspartiets andra kongress öppnas. Om Mischa hade rätt, så skulle partiledningen tala mycket mindre om den speciella tyska vägen till socialismen och framhålla förbindelserna med Sovjetunionen mycket starkare än förut.

Den 20 september 1947 satt jag full av förväntan på Staatsoper i Berlin. Partikongressen öppnades till de högtidliga tonerna av Beethovens ”Weihe des Hauses”. Jag väntade med spänning på de ledande funktionärernas anföranden. Wilhelm Pieck skulle framlägga den politiska rapporten och Erich W. Gniffke organisationsrapporten, Otto Grotewohl skulle tala om den tyska enhetens problem och Walter Ulbricht om det ekonomiska och administrativa uppbyggnadsarbetet i sovjetzonen. Visserligen utdömdes inte tesen om den speciella vägen till socialismen under de fem dagar kongressen pågick, men det ständiga framhävandet av ”Sovjetunionens väldiga framsteg” tydde på en tendens, som oroade mig och som jag fann det allt svårare att försvara.

Otto Grotewohl sade rent ut i sitt tal:

”Styrkan hos den nya demokratiska ordning, som har uppstått i Öst-och Sydeuropa och även i den sovjetiska ockupationszonen, beror också på att den har Sovjetunionens stöd.”

Redan dagen därpå kunde jag iaktta vad denna deklaration betydde för den praktiska politiken. I sin stora politiska rapport tog Wilhelm Pieck ställning till ett problem som på den tiden beredde oss alla stora bekymmer, nämligen demonteringarna.

I början av 1947 hade marskalk Sokolovskij högtidligt försäkrat socialistiska enhetspartiets ledning att demonteringarna var avslutade. Vid massmöten prisades detta som en seger och en framgång för partiet, och man framförde underdåniga tacksägelser till den generösa sovjetiska militärförvaltningen.

Men redan några veckor senare fortsatte demonteringarna. Det var ett öppet löftesbrott. Inom partiet höjdes röster som krävde att man åtminstone i detta fall skulle ta avstånd från demonteringsåtgärderna, låt vara i en hövlig och modest form.

Men det fick vi inte lov till. De funktionärer som skulle tala på arbetsplatserna eller vid offentliga möten befann sig i en hopplös situation.

Vid den andra partikongressen måste Pieck försvara detta löftesbrott:

”Partistyrelsen uttalade sin stora tacksamhet för denna generösa utfästelse av den sovjetiska militärförvaltningen och uppfattade den som ett utslag av förtroende för det tyska folket.

Emellertid har man under den senaste tiden fått kännedom om ytterligare demonteringar, bland annat demontering av järnvägsräls som för med sig stora svårigheter för transportväsendet. Också härvidlag har vi anhållit om att dessa demonteringar skulle inskränkas så mycket som möjligt. De demonteringar av maskiner som har företagits vid ett antal gruvor är enligt vad marskalk Sokolovskij har förklarat inte att betrakta som nya demonteringar utan innebär ett fullföljande av tidigare beslutade demonteringar vid gruvanläggningar som tills vidare inte verkställts.”

Denna förklaring möttes med en isande tystnad. Alla de närvarande visste att sakerna låg till på ett annat sätt än vad Pieck sade, ty just vid den tiden hade demonteringarna återigen kommit i full gång. Piecks förklaring blev för mig ett nytt vittnesbörd om hur starkt vi var bundna av den sovjetiska militäradministrationens förordningar och beslut i alla praktiska

dagspolitiska frågor. Nu proklamerades också öppet – i motsats till 1945/46 – det nära samförståndet med sovjetregimen.

Det var på kvällen den tredje kongressdagen. Vid presidiebordet reste sig Hermann Matern och ropade ut i salen: ”Nu har jag den äran att framföra den säkerligen viktigaste av de många internationella hälsningarna till kongressen.”

Han läste upp det sovjetiska budskapet, som var undertecknat av Suslov, sekreteraren i Sovjetunionens kommunistiska partis centralkommitté.

Alla blickar vändes mot logen där Suslov satt som partikongressens gäst. Suslov reste sig upp och ropade på tyska: ”Leve Tysklands socialistiska enhetsparti!” När bifallsstormen hade lagt sig, ropade Matern från presidiebordet ut i salen: ”Leve Sovjetunionens kommunistiska parti! Leve dess centralkommitté! Leve dess ledare Stalin!”

Socialistiska enhetspartiet hade förändrats mycket på de 18 månader som gått sedan sammanslagningskongressen. Då skulle en sådan hyllning ännu inte varit möjlig ...

På söndagen efter partikongressen åkte jag bil tillsammans med en av de högsta funktionärerna i sovjetzonen. Vi kunde tala ostört med varandra. Jag beslöt mig för att utnyttja detta tillfälle:

”Oss emellan sagt: du vet säkert bättre än jag att demonteringarna fortsätter i full utsträckning. Förhandlingarna om ett inställande fördes i partiets namn, och det var vi som populariserade dem. Du kan lätt föreställa dig vad detta betyder för oss. Finns det verkligen ingen möjlighet att få demonteringarna inställda, eller kan inte partiet åtminstone officiellt ta avstånd från dem?”

Funktionären såg lugnt på mig: ”Nej, det är omöjligt.”

”Men vad anser du själv?”

Han tog ett djupt andetag, det lät nästan som ett stönande. Lågmält, nästan stammande, sade han:

”De tar ingen hänsyn till oss.”

Med ”de” menade han den sovjetiska ledningen. Men också under detta samtal på tu man hand segrade den självdisciplin som gått varje partifunktionär i blodet genom skolning och mångårigt partiarbete:

”Det är bäst att vi inte talar mer om saken.”

Men en kvart senare hade vi återigen kommit in på ett brännbart ämne: de sovjetiska sonaternas beteende och förbudet för socialistiska enhetspartiet att självständigt ta ställning till det. Jag gjorde ett nytt försök:

”Jag kan mycket väl förstå saken. Vid varje ockupation kan det förekomma sådant, och särskilt så som de sovjetiska ockupationstrupperna i Tyskland nu är sammansatta. De bästa kadrerna förintades 1941, och flertalet av soldaterna kommer från avlägsna byar. De har ännu inte fått någon grundligare uppfostran. Men det borde väl vara möjligt att tala öppet om dessa saker. Vad jag vill är ju bara detta: att partiet får rätt att tala fritt och öppet om det, att det försöker förklara sakerna, att det tar avstånd från dessa intermezzon och på så sätt hindrar att partiets anseende blir allvarligt skadat. Om vi inte talar om det, kommer andra att göra det och utnyttja dessa intermezzon till en allmän nationalistisk hets.”

Min interlokutör nickade och tycktes vara ense med mig. Men han sade ingenting.

”Under de senaste aderton månaderna har ni ju varit i Moskva flera gånger. Har det inte åtminstone gjorts något försök att ta upp frågan där?”

”Jo, vi gjorde ett försök – hos Stalin.”

Han tystnade igen. Men jag släppte inte taget.

”Och hur gick det?”

”Stalin svarade med ett gammalt ryskt ordstäv: ‘I varje familj finns det ett svart får.’ Någonting mer sade han inte. När sedan en av oss försökte ta litet allvarligare på frågan och framhöll konsekvenserna, blev han avbruten av Stalin: ‘Jag tolererar inte att någon drar Röda arméns ära i smutsen.’ Därmed var samtalet slut.”

Jag tog inte upp några flera ömtåliga ämnen – men den söndagen i september 1947 hade jag fått klart för mig hur utomordentligt fast vi var bundna vid sovjetregimen.

Partihögskolan ”Karl Marx”

Inom den stalinistiska apparaten brukar partiledningen ge en ny arbetsuppgift åt en funktionär som har sysslat med samma uppgift i 1½ à 2 år.

I två år hade jag nu utan avbrott författat partiets studiematerial och hållit föreläsningar vid partihögskolan, vid partiets landsskolor och FDJ:s centralskola (i Goebbels’ förutvarande villa vid Bogensee). När jag i september 1947 blev kallad till min närmaste chef Anton Ackermann och socialistiska enhetspartiets dåvarande personalchef Franz Dahlem, anade jag att jag skulle få nya uppgifter inom partiet. De sade båda ungefär samma sak:

”Partiledningen anser det mycket angeläget att utvidga arbetet vid partihögskolan ‘Karl Marx’. Därför har det föreslagits att du skall flytta över till partihögskolan och undervisa där i omkring två år. Du kan själv välja fakultet. Har du lust till det?”

”Ja visst!”

Jag var mycket glad åt detta förslag. Nu, tänkte jag, skulle jag inte längre behöva driva propaganda för alla partiets politiska beslut och åtgärder, utan jag skulle få möjlighet att i lugn och ro syssla med teoretiska problem en smula på avstånd från dagspolitiken.

Partihögskolan låg i Liebenwalde, omkring 35 km nordost om Berlin. Redan till det yttre påminde byggnadskomplexet en smula om Kominternskolan i Kusjnarenkovo. Jag togs emot av Rudolf Lindau, partihögskolans dåvarande rektor. I Moskva hade jag på sin tid lärt känna honom under partinamnet ”Paul Grätz”. Han var en av de fåtaliga kvarlevande veteranerna: han hade varit medlem av Spartakusförbundets konstituerande utskott och tillhörde Tysklands kommunistiska parti sedan starten. Under emigrationstiden i Sovjetunionen hade han främst sysslat med förarbeten till en historik över Tysklands kommunistiska parti.

Rudolf Lindau tog vänligt emot mig och gav mig en orientering över partihögskolans arbete: ”Hittills har vi haft kurser på sex månader; nu skall vi börja med de första tvåårigа kurserna. Men halvårskurserna skall också fortsätta, fastän de får en annan karaktär.”

”Blir det en slags förkortade tvåårskurser?”

”Nej, det är en viktig skillnad: I tvåårskurserna skall vi utbilda unga bildbara kamrater, som har kommit till oss efter 1945 och som redan har gått igenom partiets krets- och landsskolor, till teoretiskt kunniga funktionärer och ansvariga partiarbetare. Halvårskurserna däremot är i första hand avsedda för äldre kamrater, som har varit verksamma som funktionärer i det kommunistiska eller socialdemokratiska partiet redan före 1933. Här skall vi göra dem förtrogna med de nya politiska uppgifterna och ge dem en högre teoretisk utbildning. Särskilt stor uppmärksamhet måste vi ägna åt kamraterna från Västtyskland.”

”Från Västtyskland?”

”Ja, omkring en fjärdedel av våra kursdeltagare, både i tvåårskursen och i halvårskursen, är kommunistiska funktionärer från Västtyskland som vi har åtagit oss att utbilda. Detsamma gäller för de fyra norska kamraterna, som vårt parti skall utbilda, eftersom partiet i Norge bara har veckoslutsskolor.”

Rudolf Lindau visade mig det välförsedda biblioteket och förde mig sedan till ”avdelningen för undervisningsmaterial”, där några medarbetare just höll på att hektografera kursmaterial.

”Här framställes allt kursmaterial för våra elever”, förklarade han. ”Före varje föreläsning får kursdeltagarna ett kortfattat hektograferat föreläsningsprogram, som också innehåller en förteckning över litteratur i ämnet. När föreläsningen är slut, får de det hektograferade studiematerialet för denna föreläsning i litteraturutlämningen och får ägna sig åt självstudier i anslutning till föreläsningen, antingen i läsesalen eller på sina rum. Dagen därpå hålles ett seminarium på tre timmar – ibland får de också längre tid på sig. En gång i kvartalet anordnas skriftliga prov, och när en termin är slut hålls det skriftliga och muntliga examina i varje ämne.”

Dagen därpå presenterade Rudolf Lindau mig för de fyra fakultetsledarna på partihögskolan.

De fyra fakultetsledarna kom alla från kommunistiska partiet – partihögskolan var en av de fåtaliga institutioner där det redan då inte fanns någon paritet mellan förutvarande socialdemokrater och förutvarande kommunister. För att man åtminstone skulle kunna uppvisa en ”symbolisk paritet” hade partihögskolans rektor Rudolf Lindau fått som vikarie en sympatisk och försynt äldre socialdemokrat, Paul Lenzer, som tidigare under många år varit verksam i socialdemokratiska partiets kulturarbete och i nykterhetsrörelsen. Givetvis hade han ingen möjlighet att hävda sig mot de kommunistiska partifunktionärernas övermakt i partihögskolan. Han fick nöja sig med att då och då hålla en föreläsning och svara för de kulturella arrangemangen vid skolan.

Jag träffade på nytt Walter Köppe från grupp Ulbricht, som under tiden hade fått lämna det politiska arbetet och blivit syssloman vid partihögskolan. Här kände han sig i sitt rätta element, men han var mycket angelägen om att man skulle kalla honom ”kamrat direktör”.

När jag tänkt mig om en smula bestämde jag mig för den historiska fakulteten, och nu fick jag lära mig hur man arbetade i partiets högsta ”kadersmedja”.

Redan under de första dagarna fäste jag mig vid skillnaderna gentemot Kominternskolan. År 1947 var socialistiska enhetspartiets högskola i Liebenwalde utrustad på ett förebildligt sätt, till och med bättre än Kominternskolan 1942/43. Utspisningen var riklig trots den svåra livsmedelsbrist som rådde i landet. Alla kursdeltagarna fick fickpengar, och deras familjer fick bidrag som ersättning för den lön de avstod från. Vid den tiden – på hösten 1947 – var bestämmelserna inte på långt när lika stränga som vid Kominternskolan. Kursdeltagarna fick lov att skriva brev, och över veckoslutet fick de resa till Berlin. Också på vardagarna var det tillåtet att lämna skolans område. Visserligen förekom det kvällar med kritik och självkritik, men detta kunde inte på något sätt jämföras med vad jag hade upplevat i Kominternskolan. Inte heller seminarierna var lika stränga. Visserligen utsattes ”oriktiga” åsikter och ”felaktiga” formuleringar för en skarp kritik, men vid den tiden ledde de ännu inte till att man blev relegerad från skolan och utesluten ur partiet.

För mig tedde sig skolan nästan liberal i jämförelse med Kominternskolan. Men de kursdeltagare, som inte hade möjlighet att göra sådana jämförelser och som inte kunde ana hur partihögskolan skulle se ut några år senare, hade en annan uppfattning. En förutvarande socialdemokrat stönade: ”Här känner jag mig som i en tvångströja.” Jag förstod honom, sedan han hade berättat för mig om några tidigare socialdemokratiska utbildningsanstalter.

Skillnaden mellan partihögskolan ”Karl Marx” och Kominternskolan låg inte bara i den friare atmosfären, utan också i sättet att studera. Vid socialistiska enhetspartiets partihögskola fanns det varken någon militär avdelning eller någon undervisning i illegalt arbete. Däremot bedrevs de rent teoretiska studierna delvis mera intensivt än vid Kominternskolan.

I filosofikursen gavs först en översikt över hela filosofins historia, och först därefter började man studera den marxistisk-leninistiska filosofin i detalj.

I politisk ekonomi gick man igenom ”Kapitalet” av Marx kapitel för kapitel, utdrag ur Hilferdings och Rosa Luxemburgs ekonomiska skrifter, Lenins teori om imperialismen och socialismens politiska ekonomi.

Vi som var lärare vid den historiska fakulteten skulle till en början ge en allmän översikt av världshistorien. Därefter kom vi in på Tysklands historia; vi började med Brandenburgs uppkomst och gick igenom den preussiska statens utveckling, Fredrik den stores roll och Tysklands enande under Bismarck. Den tyska arbetarrörelsens historia behandlades inte isolerat utan inom ramen av den allmänna tyska historien från 1848 till våra dagar.

Föreläsningarna i ”marxismen-leninismens grundfrågor” var av liknande karaktär som vid Kominternskolan. Där behandlades samma ämnen som vid alla partiskolor i öststaterna från Eisenach till Peking: klasserna och klasskampen – läran om staten – formell och reell demokrati – arbetarklassens roll – läran om partiet – kampen mot opportunism, reformism och revisionism – strategi och taktik – bondefrågan – den nationella och koloniala frågan.

Liksom vid Kominternskolan lade man stor vikt vid studiet och vederläggandet av ”fientliga” teorier och av ”motståndarnas” åsikter.

Med hänsyn till funktionärerna från socialdemokratin behandlade man emellertid ännu Rudolf Hilferdings och Karl Kautskys reformistiska avvikelser under deras senare år på ett mycket återhållsamt sätt. Lika försiktigt behandlades Lassalle. Visserligen kritiserade man hans uppfattningar, men hans roll i den tyska arbetarrörelsen framställdes ingalunda på ett så negativt sätt som jag hade upplevat vid Kominternskolan. August Bebel, som hade ställts på piedestal vid enhetskongressen 1946, betraktades vid den tiden ännu som fullständigt sakrosankt, och de kommunistiska lärarna viskade till varandra: ”Vi måste behandla honom så försiktigt som ett okokt ägg.”

Vid undervisningen i filosofi bedrevs studiet av motståndarnas och fiendernas idéer med särskild iver. Kursdeltagarna fick mycket ingående anvisningar om hur de skulle vederlägga den populära uppfattningen om marxismens påstådda ”determinism”, förhållandet mellan logik och dialektik behandlades utförligt, och det utdelades regelbundet hektograferat material under rubriken ”moderna angrepp mot den marxistiska filosofin”, som enbart innehöll utdrag ur borgerliga och socialdemokratiska skrifter.

Men liksom i Kominternskolan fanns det ett viktigt undantag: skrifter av Trotskij och Bucharin och andra representanter för viktiga oppositionsgrupper eller böcker av förutvarande kommunistiska funktionärer, som hade brutit med stalinismen, förekom inte i biblioteket, och inte heller i det hektograferade studiematerialet återgavs några utdrag ur sådana skrifter. År 1947 ansåg socialistiska enhetspartiets ledning i Östberlin det lika farligt att låta elever och lärare vid partihögskolan studera dessa skrifter som Komintern i Ufa 1942.

Längre fram skärptes denna inställning ännu mera. Man fick inte ens nämna namnen på ledande kommunistiska funktionärer som sedermera hade brutit med stalinismen. När Arthur Dorf, en gammal spanienkämpe som var lärare vid fakulteten för ”marxismen-leninismens grundfrågor”, i en föreläsning nämnde Paul Frölichs namn (Frölich var en gammal stridskamrat till Karl Liebknecht och Rosa Luxemburg som hade anslutit sig till oppositionen i slutet av 1920-talet), störtade fakultetsledarinnan Frieda Rubiner som en furie upp på podiet och skrek: ”Jag tolererar inte att man här uttalar namnen på trotskistiska förrädare.”

Omkring två tredjedelar av alla föreläsningar hölls av partihögskolans egna lärarkrafter. Då det vid var och en av de fyra fakulteterna utom ledaren fanns tre å fyra lärare och några assistenter, hade varje lärare gott om tid att förbereda sig till sina föreläsningar.

Dessutom hölls föreläsningar av gäster från socialistiska enhetspartiets centralsekretariat, från redaktionen av den teoretiska tidskriften ”Einheit” och universitetet i Östberlin och emellanåt också av ledande funktionärer från satellitstaterna. Delvis ingick dessa gästföreläsningar i vår

allmänna kursplan, delvis behandlade de helt andra ämnen som ansågs nödvändiga för allmänbildningens höjande.

Under gästföreläsningarna på partihögskolan om specialproblem i socialistiska enhetspartiets aktuella politik talade partiets ledande funktionärer givetvis mycket mera öppet än de gjorde vid allmänna möten. På detta sätt fick vi en ganska klar bild av läget i sovjetzonen och svårigheterna inom partiet – i vissa fall blev vi rentav tillsagda att inte göra några anteckningar.

Några veckor efter att jag kommit till partihögskolan, på senhösten 1947, meddelades det vid en lärarkonferens:

”Från högre ort har det föreslagits att partihögskolan skall utvidgas. De lokaler vi har här i Liebenwalde räcker inte till för detta. Man har redan börjat arbetet på att iordningställa vår nya partihögskola, som skall ligga i Klein-Machnow utanför Berlin. Vi kommer antagligen att flytta dit i början av 1948.”

Flyttningen ägde rum i början av 1948, och därefter vidgades partihögskolans verksamhet. Man ökade antalet sexmånaderskurser för ansvariga funktionärer, och samtidigt anordnades andra kortare kurser av olika slag.

I början av 1948 – mindre än tre år efter Hitler-Tysklands kapitulation – tyckte vi att detta väldiga byggnadskomplex, där hundratals funktionärer utbildades samtidigt, var det ståtligaste man kunde tänka sig. Men det var bara en början.

Redan 1949 förlängdes sexmånaderskurserna för ansvariga funktionärer till nio månader; från och med 1950 infördes också ettåriga kurser, och på hösten 1950 inledde partihögskolan korrespondenskurser som småningom byggdes ut och som efter tre år hade utvidgats till femåriga korrespondenskurser. I februari 1953 började den första treåriga kursen; sedan 1954 förekommer det endast treåriga kurser som avslutas med statsexamen. Under tiden fick partihögskolan också rätt att promovera doktorer och utnämna docenter.

Från dessa kurser kommer årligen hundratals och tusentals – och för varje år allt flera – grundligt skolade funktionärer, som är fast övertygade om att deras världsåskådning är den enda rätta.

Ulbricht och Tulpanov kommer på besök

Kort efter att vi flyttat – det var på våren 1948 – började vi märka att en omläggning av ”linjen” förestod. Grotewohl, Pieck och Ulbricht kom allt oftare på besök till högskolan. Den 16 april 1948 höll Ulbricht ett fem timmar långt föredrag om det allmänna läget i sovjetzonen för att förbereda oss på de förestående förändringarna. Ulbricht talade öppet om saker och ting som delvis blev ”officiella” först ett halvår senare. De viktigaste punkterna i hans instruktionsföredrag var följande:

Under tiden 1945-1947 fanns det många frågor som inte kunde behandlas öppet. Socialistiska enhetspartiet måste gå fram steg för steg, både på grund av den ideologisk-politiska efterblivenheten inom partiet och av utrikespolitiska skäl.

Fram till 1947 hade man hållit på med att skapa grundvalarna för en antifascistisk-demokratisk ordning. Nu på våren 1948, då 40 % av produktionen ligger i händerna på folkägda företag och då kapitalismen på ett avgörande sätt försvagats, kan man betrakta denna period som avslutad. Detsamma gäller för jordbruket. Jordreformen är avslutad, de stora jordegendomarna är definitivt och oåterkalleligt uppdelade. Nu gäller det för partiet att stödja sig på de små och medelstora bönderna och skapa en organisation för att reducera storböndernas inflytande.

Genom de djupgående förändringarna i samhällsförhållandena, förklarade Ulbricht, hade klasskampen blivit skärpt, men klasskampens former och metoder hade blivit andra än förr. ”Nu har vi möjlighet att genomdriva våra krav med statsapparatens hjälp. Å andra sidan måste vi sträva efter att göra massorganisationerna mera aktiva och på så sätt ge blockpolitiken ett nytt innehåll.”

Vårt parti har blivit ett statsparti, som bär det huvudsakliga ansvaret för lösandet av alla problem som berör folkpolisen, den ekonomiska planeringen, jordbruket och kulturpolitiken.

”Blockpolitiken” har spelat en stor roll under den första fasen av utvecklingen. Men nu börjar de reaktionära krafterna inom de borgerliga partierna åter röra på sig och strävar under förevändningen av en ”omprövning” att upphäva våra åtgärder.

Inte heller nu skall vi slå in på vägen till enpartisystemet, men vi skall se till att vårt parti förblir den ledande och bärande kraften i staten. Men också under denna nya period måste vi samarbeta med de båda andra partierna. ”Det skulle kanske inte vara så dumt att bilda ett par till”, sade Ulbricht med ett sarkastiskt leende. Vi visste att detta inte var ett infall i förbigående – i själva verket tillkännagavs det två månader senare att ”Nationaldemokratiska partiet” och ”Demokratiska bondepartiet” hade bildats. De hade båda till uppgift att försvaga de existerande borgerliga partierna i sovjetzonen (kristligt-demokratiska unionen och liberaldemokratiska partiet) och att splittra de politiska krafter som stod utanför socialistiska enhetspartiet.

Genom detta Ulbrichts instruktionsföredrag blev vi på partihögskolan redan i mitten av april förberedda på den politiska kursförändring, som under sommaren och hösten 1948 skulle föra med sig genomgripande förändringar i hela situationen i sovjetzonen. Nu slutade man upp med den ”bromsning” av utvecklingen i sovjetzonen som hade ägt rum fram till slutet av 1947 med hänsyn till situationen i det övriga Tyskland och relationerna till de västallierade.

När den ”nya fas”, som Ulbricht hade förebådat, tog sin början, aktualiserades frågan om ”folkdemokratin” – det politiska system som hade utbildats i östblockets stater.

Man kan därför föreställa sig vår spänning, när Rudolf Lindau några dagar efter Ulbrichts föredrag meddelade: ”I övermorgon kommer kamrat överste Tulpanov, den sovjetiska militäradministrationens politiske rådgivare, att hålla ett föredrag hos oss över ämnet ‘Folkdemokratin’.”

Överste Tulpanov hade studerat filosofi i Leningrad. Sedan hade han varit partifunktionär i många år. Han höll sitt föredrag på tyska.

Han hade visserligen manuskriptet framför sig, men han framförde långa stycken fullständigt fritt. Över hälften av föredraget, som varade i sex timmar, ägnades åt en analys av folkdemokratins uppkomst.

Tulpanov förklarade att folkdemokratin var en övergångsform som skulle skapa förutsättningarna för en socialistisk utveckling. Klasskampen i de folkdemokratiska länderna ägde rum i speciella och nya former. Folkdemokratin skulle utvecklas till en proletariatets diktatur, inte genom en ny revolution, utan genom en konsekvent fortsatt utveckling, men därvid var det nödvändigt att skapa ett enhetligt parti. ”I och med att den folkdemokratiska revolutionen avslutats har sålunda den process inletts, varigenom denna revolution skall förvandlas till en socialistisk revolution.”

Särskilt intressanta var hans anmärkningar om situationen i de olika östeuropeiska staterna på våren 1948: ”Om vi föreställer oss en bred flod, där den borgerliga kapitalistiska demokratin ligger på ena stranden och den socialistiska statsformen på den andra, så skulle vi i dag kunna säga att Jugoslavien redan har kommit fram till den andra stranden, medan Bulgarien tar de sista simtagen för att komma i land, Polen och Tjeckoslovakien är ungefär mitt i floden, och

efter dem kommer Rumänien och Ungern, som bara har tillryggalagt en tredjedel av vägen, medan sovjetzonen i Tyskland ännu inte har kommit mer än ett par simtag från den borgerliga stranden.”

Jag tänkte på vad Mischa Wolf hade sagt om att Tulpanov redan på hösten 1947 i en trängre krets hade vänt sig mot Ackermanns tes, och nu väntade jag med spänning på vad han skulle säga i fråga om de olika vägarna till socialismen.

Nu, i mitten av april 1948, ansåg Tulpanov tydligen att tiden var inne att även inför en större församling modifiera tesen om de olika vägarna till socialismen:

”Visserligen finns det specifika former, som svarar mot förutsättningarna i varje särskilt land. Formerna och metoderna kan vara olika, men innehållet måste alltid vara detsamma ... Erfarenheten visar att det inte finns någon specifikt nationell bulgarisk, nationell jugoslavisk, nationell polsk eller speciell ungersk eller tjeckoslovakisk väg för övergången till socialismen.” [1]

En halvtimme senare satt vi tillsammans med Tulpanov i direktionsrummet. ”Allt som här har sagts är bara avsett för lärarnas information, och det får inte behandlas på seminarierna”, framhölls det med eftertryck. Tulpanov gjorde en del antydningar om en förestående skärpning av de internationella relationerna och en ”snabbare politisk utveckling” i sovjetzonen.

Några veckor efter föredraget om ”folkdemokratin” fick vi återigen besök av överste Tulpanov – men nu kom han inte för att hålla föredrag. Han kom till en liten konferens med representanter för centralkommittéerna i några utländska kommunistiska partier, bland andra det österrikiska, det tjeckoslovakiska och det norska partiet. Från det tyska socialistiska enhetspartiets centralsekretariat deltog bland andra Pieck och Dahlem, från partihögskolan Rudolf Lindau och två lärare, av vilka jag var den ene. De utländska representanterna redogjorde i korthet för läget inom sina verksamhetsområden.

I slutet av konferensen sade Wilhelm Pieck några ord för att tacka överste Tulpanov och de sovjetiska ockupationsmyndigheterna. Han hade nätt och jämnt slutat, då Tulpanov med ett vänligt leende förklarade:

”Kamrater, jag känner mig hedrad av att kamrat Pieck har en så hög uppfattning om den sovjetiska ockupationsmakten, men jag skulle i alla fall vilja säga att den sovjetiska ockupationsmakten i Tyskland har gjort otroligt många och allvarliga fel, som det tyvärr är mycket svårt att rätta till. Den enda ursäkt jag kan anföra är att vi aldrig förut hade haft att göra med en socialistisk ockupation. En socialistisk ockupation – det var något fullständigt nytt för oss. Här i denna krets kan jag kanske ge er en försäkran om att för den händelse vi någon gång i framtiden återigen skulle tvingas av våra motståndare att genomföra socialistiska ockupationer, så skall vi ha tagit lärdom av våra erfarenheter i Tyskland och sköta oss bättre.”

Jag gick hem i djupa tankar, bekymrad över uttrycket ”socialistisk ockupation”, som Tulpanov hade använt på ett så älskvärt och självklart sätt. Nu var det inte längre 1946, och jag hade blivit mycket mera kritisk i många frågor.

---

[1] En förkortad och mildrad version av Tulpanovs föredrag på partihögskolan publicerades kort därefter under pseudonymen ”E. Perling” i tidskriften ”Neue Welt”. Alla viktigare partiinstanser instruerades att noggrant studera denna artikel. Partiets lands- och kretsskolor ålades att ta med den i sin obligatoriska kurslitteratur. Givetvis sades det ingenting om att det var den sovjetiska militäradministrationens politiske rådgivare som dolde sig bakom signaturen ”E. Perling”.

Socialistisk ockupation – var det inte i grund och botten två begrepp som uteslöt varandra? Hade inte Friedrich Engels skrivit: ”Det segrande proletariatet kan inte med tvång lyckliggöra något främmande folk utan att därigenom undergräva sin egen seger.” [1]

Det hade fogats ännu en liten sten till mosaiken av mina tvivel och betänkligheter.

IX. Jag bryter med stalinismen

För tvivel och betänkligheter och för uppfattningar som inte överensstämmer med den officiella linjen finns det i de östtyska funktionärskretsarna ett särskilt uttryck: ”politiska magplågor”. De flesta funktionärer behåller sina ”politiska magplågor” för sig själva, men åtskilliga låter sina bästa vänner under tysthetslöfte ta del av dem.

De ”politiska magplågornas” karaktär beror givetvis på vad vederbörande har för arbetsuppgifter inom partiet, i näringslivet eller förvaltningen, på hans politiska skolning och på hans ”rang”. Men även om de ”politiska magplågorna” tar sig mycket olika uttryck inom olika kategorier av funktionärer, har de i stort sett alltid två gemensamma kännetecken:

För det första: de har knappast någonting att göra med ”västerländska” argument och ”västerländska” livsåskådningar, utan de är uttryck för oppositionella stämningar och uppfattningar inom själva systemet, för motsägelser mellan å ena sidan Marx’ och Lenins läror, å den andra den stalinistiska teorin och praktiken.

För det andra: icke-partimedlemmar får aldrig höra ens en antydan om dessa ”politiska magplågor”. Det kan förekomma – och jag har själv ofta upplevat det – att en funktionär, som i sitt stilla sinne hyser de starkaste betänkligheter, under diskussioner med folk från västern försvarar den officiella partilinjen hårdnackat och skenbart av fullaste övertygelse. Interlokutören från västern lämnar honom i den fasta förvissningen att han har talat med en 150-procentig stalinist. Han betraktar hela samtalet som onyttigt och meningslöst, under det funktionären, som i själ och hjärta redan är oppositionell, efteråt noggrant redogör för sitt samtal i en trängre krets och kan diskutera det i timtal med oppositionella kamrater.

”Politiska magplågor”

Även om jag vid den tiden var mycket jäktad och hela min tid var fylld med partiarbete – detsamma gäller väl för alla partifunktionärer i öststaterna – var det ofrånkomligt att det gång efter annan dök upp kritiska reflexioner och tvivel. Inte sällan vaknade minnet av obehagliga och smärtsamma händelser, som jag länge hade trängt ned i djupet av mitt medvetande:

hur min mor blev arresterad och hur jag förgäves knackade på hennes dörr;

de oroliga tankar jag haft och den fruktan jag känt i åratal på barnhemmet på grund av processerna och arresteringarna, skräcken hos människorna i Moskva under de stora utrensningarna 1936-1937 och – vad som var ännu värre – den likgiltighet som de till sist visade; hur min vän Rolf blev arresterad i sovsalen på barnhemmet i mars 1938;

pakten med Hitler-Tyskland och hur den drog med sig en utgallring av den antifascistiska litteraturen;

de drakoniska straffbestämmelserna mot arbetarna på sommaren 1940; den skrämda blicken hos studentskan som under tysthetslöfte talade om för mig att hon var tvungen att arbeta för NKVD;

människorna som svalt i Karaganda och Ufa, samtidigt som de privilegierade funktionärerna var fullständigt oberörda av deras nöd;

---

[1] Brev från Friedrich Engels till Karl Kautsky den 12 september 1882.

den skrämmande atmosfären under kritik- och självkritikaftnarna i Kominternskolan, i synnerhet då kamrat Willy blev relegerad; den sorgsna blicken hos funktionären som hade blivit relegerad från Kominternskolan och som tiggde ett stycke bröd av mig i Ufa; Ulbrichts högmodiga överlägsenhet gentemot kamraterna i Tyskland som hade kämpat illegalt, hans hårdhet i konflikten med Koenen vid centralkommitténs sammanträde, hans list och svek då han utmanövrerade socialdemokraterna vid fackföreningsvalen i Berlin.

Och det fanns många andra saker som hade gjort mig beklämd och fortfarande gjorde mig beklämd, men jag försökte ofta värja mig mot sådana minnen och betänkligheter emedan de inte passade in i den världsbild som jag fostrats till, emedan jag inte ville att de skulle störa mig i min tro, i mitt arbete och i mina förhoppningar.

Ju mer skolad jag blev, desto större möjligheter fick jag att vederlägga alla mina betänkligheter och tvivel med komplicerade teoretiska argument, som låg på ett vida högre plan än den officiella propagandan för ”massorna”.

Men å andra sidan stärktes just härigenom mina tvivel och betänkligheter. Jag kunde snart konstatera att jag ingalunda stod ensam, la, att just de mest skolade funktionärerna ofta var de som gick längst i kätteri. Tills vidare inriktades hela vårt hopp på att en kommande socialistisk utveckling i Tyskland inte skulle äga rum i de former och med de metoder som vi lärt känna i den stalinistiska Sovjetunionen. I denna önskan om en självständig, av Sovjetunionen oberoende politik kände vi oss styrkta genom de uttalanden av Marx, Engels och Lenin, som vi alla kände till och som fördes vidare från man till man.

Vi kände alla till vad Karl Marx hade sagt i sitt tal i Amsterdam den 15 september 1872:

”Arbetaren måste en dag ha den politiska makten i sin hand för att lägga grunden till en ny organisation av arbetet ... Men vi har inte påstått att de vägar som leder fram till detta mål överallt är desamma. Vi vet att man måste ta hänsyn till de olika områdenas institutioner, seder och traditioner.”

Och även Lenin hade på hösten 1916 förklarat att folken inte skulle nå fram till socialismen ”på alldeles samma väg”, utan att de skulle ”ge sin egenart åt de olika sidorna av samhällslivet”.

Vid bolsjevikernas åttonde partikongress i mars 1919 hade Lenin framhållit för delegaterna: ”Man får inte dekretera någonting från Moskva.” I sitt tal på Kommunistiska internationalens tredje kongress år 1921 hade han vänt sig till de utländska kamraterna och förklarat: ”Kommunistiska internationalen kommer aldrig att kräva att ni skall slaviskt efterapa ryssarna.” Särskilt gillade vi Lenins ord vid Kominterns fjärde kongress år 1922, då han gjorde sig lustig över de utländska funktionärer, som ”hänger upp ryska resolutioner som helgonbilder i hörnet och knäfaller framför dem”.

Inte ens de teser om den speciella vägen till socialismen, som Ackermann publicerade i slutet av 1945 och som längre fram blev partiets officiella linje, gick tillräckligt långt för åtskilliga av de självständigt tänkande funktionärerna, ty trots dessa teser nödgades vi i praktiken stödja Sovjetunionens politiska kurs och dess praktiska åtgärder.

Ju mera påtagligt partiet blev bundet vid de sovjetiska ockupationsmyndigheterna och vid sovjetregeringen, desto kraftigare blev de ”politiska magplågorna” och desto större den krets av ämnen som togs upp i ”samtalen man och man emellan”. Vi kände oss inte väl till mods vid tanken att vi nu kanske skulle slå in på en sådan utveckling som Sovjetunionen hade genomgått under Stalin. Det hände inte sällan, att vi som kände till Sovjetunionen av egen erfarenhet blev utfrågade av andra funktionärer om hur det ”oss emellan sagt” egentligen såg ut i Sovjetunionen. Det kunde inte undvikas att förutvarande emigranter sammanträffade med de illegala kämparna i Tyskland och kritiskt tänkte igenom åtskilliga problem.

Var Hitler-Stalin-pakten verkligen bara en nödvändig utrikespolitisk kompromiss?

Hur förhöll det sig egentligen med befrielsen av västra Ukraina och västra Vitryssland? Hade den inte genomförts på grundval av en över- enskommelse med Hitler-Tyskland? Hade det inte – man var nästan rädd för att uttala tanken – i själva verket varit en imperialistisk delning av Polen?

Och hur var det med det finska kriget? Var det inte Sovjetunionen som gick till angrepp mot Finland?

Var inte ledarkulten och det ständiga framhävandet av Stalins ”visa ledning” och hans ofelbarhet något som stod i strid med den ursprungliga idén om en levande socialistisk rörelse? Hade inte Marx, då han blev medlem av ”Kommunisternas förbund”, krävt att man i förbundets stadgar skulle stryka allt som befrämjade auktoritetsvidskepelsen? Och hade inte Rosa Luxemburg sagt att ”misstag som begås av en verklig revolutionär arbetarrörelse är historiskt sett oändligt mycket mera fruktbara och värdefulla än ofelbarheten hos den allra bästa centralkommitté”?

Stod inte över huvud taget de metoder som Stalin infört i partiet i motsättning till Marx’ och Engels idéer om ett arbetarparti? ”Alla medlemmar är jämlikar och bröder och som sådana skyldiga att hjälpa varandra i varje situation”, hette det i stadgarna för ”Kommunisternas förbund”, som grundades av Marx och Engels. Men hos Stalin läste vi:

”I vårt parti finns det, om vi betraktar det ledande skiktet, omkring 3000 å 4000 högre ledare. De bildar, skulle jag vilja säga, vårt partis generalstab.

Sedan kommer 30 000-40 000 ledare i mellangraderna. Det är våra partiofficerare.

Därefter kommer 100 000-150 000 lägre funktionärer. Det är så att säga partiets underofficerskår.”

Vi kunde inte låta bli att göra våra egna reflexioner över den påfallande motsättningen mellan Marx’ idé om broderskapet inom partiet och Stalins idé om officers- och underofficerskårerna.

Stod inte Sovjetunionens kommunistiska partis hegemonianspråk, parollen om Sovjetunionens ”ledande roll”, i direkt strid med principerna för en internationell arbetarrörelse, med Marx’ och Engels’ principer? Hade inte Friedrich Engels år 1874 skrivit i förordet till ”Det tyska bondekriget”: ”Det ligger ingalunda i denna rörelses intresse att någon enskild nations arbetare marscherar i spetsen för den.”

Vi mindes också vad Lenin hade sagt vid februarirevolutionen 1917:

”Det har blivit det ryska proletariatets ärofulla lott att ... inleda raden av revolutioner. Men idén att betrakta det ryska proletariatet som det utvalda bland alla länders proletariat är oss absolut främmande.”

Och Stalins nationalitetspolitik? Var det inte ett fullständigt avståndstagande från de socialistiska principerna för en nationalitetspolitik, när man framhävde allt ryskt och betecknade det ryska folket som den ”ledande nationen”?

Allra mest diskuterade vi ”utrensningarna” – i synnerhet den stora ”tjistkan” under åren 1936-1938. Sedan dess hade det gått mer än ett årtionde, och ändå kom vi ständigt tillbaka till dessa händelser. Var det inte Lenins stridskamrater, oktoberrevolutionens hjältar, som mejades ner av NKVD-truppernas salvor? Var inte de andra hundratusentals offren för de stora utrensningarna partisaner från inbördeskriget och gamla bolsjeviker? Kunde det vara en slump att man före utrensningen hade förbjudit de gamla bolsjevikernas förening?

När jag nu tänker tillbaka på de ”samtal man och man emellan” som vi förde på den tiden, tror jag att våra ”politiska magplågor” kan sammanfattas i följande punkter:

1. Socialistiska enhetspartiets (eller något annat lands stalinistiska partis) beroendeställning i förhållande till Sovjetunionen och Sovjetunionens kommunistiska parti stod i strid med Marx' och Engels' krav på likaberättigande för den socialistiska arbetarrörelsen i varje land.
2. Den stalinistiska tesen att de folkdemokratiska länderna (dvs. de östliga satellitstaterna) skulle följa Sovjetunionens exempel stred mot den av Marx och Engels proklamerade principen att utvecklingen till socialismen i varje land måste ske i enlighet med dess egna ekonomiska, politiska och kulturella förutsättningar.
3. Den av stalinismen proklamerade principen om det ständiga stärkandet av statsmakten i Sovjetunionen och östblocksstaterna stod i strid med Marx' och Engels' läror, enligt vilka en socialistisk utveckling skulle leda till statens försvagande och slutligen till dess bortdöende.
4. De statliga företagschefernas allmakt i Sovjetunionen och östblocksstaterna stod i motsats till Marx' och Engels' krav om att de socialistiska industriföretagen skulle ledas av valda arbetarutskott.
5. Stalinismens hävdande av en klok lednings ofelbarhet och dess auktoritetsvidskepelse stod i motsats till den beredvillighet att angripa problemen frimodigt och öppet, som vi fann i Marx' och Engels' och även i Lenins skrifter.
6. Undertryckandet av åsiktsfriheten inom partiet framstod särskilt klart för oss när vi i Lenins skrifter läste om de öppna och fria diskussioner som tidigare varit vanliga inom det bolsjevikinka partiet.
7. De oerhörda privilegierna för funktionärerna inom partiet, staten och näringslivet stod i motsats till Marx', Engels' och Lenins läror, enligt vilka ingen i ett socialistiskt samhälle skulle ha rätt till ”en betalning som överstiger en vanlig arbetarlön”.
8. Den ständiga skärpningen av förtrycket stod i motsats till de av Marx, Engels och Lenin förkunnade principerna att inskränkandet av friheten endast var att betrakta som en övergående åtgärd mot utsugarklassen som skulle upphävas när denna berövats sin makt och efterträdas av vidsträckt frihet för alla arbetande människor.

Dessa ”politiska magplågor”, som jag här bara kunnat skissera i all korthet, ter sig kanske märkvärdiga för dem som är mera vana att bilda sig omdömen och åsikter på grundvalen av egna erfarenheter och personliga upplevelser. Men det var dessa frågor som upptog oss och som vi diskuterade i våra ”samtal man och man emellan”. I biblioteken på partihögskolorna kunde man ofta se att de citat jag här anfört – och givetvis också många andra som stod i motsats till den stalinistiska politiken – var understrukna med grova streck.

För oss som fått vår skolning i östern och var genomsyrade av dess ideologi betydde sådana citat ofta mera än de bittraste och hemskaste personliga upplevelser. De bekräftade våra tvivel och betänkligheter och bevisade riktigheten av våra oppositionella åsikter. Hos en funktionär som har vuxit upp i det stalinistiska systemet och fostrats i dess ideologi tar oppositionen sin början utifrån en marxistisk ståndpunkt, genom att han försvarar Marx', Engels' och Lenins läror mot stalinismens förvanskningar.

”Pajoker” och privilegier

Funktionärernas privilegier var ett av de värsta missförhållandena, som ofta gav anledning till ”politiska magplågor”. För mig och mina vänner, som hade vuxit upp i Sovjetunionen, var detta ingenting nytt, och de materiella förmånerna för funktionärer i staten, näringslivet och partiet utgjorde till en början inget problem för oss. Visserligen hade jag redan tidigare, år 1942 i Karaganda, sett en viss orättvisa i det förhållandet att olikheterna var så utomordentligt påtagliga under krigstiden, då den stora massan av arbetarna – och för övrigt också många

partifunktionärer – bokstavligt talat svalt, under det en liten grupp funktionärer inte hade några som helst materiella bekymmer. Men det var bara privilegiernas storlek som jag fann överdriven, själva systemet vände jag mig inte mot.

Det var en slump som gjorde att jag började reflektera närmare över saken. Det var i oktober 1945, i början av den stora enhetskampanjen. Jag hade just kommit ut från mitt kontor och var på väg till centralkommitténs matsal. I trappan blev jag tilltalad av en medelålders man med sympatiskt utseende.

”Ursäkta, kamrat, arbetar du här?”

”Ja, i agitpropavdelningen.”

”Det var ju utmärkt. Jag har nämligen blivit inbjuden som kommunistisk funktionär från Västtyskland. Jag har just fått matkuponger, men jag vet inte var matsalen är.”

”Det beror på vad för sorts kupong du har.”

Han såg häpen på mig och visade mig sin kupong. Det var en kupong av kategorin 3 – för de ”mindre viktiga” medarbetarna. Jag visade honom vägen.

”Säg mig, finns det olika sorts mat för medarbetarna här i centralkommittén?

”Ja visst, det finns fyra olika sorters kuponger, beroende på vad vederbörande har för befattning.”

”Ja men ... är de inte kamrater allesammans?”

”Jo, givetvis – också städerskorna, chaufförerna och nattvakterna är beprövade partimedlemmar.”

Han såg förskräckt på mig: ”Olika kuponger, olika sorts mat ... men de är ju kamrater allihop!”

Han vände sig om och gick utan att säga adjö; strax efteråt hörde jag porten gnälla. Kamraten hade lämnat centralkommitténs hus. Jag gick i funderingar över gården till matsalarna. Jag passerade de lokaler där de båda lägsta kategorierna, 3 och 4, utspisades, och fick för första gången en känsla av beklämning när jag öppnade dörren till avdelningen för vår kategori. Här serverades en utmärkt måltid med flera rätter på bord med vita dukar åt de högre funktionärerna. ”Märkvärdigt att jag aldrig har tänkt på det förut!”

Så påminde jag mig de luxuösa villorna i Niederschönhausen, där Pieck, Grotewohl, Ulbricht, Dahlem, Ackermann och andra bodde. Nästan varje veckoslut kom jag dit på besök. Hela kvarteret var inhägnat, och de båda utgångarna bevakades av sovjetiska vaktposter.

”Må så vara”, sade jag till en av de ledande funktionärerna som bodde där. ”Jag förstår att det är nödvändigt med säkerhetsåtgärder. Men måste det ovillkorligen vara sovjetsoldater? Naturligtvis behöver ni en rymlig bostad, men måste det absolut vara en pompös villa? Det är visserligen ingen principiell fråga, men under den allmänna nöd som nu råder kan dessa privilegier väcka bitterhet hos befolkningen.”

Min interlokutör blev allvarlig.

”Jag hade inte väntat mig att du skulle ha så efterblivna åsikter. Det är ju att falla undan för motståndarnas propaganda. Det är ingenting annat än ett återfall i småborgerliga nivelleringsidéer. Varför skulle inte våra ledande kamrater få bo i villorna? Eller vill du kanske lämna dem tillbaka åt nazisterna?”

”Men det har jag ju inte alls sagt”, svarade jag, ”jag är mot dessa pompösa villor i en tid av allmän nöd, mitt under de politiska uppgörelserna i Berlin, då det är allmänt känt att de socialdemokratiska funktionärerna i Västberlin lever i betydligt blygsammare förhållanden

och att till och med gamle Külz i liberaldemokratiska partiet har en trerumsvåning någonstans i ett hyreshus.”

”Jag har ofta ett intryck av att du trots din ansvarsfulla ställning är något av en revolutionär svärmare.”

Orden ”revolutionär svärmare” uttalade han med apparatmannens kyliga överlägsenhet. Jag sade ingenting mera. Givetvis behöll man både villorna och den sovjetiska bevakningen.

Det fanns för övrigt en del kamrater som till en början vägrade att bo i dessa villakvarter. Men argumentet att det låg i partiets intresse var alltid tillräckligt starkt för att de skulle acceptera villan. Många av dem trivdes inte i de luxuösa husen och hade såsom trofasta arbetarfunktionärer dåligt samvete. Men andra vande sig snabbt vid sina nya levnadsförhållanden. Bland självständigt tänkande funktionärer cirkulerade en anekdot: Efter en lukullisk måltid vräkte sig en hög funktionär på divanen och utbrast spontant: ”Det är i alla fall härligt att höra till den härskande klassen!”

Villorna och den hierarkiskt graderade matransoneringen var inte de enda privilegierna för höga funktionärer. Centralkommitténs hus vid Wallstrasse hade nätt och jämnt blivit inrett när vi fick höra, att man hade öppnat ett vilohem som enbart var avsett för medarbetare i centralkommitténs apparat. Det låg i Bernicke utanför Bernau och var (för den tidens förhållanden) mycket luxuöst inrett; det låg i en väldig park och var fullständigt avspärrat från yttervärlden. I jämförelse med den förträffliga mat som serverades där tedde sig utspisningen i centralkommitténs hus torftig. Här tillbringade vi våra semestrar. Emellanåt skickades också funktionärer till Bernicke på några dagar för att komma i form igen efter en ansträngande arbetsuppgift. Men en sak får man inte glömma: om privilegierna var stora, så var det också stora krav som partiet ställde på sina funktionärer. Det var många som tjänade partiet till fullständig fysisk utmattning. När de var fysiskt och psykiskt fullständigt nere fick de koppla av en kortare tid. Men de funktionärer som av hälsoskäl eller på grund av hög ålder inte längre var vuxna de uppgifter partiet gav dem – bortsett från de allra högsta funktionärerna – slängdes bort som utpressade citroner. Det var den renodlade nyttoprincipen.

Man var mycket noga med rangordningen i fråga om alla privilegier. Från början var vilohemmet i Bernicke avsett för alla funktionärer inom centralkommitténs apparat. Men inom kort genomfördes en differentiering. För de allra högsta medlemmarna av centralsekretariatet inrättades ett ännu mera exklusivt vilohem i Seehof.

Rangordningen iakttogs också noga i fråga om de berömda ”pajokerna”, de stora paketen med livsmedel, cigarretter, tobak, spritdrycker och choklad, som vi regelbundet fick vid sidan av våra livsmedelskort och bespisningen i centralsekretariatet. Sådana pajoker utdelades inte bara till högre partifunktionärer och partifunktionärer i mellangraderna, utan också till funktionärer i statsapparaten och den ekonomiska förvaltningen, till vetenskapsmän, specialister, författare och konstnärer, och de var därför särskilt starkt differentierade med hänsyn till vad vederbörande hade för funktion, hur ”viktig” han var.

I Sachsen träffade jag en partifunktionär som hade varit verksam inom fackföreningsrörelsen och som kände väl till situationen på arbetsplatserna. Han hade förtroende för mig och ville för en gångs skull

lätta sitt hjärta.

”Oss emellan sagt”, sade han, ”märker vi här nere beroendet av ryssarna ännu påtagligare än ni där uppe, där formerna är en smula hövligare. Det är nämligen en hake med paj okerna ...”

”Det kan jag tänka mig. Arbetarna måste ju vara förbittrade.”

”Ja, det med – men det är en annan sak också.” Och så berättade han för mig hur det hade gått för en ”pajok-funktionär” i hans stad.

En god kamrat, som hade suttit många år i koncentrationsläger, kom tillbaka till sin gamla arbetsplats. Arbetarna tog emot honom med glädje, och snart blev han återigen en allmänt betrodd funktionär på arbetsplatsen. Så kom demonteringen. Ryssarna lovade honom, att när demonteringen var avslutad skulle allt vara klart och arbetarna skulle kunna arbeta obehindrat. Kamraten trodde dem, och arbetarna litade på hans förklaring. Demonteringen genomfördes. Nu trodde arbetarna att allt var klart, de gick till verket med stor iver, de skaffade fram maskiner på ett eller annat sätt och byggde upp företaget på nytt – det blev inte riktigt lika bra som förut, men i varje fall kom driften i gång. Så gick det några månader, och kamraten blev återigen kallad till ryssarna. De meddelade honom att företaget skulle demonteras på nytt. Han vädjade enträget till dem, påminde dem om vad de lovat vid den första demonteringen och bad dem tänka på hans rykte och partiets anseende. Men ingenting hjälpte. Ryssarna höll fast vid den andra demonteringen. Han vägrade att försvara detta inför arbetarna. Officeren log hånfullt: ”Om ni inte gör det”, sade han, ”skall ag tala om för arbetarna hur mycket pajoker och särskilda förmåner ni har fått under tiden.” Och så tog han fram en lista. Allt var noga sammanräknat, och det var åtskilligt han hade fått på ett och ett halvt år. Då förstod kamraten vad pajokerna betydde. Dagen därpå försvarade han också den andra demonteringen inför arbetarna. Men nu är han inte längre den han varit. Han är en bruten man.

Efter denna berättelse förstod också jag att pajokerna inte enbart är en solidarisk hjälp åt uppoffrande kamrater och att de inte uteslutande är avsedda för att skydda kadrerna ...

Propagandan från väster

I allmänhet väcker det förvåning när jag väster om järnridån talar om att jag sedan år 1945 dagligen har läst de viktigaste västtidningarna. Jag får omedelbart frågan: ”Nå, hur påverkades ni av det?” Tyvärr kan jag bara svara: ”Inte ett dugg. Om man över huvud taget kan tala om någon påverkan – bortsett från enstaka undantagsfall – så skulle det vara att denna läsning snarast hindrade mig från att bryta med stalinismen.”

Tre fjärdedelar av spaltutrymmet i de västliga tidningarna – vilka helt naturligt måste inrikta sig på de ”västliga” läsarna – ägnades och ägnas alltjämt åt händelser, som inte har något intresse ens för den mest oppositionelle funktionär. De flesta artiklar och kommentarer är skrivna på ett språk som visserligen är begripligt för en funktionär som blivit skolad i Östeuropa, men som inte alls tilltalar honom.

”Dessa ovetenskapliga formuleringar i västpressen”, konstaterade vi ogillande, när vi samtalade om ”västliga” artiklar. Eftersom alla politiska begrepp, såsom folk, demokrati, frihet, nation, socialism, för oss hade en noga definierad betydelse, tedde sig alla framställningar som inte höll sig till våra definitioner som ”ovetenskapliga”, och vi ansåg dem vara skrivna av personer vilka, som vi på den tiden brukade säga, ”saknar den mest elementära politiska bildning”.

Vi var givetvis mest intresserade av de notiser och artiklar som handlade om den tyska sovjetzonen eller om Sovjetunionen och de folkdemokratiska länderna. I allmänhet kunde vi bara skaka på huvudet åt dem, och inte sällan blev vi omåttligt besvikna. I allmänhet nämndes inte alls de verkligt betydelsefulla händelserna, som framkallade väldiga diskussioner bland oss och som vi ytterst gärna skulle ha sett kommenterade på ett allvarligt sätt i västpressen. ”De tycks ju inte ha en aning om vad som händer”, var den stående kommentaren när vi diskuterade saken.

I stället gav tidningarna i Västberlin och Västtyskland ofta utförliga, av skadeglädje präglade redogörelser för fel och brister hos lokala instanser i sovjetzonen.

Bland mina vänner och bekanta var det inte någon som stärktes i sin opposition eller stimulerades till kritisk eftertanke genom sådana artiklar; tvärtom blev vi utan undantag upprörda över den överlägsenhet varmed man gjorde sig lustig över unga borgmästare, som

hade råkat i svårigheter genom sin oerfarenhet, eller arbetare som nu var verksamma i statsapparaten och som ibland gjorde några skrivfel.

Vi blev sålunda gång på gång besvikna i dubbel måtto: de händelser som verkligen angick oss, som vi kunde diskutera hela nätter och som gav oss ”politiska magplågor”, berördes i allmänhet inte alls i västpressen, under det däremot relativt små fel och brister blåstes upp till stora proportioner. Men just detta fann vi orättvist, och i sådana fall kände vi oss på nytt solidariska med systemet mot dessa angrepp.

Vi ville höra allvarliga argument, som kunde vara oss till hjälp i våra principiella uppgörelser. I stället talade man om för oss hur mycket högre levnadsstandard en arbetare i Västeuropa hade i jämförelse med arbetarna i sovjetzonen och östblocksstaterna. ”De upptäcker då också allting!” var vår reaktion. ”Som om vi inte visste det själva! Det är ju självklart att levnadsstandarden i de västeuropeiska länderna är högre än i folkdemokratierna. Det är ju fullt naturligt – historien visar ju att samhällssystem som går mot sin undergång alltid har haft en högre levnadsstandard än de samhällen som håller på att skapas.”

De fåtaliga artiklar, som försökte diskutera öststaternas problem på ett något allvarligare sätt, slutade mycket ofta med en lovsång till den ”privata företagsamheten” eller det ”kristna Västerlandet”. Men dessa argument verkade inte alls övertygande på oss, ty särskilt inom den yngre, politiskt skolade generationen brukade en skarp opposition mot det stalinistiska systemet inte leda till ett accepterande av det västerländska systemet. Försöken att skaka det stalinistiska systemet genom propaganda för det västerländska systemet hade ingen nämnvärd dragningskraft på oss. Vi var motståndare till stalinismen, men vi var inte beredda att utbyta den mot de gamla kapitalistiska förhållandena, och vi satte oss till motvärn mot en propaganda som enligt vad vi tyckte oss finna gick ut på att godsägarna skulle gottgöras för sina förluster, att fabrikerna skulle lämnas tillbaka till sina forna ägare, att de gamla partierna skulle uppstå på nytt och att det västerländska systemet schematiskt skulle överföras till östblocksländerna.

Särskilt ödesdigra var verkningarna av den ironiska ton i vilken man i de västliga tidningarna och radioutsändningarna talade om ting som var heliga även för oss oppositionella funktionärer – såsom när den stora socialistiska oktoberrevolutionen betecknades som en ”kupp” eller när Lenin blev utsatt för personliga angrepp och behandlades föraktfullt. Inte heller de försök att ”vederlägga marxismen” som gjordes i tidningar och radioutsändningar, ofta i överlägsen ton, kunde göra något intryck på oss.

Förhållandena i Sovjetunionen betecknades inte sällan som ”marxismens förverkligande”. Men våra ”politiska magplågor” bestod ju just i allvarliga och motiverade tvivel på att den politiska utvecklingen i Sovjetunionen och i sovjetzonen var förenlig med marxismens principer! Nu gav västtidningarna oss svart på vitt – låt vara med ändrat förtecken – på att den officiella partitesen i alla fall kunde vara riktig.

Det fanns emellertid några undantag, som jag alltid skall minnas. En gång när jag gick och promenerade i Västberlin såg jag i en tidningskiosk vid rådhuset i Steglitz en liten broschyr med den sakliga titeln ”Fackföreningar och socialpolitik i Sovjetunionen”. Författaren var Salomon Schwarz, ett namn som jag aldrig hade sett förut. När ag öppnade broschyren såg jag att den var utgiven av ”Die Neue Zeitung”, som fram till 1955 var den officiella amerikanska tidningen i Tyskland.

”Det måste ju vara rena smörjan! Utgiven av amerikanerna!” tänkte jag. När jag kom tillbaka till min bostad på partihögskolan tog jag fram papper och penna för att genast kunna anteckna alla förvanskningar, som jag var säker om att hitta.

Så började jag läsa: där fanns inga skällsord, det var en saklig framställning med många citat, tabeller och statistiskt material av den typ vi var vana vid.

Jag kontrollerade siffrorna och citaten. De var riktiga. Min penna låg fortfarande klar, men med bästa vilja i världen kunde jag inte hitta något att slå ner på. Efter två timmar hade jag läst ut broschyren. Bortsett från ett par frågetecken till vissa formuleringar fann jag ingenting att anmärka på uppgifterna, det statistiska materialet och citaten ur sovjetpressen. Allt detta visste jag förut – men jag hade ännu aldrig läst det i så koncentrerad form och sett sammanhangen så klart.

Några månader senare cirkulerade en annan broschyr bland oppositionella funktionärer. Det var ett utdrag ur Koestlers bok ”Yogin och kommissarien” med titeln ”Sovjetmyten och verkligheten” som också var utgiven av ”Die Neue Zeitung”. Jag blev genast fängslad, ty redan på de första sidorna talade författaren om oktoberrevolutionen. Men här blev den inte angripen och hånad som det så ofta förekom i västliga skrifter, och jag läste därför broschyren till slut med stort intresse.

Här fick jag en sammanhängande skildring av mycket som jag redan tidigare hade anat. Jag hade framför mig en skrift där begreppet ”stalinismen” sattes i motsats till marxismen, en skrift där Sovjetunionens nuvarande samhällssystem inte framställdes som oktober-revolutionens arvtagare utan där det lades fram bevis för att det stalinistiska systemet hade förrått oktoberrevolutionens landvinningar och vänt dem i deras motsats.

Så kom den tredje skriften från västern som visade mig att vi inte var ensamma om våra reflexioner. Det var en bok av Paul Sering med titeln ”Bortom kapitalismen” (Jenseits des Kapitalismus) och med undertiteln ”Försök till en socialistisk nyorientering”.

En stor del av boken handlade om Sovjetunionen, och även om åtskilliga oppositionella funktionärer inte gillade en del av idéerna, gjorde den ett djupt intryck på oss, ty bland all den litteratur som vi då hade tillgång till var detta det första försöket att ge en analys av Sovjet-unionen, ett försök att ge svar på frågan varför utvecklingen hade lett fram till denna statstyp och i hur hög grad denna stod i motsättning till de marxistiska klassikernas ursprungliga läror.

Många av studenterna på partihögskolan hade radioapparater i sina rum, och vi lärare hade också goda mottagare. Vi lyssnade ofta på utsändningar från väster. Men de gjorde inte mera intryck på oss än tidningarna.

En gång var vi tre stycken som satt på mitt rum och lyssnade på en RIAS-utsändning. Nästan vart tredje ord var ”frihet”. En av oss reste sig uttråkad och vred av apparaten. ”Alltid pratar de om sin frihet! För det första finns det ingen frihet i västern, och för det andra vet de i västern inte ens vad frihet vill säga.” Vi instämde med honom. Han var inte alls linjetrogen, utan en oppositionell funktionär. Men denna opposition – det var något som i allmänhet glömdes bort i västern – rörde sig i vår föreställningsvärld och i vår terminologi, den sysslade med våra problem och hade ingenting att göra med västsympatier eller västerländska frihetsbegrepp.

För oss var friheten detsamma som den insedda historiska nödvändigheten. Eftersom vi var de enda som hade en sådan på vetenskapliga teorier baserad insikt, var vi fria, medan människor-na i västern, som inte förfogade över denna vetenskapliga teori och därigenom stod ovetande och hjälplösa inför den historiska utvecklingen, ja som rent av blev lekbollar för denna utveckling, var ofria.

Men i radioutsändningarna förekom det en del undantag: det första var ett hörspel efter Koestlers bok ”Natt klockan tolv på dagen”. Jag hade ännu inte hört talas om boken, men då jag kände till en bok av Koestler, tog jag in utsändningen. Jag blev fängslad redan efter de första meningarna. Ett hörspel om en gammal bolsjevik som sitter i ett NKVD-fängelse! När det var slut gick jag ut och promenerade i flera timmar för att tänka över det. Under de följande dagarna kunde jag konstatera att också andra funktionärer hade lyssnat på utsändningen och att de hade tagit starkt intryck av den. Efter den dagen lyssnade oftare på

utsändningar från väster, men efter omkring en vecka slutade jag igen. Det var meningslöst. Sådana utsändningar var undantag.

I mitten av januari 1949 satt vi återigen samlade i en liten grupp av funktionärer – en av dem var officer i folkpolisen.

”Om en halvtimme kommer RIAS med en utsändning till minnet av Rosa Luxemburgs dödsdag”, sade en av oss.

”Den amerikanska radion om Rosa Luxemburg?”

Folkpolisofficern kopplade misstroget på apparaten, men vår skepsis försvann mycket snart. Den stora tyska revolutionären skildrades i objektiva, ja rent av uppskattande ordalag. Så upplästes utdrag ur hennes skrift ”Den ryska revolutionen”, en skrift som inte citerades i någon tidning i sovjetzonen och som inte lämnades ut som studiematerial i någon av partiskolorna. (Den finns inte heller med i den senare utgivna stora upplagan i två band av Rosa Luxemburgs tal och skrifter.) Denna skrift cirkulerade bland oppositionella parti-funktionärer, och själv hade jag rent av fått den av en funktionär vid besök på en av enhetspartiets landsstyrelser. Nu fick vi genom RIAS höra utdrag ur den:

”När det politiska livet i hela landet undertryckes måste också livet i sovjeterna förlamas mer och mer. Utan allmänna val, obehindrad press- och församlingsfrihet och fria meningsstrider dör allt liv bort i varje offentlig institution, det blir till ett skenliv där endast byråkratin är ett aktivt element. Det offentliga livet tynar småningom bort, några dussin partiledare med outtröttlig energi och gränslös idealism dirigerar och regerar, bland dem intas ledningen i själva verket av ett dussin framstående intelligenser, och tid efter annan uppbådas en elit inom arbetarklassen till möten för att klappa händerna åt ledarnas tal och enhälligt anta de resolutioner som läggs fram. Det är sålunda i grund och botten ett klickherravälde – visserligen en diktatur, men inte proletariatets diktatur, utan en handfull politikers diktatur ...”

Efter några ytterligare citat kom det i slutet av utsändningen som ett piskrapp: ”Var skulle Rosa Luxemburg ha stått i dag?”

Det var tyst i rummet. Var och en av oss tänkte: jag undrar vad de andra tänker. Nu var det inte så enkelt, det var tre av de närvarande som jag inte kände. Jag var försiktig:

”Hon skulle säkert inte ha stått hos amerikanerna.”

”Men inte hos oss heller”, sade en av de båda funktionärerna som jag inte kände. De andra nickade instämmande – också folkpolisofficern ...

Jag skulle tro att jag kommer så väl ihåg dessa fåtaliga propagandaskrifter och utsändningar från väster därför att de svarade mot det vi sökte: de gav oss en undersökning av systemet med en begreppsapparat och en terminologi som vi förstod, en undersökning av i vilken utsträckning det stalinistiska systemet hade avlägsnat sig från de marxistiska principerna och hur Sovjetunionen i själva verket skulle ha sett ut, om den hade utvecklats i marxistisk riktning.

Eftersom tidningarna och radioutsändningarna i västern gick förbi dessa frågor, som för oss var så viktiga och avgörande, måste vi, en grupp av självständigt tänkande socialister som bekajades av starka ”politiska magplågor” – och detsamma gällde troligen för tusentals andra medlemmar och funktionärer i Tysklands socialistiska enhetsparti – söka lösa våra problem på egen hand med stor möda och steg för steg utan att från något håll få ens impulser som kunnat hjälpa oss i vår strävan att sätta upp någonting mot stalinismen.

”Vad står på i Jugoslavien?”

På morgonen den 29 juni 1948 gick jag som vanligt till vår central för utdelning av tidningar till lärare och fakultetsledare. Jag fick vänta en liten stund, eftersom professor Viktor Stern

stod bredvid mig och just höll på att få sina tidningar. Överst låg ”Der Telegraf” med en jätterubrik ”Stalin bryter med Tito, Tito anklagas för trotskism”.

Jag skummade snabbt rubrikerna i de viktigaste västtidningarna och insåg snart, att ”Der Telegraf” inte hade kommit med någon anka. Detta gav förklaringen till de senaste veckornas märkvärdiga händelser. Ännu denna morgon stod det ingenting i östtidningarna.

Jag skyndade mig till mitt rum och läste uppmärksamt igenom rapporterna i alla tidningarna från västsidan. De var så kortfattade att man inte kunde få någon exakt bild av läget. Men en sak föreföll att stå fast: Kominform hade fattat och publicerat en resolution där Jugoslavien beskylldes för politiska fel och avvikelser. Från och med nu satt jag nästan oavbrutet vid radion. Två timmar senare kom min väninna Ilse, som också hörde till gruppen ”oss emellan sagt” – hon arbetade i centralsekretariatets hus på redaktionen för funktionärstidskriften ”Neuer Weg” – ut till mig i Klein-Machnow. Hon hade givetvis också hört allting och hade redan gått omkring bland sina vänner på de olika tidningsredaktionerna. ”Den ordagranna texten har inte kommit ännu, men i morgon skall den tryckas i våra tidningar. Alla är mycket spända, men ännu vet man ingenting exakt.”

Vi satt och hörde på radion till långt in på natten. Ännu var allting oklart.

Morgonen därpå – det var den 30 juni 1948 – fick jag äntligen texten till Kominforms resolution. Jag läste med uppmärksamhet anklagelserna mot de jugoslaviska kommunisterna och blev allt mera förbittrad över dessa primitiva och som jag visste fullständigt ogrundade anklagelser.

De jugoslaviska kommunisterna beskylldes för ”borgerlig nationalism” – men jag hade både under samtal med jugoslaviska kommunister och i deras publikationer kunnat märka en internationalistisk anda, som jag ofta hade letat efter förgäves i Sovjetunionen.

”Understödjande av de kapitalistiska elementen på landsbygden”, läste jag i resolutionen – men jag visste att de jugoslaviska kommunisterna inte bara hade varit de mest konsekventa i genomförandet av jordreformen, utan också att Jugoslavien var det första folkdemokra tiska land där man hade organiserat kooperativa jordbruk.

Påståendena om det ”militaristisk-byråkratiska” systemet i Jugoslavien kunde jag bara skratta åt. Det sovjetiska partiet, som präglades av ett i högsta grad militaristisk-byråkratiskt system och som i strid med sina egna stadgar inte hade hållit någon partikongress sedan 1939, var just det rätta att uppträda som försvarare av partidemokratin!

Så kom ett nytt angrepp mot den jugoslaviska jordbrukspolitiken, nu på grund av påstådda ”vänsteravvikelser”. Den betecknades som ”äventyrlig”, sedan man i ett av de närmast föregående avsnitten hade förebrått de jugoslaviska kommunisterna för deras ”opportunistiska inställning”.

Det hela var rätt och slätt löjligt.

”Vem skulle kunna ta ett sådant dokument på allvar eller tro på det?” tänkte jag – men i nästa ögonblick tog jag det mycket allvarligt, visserligen inte på grund av de ”argument” det innehöll utan på grund av hotet och varningen i slutet av resolutionen:

”Uppgiften för dessa sunda krafter inom Jugoslaviens kommunistiska parti består i att öppet och ärligt erkänna sina fel ... eller, om partiets nuvarande ledning inte visar sig i stånd till detta, att avsätta den och ge partiet en ny internationalistisk ledning.”

Det var klara ord – till och med mycket klara. Det enda land i Europa där det under de senaste 20 åren hade ägt rum en segerrik revolution, som letts av ett kommunistiskt parti, skulle nu tvingas till lydnad. Jag insåg genast – så pass förtrogen hade jag hunnit bli med den sovjetiska politiken – att det avgörande ingalunda var de beskyllningar som framlades i resolutionen

utan den omständigheten att de jugoslaviska kommunisterna tydligen hade fört en egen, i viss mån självständig politik.

Från första stund ställde jag mig med full övertygelse på de förtalade och angripna jugoslaviska kommunisternas sida mot dem som försvarade Kominforms resolution.

Och jag var inte ensam. Den dagen var jag lyckligtvis upptagen bara på förmiddagen, och sedan åkte jag till Berlin för att träffa mina vänner. Alla talade om Kominformresolutionen. Det var knappast någon som nämnde Berlinblockaden, som började just vid denna tid, fastän alla samtalen ägde rum i Berlin.

Alla samtal rörde sig om en enda fråga: Vad kommer jugoslaverna att göra? Kommer de att underkasta sig, erkänna fel som de inte alls har begått och kapitulera inför det kompakta hotet? Eller skall de visa modet att opponera sig mot resolutionen? Många satt vid radion och avlöste varandra för att inte gå miste om någonting: de väntade på det jugoslaviska svaret.

”Man får hoppas att de protesterar” – det var stämningen i kretsen ”oss emellan sagt” den dagen. På kvällen kom min väninna Ilse från particentralen:

”I glaspalatset är det som i en bikupa. Alla är i våldsam spänning. En del sympatiserar med jugoslaverna. Jag hoppas att de protesterar!”

Återigen satt vi vid radion. Det gick en halvtimme, en timme ...

Äntligen hörde vi hallåmannens röst från London:

”Jugoslaviens kommunistiska partis centralkommitté har tillbakavisat Kominforms förebråelser såsom oberättigade.”

Jag hade ännu aldrig blivit så elektriserad av ett meddelande i radion.

BBC meddelade att det jugoslaviska kommunistpartiets centralkommitté vid sitt sammanträde hade vederlagt beskyllningarna i detalj och förklarat att den inte var villig att erkänna fel som Jugoslavien inte hade begått.

Vi kunde knappast behärska oss av glädje. Äntligen, äntligen hade ett parti visat modet att opponera sig mot den stalinistiska ledningen! Men strax efteråt vaknade våra bekymmer.

”Kan jugoslaverna hålla ställningen? Det kommer säkert inte att stanna vid resolutionen.”

”Det kan hända att Bulgarien eller något annat folkdemokratiskt land ställer sig på Jugoslaviens sida, kanske också Polen, och det blir kanske inre uppgörelser i de folkdemokratiska ländernas kommunistpartier.”

Vi diskuterade till långt in på natten och försökte få in Belgrads radio, men det lyckades inte den kvällen. Under de närmast följande dagarna fick vi veta att vi inte var de enda som hade suttit i spänning vid radion för att sätta sig in i det otroliga faktum att ett kommunistiskt parti hade opponerat sig mot Kominforms och därmed också mot Stalins beslut.

Men vi saknade fortfarande en sak: texten till det jugoslaviska svaret till Kominform.

Tre dagar senare fick vi äntligen texten. Den publicerades i Tanjugs bulletin. Tidigare var detta en av de många pressbulletiner som cirkulerade på tidningsredaktionerna. På en enda natt hade den jugoslaviska pressbyråns bulletiner blivit de mest intressanta och betydelsefulla dokument som någonsin cirkulerat inom socialistiska enhetspartiet. Nu fick vi läsa i svart på vitt vad vi ditintills inte skulle ansett möjligt: ledningen för ett kommunistiskt parti vägrade att erkänna Kominforms resolution och förklarade rent ut att den var felaktig: ”Kritiken i resolutionen är byggd på inexakta och ogrundade påståenden och innebär ett försök att förstöra Jugoslaviens kommunistiska partis anseende i utlandet och inom landet och att framkalla förvirring bland massorna i landet och inom den internationella arbetarrörelsen.”

Därefter vederlades i detalj alla påståenden i Kominforms resolution på ett lugnt och sakligt sätt, med ett rikt material av fakta. Av särskilt intresse för mig var svaret på anklagelsen att sovjetiska militära och civila specialister i Jugoslavien skulle ha blivit övervakade. Jugoslaverna nöjde sig inte med att tillbakavisa beskyllningarna utan förklarade å sin sida, att det sovjetiska underrättelseväsendet hade försökt skaffa sig agenter inom det kommunistiska broderpartiet. En rad medlemmar i Jugoslaviens kommunistiska parti hade i förklaringar till sina partiorganisationer uppgivit ”att de hänsynlöst pressats att träda i tjänst hos organ för det sovjetiska underrättelseväsendet. Jugoslaviens kommunistiska partis centralkommitté var av den uppfattningen att en sådan hållning gentemot ett land, där kommunisterna är det härskande partiet och där utvecklingen går i socialistisk riktning, är otillåtlig och ägnad att leda till demoralisering av befolkningen i Federativa folkrepubliken Jugoslavien, till försvagande och undergrävande av partiet och staten.”

”Det borde vår partiledning också säga någon gång”, suckade en funktionär från socialistiska enhetspartiet, som liksom jag hade strukit för detta ställe med tjocka streck.

Jugoslaverna slutade med en klar och otvetydig förklaring, att de inte var beredda att erkänna beskyllningarna i Kominforms resolution, men också – och det var särskilt betydelsefullt för oss – att de skulle ”fortsätta arbetet på att bygga upp socialismen med ännu större energi.”

För den som lever i västerlandet är det svårt att föreställa sig vad vi kände inför de satser i det jugoslaviska svaret där den slaviska underkastelsen utdömdes, där man vägrade att erkänna fel som man inte hade begått – något som utgör grunden för systemet med ”kritik och själv-kritik”, ja för hela det stalinistiska systemet. För mig var det som en revolutionär fanfar när jag läste orden:

”Jugoslaviens kommunistiska partis centralkommitté har inte den uppfattningen att den genom sin vägran att diskutera fel, som den inte gjort sig skyldig till, på något sätt skulle ha skadat den kommunistiska frontens enhet. Enheten i denna front grundar sig inte på er-kännandet av uppfunna och konstruerade fel och smädelser utan på huruvida ett partis politik faktiskt är internationalistisk eller inte. Man kan emellertid inte med tystnad förbigå det faktum att informationsbyrån har kränkt de principer på vilka den bygger och som förutsätter att varje parti frivilligt skall fatta sina beslut. Informationsbyrån vill inte bara tvinga ledningen för Jugoslaviens kommunistiska parti att erkänna fel som den inte har begått utan uppmanar också medlemmarna av Jugoslaviens kommunistiska parti till uppror inom partiet och till splittring av partiets enhet. Jugoslaviens kommunistiska partis centralkommitté kan aldrig acceptera att dess politik diskuteras på grundval av påfund och okamratliga relationer och utan ömsesidigt förtroende.”

De jugoslaviska kommunisternas svar verkade som en bomb. Det diskuterades av alla vart jag än kom, och många tog upp Tanjugbulletinen ur fickan. ”Tanjug-bulletinen”, viskade den ene till den andre, ”men jag vill ha den tillbaka i morgon, det är redan många andra som har bett att få se den.”

Ännu så länge var detta inte illegalt: socialistiska enhetspartiet hade ännu inte tagit ställning i frågan, och det fanns många som ännu hoppades på en slags neutralitet, men de skulle snart bli besvikna.

Socialistiska enhetspartiet tar ställning

Den 4 juli 1948 publicerade alla socialistiska enhetspartiets tidningar på första sidan ett så kallat ”uttalande i den jugoslaviska frågan”. Socialistiska enhetspartiet accepterade utan förbehåll Kominforms resolution – fastän partiet inte alls var anslutet till Kominform.

Deklarationen från partiets centralsekretariat visade mycket tydligare än själva Kominform-resolutionen vad konflikten egentligen gällde:

”Framför allt visar det jugoslaviska kommunistiska partiets fel vart det leder, då ett ledande arbetarparti gör avsteg från den självklara grundvalen av broderliga relationer till den socialistiska Sovjetunionen och till Lenins och Stalins parti ... I synnerhet visar de fel, som begåtts av Jugoslaviens kommunistiska parti, för vårt parti att ett klart och entydigt ställningstagande för Sovjetunionen i dag är den enda möjliga positionen för varje socialistiskt parti ...”

Det gick kalla kårar efter ryggen på mig. Jag var van vid partispråket och visste vad detta betydde: att Tysklands socialistiska enhetsparti i ännu högre grad skulle underordna sig Sovjetunionen och den sovjetiska politiken, att det var slut med tesen om den speciella tyska vägen till socialismen.

Så kom det sista stycket:

”I övrigt fördömer Tysklands socialistiska enhetspartis centralsekretariat att en del ledande jugoslaviska kommunister i Berlin delar ut material som är riktat mot kommunikén. Centralsekretariatet betraktar detta som en grov kränkning av plägsederna inom den internationella arbetarrörelsen.”

Detta var höjden av perfiditet. Inte nog med att socialistiska enhetspartiet svek sin självklara plikt att vid en politisk uppgörelse inom den kommunistiska rörelsen publicera material från båda sidorna – nu protesterade partiet rent av mot att representanter för det jugoslaviska kommunistpartiet själva gjorde vad de kunde för att vinna gehör för sitt partis ståndpunkt!

Nu var Tanjug-bulletinerna enligt socialistiska enhetspartiets officiella uppfattning ”partifientliga” – men många funktionärer inom partiet hade svårt att smälta detta: skulle material från ett kommunistiskt parti vara ”partifientligt”? Det kom nya Tanjug-bulletiner, där olika specialproblem i samband med konflikten behandlades mera ingående. Vi kunde snart konstatera att avsändarnas namn och adresser var fritt uppfunna, och bulletinerna emballerades på alla möjliga sätt för att det skulle bli svårare att lägga beslag på dem. En partifunktionär myste belåtet: ”Vad man har lärt sig, det har man lärt sig, jugoslaverna vet åtskilligt om den konsten.”

Det gick inte att tiga ihjäl Tanjug-bulletinerna. Alla viktigare jugoslaviska artiklar översattes snabbt till tyska och trängde genom många kanaler in i socialistiska enhetspartiets funktionärskår ...

Situationen blev så allvarlig att socialistiska enhetspartiets ledning den 29 juli 1948 utfärdade ett beslut om ”partiets organisatoriska konsolidering och dess rensning från urartade och fientliga element”. Där ställdes krav på ”ett summariskt uteslutningsförfarande gentemot följande kategorier av medlemmar”:

1. ”Medlemmar som företräder en partifientlig inställning.”

2. ”Medlemmar som ger uttryck åt en sovjetfientlig hållning.” Alla visste givetvis att detta i första hand syftade på dem som ”avvek i den jugoslaviska frågan”, som man på den tiden sade inom partiet.

Många av de funktionärer som jag talade med under den tiden stod på jugoslavernas sida – även om många bara antydde det på ett mycket försiktigt sätt – eller åtminstone ansåg de att socialistiska enhetspartiet ingalunda kategoriskt borde ställa sig på Kominforms sida. Inte ens Kominformanhängarna ville gå så långt att de identifierade sig med alla påståenden i resolutionen.

Kanske skulle Anton Ackermann kunna förklara problemet för mig? Jag uppskattade honom som det klokaste huvudet i partiledningen, som den ende som verkligen med fog kunde betecknas som partiteoretiker – fastän jag visste att också han skulle försvara resolutionen inför mig.

Vi satt i ett smakfullt möblerat rum i hans villa.

”Vi tar väl en konjak till att börja med. Du ser ut som om du hade politiska magplågor.”

”Det har jag också. Vet du, jag anser ...”

”Du behöver inte säga något mer, jag förstår mycket väl vad det gäller: Jugoslavien.”

Jag fick inte tillfälle att säga någonting till honom. Jag hade nästan intrycket att han var rädd för att jag skulle kunna lägga fram några argument för jugoslaverna som skulle göra ställningstagandet ännu svårare för honom.

Han hade rest sig upp och gick av och an rummet. I motsats till Wandel, som jag förut hade diskuterat med, gjorde han inget försök att motivera Kominformresolutionen med historiska, sociologiska eller andra argument.

”Wolfgang, trots dina unga år är du ju redan en gammal partiräv. Då får man vänja sig vid åtskilligt. Om man är ombord på en båt där kaptenen hittills har styrt rätta vägen förbi alla klippor och blindskär och han plötsligt gör en häftig gir som förefaller en omotiverad eller rent av felaktig, så måste man ha förtroende för kaptenen, ty han vet säkert varför han gör det; man måste tänka att han kanske har bättre översikt, man får inte störa honom utan måste stödja honom – även om man har aldrig så svårt att begripa varför han vänder.”

Han såg inte på mig utan tittade hela tiden ner i golvet.

När jag nu tänker tillbaka på detta samtal, förefaller det mig i mångt och mycket typiskt för tvekluvenheten i den stalinistiska ideologin, en ideologi som gör anspråk på att strängt och logiskt tillämpa den dialektiska metoden men som i själva verket bara utnyttjar den som hjälpmedel för ett rättfärdigande i efterhand, en ideologi där det är en grundprincip för all skolning att noggrant hålla sig till fastställda definitioner, att ge klara och logiska motiveringar för alla åtgärder för att sedan plötsligt och oförmedlat – och detta just vid sådana ”vändningar” i den sovjetiska politiken som helt enkelt inte längre kan motiveras logiskt – införa sådana irrationella moment som den blinda tron på en ”ofelbar kapten”.

Kampanjen mot titoismen

Jag fortsatte med mina föreläsningar och seminarier på partihögskolan på ett mekaniskt sätt. Gång på gång flög mina tankar till jugoslaverna, till det parti som nu förverkligade vad som ofta hade föresvävat mig: uppbyggandet av ett socialistiskt samhälle som var oberoende av Moskva. Mina tankar, mina sympatier, mina förhoppningar och önskningar gick till de jugoslaviska kommunisterna, som Komin-form hade angripit och smädat.

När jag några veckor senare åkte från partihögskolan till min bostad i Pankow, väntade mig en glad överraskning. Det hade kommit ett paket från Schweiz. Jag öppnade det med stor nyfikenhet. Det innehöll några tjocka broschyrer på tyska: Titos och Kardeljs tal och en del annat material från Jugoslaviens kommunistiska partis femte kongress, som hade hållits i Belgrad några veckor efter brytningen med Moskva.

Vid den tiden hade ingenting kunnat göra mig mera glad än detta paket, och redan efter några minuter var jag helt fördjupad i skrifterna.

Plötsligt blev jag förskräckt och ryckte till. Det hade knackat hårt på dörren. Det var första gången en dörrknackning hade skrämt mig i Östberlin.

Men det fanns ingenting att vara rädd för, det var en tillfällig besökare som stod utanför dörren.

När jag kom tillbaka till min bostad på partihögskolan, låste jag omsorgsfullt in broschyrerna och de Tanjug-bulletiner jag dittills hade fått. Det var första gången som jag medvetet hemlighöll någonting för partiet, men jag hade inte ett spår dåligt samvete, ty jag visste att de

jugoslaviska kommunisterna hade rätt och att Kominform hade orätt. I den frågan fanns det inga aldrig så långsökta argument som kunde göra intryck på mig. Jag hade fattat mitt beslut.

Partistyrelsens deklaration den 3 juli och dess utförliga uttalande den 29 juli var ingalunda slutet utan bara början till en stor kampanj mot de jugoslaviska kommunisterna och mot ”titoismen”.

I september 1948 sammankallades partistyrelsen till en speciell konferens för att behandla denna fråga. Det var den trettonde konferensen, och dess enda syfte var att fördöma de jugoslaviska kommunisterna. För andra gången prisades Kominforms resolution underdånigt i en officiell partideklaration.

Socialistiska enhetspartiets styrelse tackade i servila ordalag ”Sovjetunionens kommunistiska partis (bolsjevikernas) politbyrå och i synnerhet kamrat Stalin” för att de ”i rätt tid avslöjat det jugoslaviska kommunistpartiets fel”. Den primitiva och förljugna Kominformresolutionen betecknades som ett ”viktigt bidrag till marxismen-leninismens teori”, och i en självkritisk förklaring hette det att man ”inom Tysklands socialistiska enhetsparti hittills hade underskattat betydelsen av dokumentet från de kommunistiska partiernas informationsbyrå” och att man hade ”tagit ställning till det endast inom en del av partiets ledande organ och vid en del av medlemsmötena”. Resolutionen vände sig mot ”yttringar av undfallenhet inför fientliga ideologier” (härmed avsåg man de jugoslaviska kommunisternas uttalanden) och konstaterade att man inte hade gjort ”tillräckligt mycket” för att ”göra partimedlemmarna förtrogna med erfarenheterna av kampen för socialismen i Sovjetunionen och med lärdomarna från Sovjetunionens kommunistiska partis (bolsjevikernas) historia, med Sovjetunionens ledande roll i kampen för freden och mot imperialismen och med sovjetarméns befriarroll.”

Till sist tog man också från mig det sista som ännu hade bundit mig vid partiet: teorin om den speciella tyska vägen till socialismen. Den marxistiska tesen om den speciella tyska vägen till socialismen utdömdes med följande ord:

”Partistyrelsen konstaterar, att det också inom Tysklands socialistiska enhetsparti förekommer felaktiga ‘teorier’ om en ‘speciell tysk väg’ till socialismen ... Försöket att konstruera en sådan speciell tysk väg skulle leda till ringaktning för det stora sovjetiska exemplet.”

Omedelbart efteråt gjorde flera ledande partifunktionärer uttalanden om denna nya ”linje”. Ackermann, vars namn var associerat med teorin om den speciella tyska vägen till socialismen, teg till en början. Men den 24 september bröt han sin tystnad och publicerade – säkerligen mot bättre vetande – en utförlig artikel under rubriken ”Om den enda möjliga vägen till socialismen”. I denna artikel svor han sig fri från sina tidigare marxistiska åsikter om den speciella tyska vägen till socialismen: ”Denna teori innehåller ett element av avgränsning från arbetarklassen och från Sovjetunionens bolsjevikiska parti”, skrev Ackermann.

För min del ledde fördömandet av de jugoslaviska kommunisterna till att jag i mitt inre bröt med socialistiska enhetspartiet. När teorin om den speciella vägen till socialismen utdömdes, brast den sista tråd som band mig vid detta parti, som jag med sådan entusiasm hade medverkat till att bilda.

Det var svåra veckor och svåra månader. Hetsen mot Jugoslavien och de smädelser som sedan utslungades mot dem, som särskilt aktivt hade förkunnat teorin om den speciella vägen till socialismen, antog allt skarpare former.

På partihögskolan hölls gång på gång möten och konferenser där man behandlade Kominformresolutionen och utdömde teorin om den speciella vägen till socialismen. De viktigaste föredragen hölls av Fred Oelssner, som nu, efter Ackermanns självkritik, alltmera påtagligt framträdde som socialistiska enhetspartiets främste ideolog. Efter hans föredrag följde en rad diskussionsinlägg. Det hela gick planmässigt – en smula för planmässigt. Jag

märkte att dessa diskussioner var noggrant förberedda och organiserade. Det var något som jag kände igen från många möten i Sovjetunionen. Tidigare hade något sådant inte förekommit på partihögskolan. Socialistiska enhetspartiet hade gått ännu ett tydligt steg på vägen i sin strävan att efterlikna Sovjetunionens kommunistiska parti.

Jag hade följaktligen ingen svårighet att föreställa mig det som nu måste följa. Enligt denna tidtabell skulle man inom kort sätta i gång en speciell propaganda för ”Sovjetunionens kommunistiska partis historia”. Sedan skulle man inleda en period av kritik och självkritik efter det stalinistiska schemat, och till sist skulle man också i sovjetzonen ta itu med ”utrensningar” inom partiet: ärliga, självständigt tänkande funktionärer skulle bli degraderade, uteslutna ur partiet, brännmärkta som agenter och häktade på falska anklagelser.

Jag återser min mor

I augusti 1948 tillbringade jag min semester på ett ”slutet” vilohem i Zinnowitz vid Östersjön.

Jag låg på stranden och dåsade, när jag hörde någon ropa på mig. ”Det är telefon från Berlin.”

I andra ändan talade en funktionär på kaderavdelningen.

”Din mor har kommit. Kom genast till Berlin!”

Några timmar senare satt jag i bilen på väg till Berlin för att träffa min mor igen – för första gången på tolv år.

Det var mycket som hade hänt sedan den kvällen i oktober 1936, då jag såg henne för sista gången i Moskva. Medan jag hade avslutat sovjetskolan, studerat vid högskolan, blivit medlem av Komsomol och sedan gått igenom Kominternskolan och blivit en ansvarig funktionär inom Tysklands socialistiska enhetsparti, hade min mor lärt känna livet i Sovjetunionen från en annan sida: hon hade tillbringat tolv år i tvångsarbetsläger.

Officiellt hade min mor ”bara” blivit dömd till fem år, ett straff som ansågs mycket lindrigt under den stora utrensningsperioden 1936-1938. Strafftiden utlöpte i oktober 1941. Men efter krigsutbrottet hade man stoppat frigivningen av alla politiska fångar med ett fåtal undantag.

Efter kriget tycktes tiden äntligen vara inne för att hon skulle bli fri. Jag gjorde upprepade framstötar i kaderavdelningen, men var gång fick jag negativt besked. Till sist vände jag mig till Wilhelm Pieck – en kväll då jag var på besök hos honom – som kände min mor från Spartakusförbundets och Kapp-kuppens tid.

”Just nu är det ingenting vi kan göra, Wolfgang”, sade Pieck, ”men vi skall försöka igen. Så snart det yppar sig någon möjlighet skall jag meddela dig.”

Äntligen, i februari 1947, blev jag på nytt kallad till Piecks villa i Niederschönhausen.

”Det finns en möjlighet att din mor kan bli fri och får resa hit. Det skulle vara bra om du ville formulera en ansökan om det.”

Dagen därpå lämnade jag in ansökan på Wilhelm Piecks sekretariat. Nu hoppades jag att vi äntligen skulle få se varandra igen, men jag – och ännu mer min mor – blev satt på ett mycket hårt prov.

”Ärendet har gått vidare”, var det enda jag fick höra. Då visste jag ännu inte att min mor under tiden hade blivit deporterad till en liten sovchos (statligt jordbruk) i Altaiterritoriet och vilken otrolig strid hon fått föra för att hos de lokala NKVD-myndigheterna genomdriva vad som redan hade beviljats i Moskva. Det gick vecka efter vecka, månad efter månad. Först i mitten av juli 1948 fick min mor resetillstånd• av NKVD i Barnaul, och sex veckor senare, den 29 augusti 1948, kom hon till Berlin. Hon hade tillbringat 13 år i Sovjetunionen, därav nära 12 år i fängelser, i läger och i förvisning ...

När jag kom fram till partihuset blev jag mottagen av en funktionär: ”Din mor har tagit in på centralsekretariatets gästhem.”

Det var tolv år sedan vi hade sett varandra. Jag var så otålig att få se henne att jag rusade in. När jag slängde upp dörren till hennes rum, ryckte hon till och såg på mig med en glad och ändå tveksam min. Hon mindes fortfarande sin son sådan han hade sett ut för tolv år sedan.

Men hon själv hade också förändrat sig mycket: hon verkade jäktad, och man såg tydligt spåren av umbärandena under de svåra åren. När någon gick förbi i trappan och ropade någonting hajade hon till. Redan under vårt första samtal märkte jag allt tydligare hur förskrämd och nervös hon var. ”Går det an? Får jag det? Var skall jag då anmäla mig?” frågade hon ofta i en ängslig ton. Först senare berättade hon för mig vad som hade hänt sedan natten mellan den 25 och 26 oktober 1936, då hon blev häktad i Moskva.

Först hade hon förts till ”Ljubljanka” och därifrån till det beryktade Butyrki-fängelset i Moskva. Först åtta månader senare, i juni 1937, fick hon sin dom: fem år. Hon sändes till Komi-republiken, och efter en längre tids vistelse i flera genomgångsläger kom hon slutligen i januari 1938 till Kotjmes, som hör till Vorkutalägret. Här och i invalidlägret Adak tillbringade hon mer än åtta år av sitt liv. I april 1946, nio och ett halvt år efter att hon häktats, blev hon frigiven ur lägret men hölls alltjämt kvar i Kozjva vid Petjora tillsammans med alla de andra tyskarna. Hon fick meddelandet att NKVD hade gett order om att inga tyskar fick återvända till sina tidigare boningsorter utan att alla skulle tvångsförflyttas till Sibirien. Tyskarna fick ”välja” mellan två områden, Omsk och Altai. De bestämde sig för det lilla samhället Kalmanka i Altaibergen. Min mor kom dit i maj 1946, men där hade hon det ännu värre än i Vorkutalägret. Efter mer än två år, den 19 juni 1948, fick hon äntligen utresetillstånd och reste över Moskva tillbaka till Berlin tillsammans med två andra kvinnor.[1]

Vi hade båda tillbringat en stor del av vårt liv i Sovjetunionen, låt vara under helt olika villkor. I min mors liv liksom i mitt eget hade världsåskådningsfrågor alltid spelat en avgörande roll. Det var därför fullt naturligt att vi redan i våra första samtal kom in på politiska problem och världsåskådningsfrågor.

Till en början hade vi svårt att finna ett gemensamt språk. Det var för stor skillnad på de tolv år vi hade genomlevat, hon i läger och jag som komsomolmedlem och funktionär. Under våra första samtal vände jag mig med skärpa mot hennes oppositionella uttalanden. Jag ville inte på några villkor låta mina politiska åsikter påverkas av min mors personliga öde. Först när det hade gått omkring en vecka och hon bodde hemma hos mig beslöt jag mig för att uppge min reserverade hållning och öppet säga henne att jag, den skenbart övertygade funktionären som hade skolats i Sovjetunionen, i hemlighet var oppositionellt inställd och hade sympatier för Jugoslavien.

Hon såg på mig med uppspärrade ögon. ”Jag hade börjat tro att du också var en sådan där hundraprocentare”, sade hon lättad.

Jag berättade för henne om de förhoppningar vi hade haft år 1944 i Moskva, om Ackermanns tes om den speciella tyska vägen till socialismen, om mina ”politiska magplågor” och framför allt om Jugoslavien, som hade frigjort sig från Moskva för att slå in på en egen, självständig väg till socialismen.

Nu var vi båda oppositionellt inställda till stalinismen – men vår opposition hade olika rötter och gällde olika frågor. Hon såg framför sig sina medfångars lidanden och umbäranden, och vid den tiden var hennes harm säkerligen större än min. Hon talade om miljonerna av tvångsarbetare, om de tiotusentals och hundratusentals gamla förtjänta revolutionärer som Stalin

[1] Min mor har skildrat sina upplevelser i sin bok Mina 13 ryska år (på marxistarkivet) utgiven på svenska 1953.

hade stämplat som kontrarevolutionärer och låtit häkta; om de ohyggliga offren, om idealet som hade blivit förvanskat till oigenkännlighet. ”Sovjetunionen är inget socialistiskt land!”

Då tyckte jag att hon gick för långt. Min opposition var ännu begränsad till frågan om den självständiga vägen till socialismen och de socialistiska ländernas likaberättigande. Jag var fortfarande trots allt övertygad om att Sovjetunionen var ett socialistiskt land. Och ändå förde detta samtal oss närmare varandra.

Min mor skaffade sig ett rum i närheten av min lägenhet i Pankow, och snart började jag komma till henne varje lördag och söndag. Hon hade märkvärdigt snabbt levat sig in i de nya förhållandena. Här kunde jag nu tala öppet om allt vad jag hade på hjärtat. Jag talade om för henne att jag tänkte fly till Jugoslavien.

”Om du flyr måste jag ju också bort härifrån”, sade hon.

Vi behövde inte diskutera länge. Hon var med på saken. Hon frågade bara: ”När då?” Hon hade hunnit vänja sig vid åtskilligt i sitt liv.

”Jag stannar så länge jag kan. Först tänker jag upplysa så många kamrater som möjligt om sanningen i fråga om Kominformkonflikten.”

Nästa gång jag besökte min mor, frågade hon: ”Blir det nu i veckan eller i nästa vecka?”

”Vänta bara en smula, förbered allting, jag skall säga till i god tid.” ”Om det sker mycket plötsligt och överraskande, kan du väl ringa upp mig genast. Tala bara om för mig när du skall skicka din artikel till redaktionen, så vet jag vilken dag du tänker fly.”

Min mor hade ofrivilligt börjat tala i samma ton som när hon arbetade illegalt.

”Det skall jag göra”, sade jag.

Efter sovjetisk tidtabell

”Det förestår stora förändringar”, viskade Fred Oelssner till mig efter ett möte på partihögskolan där han hade hållit föredrag.

Fred Oelssner kunde inte ana i hur hög grad jag redan då ansattes av ”politiska magplågor”. Han hade ett särskilt förtroende för mig, hans tidigare medarbetare och den ende läraren på Karl-Marx-högskolan som var skolad i Sovjetunionen.

Med en hemlighetsfull min tog han upp två telegram ur fickan:

”Läs här!”

De var från de kommunistiska partiernas informationsbyrå i Bukarest, ”Kominform”.

”Rapportera om hittillsvarande utgåvor av Sovjetunionens kommunistiska partis historia och sammanlagd upplaga”, stod det i det ena

telegrammet.

Det andra innehöll i frågeform ett direktiv om intensifiering av studiet av Sovjetunionens kommunistiska partis historia.

”Frågorna är klara nog, eller hur?”

Det var de obestridligen. Tio dagar senare publicerade socialistiska enhetspartiets centralkommitté ett beslut i samma anda: ”Om intensifiering av studiet av Sovjetunionens kommunistiska partis historia.”

Direktiven om studiet av Sovjetunionens kommunistiska partis historia ven som piskrapp över partiet. Alla funktionärer blev ålagda att studera den ”korta kursen”. Partipressen ålades att inleda en kampanj för att främja dessa studier och att inrätta särskilda rådgivningsbyråer för Sovjetunionens kommunistiska partis historia. Men framför allt berördes vår partihögskola:

”På partihögskolan Karl Marx skall ‘Kort kurs i Sovjetunionens kommunistiska partis historia’ läggas till grund för undervisningsplanerna.”

Jag hade alltid varit glad åt att undervisningen på partihögskolan låg på en hög nivå. Men hur skulle det gå nu, om vi skulle basera undervisningsplanerna på denna primitiva bok, som – något som jag redan då visste, även om jag inte visste allt – var full av historieförfalskningar? Jag var inte ensam om att hysa stora bekymmer för dessa direktiv. Många elever och lärare, med undantag av de 150-procentiga, skakade betänksamt på huvudet, och några uttalade öppet sina betänkligheter i en mindre krets.

Jag kunde inte heller tiga. När en elev på mitt seminarium tog upp frågan, svarade jag: ”Kamrater, när det gäller ‘Kort kurs i Sovjetunionens kommunistiska partis historia’ måste vi se sakerna i deras historiska sammanhang. Boken kom ut 1938 och var avsedd för den stora massan av den sovjetiska befolkningen, och den har utan tvivel spelat en viktig roll. När vi i dag, tio år senare, tar ställning på en partihögskola till de frågor som behandlas i denna bok, så måste detta naturligtvis ske i helt andra former. Under våra förhållanden är det säkert tillrådligt att använda ‘Kort kurs’ enbart som en utgångspunkt för fortsatta allvarliga källstudier.”

Seminariedeltagarna mottog min förklaring med tillfredsställelse – men jag hade ingen aning om att övervakningssystemet nu hade införts också på partihögskolan och att det fanns spioner bland eleverna. Två dagar senare spriddes bland lärarna det olycksbådande meddelandet: ”Det skall hållas ett extra lärarmöte. Kritik och självkritik beträffande Sovjetunionens kommunistiska partis historia.” Var och en började fundera över vad han kunde ha på sitt samvete.

Dagen därpå hölls också ett extra lärarmöte. Inledningsanförandet hölls av Rudolf Lindan, som talade i den kalla och skarpa ton, som jag sedan några år tillbaka inte hade hört i de högre funktionärskretsarna men som börjat komma tillbaka under de senaste veckorna. Han påminde mig nästan om kritik- och självkritikaftnarna på Kominternskolan.

Jag fann det olustigt att lyssna på honom. ”Den sovjetiska arméns stora befriarroll ... ingen undfallenhet för nationalistiska stämningar den jugoslaviska partiledningens förräderi ... den partifientliga teorin om den speciella tyska vägen till socialismen ... intensifierat studium av Sovjetunionens kommunistiska partis historia ... betänkliga företeelser inom lärarkollektivet ... nödvändigheten av kritik och självkritik ... underskattning av det stora arbetet om Sovjetunionens kommunistiska partis historia ...”

Och så kom det med särskilt eftertryck: ”... uttryckligt framhålla ... meddelats från auktoritativt håll... att Sovjetunionens kommunistiska partis historia har skrivits av Stalin själv ...”

Lärarna och fakultetsledarna på partihögskolan blev blodröda i ansiktet. Genom förklaringen att Stalin själv hade skrivit Sovjetunionens kommunistiska partis historia hade situationen blivit ännu mera betänklig.

Men jag visste att detta påstående var en lögn. Några veckor tidigare, när jag fick höra talas om saken för första gången, påminde jag mig dunkelt att jag i Moskva under tiden för utrensningarna hade läst ett brev från Stalin till författarna av ”Kort kurs”. Efter åtskilligt letande fick jag tag i det. Brevet hade publicerats i ”Pravda” den 6 maj 1937. Jag skakade på huvudet när jag läste ”Brev från kamrat Stalin till författarna av Sovjetunionens kommunistiska partis historia”. Det kunde inte råda något tvivel: Stalin var inte alls författaren! Givetvis aktade jag mig för att tala om för någon vad jag hade upptäckt eller att ens antyda det på mötet.

Den första kritik- och självkritikaftonen för lärarna vid partihögskolan Karl Marx tog sin början. Rudolf Lindau höll inledningsanförandet, och åtskilligt i den ”diskussion” som följde föreföll att vara förberett och organiserat. Framför allt tillrättavisades de lärare som kommit

från socialdemokratin exakt i enlighet med Lindaus uppläggning av frågan. De hade aldrig varit med om något liknande och satt där röda i ansiktet och tycktes inte riktigt fatta vad det var som försiggick. De var inte vana vid den stalinistiska kritiken och självkritiken och försökte därför försvara sig, och en av dem gick så långt att han förklarade, att man måste se objektivt på problemen. Jag tyckte synd om dem – de hade ännu inte någon aning om vad kritik och självkritik ville säga ... Sovjetiseringen gick framåt med stormsteg. Sedan man hade utdömt teorin om den speciella vägen till socialismen, lagt ”Sovjetunionens kommunistiska partis historia” till grund för alla kursplaner och infört kritik- och självkritikaftnar efter sovjetiskt mönster, ”upptäckte” man i mitten av oktober 1948 den tyske Stachanov, likaså i enlighet med den sovjetiska förebilden. Den 13 oktober 1948 hade Adolf Hennecke i ett schakt i Karl-Liebknecht-gruvan i Zwickaudistriktet överskridit den tidigare gängse dagsnormen med 380 procent. Detta togs genast till utgångspunkt för en omfattande ”rörelse” – liksom man hade gjort med Stachanov 1935. Jag mindes fortfarande mycket väl hur vi i sovjetskolan till leda hade ältat Stachanovs rekord i Irmino-gruvan utanför Stalino den 31 augusti 1935 – Stachanov hade uppfyllt normen till 1400 procent.

I Sovjetunionen hade jag så småningom fått reda på en del om bakgrunden till stachanovrörelsen: hur man en längre tid förbereder ett visst arbetsområde, skapar särskilt gynnsamma betingelser för arbetet, sysselsätter ett helt arbetslag med hantlangartjänster och slutligen slår ”rekordet”. Jag hade inte längre några illusioner om saken, men ändå blev jag förvånad över den nyktra uppriktighet varmed Rudolf Lindau vid en intern lärarkonferens informerade oss om den begynnande Hennecke-rörelsen:

”Här skall vi tala alldeles öppet. Vi befinner oss nu i ett skede då det visar sig nödvändigt att med hjälp av en särskild rörelse få till stånd en ny inställning till arbetet, en ny kraftig ökning av arbetsproduktiviteten. Något sådant kan givetvis inte ske spontant, utan det måste noggrant planeras och organiseras. Redan för mer än två månader sedan började man diskutera frågan. Till en början gällde det att bestämma i vilken del av vår zon en sådan rörelse skulle starta.

Efter åtskillig diskussion beslöt man sig för att inleda denna rörelse i Sachsen.

Sedan kom frågan vilken industrigren man skulle välja. Liksom i Sovjetunionen fann man att kolbrytningen var den lämpligaste utgångspunkten. Skulle man nu välja en yngre eller en äldre arbetare för denna funktion? I Sovjetunionen bestämde man sig för en komsomolmedlem. Men hos oss i zonen ligger det annorlunda till. Det blir lättare att vinna den yngre arbetargenerationen för en aktiviströrelse. Hos oss är den viktigaste uppgiften att åstadkomma en ändrad inställning bland de äldre yrkeskunniga arbetarna. Därför beslöt man sig för att välja en äldre arbetare.

Till sist var det ytterligare en fråga som måste avgöras: skulle man ge uppdraget åt en partilös arbetare eller åt en medlem av socialistiska enhetspartiet? Efter ingående diskussioner bestämde man sig för att ta en partimedlem och på så sätt klart framhålla partiets roll i denna viktiga fråga.

När man hade fattat beslut i dessa avgörande frågor, kunde man ta itu med att leta efter en lämplig person. Några ansvariga kamrater reste till det sachsiska gruvområdet och talade förtroligt med vederbörande partisekreterare och företagsledare för att få tag i en lämplig partiansluten arbetare.

Där träffade man på Adolf Hennecke, som uppfyllde de anspråk man hade ställt. Han är nu 43 år gammal, han har varit gruvarbetare i mer än tjugo år, är medlem av vårt parti och har dessutom gått på en av våra partiskolor.

Men det uppstod en oväntad svårighet: till en början hade Adolf Hennecke inte lust. Han var rädd för att hans arbetskamrater skulle ogilla hans uppträdande ... Först sedan han fått klart för sig sakens politiska betydelse och sina egna karriärmöjligheter förklarade han sig beredd att

åta sig uppgiften. Den 13 oktober gjorde han sin rekordprestation, och därmed står vi nu vid starten av en aktiviströrelse.”

Några dagar senare publicerade alla tidningar i sovjetzonen ett brev från centralsekretariatet om Adolf Hennecke, där det talades om hans ”banbrytande gärning”, om hans ”revolutionära insats för uppfyllande av den ekonomiska planen”, som var ”ett slående svar på västerns Marshallplan-politik”. Jag som visste hur det i själva verket hade gått till rodnade av blygsel, när jag läste:

”Av detta framgår tydligt, att din bedrift är ett förkroppsligande av den tyska arbetarrörelsens revolutionära tradition, som har blivit levande i dig, en tradition som bland annat uppburits av Karl Liebknecht, vars namn din gruva bär med stolthet. Den är ett utslag av socialt ansvarsmedvetande och högsta pliktmedvetande gentemot ditt parti, din klass och vårt folk.”

Tito-material på partihögskolan

Den 22 november 1948 fick jag en obehaglig överraskning. I ingångshallen till partihögskolans huvudbyggnad hängde det nya numret av väggtidningen. Jag fick syn på en stort uppslagen artikel med rubriken ”Jugoslavien och kamrat Leonhard”. Jag gick närmare och läste följande bidrag, som var undertecknat av Rudolf Fritsche:

”Under deltagande av lärare och elever har man vid vår skola grundligt diskuterat igenom de fel som begåtts av Jugoslaviens kommunistiska parti, man har klarat upp otillräckliga och felaktiga ställningstaganden och därigenom kommit fram till en enhetlig uppfattning.

Till grund för vår diskussion låg informationsbyråns beslut och socialistiska enhetspartiets centralsekretariats kommuniké.

Saken skulle kunna anses utagerad, om inte såväl jag som andra kamrater vid alla dessa diskussioner här på skolan hade saknat ett klart och öppet ställningstagande av kamrat Leonhard.

Jag minns fortfarande ett föredrag av kamrat Leonhard, där han skildrade läget i Jugoslavien på grundval av sina rika erfarenheter och goda kunskaper. I övertygande ordalag lät han det jugoslaviska folkets och Titos bedrifter passera revy. Han betecknade så att säga Jugoslaviens kommunistiska partis arbete som ett mästerverk. Jugoslavien gick i täten för alla folkdemokratierna på vägen till socialismen. Nåja, jag räknar inte upp detta för att gräva upp gamla, för länge sedan glömda saker. Det kan emellertid vara av värde för oss alla och för kamrat Leonhard att vi ur hans egen mun får höra en klar och exakt självkritisk förklaring, som vi hittills tyvärr har saknat.”

Jag insåg genast att eleven Rudolf Fritsche på fakulteten för politisk ekonomi inte kunde ha skrivit denna artikel på eget initiativ. Det var ett ”varningsskott” uppifrån. Tendensen var uppenbar. Jag skulle utmanas till självkritik. Vad skulle jag nu göra? Jag funderade gång på gång över det, och problemet gick inte ur mina tankar på flera dagar. Till sist skrev jag ett svar – bara några rader – där jag förklarade att problemet Jugoslavien var alltför komplicerat för att behandlas i en kort väggtidningsartikel, men att jag gärna skulle diskutera frågan med intresserade kamrater.

Jag lämnade artikeln till en av redaktörerna för väggtidningen. Han läste snabbt igenom den och gav mig en skeptisk blick: ”Tror du att de kommer att bli nöjda med det, kamrat Wolfgang?”

Jag hajade till inför hans egendomliga tonfall och det lilla ordet ”de”. Jag kom snart in i en livlig diskussion med väggtidningsredaktören, och jag märkte att han också hade ”politiska

magplågor” beträffande Jugoslavien. Redaktören var en ung västtysk kommunist, som på partihögskolan kallade sig ”Wunderlich” men som i verkligheten hette Hermann Weber.[1]

Av artikeln i väggtidningen förstod jag att man skulle vidta andra åtgärder mot mig, om jag inte snart på ett otvetydigt sätt uttalade mig för Kominforms resolution. Men i denna fråga kunde jag inte längre göra några kompromisser och medgivanden. Jag började därför förbereda min flykt till Jugoslavien.

Diskussionerna om Jugoslavien ville aldrig ta slut. Allt oftare kom elever vid högskolan eller funktionärer från Berlin till mig. ”Säg, Wolfgang, vad anser du? Du har ju varit där nere, vad tycker du om saken?”

Jag ville inte instämma i det allmänna fördömandet av de jugoslaviska kommunisterna. Det kunde jag inte förmå mig till. Men å andra sidan kunde jag inte öppet säga vad jag tänkte till vem som helst. Jag blev sålunda tvingad till den tvetalan, som stalinismen med nödvändighet för med sig. Åt de linjetrogna gav jag undvikande svar, för de självständigt tänkande funktionärerna antydde jag att jag ansåg påståendena i Kominforms resolution vara felaktiga, och åt de oppositionella gav jag översättningar av jugoslaviska skrifter.

Resultaten uteblev inte. Nästan alla framhöll en omständighet som hade gjort särskilt starkt intryck på dem: ”I Jugoslavien har man publicerat både Kominforms resolution och det jugoslaviska svaret, så att var och en själv kan bilda sig en åsikt. Men hos oss har man bara publicerat Kominforms resolution.”

Ibland stötte jag på oppositionella funktionärer där jag minst av allt hade väntat mig det. En gång gick jag och promenerade med en partifunktionär som var ”höjd över alla misstankar”. Endast med stor tvekan gav jag honom materialet, och försiktigtvis sade jag till honom att det bara var avsett för information, ”ty vi hör ju i alla fall till de kretsar som lugnt kan läsa sådant”.

Tre dagar senare träffades vi på nytt inom partiskolans område. Han såg sig om. Det fanns ingen i närheten. ”Nu står jag inte ut med det här längre”, sade han med förbluffande öppenhet. ”Det här med Jugoslavien är en gemenhet, men det är inte bara de politiska smädelserna. Bakom det ligger något annat. Bakom det står Stalin, denna halvbildade människa, denna barbar, som inte kan tåla att ett annat parti, jugoslaverna, och en annan ledare, Tito, är mera populära bland de västeuropeiska kommunisterna än han själv. Om du visste vad jag hatar Stalin. Ja – jag hatar Stalin!”

Han var blek av vrede, och jag var blek av skräck. Sådana ord hade jag aldrig hört förut, och till på köpet var det på partiskolans område. Så tog han sig samman.

”Det stannar oss emellan?” Han sträckte ut handen mot mig. ”Oss emellan”, bekräftade jag.

Den förmiddagen gick jag för mig själv och funderade. Jag kom ihåg att jag hade läst någonstans, att elever på jesuitskolorna inte sällan hade blivit kämpande ateister. Skulle det kanske upprepa sig? Skulle socialistiska enhetspartiets högskola Karl Marx också fostra de farligaste kättarna? [2]

De ledande funktionärerna höll däremot fast vid ”linjen”.

Jag begav mig ännu en gång – för sista gången – på en weekend till det inhägnade villakvarteret i Niederschönhausen, där de tio högsta partiledarna bodde. Under de senaste veckorna och månaderna hade jag talat så mycket med oppositionella element, att jag redan

---

[1] Hermann Weber bröt med stalinismen några år efter mig och vistas nu i Västtyskland. Originalet till väggtidningsartikeln mot mig finns i hans ägo.

[2] Denna min förmodan skulle snart bekräftas. När jag kom till Västtyskland i november 1950, träffade jag åtskilliga elever från partihögskolan, som hade brutit med stalinismen senare än jag – och som hade förblivit socialister.

hade svårt att behärska mig hemma hos denne toppfunktionär, vars porträtt man så ofta kunde se i ”Neues Deutschland”.

Min värd bjöd mig på konjak och cigarretter.

”Du ser bekymrad ut. Magplågor för Jugoslavien?”

”Jag har läst några av de senaste jugoslaviska skrifterna, och ...” ”Du borde inte läsa så mycket sådan litteratur”, sade han leende – men jag märkte allvaret bakom hans ord.

”I dessa senare skrifter ställs inte bara frågan om Kominforms resolution är riktig eller inte, utan där tas också upp några principfrågor, som man inte kan vifta bort med en handrörelse.”

Min interlokutör såg lugnt och kyligt på mig:

”I politiken förekommer det ofta situationer då en god sak förfäktas med dåliga argument och en dålig sak med goda argument.”

Jag måste ännu en gång häpen och skakad konstatera vilka intetsägande talesätt många funktionärer använde för att försvara uppenbara motsägelser inför andra och troligen först och främst inför sig själva. Jag gjorde försiktigt en ny framstöt.

”Som jag ser saken är det inte fråga om goda eller dåliga argument utan om vissa bestämda marxistiska grundprinciper. Jugoslaverna framhåller i sina skrifter att det har uppstått en ny situation i och med de folkdemokratiska ländernas uppkomst. Dessa länder befinner sig på väg till socialismen, och därmed uppstår frågan i vilka relationer de bör stå till Sovjetunionen. Jugoslaverna uppställer det enligt min mening absolut riktiga kravet, att det skall råda fullständig jämlikhet mellan de folkdemokratiska länderna och Sovjetunionen och att det inte skall finnas några ledande och några beroende socialistiska stater utan bara likaberättigade länder.”

Min interlokutör hade blivit påtagligt nervös. Han gjorde en avvärjande gest:

”Men Wolfgang, låt oss nu försöka se sakerna som de är. Hör nu på: den strid som föres i världen är i grund och botten ett stort schackspel.”

Han gjorde en gest för att antyda ett schackbräde:

”På det här schackbrädet finns det bara svarta och vita pjäser. Det är två spelare som står mot varandra. Var och en av dem har olika pjäser, mer eller mindre värdefulla, som han kan dra fram och tillbaka. Men att sätta dessa pjäser i rörelse – det kan bara en göra, det kan bara ske från centrum, och detta centrum kan bara vara Moskva, eller ...”, sade han med ett ironiskt tonfall, ”vill du kanske sätta Belgrad i Moskvas ställe?”

Jag sade ingenting, men jag kom att tänka på Marx och Engels, som alltid hade vänt sig mot att ett visst parti skulle ha ledningen inom Internationalen, och på Lenin, som till och med efter revolutionens seger i Ryssland hade tagit avstånd från och bekämpat idén om det segrande bolsjevikpartiets hegemoni.

Min interlokutör tolkade min tystnad på ett annat sätt. Han trodde antagligen att hans schackspelsteori hade imponerat på mig.

”Vi måste se alldeles nyktert på saken. Det var ju inte i går du blev funktionär i partiet. Har du aldrig kommit att tänka på vad det är för märkvärdigt med beteckningen ‘Sovjetunionen’ eller ‘Socialistiska sovjetrepublikernas union’?”

Jag förstod inte omedelbart vad han syftade på.

”I denna beteckning förekommer inte begreppet Ryssland. Och det är ingen tillfällighet. Det innebär att de socialistiska stater som uppstått senare kan ansluta sig till denna union. Tror du verkligen att vi, när de folkdemokratiska länderna och sedermera också vår zon har byggt upp socialismens grundvalar, fortfarande skall kunna existera som självständiga länder oberoende

av Sovjetunionen? Vi måste se realpolitiskt på förhållandena. Här på tu man hand kan vi tala alldeles öppet om det.”

Han sänkte automatiskt rösten, fastän vi var ensamma i rummet. ”Det är mycket väl möjligt – jag säger inte att det måste bli så – att de folkdemokratiska länderna någon gång längre fram kommer att ansluta sig till Sovjetunionen som nya unionsrepubliker. Givetvis kommer vi inte att säga det i dag, och du bör inte nämna det för någon – men du bör åtminstone veta det.”

Detta samtal bekräftade för mig att jag inte längre hade någonting att söka i detta parti. Mitt mål var inte en ny sovjetisk unionsrepublik utan ett oberoende, likaberättigat socialistiskt Tyskland.

Det var i februari 1949. Socialistiska enhetspartiet hade mer och mer anslutit sig till den ”sovjetiska förebilden”. Vid den första partikonferensen 25-28 januari 1949 upphävdes pariteten mellan förutvarande socialdemokrater och kommunister, främst till förmån för de funktionärer som hade levat som emigranter i Moskva. Socialistiska enhetspartiets centralsekretariat upplöstes. I dess ställe kom en politbyrå, som bestod av nio medlemmar, varav sex förutvarande toppfunktionärer i kommunistiska partiet och tre förutvarande socialdemokrater. För det löpande arbetet skapades ett ”litet sekretariat” med Ulbricht som ordförande. Så inrättades en central partikontrollkommission, där Hermann Matern blev ordförande. Allt detta gick in under parollen om utveckling till ett ”parti av ny typ” – men det innebar ingenting annat än att socialistiska enhetspartiet ytterligare anpassades efter mönstret av Sovjetunionens stalinistiska parti. De kommunistiska partierna i Västeuropa förskonades inte heller från det yttersta steget. I slutet av februari 1949 ålades partiledarna att offentligt förklara, att de kommunistiska partierna skulle understödja de sovjetiska trupperna i händelse av en väpnad konflikt. Den 2 mars 1949 gjorde också socialistiska enhetspartiets politbyrå en deklaration i samma riktning. Därmed avstod man från det sista skenet av oberoende. Partiet förklarade sig öppet vara en hjälpkår åt sovjetarmén.

Det var den sista deklaration från socialistiska enhetspartiet som jag upplevde i den tyska sovjetzonen.

Några dagar senare kom en funktionär till min bostad på partihögskolan. Han gjorde en del omsvep. ”Jag skulle vilja tala med dig på tu man hand.”

”Politiska magplågor?”

”Ja, allvarliga.”

”Gott. Oss emellan sagt, vad gäller saken?”

Omkring en halvtimme talade vi med varandra i försiktiga antydningar. Så sade han plötsligt:

”Vet du, jag har ofta en känsla av att det inte är riktigt sant allt vad som berättas om Jugoslavien.”

Jag blev glad och räckte honom handen. ”Din känsla bedrar dig inte. Jag är övertygad om att jugoslaverna har rätt.”

Han såg förvånad på mig. Det hade han inte väntat sig.

Jag öppnade skåpet som jag alltid höll låst och tog ut en hel trave jugoslaviska broschyrer på tyska och lade fram dem på bordet.

”Låt mig läsa”, bad han. ”Hittills har jag inte fått tag i någonting. Det är just vad jag har väntat på.”

”Sakta i backarna”, sade jag till min nye bundsförvant, ”här har du till en början det jugoslaviska svaret på Kominforms resolution och Titos tal på femte partikongressen. När du har läst det lämnar du tillbaka det, och sedan får du mera. Men var försiktig!”

Det lovade han, och så stoppade han skrifterna i innerfickan och gick sin väg.

Jag såg bekymrad efter honom. Han hade en god politisk instinkt. Men hade han också så mycket erfarenhet att han inte skulle avslöja sig? Visserligen hade han en relativt hög befattning, men han var några år yngre än jag och hade inte fått en lika hård skolning ...

Tidigt nästa morgon kom han tillbaka. Han var alldeles hänryckt.

”Äntligen har jag funnit en kamrat som jag kan tala öppet med.” Och så överöste han mig med sina oppositionella idéer. Men nu blev jag ännu mer bekymrad. Hans ärlighet var avväpnande, men hans entusiasm kunde bli ödesdiger för oss båda. Tre dagar senare såg jag honom till min fasa sitta vid middagsbordet i partihögskolans matsal omgiven av en hel grupp intresserade funktionärer. Bland dem var också några 150-procentiga – men han talade fritt ur hjärtat.

Jag gick min väg. Längre fram fick jag veta att mitt öde hade avgjorts vid denna middag. Han hade faktiskt talat öppet i partihögskolans matsal om Jugoslavien och Kominforms resolution och svarat på alla frågor han fick – av vilka en del säkert var provokatoriska; han kände till materialet och försvarade den riktiga ståndpunkten. I sin iver glömde han bort alla konspirativa regler och nämnde mig som kronvittne.

”Wolfgang Leonhard har också sagt att ...”

Sekunden därpå försökte han bättra på vad han sagt, men det var redan för sent.

Den sista självkritiken

Dagen därpå gick jag till ett av mina vanliga seminarier. Jag visste ännu inte vad som hade hänt. Någon sade till mig: ”Du skall genast komma till Rudolf Lindan”. Lindau stod utanför dörren till direktionsrummet.

Han var allvarlig och sammanbiten, och utan att räcka mig handen, som han brukade göra, sade han bara:

”Jag vill tala med dig efter seminariet.”

Jag hade aldrig haft så svårt att leda ett seminarium. Gång på gång tittade jag på klockan. Äntligen var de tre timmarna över.

Jag gick till Lindau. Utan att säga ett ord följde han mig in i direktionsrummet. Där satt fem funktionärer med papper och pennor framför sig.

Det påminde om en liknande scen i Kominternskolan på hösten 1942. Sedan dess hade det gått sex och ett halvt år. Nu, på våren 1949, väntade jag ännu en gång på att bli förhörd av iskalla apparatmän och utsatt för kritik och självkritik.

Jag såg lugnt på funktionärerna som satt framför mig. Visserligen kände jag mig inte särskilt väl till mods, men nu var jag inte längre imponerad av dem. ”Det är inte alls några kommunister”, tänkte jag, ”de verkliga kommunisterna är de som vägrar att underordna sig Sovjetunionen och som sätter sig emot de omänskliga övervakningsmetoderna.”

Så började förhöret.

Utom Rudolf Lindau, rektorn för partihögskolan, kände jag bara en av de närvarande. Jag ville inte tro mina ögon: där satt Herbert Henschke, som hade varit på Kominternskolan samtidigt med mig år 1942. På den tiden var han en av de svagaste eleverna. Paul Wandel (”Klassner”) hade rent av gett mig i uppdrag att hjälpa honom att förbereda sig till examen.

Det började på samma sätt som på Kominternskolan för sex och ett halvt år sedan – en lång nervpåfrestande väntan, en politisk inledning, där man berörde den allmänna situationen, troheten mot partiet och Sovjetunionen, nödvändigheten att bekämpa avvikelser från partilinjen. Men det som på sin tid hade rört mig i mitt innersta lämnade mig nu alldeles kall. Förra gången hade jag känt mig helt och fullt bunden till partiet.

Men nu var det annorlunda. Jag hade redan i själ och hjärta brutit med partiet. Iscensättningen gjorde inte längre något intryck på mig. Under hela proceduren lät jag lugnt mina tankar löpa:

Tesen om den speciella vägen till socialismen grundar sig på Marx', Engels' och Lenins läror. De jugoslaviska kommunisterna har rätt, när de går en väg som svarar mot deras förutsättningar. De som fördömer de jugoslaviska kommunisterna står inte längre på marxismen-leninismens grund. Tesen om likaberättigande för de kommunistiska partierna inom den kommunistiska arbetarrörelsen står i överensstämmelse med Marx', Engels' och Lenins läror. De som har utbytt den mot tesen om Sovjetunionens ”ledande roll” har övergivit marxismen.

Under tiden hade Rudolf Lindau avslutat sitt inledningsanförande. Enligt det vanliga schemat uppträdde ytterligare två talare. Men nu var förtrollningen bruten, jag hade övervunnit det inflytande som hade hållit mig bunden i åratal.

Först när den tredje talaren tog till orda och det egentliga förhöret skulle börja, blev jag fullt medveten om min situation. Det hade ingen som helst mening att diskutera med dessa apparatmän. De var inga kämpar för arbetarklassen och inga marxister-leninister, även om de ständigt och jämt påstod sig vara det. Nu var det bara en sak som var viktig: att vinna tid, så att jag kunde komma till Jugoslavien! Det gällde sålunda att handla taktiskt. Den konsten hade jag fått lära mig. Nu använde jag den mot dem själva. Jag beslöt att erkänna några ”fel” och uppträda som en tvivlare. Det var min enda chans att uppnå att man inte omedelbart skulle vidta åtgärder mot mig utan i stället anordna ännu ett sammanträde. Bara vinna tid! Då skulle kanske flykten till Jugoslavien lyckas.

”Nu tror jag att vi kan övergå till själva saken.” Det var Lindaus röst.

Det var i Klein-Machnow i Berlin på våren 1949 – men jag hade hört samma röst och samma tonfall på hösten 1942 i Kusjnarenkovo i det avlägsna Basjkirien: den stalinistiske apparatmannens röst är likadan överallt.

Frågorna haglade över mig.

”Är det sant att du har gett partifientligt jugoslaviskt material åt kamrater att läsa?”

”Ja.”

Huvudena sänktes. Alla fem gjorde anteckningar under den korta pausen efter mitt svar.

”Är det sant att du i samtal med en elev på partihögskolan har talat om två typer av funktionärer – de som har kämpat illegalt i landet och de andra som har vistats i Sovjetunionen på partiets order?” ”Ja, men jag menade ...”

”Du får förklara dig närmare efteråt, men nu skall du bara svara ja eller nej.”

”Ja.”

”Är det sant att du har framställt som mönster dem som under denna tid var verksamma i sitt eget land och påstått att de var förkämpar för en mera självständig politik? Har du i detta sammanhang nämnt följande namn: Tito, Gomulka, Markos, Mao-Tse-Tung...”

”Mao-Tse-Tung också?” frågade Herbert Henschke förskräckt – jag var tydligen fortfarande en politisk auktoritet för honom. Han fick en tillrättavisande blick av de äldre apparatmännen och rodnade djupt.

”Är det sant att du inför en annan elev har uttalat tvivel om det berättigade i att det finns sovjetiska aktiebolag i zonen och att du har uttalat dig negativt om sovjetiska rådgivare i de folkdemokratiska länderna?”

”Ja”, svarade jag, då jag var medveten om att jag inte hade något annat att göra. Men de två sista frågorna hade gjort mig mycket rädd. Det hade jag inte talat om med min alltför ivrige vän. Det hade jag sagt till två andra funktionärer, och de hade anmält saken.

”Är det sant att du har vidarebefordrat ett utdrag ur Koestlers machverk till elever?”

”Ja, men jag har inte identifierat mig med Koestler.”

”Det har vi inte frågat om. Det är tillräckligt att du befordrat detta machverk.

Har du i samtal med elever uttalat dig för att de jugoslaviska trotskisternas och nationalisternas partifientliga skrifter skulle tryckas av och tas upp till diskussion i partipressen?”

”Ja.”

Vinna tid, bara vinna tid, det var det enda jag nu tänkte på.

Själva förhöret var slut. Nu var tiden inne för ”värderingen” och analysen. En representant för kaderavdelningen tog till orda:

”Jag behöver inte tala om för dig, kamrat Leonhard, att detta är mycket allvarliga saker.” Hans ton var hotfull, men ändå föll det en sten från mitt hjärta. Han hade fortfarande kallat mig ”kamrat”. Det skulle följaktligen inte bli några omedelbara konsekvenser. Jag skulle kanske få ännu en prövotid.

”Saken är så mycket allvarligare eftersom du är en kamrat som har vuxit upp i Sovjetunionen. Frågan om ditt beteende och dina partifientliga uttalanden kommer att diskuteras vidare. Men i dag behöver partiet varje kamrat. Fastän din situation är utomordentligt allvarlig, skall partiet med hänsyn till det arbete du hittills har utfört ge dig tillfälle att gottgöra dina svåra fel genom ökade insatser. Men för den skull får du inte inför dig själv fördölja i hur hög grad du har missbrukat partiets förtroende genom dina uttalanden.”

Apparatmannen gjorde en paus, såg allvarligt på mig och skakade på huvudet. Han hade tydligen svårt att förstå mitt ”fall”. Hittills hade han aldrig träffat andra än förutvarande socialdemokrater eller gamla kommunister, som gjort sig skyldiga till avvikelser.

”Nå, säg nu, kamrat Leonhard, hur har detta kunnat ske med dig efter den väg du har gått? Hur kunde det komma sig att den jugoslaviska frågan kunde göra dig så förvirrad?”

Nu gäller det att se upp, tänkte jag.

Allas ögon var riktade på mig.

”Jo, saken är den ... När allt kommer omkring är det ju inte någon alldaglig händelse, att ett kommunistiskt parti råkar i konflikt med Sovjetunionen och med de kommunistiska partiernas informationsbyrå. Det är allvarliga frågor, som man måste överväga. Är det då så märkvärdigt att man funderar över det?”

Jag blev avbruten av en apparatman, som inte hade sagt någonting tidigare:

”Men säg nu rent ut: hur ställer du dig till resolutionen från de kommunistiska partiernas och arbetarpartiernas informationsbyrå och till vårt partis resolutioner om Jugoslavien? Eller bekänner du dig kanske till den där förrädiska ledningen i Belgrad?”

Jag skulle gärna velat ta bladet från munnen och tala om för dem vad jag hade läst sedan sommaren 1948, vilka reflexioner jag hade gjort och vilka slutsatser jag hade kommit till. Men jag behärskade mig:

”Det är fortfarande en del saker som jag inte är klar över, och därför skulle jag mycket gärna vilja ha tillfälle att diskutera dem. Jag anser att saken är så allvarlig att det är nödvändigt att behandla den på ett något mera principiellt sätt.”

”Vad menar du med det – principiell behandling?” frågade en annan, som ännu inte kommit till rätta med fenomenet att en funktionär som fått sin skolning i Sovjetunionen nu hade blivit kättare.

”Jag kan förstå, att man under de förhållanden som nu råder inom partiet kanske ännu inte kan ta på sitt ansvar att publicera båda parternas material. Det går kanske inte ens för sig att ta upp

problemet till diskussion i denna form bland eleverna här på partihögskolan. Men skulle det inte vara möjligt att man åtminstone inom partihögskolans lärarkollektiv läste också det jugoslaviska materialet och diskuterade igenom frågorna allvarligt? När allt kommer omkring gäller det ju här en ideologisk, en politisk och delvis rent av en teoretisk fråga.”

Den förste apparatmannen avbröt mig:

”Du misstar dig, kamrat Leonhard, Jugoslavien är inte någon politisk fråga, det är en administrativ fråga”, sade han vasst.

”Administrativ” – det var ett ord som jag kände till. Det hade använts för häktningarna under åren 1936-1938. Det var en tydlig vink. Jag hade gått så långt som det var möjligt att gå under dessa förhållanden. Hade jag gått en aning längre skulle jag inte längre ha varit på fri fot efter förhöret.

”Vi kommer nu till avslutningen. Kamrat Leonhard, du känner till att alla politiska och personella frågor beträffande partihögskolans lärarkår avgöres direkt och omedelbart av partiets politbyrå. Detta gäller alldeles speciellt i ditt fall. Rapporten om dina partifientliga uttalanden och om vår överläggning här i dag kommer att överlämnas till politbyrån. Där får du också om några dagar besked om vad som har beslutats i ditt fall.”

Min flykt till Belgrad

”Om några dagar ...”, hade han sagt. Jag hade sålunda ännu någon tid på mig. Kommissionen drog sig tillbaka till direktionsrummet. Jag var ensam. Jag gick sakta från den centrala lärarbyggnaden till min bostad. Den låg i en villa omedelbart utanför utgången som stod under ständig bevakning. Det var tänkbart att jag redan var bevakad. Jag beslöt därför att inte företa mig någonting som skulle kunna göra mig ännu mera misstänkt. I min bostad tog jag den minsta väska jag hade, en sådan som lärarna brukade ha med sig på seminarierna.

Ännu en gång såg jag mig om i rummet. Där fanns alltjämt en del viktiga saker, några anteckningar från ”grupp Ulbrichts” tid, ett protokoll på cirka 20 sidor från sammanträdet med marskalk Zjukov, brev till och från partifunktionärer, men inget politiskt komprometterande material. Det kunde inte bli fråga om att ta med det! Jag skulle kanske bli visiterad vid utgången från partihögskolan. Om man då fann dessa saker skulle jag vara förlorad. Jag kunde inte bränna upp papperen.

Jag lät materialet ligga som det var, tog på mig överrocken och begav mig mot utgången.

På vägen mötte jag en av våra chaufförer, som hittills alltid hade kört mig till staden. Han visste ännu ingenting. För honom var jag fortfarande persona grata.

”Kamrat Leonhard, jag skall just åka till particentralen. Vill ni åka med?”

”Gärna”, svarade jag i likgiltig ton. Och så började min flykt i en av partihögskolans bilar.

Vid porten fick vi stanna. Portvakten såg mig och gav genast ett

tecken att vi kunde passera. Han hade sålunda ännu inte fått något meddelande.

Bilen förde mig till S-banestationen Düppeln, som låg alldeles intill gränsen mellan Berlins västsektorer och sovjetzonen.

”Här skall jag gå av”, sade jag.

”Adjö, kamrat Leonhard.” ”Adjö.”

Först några år senare fick jag veta av en förutvarande elev vid partihögskolan, som senare brutit med stalinismen, att denna bilfärd hade betecknats som ett alldeles särskilt lömskt illdåd. Vid ett möte på partihögskolan efter min flykt sades det:

”Att en agent till på köpet har den fräckheten att åka sin väg i en av partihögskolans bilar, det slår alla rekord.”

Bilen hade försvunnit. Jag åkte med tåget till min andra lägenhet i Pankow, där jag tog på mig varma kläder, packade in det nödvändigaste i en liten väska och sade till funktionärerna som bodde tillsammans med mig att jag skulle åka bort på en specialkommendering och bli borta några veckor.

Därmed började min länge förberedda flykt från Berlin-Pankow till Belgrad.

Först gick jag in i en telefonhytt, där jag hade tre samtal. Mitt under samtalet med min mor sade jag: ”I kväll blir jag färdig med min artikel.” Vi hade kommit överens om att jag skulle meddela henne dagen för min flykt på det sättet. Detsamma sade jag till min väninna Ilse, som också hade gjort alla förberedelser för att fly omedelbart efter mig till Jugoslavien på en annan väg.

Så kom det tredje samtalet, signalen till att flykten skulle börja. Klockan var fem på eftermiddagen.

En kvart senare stannade en bil på en avtalad plats.

”Klart?”

”Klart!”

”Bra.”

Klockan var nu en kvart över fem. Fem och en halv timme senare, en kvart i elva på kvällen, befann jag mig bara några kilometer från gränsen mellan sovjetzonen och Tjeckoslovakien.

”Här är det”, sade min följeslagare. Vi steg ur bilen och gick in i en liten serveringslokal. Han ledde mig fram till ett bord där det satt två män. Vi hälsade på varandra och bytte några oskyldiga ord.

”Jag tror att vi kan bryta upp nu”, sade en av dem, när vi hade betalat.

I ett litet hus gjordes de sista förberedelserna. En bunt sedlar vandrade över till mannen som skulle föra mig över gränsen. Han hade ingen aning om vem jag var, och det intresserade honom inte heller. Han ville bara se till att jag kom välbehållen över gränsen och sedan själv gå tillbaka, ty då låg en ännu större summa och väntade på honom. Han granskade mig intresserat men blev nöjd när han såg att jag hade kraftiga kängor på mig och var väl utrustad för företaget.

”Har ni någon ork?”

”Ja, jag är van vid åtskilligt.”

”Nåja, ni är ju unga karlen. Alltså – framåt marsch!”

Bilen med min förste följeslagare försvann. Nu hade jag bara den illegale gränsvägvisaren att hålla mig till.

Det var sju timmar sedan jag lämnat partihögskolan. Jag räknade ut, att så fort man lagt märke till att jag hade försvunnit skulle man göra förfrågningar hos det funktionärspar som hade delat våningen med mig i Pankow. De skulle tala om vad jag hade sagt till dem: att jag var ute på en ”specialkommendering”. Det skulle säkert gå flera dagar innan man hört sig för hos de olika partiinstanserna. Specialkommenderingar brukade lyckligtvis omges med stor sekretess. Jag hade sålunda ett visst försprång.

”Vi måste gå fortare”, viskade min följeslagare till mig. Det var visserligen bara fyra kilometer kvar till gränsen, men vi måste i alla fall vara mycket försiktiga.

Efter en timme var vi alldeles intill gränsen. Nu sade vi ingenting till varandra. Min följeslagare såg på klockan. Hon var ett på natten. Före gryningen måste vi vara ”där borta”. Plötsligt grep följeslagaren mig om armen. Vi kastade oss ner på marken. Framför oss låg en liten bäck. Det var gränsen.

”Tjeckoslovakien”, viskade han till mig och pekade på andra stranden av bäcken. Vi vadade över den lilla bäcken på tåspetsarna, så tyst vi kunde. Plötsligt lyfte min följeslagare på huvudet och gjorde ett tecken åt mig. Vi kastade oss ner i snön.

Nu kunde jag också höra röster. De föreföll att komma närmare. Det gick en eller två plågsamma minuter. Det var säkert gränspoliser. De talade tyska. Hur skulle det nu gå? Jag hade bara en tanke i huvudet: vad skulle jag säga om de upptäckte mig? Skulle jag ge mig till känna som lärare vid socialistiska enhetspartiets högskola? Vad skulle jag i så fall säga sedan? Hur skulle jag kunna förklara vad jag gjorde just här på natten mellan lördag och söndag på gränsen mellan sovjetzonen och Tjeckoslovakien?

Plötsligt såg jag med fasa att min följeslagare reste sig upp. Nu, tänkte jag, är allt slut. Men han vinkade lugnande åt mig:

”Ingen fara, det är bara gränsgångare precis som vi. Jag känner dem.” Med dessa ord gick han fram till gruppen, och jag följde med honom. De räckte mig handen utan att säga någonting. De hade kommit från Tjeckoslovakien med smuggelgods. En av dem bjöd på cigarretter.

”De tänker väl ändå inte börja röka här, på fem meters avstånd från gränsen”, tänkte jag – och i samma ögonblick gav en av dem alldeles lugnt eld åt oss andra.

Jag försökte förgäves dra bort min följeslagare.

”Ingen fara! Så här dags är det mycket lugnt just i det här avsnittet.” De andra – som tydligen också var erfarna gränsgångare – nickade bekräftande. Men jag kände mig inte alls lugnad. Om jag skulle bli fast, hade jag att vänta mig ett värre öde än smugglarna.

Under tiden resonerade de om var i Tjeckoslovakien man lättast och billigast kunde få tag i begärliga varor och var i zonen man kunde sälja dem med största avans.

Rökpausen ville aldrig ta slut. Jag försökte gång på gång dra i väg min följeslagare, men han var istadig – precis som en tvättäkta gränsgångare.

I början hade männen viskat, men nu talade de nästan utan att dämpa rösten. Under tiden grubblade jag febrilt över vart jag skulle fly, om gränsposterna plötsligt skulle komma mot oss från ena eller andra sidan.

Äntligen var de plågsamma minuterna förbi. Vi skildes åt och sade till varandra: ”Lycklig hemfärd!”

”Sätt i gång!” eggade mig min följeslagare, ”vi måste gå nära två timmar till innan vi kommer fram till huset där mina vänner väntar på oss.

Nu var klockan tre på morgonen. Det blåste upp en kall motvind. Vi gick vidare upprätta.

”Nu är det inte så farligt längre. Här behöver vi inte vara så försiktiga, så här dags brukar de tjeckiska gränspoliserna inte vara så energiska”, sade min följeslagare lugnande.

Nu kände jag mig återigen lättare till mods, då vi hade övervunnit den första faran och hade målet – hans vänners bostad – framför oss. Efter en och en halv timme såg vi på långt avstånd en liten snötäckt by. Klockan var halv fem på morgonen.

”Vi måste skynda på, så att vi är framme före klockan fem och så att ingen får syn på oss.”

När vi kom närmare, hörde vi hundskall. Min följeslagare gav mig ett tecken att kasta mig ner.

”Där är det”, viskade han och pekade på ett litet trähus i utkanten av byn. Nu blev vi återigen lika försiktiga som vid den tjeckoslovakiska gränsen.

”Det syns inte en människa. Framåt!” Han gick med snabba steg fram till huset. Jag följde efter honom på kort avstånd, jag hörde hur han knackade på, och sedan såg jag med lättnad att

dörren öppnades. Vi var framme! Frun i huset och hennes dotter hälsade vänligt min följeslagare på tyska. Våra våta kläder hängdes på tork, och vi fick genast hett te.

Min följeslagare ville gå tillbaka redan efter några timmar.

”Och ni då?” frågade frun.

Jag teg, men han svarade för min räkning.

”Vi måste se till att han kommer till Podmokly. Där väntar en vän på honom som skall hjälpa honom att komma vidare.”

”När skall ni vara i Podmokly?”

”Mellan klockan tolv och två på dagen.”

”Men det går nog knappast, ty härom dagen blev busstrafiken här ifrån till Podmokly avbruten.”

Det var ett hårt slag för mig! Hittills hade mina tankar hela tiden varit inriktade på att komma välbehållen fram till Podmokly. ”Men finns det ingen annan möjlighet?”

Frun i huset tvekade en smula:

”I dag skulle en man från nationella frontens ortskommitté åka till Teplice i släde. Det är möjligt att han skulle kunna ta er med. Därifrån kan ni ta tåget till Podmokly.”

Det var inget angenämt perspektiv, och det kunde bli mycket riskabelt – men jag hade inget val.

Plötsligt knackade det på dörren.

”In där”, viskade hon. Innan jag visste ordet av stod vi i en liten kammare.

Besökaren gick tvärs igenom rummet och kom alldeles i närheten av dörren till vårt gömställe. Ännu en gång gick det några plågsamma minuter. Äntligen gav han sig i väg.

”Jag måste till Podmokly”, upprepade jag gång på gång. Dottern i huset hade redan gått ut för att finna en möjlighet att komma vidare. Efter en timme kom hon äntligen tillbaka.

”Mannen från nationella frontens ortskommitté har lovat att ta med min mor till Teplice tillsammans med vår släkting, som har kommit på besök. Det är ni”, sade hon leende till mig.

Jag såg fram emot färden med blandade känslor, så mycket mer som jag inte kunde ett ord tjeckiska.

Men frun i huset lugnade mig: ”Ingen fara, han är en mycket tystlåten man och kommer inte att fråga er om någonting. Ni behöver bara säga god dag till honom, och sedan, när vi har kommit fram, säger ni adjö.”

Den följande timmen använde jag till att lära mig de tjugo viktigaste tjeckiska orden utantill. Efter en timme kunde jag dem faktiskt. ”Är det rätt: naskledano?”

”Utmärkt! Ni talar redan som en riktig tjeck.”

När släden hade kört fram, hälsade jag på lokalfunktionären på tjeckiska. Det lyckades, han misstänkte ingenting.

En timme senare var vi framme i Teplice.

”Naskledano!” sade jag så obesvärat som om jag aldrig i mitt liv hade sagt adjö på annat sätt.

Redan några minuter senare avgick ett tåg till Podmokly. Lyckan tycktes vara mig bevågen. Nu skulle jag snart träffa min bekante: han skulle vänta på mig vid utgången till höger om stationen. Sedan skulle allting gå mycket lättare.

”Podmokly”, stod det med stora bokstäver på perrongen.

Jag gick snabbt ut från stationen tillsammans med kvinnan som fortfarande följde med mig.

Min bekante var inte där!

Jag såg på klockan. Det var nära fyra timmar senare än vi hade avtalat.

Min följeslagerska försökte lugna mig: ”Han har kanske bara gått bort en stund och kommer igen senare.” Under en och en halv timme strövade vi omkring i den lilla staden och återvände gång på gång till stationen.

Men det syntes inte ett spår av min bekante.

Vad skulle jag nu ta mig till?

”Jag skall fara hem nu”, sade min följeslagerska. Hon hade fullbordat sin uppgift att föra mig till Podmokly. Jag tog inte illa upp att hon lämnade mig nu.

Jag växlade till mig litet pengar av henne, och nu hade jag åtminstone så mycket tjeckiska kronor på fickan att jag kunde känna mig någorlunda trygg.

Jag gick ytterligare en halvtimme rådvill fram och tillbaka utanför stationen.

Så bestämde jag mig för att åka till Prag på egen hand. När jag en smula hjälplöst försökte dechiffrera de tjeckiska skyltarna på stationen, kom en stationstjänsteman fram till mig och tilltalade mig på tjeckiska.

”Jag förstår inte tjeckiska och undrar om ni skulle vilja hjälpa mig.

Jag skulle vilja ha en biljett till Prag”, sade jag på flytande ryska – så säkert och obesvärat jag någonsin kunde.

Tjänstemannen bugade sig kort och ivrigt, visade mig artigt vägen till biljettluckan och beställde biljetten åt mig.

”Tåget går om tre minuter.”

Han följde mig tjänstvilligt upp på perrongen. Tåget gick omedelbart. Några minuter senare föll jag efter dessa spännande 24 timmar i en blytung sömn.

”Praha” – en av medresenärerna hade väckt mig med en knuff.

Jag steg av tillsammans med alla de andra. Klockan var halv elva på kvällen.

Nu hade jag bara en sak i huvudet: namnet på en gata och ett husnummer. Det var en adress i Prag som jag hade fått för den händelse sammanträffandet i Podmokly inte skulle gå i lås. Jag kände en smula till Prag sedan en resa på sommaren 1947. Det var inte svårt att hitta gatan.

Ju närmare jag kom huset, desto mer växte mitt hopp. Bara några minuter till, och sedan skulle jag ha kontakt med mina vänner som skulle hjälpa mig att komma vidare till Belgrad.

Nu var jag framme vid den räddande lägenheten.

Jag knackade på. – Inget svar.

En gång till. – Fortfarande inget svar.

Jag knackade gång på gång, men förgäves.

Nu blev min situation mycket allvarlig. Jag var alldeles ensam i Prag, jag hade inte mycket tjeckiska pengar på mig, jag hade ingen som jag kunde vända mig till, och framför allt: klockan var redan över elva på kvällen.

Vad skulle jag nu ta mig till?

Gå till ett hotell? Omöjligt. Jag kunde inte tjeckiska och hade inte heller några tjeckiska dokument på mig. Om en utlänning plötsligt dök upp, skulle det genast bli anmält.

Promenera på gatorna hela natten? Det var mycket farligt. Särskilt efter midnatt kunde man mycket lätt väcka uppseende och bli ombedd att visa sina papper.

Åka ut till en förort och kanske övernatta där hos någon bonde? Det var också för sent.

Jag försökte krampaktigt påminna mig alla de instruktioner som vi hade fått på Kominternskolan i undervisningsämnet ”illegalt arbete”. En instruktion om vad en person skall göra när han är på flykt klockan elva på kvällen, när han har ont om pengar och inte har några dokument, i huvudstaden i ett land vars språk han inte behärskar – någon sådan instruktion hade vi inte fått på den tiden.

Efter några minuter hade jag fattat ett beslut. Först och främst måste jag se till att komma bort från denna ödsliga stadsdel till någon plats där det fanns många människor. Där måste jag försöka att på något sätt, även med de största risker, hitta något ställe där jag kunde övernatta.

Det var bäst att gå tillbaka till stationen. När jag kom dit var klockan redan en kvart i tolv. Här kände jag mig genast tryggare. Jag var inte längre ensam. Men jag hade nätt och jämnt lugnat mig med denna tanke, då jag händelsevis från vestibulen kom att kasta en blick in i väntsalen och fick se två tjeckoslovakiska milismän som höll på att granska dokument.

Mina nerver var spända till bristningsgränsen. Lugn! Lugn! Bara inte verka orolig! Jag gick långsamt till toaletten och låste om mig. Givetvis visste jag att det inte gav mig någon trygghet. Men jag kunde i all hast kontrollera vad jag hade i fickorna och göra mig av med allt som kunde verka misstänkt vid en kontroll.

Då knackade det på dörren. En röst ropade någonting på tjeckiska. När jag öppnade, såg jag att det lyckligtvis inte var någon polis, utan en järnvägstjänsteman. Jag höll handen för pannan, och instinktivt talade jag ryska: ”Ursäkta mig. Jag mår inte riktigt bra. Jag måtte ha druckit för mycket.”

Tjänstemannen log och följde mig genom hallen till utgången.

Jag hade sluppit undan kontrollen. Men hur många flera kontroller skulle det bli i natt?

På trappan utanför stationen tände jag en cigarrett. Bredvid mig stod en medelålders man. Utan att säga någonting bjöd jag honom på en cigarrett. Han tog emot den och sade någonting på tjeckiska.

”Tyvärr kan jag inte tjeckiska, utan bara ryska och tyska”, sade jag efter vartannat på båda språken.

Han föredrog att tala tyska med mig.

”Var kommer ni ifrån?”

”Från Berlin.” Jag orkade helt enkelt inte sätta ihop en ny historia efter allt jag varit med om.

Han kunde kanske ge mig ett tips om var jag skulle övernatta.

Jag började försiktigt. ”Egentligen skulle jag ha åkt vidare i kväll, men det gick inte i lås. Nu kan jag inte fara vidare förrän i morgon, men jag vet inte var jag skall ligga i natt.”

”Vart skall ni då fara?”

Jag beslöt att sätta allt på ett kort.

”Till Belgrad.”

”Till Belgrad?” viskade han bestört och såg sig blixtsnabbt om. ”Kom med mig. Jag har stått här och väntat på någon, men nu kommer han i alla fall inte. Ni kan få ligga hos mig.”

Vi avlägsnade oss hastigt från stationen. Jag hade nästan svårt att hålla takten med honom. Han sade inte ett ord medan vi gick, och jag började bli fundersam. Var det inte lättsinnigt av mig att tala om för en fullständigt främmande man att jag skulle fara just till Belgrad? Vart skulle han föra mig? Skulle han verkligen ta mig med sig hem? Skulle jag springa min väg igen?

Men vart skulle jag då ta vägen?

Vi hade gått ungefär en kvart och befann oss på en folktom gata. ”Nu är det inte långt kvar”, viskade han till mig.

Äntligen stannade han utanför ett hus och tog fram nyckeln, under det jag blixtsnabbt såg efter om där fanns skyltar till några myndigheter. Nej, det var ett bostadshus. Men betydde det verkligen att jag var i trygghet? Var det inte just de farligaste kontoren som inte hade några skyltar? Men jag kände på mig att det inte skulle vara farligt att följa med honom.

När vi kom upp i tredje våningen, stannade han och öppnade dörren. När vi kom in såg jag att vi befann oss i en enkel tvårumslägenhet.

Plötsligt kom en man ut ur ett av rummen. Jag hajade till.

”Var inte rädd, det är bara en vän till mig”, lugnade han mig. ”En tysk?” frågade den andre mannen.

”Ja, han skall fara till Jugoslavien.”

Han såg förvånat och vänligt på mig.

”Jag hoppas att resan skall gå bra.” Under det fortsatta samtalet märkte jag att mina båda nya bekanta trodde lika litet på de officiella anklagelserna mot Jugoslavien som jag själv.

Min bekante från stationen måste hejda sin vän, som var ivrig att få i gång en diskussion.

”Lämna honom i fred, han är på flykt och har säkert redan fått uppleva mycket. Först skall han få sova.”

De gjorde i ordning en sängplats åt mig och sade god natt.

Jag lade mig med en känsla av lättnad. Det var mycket jag hade fått uppleva på de senaste 24 timmarna! Flykten från partihögskolan, vandringen över gränsen, färden till Podmokly och Prag, den kusliga natten som jag var så rädd för – nu var allt detta över. Jag var så utmattad att jag snart somnade. Jag hade knappast en tanke på morgondagen.

”Hallå, jugoslavienresenär, nu är det dags att stiga upp”, sade min värd, då han väckte mig tidigt på morgonen. ”Nu måste vi båda två i väg till arbetet.”

Jag klädde hastigt på mig.

”Skall ni fara vidare i dag?”

”Ja, jag är alldeles säker på att allting skall gå i lås i dag. Och hjärtligt tack! Utan er hade jag inte haft en aning om vart jag skulle ta vägen på natten.”

”Ingenting att tacka för. Nu för tiden måste man alltid hjälpa folk som flyr – och lycka på resan till Jugoslavien. Om ni kommer dit välbehållen, så tala om att det fortfarande finns tjecker som har bevarat sin gamla vänskap till Jugoslavien.”

Det lovade jag att göra.

Jag flanerade sakta genom staden. Nu var det inte längre så farligt att ta en promenad i Prag. Det var fullt med folk på gatorna, och jag väckte inget uppseende.

Klockan nio på morgonen knackade jag utsövd och stärkt på samma dörr, där jag hade stått och väntat förgäves kvällen innan.

Nu öppnades dörren. Min kontaktman var lättad och glad när han räckte mig handen. ”Det var ju underbart att du kom. Jag hade börjat tro att det inte hade gått i lås.”

Jag berättade för honom om mitt missöde. Det visade sig att han hade väntat i Podmokly till klockan fem, och sedan hade han tagit bilen tillbaka till Prag, då han trodde att han skulle träffa mig där. Då han inte fann mig i Prag, åkte han genast tillbaka till Podmokly.

På så sätt hade vi farit förbi varandra.

”Huvudsaken är att du är här nu. Nu skall vi sköta saken ordentligt, så att du snart kommer till Belgrad.”

Det var den 14 mars. Nu kunde jag känna mig lugn. Jag hade fått kontakt med en oppositionell funktionär, som hade stor erfarenhet av sådana saker och som hade samma åsikter som jag.

Det kom dagar då mina nerver var spända till bristningsgränsen.

Jag visste aldrig vad som skulle hända nästa timme. Men så småningom närmade jag mig målet: Belgrad.

Jag skall aldrig glömma de människor som hjälpte mig under min flykt. Det var oppositionella partimedlemmar, som bistod mig av övertygelse. Det är självklart att jag varken nämner deras namn eller de orter där jag fick göra uppehåll.

Klockan sex på kvällen den 25 mars 1949 kom jag äntligen fram till Belgrad. Jag hade nått mitt mål. Min flykt hade varat i tretton dagar.

Jag kände mig som frälst. Äntligen i Jugoslavien!

Jag ringde genast till en god vän, en funktionär i det jugoslaviska partiet. En halvtimme senare kom han och hämtade mig i bil och förde mig till sin bostad.

”Du kan bo hos mig. Först skall du vila ut, och sedan kan vi tala närmare om allt det andra.”

Två dagar senare blev jag kallad till Jugoslaviens kommunistiska partis centralkommitté.

”Veljko Vlahovic väntar redan på er”, sade en kvinnlig sekreterare.

Jag visste redan att Veljko Vlahovic var en av de ledande medlemmarna av centralkommittén och chef för partiledningens utlandsavdelning.

”Det gläder mig att resan har gått bra, kamrat Leonhard”, sade han på flytande ryska.

Jag såg på honom och hade ett intryck av att jag hade träffat honom någon gång förut, men jag kunde inte exakt minnas var. Han visste det:

”Jag känner dig sedan förr. Du var ju på Kominternskolan i Kusjnarenkovo 1942-1943.” Han såg leende på mig. ”Hade du inte partinamnet ‘Linden’ när du gick på Kominternskolan?”

Jag blev mycket förvånad. Under de sju år som hade gått sedan dess hade jag inte anförtrott någon människa mitt partinamn på Kominternskolan.

”Nå, kamrat Leonhard, vad har du tänkt dig att göra här i Jugoslavien?”

”Till att börja med skulle jag vilja skriva en sammanhängande skildring av orsakerna till och förloppet av konflikten mellan det jugoslaviska partiet och Kominform, som de oppositionella kamraterna i Tyskland kan få läsa. Det material som vi hittills har fått behandlar detalj-problem som våra kamrater inte känner så mycket till, och därför är det ofta svårt för dem att bilda sig en uppfattning av saken.”

”Det är bra, skriv det. Vi skall trycka det på tyska här i Jugoslavien.”

Han vände sig till min följeslagare.

”Går det att få tag i en tysk stenograf åt honom?” Min följeslagare nickade. Saken var klar.

”Det är bra, då har du att göra för den närmaste tiden. Men vad hade du tänkt dig för permanent arbete i Jugoslavien?”

”Skulle det kanske vara möjligt att jag finge arbeta i den tyska redaktionen i Belgrads radio?”

Han tog telefonen och förde ett kort samtal på serbiska.

”Du kan anmäla dig hos direktören för Belgrads radio en av de närmaste dagarna, och när du har fått din broschyr färdig, kan du börja arbeta där.”

Samtalet var slut. Allting hade ordnats på en liten stund.

Det hade inte hållits något förhör, utan man hade vänligt tagit emot en utländsk kamrat, som hade brutit med stalinismen efter långvariga inre strider. Jugoslaverna kände mig sedan tidigare och visste av egen erfarenhet hur en sådan brytning går till. Jag blev inte ställd inför någon kommission, det gjordes inga misstrogna frågor och jag behövde inte skriva några rapporter.

Det var i slutet av mars 1949 – nära två år efter mitt första besök i Jugoslavien, nio månader efter Kominforms resolution och brytningen med Moskva.

Man kunde redan märka effekterna av Moskvas ”bannlysning”. Genom den ekonomiska blockaden från Kominformländerna hade det uppstått knapphet på varor. Härvidlag skulle jag få uppleva många besvärligheter. Jag hade bytt ut en högre funktionärs angenäma liv med pajoker, lägenhet och bil, ett liv fullt av förfalskningar och lögner, mot ett liv med många materiella bekymmer och kanske också – vid den tiden kunde man ännu inte veta hur det skulle gå för Jugoslavien – med stora faror. Men jag var full av glädje över att ha funnit tillflykt i det land, som hade satt som sitt mål att bygga upp en socialistisk samhällsordning utan en hierarkisk apparats herravälde och en byråkratisk-centralistisk ledning av näringslivet, utan det stalinistiska systemets omänskliga drag, utan terror och stalinistiska ”utrensningar”, utan partidirektiv för konstnärer och vetenskapsmän, utan ledarkult, dogmatism och auktoritetsvidskepelse.

När jag gick ut från partihuset i Belgrad var jag fortfarande yr i huvudet. På väggen till huset mitt emot såg jag bilder av Marx, Engels och Lenin. Där fanns ingen bild av Stalin.

Mitt liv under stalinismen var ett avslutat kapitel.